ГЕННАДІЙ БОРЯК

НАЦІОНАЛЬНА АРХІВНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

ТА ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР "АРХЕОГРАФІЧНА УКРАЇНІКА"

Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСІВ ЦНБ ім. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ
ПРИ КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

Геннадій БОРЯК

НАЦІОНАЛЬНА АРХІВНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР "АРХЕОГРАФІЧНА УКРАЇНІКА"

Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи

КИЇВ 1995

Монографія присвячена теоретико-методологічним проблемам актуалізації великих масивів архівних документів, пов'язаних з історією, наукою та культурою нашої держави. Архівні фонди – документальні системи первинного рівня – розглядаються як складова загальнонаціональних інформаційних ресурсів України, аналізується історія фондоутворення, організаційно-облікові класифікації сукупного архівного фонду, зміст понять Державного та Національного архівного фонду, Єдиної системи науково-довідкового апарату архівів. Розглядаються проблеми створення документальних систем другого документального рівня та розвиток камеральних традицій в архівній системі, принципів каталогізації та підготовки науково-довідкових видань.

Основна увага приділяється розвитку спеціальної історичної дисципліни – археографії та її камеральної галузі, вводиться нове поняття евристичної археографії. Розробка методів камерального аналізу архівної спадщини колективного рівня пов'язується з основним завданням сучасної археографії – створенням Археографічного реєстру національної спадщини України (АРУ).

Розрахована на істориків, філософів, філологів, культурологів, а також на широке коло дослідників, які цікавляться вітчизняною історією.

Відповідальний редактор Л. ДУБРОВІНА

Філологічна редакція *Н. Зубкової*
Технічна редакція *М. Притикіної*
Художня редакція *Г. Сергєєва*
Оригінал-макет підготувала *Я. Семеніхіна*

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, наданому Центральній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського НАН України Фондом Катедр українознавства (США). Програма українських досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

У рамках Державної програми підготовлено під егідою Державного комітету України з питань науки і технологій

ISBN 966-02-0003-X

“Простіше публікувати пам'ятки, ніж складати їм описи або реєстри з метою обнародування останніх”

М.Калачов

(Архивы, их государственное значение, состав и устройство // Сборник государственных знаний / Под. ред. В.Безобразова. – Спб., 1877. – Отд. 4. – С. 207)

Автор складає щиру подяку колегам-архівістам
Б. Іваненку, В. Лозицькому, Л. Гісцовій,
В. Страшку, О. Мацюку, Л. Яковлевій,
Р. Пирогу, Д. Щедриній, Н. Маковській,
Н. Соловйовій, І. Комаровій, К. Новохатському,
Т. Захарченко, Г. Папакіну за висококваліфіковані
поради, консультації та зауваження

•

адресує слова глибокої вдячності
С. Даневичу, М. Скирті, О. Гальченко, Г. Порохнюк,
Л. Мусі, М. Крикуну, Л. Васько, Г. Аплевичу,
С. Коваленко, В. Романенко, В. Євсюковій,
Л. Захаровій, Є. Безцінному, співробітникам
архівів і бібліотек Києва, колегам з Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського за всебічну допомогу
і підтримку при підготовці роботи до друку

•

висловлює почуття найглибшої поваги
до Вчителя –
Федора Павловича ШЕВЧЕНКА,
який благословив перші кроки
початківця в науці

Зміст

Інформаційна інфраструктура суспільства і ретроспективні документальні ресурси: інтеграційні підходи та археографічна діяльність

Не викликає жодного сумніву відомий, активно декларований у сучасній елітарній культурі будь-якого суспільства постулат про те, що формування духовної культури і, особливо, інтелектуального потенціалу й національно-державної свідомості незалежної країни неможливе без створення її фундаментальних джерельних основ, перш за все, об'єктивного історичного і культурологічного знання. Тому серйозне занепокоєння викликає супровід державотворчого процесу в Україні, з одного боку, гласністю та демократизацією суспільного життя й розвитком гуманітарних досліджень, з іншого, – загальним занепадом духовних цінностей не лише в масовій, а й в елітарній культурі в умовах економічної кризи. За останні роки набули поширення ділетантизм, наукові спекуляції, непрофесійні оцінки та інтерпретації історії й культури України, що базуються не на строгому критичному аналізі джерел, а на умоглядних гіпотезах і уявленнях, далеких від реалій історичного процесу. Спостерігаються колосальні викривлення процесів циркуляції знань, що закладали основи формування інтелектуального прошарку суспільства, який визначав його життєздатність та розвиток. Наука стала збитковою, а наукові публікації її здобутків як найпопулярніша та стала форма поширення об'єктивного знання зведені практично нанівець непомірними фінансовими витратами на поліграфічні послуги. Під загрозою опинилися зв'язок між наукою, що завжди добувала історичні знання і адаптувала їх до суспільних потреб, та власне суспільством.

Особливо прикра ситуація склалася в сфері гуманітарних наук. Намітилася тенденція до фальсифікації та політизації історико-культурного знання, коли політичні проблеми сьогодення потребують якнайшвидшого розкриття суті проблеми в історичному розрізі і на сучасному етапі з експертними оцінками і прогно-

зиціями. Останні, в свою чергу, мають базуватися на детальному вивченні історії питання, в той час як джерельна база для цього залишається малодоступною в архівних сховищах, оскільки отримання інформації про її склад і зміст у більшості випадків пов'язано з копіткими розшуками у традиційних, не завжди досконалих описах, каталогах та інших довідниках. Більше того, наявні науково-довідкові системи архівів та бібліотек аж ніяк не гарантують повноти розшуку необхідної інформації. Повнота забезпечується винятково послідовним переглядом фондів і опрацюванням документів для визначення їхнього змісту, тобто надзвичайно трудомісткою роботою.

Таким чином, подальший розвиток суспільства надзвичайно загострює проблему використання інформаційних ресурсів України. Її вузьке місце полягає не у відсутності джерельної бази, а у відсутності системи її ефективного використання та поширеної довідкової інформації про них, яка є необхідною "надбудовою", інструментом пошуку інформації, формою адаптаційного зв'язку між документальними фондами – колосальними за обсягом і різноманітністю інформації – та користувачем інформації. Громіздкий і застарілий науково-довідковий апарат архівів та бібліотек, який демонструє конче низький рівень організації й використання інформації, не спроможний виконувати ті функції, що їх вимагає сучасний міжнародний та конкурентоздатний науково-інформаційний рівень, до якого прагне українське суспільство. Силами окремих ентузіастів, які проводять своє життя в архівах, можна отримати глибоку розробку певної проблематики за досить тривалий час, але потім оперативно здійснити джерельний та джерелознавчий аналіз, узагальнити та інтерпретувати всю сукупність джерельного матеріалу, подати висновки та пропозиції – справа зовсім безнадійна.

З іншого боку, вкрай неефективне використання величезного потенціалу документальної спадщини України, що зберігається в численних архівних, бібліотечних та музейних документальних сховищах, пов'язане не лише з низьким рівнем використання інформаційних ресурсів, а й з недосконалою початковою стадією організації науково-інформаційної інфраструктури нашого суспільства, яка є носієм передових технологій обігу інформації. Тому проблема використання документально-інформаційних ресурсів має два аспекти: перший – науково-комунікативний, пов'язаний із створенням документальної системи другого рівня (довідково-пошукової та науково-інформаційної "надбудови", що дозволяє здійснити посередницькі функції між документною інформацією та її користувачем); другий – інформаційно-комунікаційний,

пов'язаний з розвитком інфраструктури, створенням інформаційних систем і мереж, відповідних агенцій та установ, що відповідають за наповнення баз даних, підтримку та поширення інформації.

Отже, загальна проблема складається з проблеми методології та методики створення максимально повної і зручної в користуванні системи взаємопов'язаної багатоаспектної довідкової інформації про склад і зміст документальних фондів і проблеми її швидкого надання через відповідні комунікаційні засоби, до яких можна віднести як традиційні форми (карткові каталоги, описи, огляди, друковані видання – покажчики, каталоги тощо), так і комп'ютерні системи. Розвиток єдиної методології архівно-археографічної репрезентації інформації і можливість її комп'ютерної обробки, зберігання та використання набувають принципового значення для різкого зростання обігу інформації та можливостей її застосування для створення духовних засад розвитку суспільства. Ми розглядаємо цю проблему, як головне завдання українських спеціальних історичних дисциплін документально-інформаційного циклу, до яких можна віднести бібліографію, камеральну археографію, кодикографію і документознавство.

Бурхливий розвиток інформаційного простору в суспільстві і активізація розвитку історичної науки, зокрема спеціальних наукових дисциплін джерелознавчого напряму, спричинили до використання в сучасних дослідженнях перехрещуваних термінів, які не завжди відповідають закону тотожності понять. Тому для усунення термінологічних суперечностей у науковому апараті кількох наук необхідно чітко визначитися з поняттями, що є інструментом нашого дослідження. Перш за все, це торкається узагальнених понять, таких як "*документально-інформаційні ресурси України*", "*документальні джерела першого документального рівня*" та "*документальні джерела другого документального рівня*", "*науково-інформаційні документальні джерела*", "*архівні документальні системи*" та "*архівні інформаційні системи*".

Поняття "*документально-інформаційні ресурси України*" охоплює документальні фонди власне ретроспективних джерел та інформацію про них у будь-якому вигляді.

Під "*документальними фондами*" або "*документальними джерелами*" ми розуміємо всю сукупність джерел, що фіксують суспільні відносини і можуть бути охарактеризовані як історичні джерела, представлені на матеріальних носіях у формі документа.

Відповідно до нашого уявлення про документально-інформаційні ресурси як джерело для підтримки функціонування дер-

жави, вони класифікуються за трьома типами згідно з формою (способом організації інформації) і змістом комунікативних зв'язків з державою та суспільством:

перший – "*документальні джерела першого документального рівня постійного зберігання*";

другий – "*поточні документальні джерела першого документального рівня*";

третій – "*документальні джерела другого документального рівня*".

"*Документальні джерела першого документального рівня постійного зберігання*" містять усю сукупність первинного джерельного масиву документів, який вже відклався в архівосховищах, бібліотеках, музеях, приватних колекціях і є частиною національного архівного та бібліотечного фонду України. Їх головною ознакою є те, що зазначені документи виділяються із загального потоку документів як національно пріоритетні для історико-культурологічної та державної ідентифікації країни, описуються і ставляться на постійне зберігання та державний облік, створюючи архівні фонди. Вони є ретроспективними джерелами первинного документального рівня та усталеним фондом джерел постійного зберігання, закріпленим Законом про Національний архівний фонд та Законом про бібліотечну справу, прийнятими в 1993-1994 рр. (останній закон, до речі, як не дивно, не включає головного поняття "бібліотечний фонд" як національного бібліотечного ресурсу; тому на часі підготовка нового закону про фонд як національну та державну власність і об'єкт бібліотечної діяльності)[1].

"*Поточні документальні джерела першого документального рівня*" складаються з тих, що активно обертаються в сучасному поточному діловодстві різних установ, продукуються в творчих колективах, наукових товариствах, а також з тих, що створюються та відкладаються в особових архівах приватних осіб. Як правило, це неопубліковані матеріали, матеріали малої поліграфії, що під час їхнього обігу не реєструються державними службами – архівами (іноді залишаючись за межами номенклатури діловодства) та бібліотеками (реклами, проспекти, пам'ятки тощо). Ці поточні документи діючого характеру є джерелом для першого типу, але лише частина з них потрапляє на постійне зберігання до архівів та бібліотек і набуває ретроспективного характеру. В "Основних правилах роботи державних архівів СРСР", що створювалися ще за часів Радянської держави, вони характеризуються як "документальні фонди"[2].

"*Документальні джерела другого документального рівня*" є сукупним комплексом пошуково-довідкових документів та науково-

довідкових і науково-інформаційних систем, що містить інформацію про масив первинних документів ("вторинна документна інформація"). Він надає довідкову інформацію про документи та їх комплекси, тому є джерелом вторинного документального рівня, який в сучасній архівній науці та бібліотекознавстві підведений під узагальнене поняття "науково-довідковий апарат", "науково-пошуковий апарат" та ін. Принципи його функціонування досить нечіткі, хоча існує величезна архівознавча література, що вивчає питання його створення та існування, а його організація визначається єдиними правилами роботи державних архівів і положенням про системи каталогів бібліотек. Правила та положення розглядають обов'язкові (науково-обліково-пошукові) форми НДА та рекомендовані (науково-інформаційні) види документів, які можуть варіюватися в залежності від характеру фонду та потреб користувачів.

"*Документальні джерела другого документального рівня*" можуть бути поділені на системи документів про ретроспективні фонди усталеного характеру та про поточну документну інформацію, що діє і видозмінюється як кількісно, так і якісно, в залежності від діяльності установи, людини, суспільства. Документи поточного та постійного первісного рівня з об'єктивних та суб'єктивних причин часто гинуть (внаслідок необережного зберігання; як "нецікаві" для історії та культури; як ті, що втратили актуальність для власника або утримувача; через знищення як дискредитуючих матеріалів тощо) і не залишаються на постійне зберігання, але їх сліди часто можна знайти в каталогах, списках, реєстрах, інших інформаційних виданнях або рукописних документах. Тому документи та системи вторинного документального рівня мають не лише довідково-інформаційне, а й науково-інформаційне та джерелознавче значення, і в залежності від контексту можуть мінятися місцями. Існування документів поточного характеру є об'єктивним процесом, і кожен з них є об'єктивним фактом відображення щоденної діяльності соціального організму. Як документознавче явище вони залишають певні "сліди" в комунікаційних потоках і виконують соціальні інформаційні функції.

Постійність та тимчасовість документів (особливо, в архівознавстві) визначають й методику архівних і бібліотечних процедур науково-технічного опрацювання, обліку, зберігання та археографічного камерального опрацювання документів та їх груп (або каталогізації). Не менш важливою для визначення методик є класифікація джерел первинного документального рівня на соціально-політичну, фінансово-економічну, науково-технічну, культурологічну, некомерційну та комерційну, тобто за призначенням, а

також за іншими принципами і на будь-яких інших засадах, що виникають у процесі діяльності людини та суспільства. "Науково-інформаційні документальні джерела" характеризують некомерційну соціально-політичну, фінансово-економічну, науково-технічну, культурологічну документальну інформацію, що потребує наукової обробки та визначення її державою.

"Документальні джерела другого документального рівня" в узагальненому вигляді репрезентують, структурують, адаптують первинні джерела до сучасних потреб і визначають предметність та оперативність пошуку інформації. Тому створення науково та методологічно єдиної системи джерел другого інформаційного рівня в документальних ресурсах є неодмінною умовою актуалізації архівних та бібліотечних фондів. Єдність методології має базуватися на єдиних закономірностях відтворення інформації одних документальних систем в інших – науково-інформаційних в широкому їх розумінні.

Значимість питання про ефективне використання інформації, прихованої в джерельних інформаційних масивах, не лише в історичних дослідженнях, а й в сучасній практиці буття, не потребує доказів. Все життя, як наше, так і суспільних інститутів різного рівня, пов'язане з використанням документів-носіїв інформації, фіксацією інформації в документах та документуванням інформації для різних документальних систем. Світ документів як глобального явища, системи соціального типу і навіть "документной среды ноосферы" є об'єктом міждисциплінарних досліджень і новітніх метатеорій[3]. Документальні потоки в суспільстві визначали ритми його функціонування. Порушення системи циркуляції інформації мають надзвичайно погані наслідки для суспільства, що проявляються значно пізніше, проте є необоротними. Величезна проблема пошуку, опису і наукової обробки документів, їх публікації та наукової археографічної інтерпретації, що виникла в сучасному українському суспільстві, є проблемою існування незалежної держави і тому потребує негайного вирішення. Не менш важливі в комунікаційному процесі введення знання до наукового та соціального обігу засоби передачі наукової інформації, що виконують роль посередника в цьому процесі. Вони визначають його оперативність, отже, відповідно, і можливості впливу на розвиток держави.

До поняття *"інформаційна інфраструктура суспільства"* ми відносимо не лише бази і банки даних та мережі, які здійснюють доступ до інформації, а власне архіви та бібліотеки, що зберігають первинні документи і володіють фондами – своєрідними документальними архівними та бібліотечними системами. Останні

також є найважливішим інформаційним елементом або джерелом інформації. Разом вони складають сукупний великий масив соціальної інформації. Вона зберігається в архівних та бібліотечних сховищах і через системи спеціальних засобів надається замовникам, незалежно від мети її використання – наукової, економічної, політичної , культурологічної та ін.

Такий інтеграційний підхід є єдино можливим для вирішення проблем організації та використання будь-якої інформації в інтересах суспільства і держави. Підступи до такої інтеграції вже здійснювалися в деяких бібліотекознавчих та бібліографознавчих роботах, які виникли на межі інформатики, бібліотекознавства та бібліографознавства[4].

Процес введення інформації до наукового обігу складається з двох фаз: наукового опрацювання з метою створення інформаційного уявлення про документ (визначення основних інформаційних атрибутів документа – автора, назви, дати, змісту, обсягу, місця створення, форми, носія тощо – на документному рівні) та для інформаційної репрезентації окремого документа, групи або комплексу документів для використання інформації з різною метою (створення каталожної або інформаційної статті, що включає основні інформаційні атрибути документа та його пошукові ознаки).

Стосовно бібліографічної інформації слід зазначити, що процес опису здійснюється на стадії бібліографування книжки, яка вже має основні інформаційні атрибути (у вигляді вихідних даних, зафіксованих на титулі, у анотації та змісті). Тобто, бібліографування є процесом організації вже існуючої основної змістовної та кількісної інформації про книгу. Джерелознавчий та археографічний опис суттєво відрізняється від бібліографічного за змістом і, перш за все, за тим, що рукописні документи не мають вихідних даних або мають їх частково. Основні елементи опису та інформаційні атрибути визначаються не автором, а архівістом та археографом, який сам встановлює автора, назву, дати, обсяг, оригінальність, зміст тощо. А в разі групового опису документів, тобто загальноприйнятого в архівній практиці (де справа є найбільш поширеною формою опису документів), – всі елементи визначаються архівістом. Тому фаза наукового опрацювання документів з метою його інформаційого уявлення є фазою наукового дослідження документа, його джерелознавчого, кодикологічного, дипломатичного, археографічного та будь-якого іншого з точки зору загальних завдань історичної науки вивчення, виділення з масиву джерел, датування, атрибуції та ідентифікації, визначення змісту й оригінальності тощо[5].

Лише після наукового опрацювання і складання його науково-джерелознавчого опису можна працювати над інформаційною репрезентацією в певному каталозі, інформаційній системі або інформаційному виданні, тобто власне над створенням каталожної або інформаційної статті. На відміну від бібліографічного опису, опис археографічний навіть і на стадії інформаційної репрезентації не може бути строго стандартизованим. Адже тип і вид науково-довідкового апарату диктує, крім обов'язкових елементів, що, природно, можуть бути уніфіковані (але не стандартизовані!), канони і джерелознавчої репрезентації документа як історичного джерела певного виду та вивчення і надання історичного "супроводу", тобто системи доказів правомірності опису джерелознавчого. Видове розмаїття рукописних та архівних джерел на кілька порядків вище за різноманітність друкованої продукції, в якій уніфікація видів і типів видань відпрацьовувалася століттями. Тому, природно, в певних частинах структура бібліографічного та археографічного опису окремого документа не буде збігатися.

Принципово відрізняються й *колективний* опис в археографії та *серіальний* в бібліографії. В археографії склалася система зведеного опису споріднених груп документів, але поняття спорідненості витікає з предметно-тематичного або хронологічного принципу об'єднання документів в той час, коли в серії "об'єктом складання бібліографічного опису є серіальне (періодичне, те, що продовжується, та серійне) в цілому або група його номерів"[6].

Тому вся сукупність процесів створення системи науково-довідкового апарату і науково-інформаційних та науково-пошукових систем в архівних документальних системах і серед документальних джерел другого документального рівня не лише методологічно, а й методично різниться і є значно складнішою за проблему створення бібліографічних джерел другого документального рівня. Ці складнощі пояснюють і той факт, що в усіх країнах початок національного документального реєстру був пов'язаний з бібліографічними виданнями та, останнім часом, – базами даних саме бібліографічної інформації.

У камеральній археографії ці фази наукового опрацювання архівних та рукописних документів з метою їхнього інформаційного представлення й інформаційної репрезентації для включення в науково-інформаційні системи мають різні наукові функції і не збігаються за структурою опису, археографічного визначення та каталогізації. З точки зору введення первинних джерел до наукового обігу, бібліографічне опрацювання та включення в бібліотечні каталоги є більше технічною, ніж науковою роботою, враховуючи існування відповідних Державних стандартів та правил,

як вітчизняних, так і міжнародних, які мають багаторічний досвід уніфікації власне тому, що книжка є *найпростішим документом* з точки зору визначення основних інформаційних атрибутів. Останнім часом ці стандарти стали набагато суворішими, оскільки створюються формати для комп'ютерних технологій[7].

Для архівного опису й досі немає узгоджених стандартів, хоча подекуди розробляються відповідні правила уніфікації опису для спеціальних видань і систем, що дозволяють звести систему опису з точки зору наявності певних рубрик та послідовності структури опису. Для процесу створення науково-інформаційної статті архівного документа або групи документів для інформаційних комп'ютерних систем характерним є пристосування до бібліографічного опису[8].

Цілком закономірно, що важко стандартизувати опис архівних та рукописних документів у повному його джерелознавчому значенні, але прагнути до уніфікації основних атрибутів каталожної статті обов'язково потрібно. Від цього процесу залежать і можливості введення архівної інформації до соціального обігу, оперативність та максимальна повнота репрезентації. Певні труднощі викликають і величезні обсяги архівної інформації первинного документального рівня, що не дають надії на повну інформатизацію архівного фонду на національно-документальному рівні. Але це не означає, що необхідно принципово відмовитися від комп'ютеризації інформації на рівні документа. Більше того, для локальних і спеціальних інформаційних систем і систем НДА архівів цей шлях видається надзвичайно перспективним. Практика останніх років довела, що актуальні проблеми сьогодення диктують необхідність створення спеціальних баз даних (наприклад, для нагальних проблем соціального забезпечення — кадрово-пенсійних, генеалогічних тощо).

Щодо залучення історичних архівних та рукописних джерел до наукового обігу, то тут увага концентрується на розробці форм і методів надання інформації споживачу (і ця архівна інформація потрібна не лише вченим, а й усім соціальним інститутам і членам суспільства). Тому такими важливими стають розробки наукових напрямів, присвячених системам інформування і підготовки масиву наукової інформації вторинного рівня, публікації джерел, довідників, інших науково-інформаційних видань, створенню баз і банків даних і проведенню спеціальних робіт для збереження не лише первинних документів як матеріальних фактів, а й інформації, яку вони містять – у вигляді публікацій текстів та обліково-довідкової інформації і баз даних. І особливо – для архівних документів, оскільки вони існують в єдиному при-

мірнику, і знайти необхідну інформацію про них набагато складніше, ніж про тиражовану книжку.

Розвиток та взаємодоповнення форм й методів організації історичної архівної та рукописної інформації і їх введення в обіг на різних рівнях як на первинному (рівень писемного або друкованого джерела і будь-якого конкретного документа), так і на вторинному (рівень узагальнення інформації про первинні документи в різних за призначенням та видами документах науково-довідкового характеру – каталогах, довідниках, покажчиках, оглядах, путівниках, літописах тощо), – є надзвичайно важливим завданням сучасної історичної науки.

Усі цивілізовані країни сьогодні дійшли висновку про необхідність створення на національно-державному рівні і за державною підтримкою єдиної системи інформування і серії зведених архівних та бібліотечних довідників, репертуару національної бібліографії та реєстру архівних матеріалів; причому науково розробили не лише єдині теоретичні та методичні принципи збирання, описування, публікації національної спадщини (рукописних документів, друкованих видань), а й національні програми щодо її обліку, опису, видання, зберігання як у традиційних виглядах, так і в національних взаємопов'язаних комп'ютерних системах. Ще в 70-х роках у бібліографії, а у 80-х – в архівній справі на міжнародному рівні було узгоджено методичні та організаційні рішення стосовно інформаційних систем. Функції міжнародної координації та стандартизації в галузі бібліографічної і археографічної робсти були покладені на відповідні підрозділи та бібліографічні й архівні комісії ЮНЕСКО. На сьогодні існують міжнародні установи, що координують та допомагають розвиткові міжнародних комунікацій у галузі бібліографічної та архівної інформації, як, наприклад, Міжнародна федерація бібліотек та Міжнародна рада архівів при ЮНЕСКО. Практично всі цивілізовані країни вже мають зведені національні бібліографії та архівні довідники у вигляді опублікованих серій та національних баз даних і відповідні агентства, що підтримують, розвивають і забезпечують методичне і організаційне керівництво цими процесами. Прикладом такого підходу можуть бути Сполучені Штати Америки, Англія та інші країни, що мають національні та міжнародні зведені автоматизовані бази даних бібліографічної та архівної інформації (Research Library Information Network), які не лише поєднуються в міжнародних мережах, а й дозволяють цим державам мати будь-які інформаційні пріоритети.

Завдяки систематичному і безперервному едиційному процесові та створенню довідкових видань й інформаційних систем

національного та державного рівнів, на сьогодні майже всі європейські народи мають фундаментальні інформаційні масиви документальних архівних та книжкових джерел науково-довідкового характеру, інформаційні системи та серійні видання, які охоплюють документи від найдавніших епох до новітніх часів[9]. У всіх країнах така діяльність розглядалася, як передумова державотворення; подекуди вона започаткована ще у XVIII ст. і продовжується досі, як необхідна складова розвитку нового суспільства. Проблема створення інформаційної інфраструктури в цих країнах розв'язана: вона фактично функціонує протягом останніх 30 років; її існування обумовлюється потребами суспільства і створюється за принципом необхідності оперативного отримання відповідної інформації для різноманітних владних рішень. Україна серйозно відстала в подібному процесі. Подолання протиріч між вузькофаховим підходом до інформатизації і реальною державною структурою бібліотечної та архівної інформації, інтеграція первинних ресурсів і вторинних документів є першим завданням інформаційного суспільства України, що має бути конкурентоспроможним на міжнародному рівні в суспільно-політичному житті, економічній та культурній сферах.

Таким чином, до інформаційної інфраструктури необхідно включати і сховища інформації, і первинні та вторинні документи, які можуть бути репрезентовані як у традиційному (шляхом публікації), так і в комп'ютерному (як повнотекстові бази і як бази даних вторинної інформації) виглядах, що відкриває можливості провадити первинний пошук інформації. В архівознавстві вже ставилися питання про поняття "архівне інформаційне середовище та інформаційний потенціал фонду", коли згадане середовище розглядалося як "сукупність самих документів та наданих їм пошукових засобів"[10].

Доля України, що з утворенням самостійної держави отримала можливість розвитку власного інформаційного потенціалу, залежить, у значній мірі, від створення найсприятливіших умов для використання цього сукупного масиву джерельної інформації з точки зору наукового та технологічного забезпечення розвитку інформаційної інфраструктури.

Історична спадщина має особливе значення для державності – вона вводить до соціального обігу інформацію, що формує духовність, закладає фундамент нової національної і соціальної психології, політики, культури. Історико-культурологічні фонди справляють колосальний вплив не лише на державотворчі процеси та будівництво нового українського суспільства, а й на національну самосвідомість народу України. У зв'язку з цим закономірним є питання не тільки

про державні документальні ресурси, але й про національну документальну спадщину України, зокрема — україніку як культурологічне надбання народу, тобто питання виходить на рівень не лише державної, а й національної ідентифікації у світовому просторі.

Проблеми документальної україніки та національної спадщини не є суто академічними. В умовах нинішньої соціальної кризи в Україні вони безпосередньо пов'язані з необхідністю, спираючись на актуалізацію документальних джерел та їх історико-джерелознавчий аналіз, концентрувати зусилля та здійснювати постійний вплив на розвиток державотворчого процесу, сприяти кваліфікованому вирішенню гострих політичних питань, наповненню новим змістом базового шару історичної спадщини сучасної української культури та освіти. Документальна україніка спрямована фактично на створення нової концепції історичного процесу в Україні, на порятунок національної культури і поширення її впливу на сучасну ментальність народу України. В цьому напрямі зараз працюють історики, філологи, культурологи. Нові умови розвитку країни створили найсприятливіші умови для використання пригніченого у попередні десятиліття ідеологічними домінантами інтелектуального потенціалу українських вчених, для народження нового покоління істориків.

Усі ці дослідження базуються на копіткій особистій праці фахівців в архівах, що здійснюється на першому етапі винятково рутинним пошуком джерел в надрах сховищ, користуючись здебільшого недосконалими описами та картковими каталогами, путівниками й оглядами фондів. Дослідник провадить трудомістку роботу по перегляду та камерально-археографічному аналізу джерел, їх джерелознавчій критиці, "вписуванню" їх в історичний контекст. Немає жодного сумніву в тому, що інформаційна ємність документа історично необмежена, і кожний дослідник, виходячи з своєї мети, буде вивчати джерела знову і знову. Але процес пошуку необхідних джерел можна суттєво прискорити, якщо спрямувати зусилля на пріоритетний розвиток науково-інформаційної галузі національних документальних ресурсів, на створення сучасних довідково-інформаційних систем, що відображали б документальний фонд україніки як документальну систему.

Визначення поняття національного документального архівного фонду україніки та його інформаційне представлення, враховуючи історичну долю України, є завданням теоретично складним, а практично – таким, що потребує постійного аналітичного осмислення при щоденній роботі по створенню археографічної україніки, адже вона може охоплювати як едиційну, так і камеральну галузі діяльності колективів вчених.

Оскільки державну визначеність Україна отримала нещодавно, виникає необхідність розмежування понять *державного* та *національного* документального фонду і його обмеження сферою національної культури. При цьому слід враховувати й величезні сфери пограничних перехресть з іншими культурами, що справляли вплив на формування національної культури українського народу. Вибір основних принципів виокремлення документальних джерел для археографічної україніки (тобто, для реєстрації та археографічного опису в інформаційних системах і науково-довідкових виданнях) має базуватися на засадах якнайширшого охоплення джерел за комплексними ознаками.

Правомірність такої постановки питання, на нашу думку, обумовлюється тим, що при вирішенні такої складної проблеми всі класифікаційні обґрунтування формально-логічного принципу повинні підтверджуватися історичним контекстом та аналізом походження джерела. Перша теза – теза *мови* практично "не діє" для історичних писемних документів. Це абсолютно ясно навіть для недосвідченого історика, зокрема, коли йдеться про весь історичний період існування народу. Друга теза – *територія.* Вона також ніколи не була остаточно визначеною для українського народу як етнічної спільноти, а існування України в складі кількох держав утруднює чітку територіальну ідентифікацію, особливо, на етнічному пограниччі. Третя теза – *хронологія* охоплення документів і визначення нижньої межі обліку документальних пам'яток, що відносяться до національного документального фонду, – також не може бути визначеною формально. Четверта теза – *носії національної культури* – не може бути співставлена з національністю особи, оскільки багато діячів, що працювали на ниві української національної культури, не були українцями за походженням, тим більше, що для середньовіччя та новітніх часів надзвичайно важко виділити поняття "українець за походженням". Тому виникає необхідність розробки методологічних підходів до постановки і вирішення проблеми документальної україніки як наукової проблеми і водночас – як науково-практичної діяльності.

Природно, це питання потребує комплексного розгляду проблеми збирання, зберігання та інтелектуального запровадження (у значній мірі, повернення "втрачених" через ідеологічні обставини й життєві лихоліття) національної рукописної та книжкової спадщини України її народові через взаємопов'язану систему пошуку, наукової обробки, публікацій, створення баз даних на комплекси архівних документів і книжкових видань українського походження в Україні та поза її межами. Тому національно-програмні по-

ложення та діяльність по створенню документальних джерел другого документального рівня і науково-інформаційних систем на засадах єдиного теоретико-методологічного та методичного інструментарію спрямована не лише на якнайшвидше, найбільш повне використання документальних ресурсів, а й на фізичне та інтелектуальне урятування для нащадків історичних духовних досягнень українського народу.

Цю проблему необхідно вирішувати на підставі розвитку базових для архівістики та археографії положень, що визначають подальші пріоритети наукової розробки предметної галузі знань спеціальних історичних дисциплін і, перш за все, – джерелознавства.

Перша предметна галузь, що потребує розгляду в контексті формування єдиної системи науково-інформаційних документальних джерел, є визначення ареалу документальної україніки, її складових, обсягу поняття та сфери дії[11]. Виникає питання про необхідність визначення та розмежування понять *друкована, бібліографічна, археографічна, архівна, рукописна україніка*, створення теоретико-методологічних засад та методики археографічного дослідження і реконструкції документальної джерельної спадщини як частини Національного документального фонду України. Перші кроки в цьому напряму нещодавно зроблені в публікаціях В. Омельчука та Я. Дашкевича[12].

Другою важливою предметною галуззю є аналіз архівних та рукописних документальних фондів як джерельних систем, визначення понять архівних документальних систем первинного та вторинного рівнів, історії та принципів їхнього формування, організації, обліку, можливих методик використання. Класифікація існуючих первинних документальних систем за принципами організації та видами й типами архівних документів як об'єкта комплектування, зберігання та описування є базою для основних напрямів археографічної роботи по створенню вторинних джерельних систем науково-інформаційного типу. Головна увага має бути зосереджена на розкритті генетичних принципів формування документальних та науково-інформаційних систем, а саме на принципі архівного походження, який передбачає осмислення історії виникнення, формування та зберігання документів фонду або колекції в його системності та цілісності як окремої документальної системи, а також на принципах цінності, раціональності, адекватності, взаємозв'язку, взаємодоповненості тощо, які повинні характеризувати архівні інформаційні масиви формалізованих даних.

Неодмінною умовою для вирішення цих завдань є розвиток археографії, джерелознавства та документознавства як дисциплін документально-інформаційного циклу і, перш за все, – археогра-

фії – науки, що займається усім комплексом проблем, пов'язаних із запровадженням письмових джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку і збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія)[13]. В умовах необхідності реконструкції архівної спадщини актуального значення набуває проблема розвитку *археографічної евристики* як частини польової археографії.

Спеціального розгляду потребують найменш розроблена галузь археографії – *її камеральна предметна сфера*, а також *документально-інформаційні системи* як науково-довідкові системи другого документального рівня, їх типи та види (описи, каталоги, покажчики). Серйозною проблемою є розробка засад складання групової археографічної статті на архіви, архівні фонди, колекції, групи фондів, комплекси документів, групи документів, справи. Для її розв'язання необхідно здійснити аналіз історичного досвіду попередників, тобто камерально-археографічної діяльності в Україні в XIX-XX ст., а також діяльності сучасних археографічних центрів в Україні.

Особливого загострення в цих умовах набуває проблема узагальненої методики камерально-археографічного аналізу та системи опису всієї сукупності документальної спадщини України з метою реєстрації документальних артефактів, а також реконструкції втрачених документальних джерел, що справляли значний вплив на розвиток українського суспільства. "Нині загальновизнано, що система виявлення, обробки, описання документальних пам'яток істориками-архівістами в значній мірі визначає рівень історичних досліджень, можливості поширення історичних знань", – писав видатний російський археограф С.О. Шмідт[14]. Але без наукового обгрунтування камеральної галузі сучасної археографії в контексті теорії археографії як системи опису та наукової репрезентації архівних джерел, створення єдиних методичних засад евристичної археографії, розробки науково-практичних прийомів археографічного аналізу та науково-інформаційного опису програми реальних узгоджень дій різних відомств та наукових шкіл ця діяльність неминуче набуває стихійного характеру.

Камеральна археографія покликана розробляти методи аналітико-синтетичного опрацювання писемних джерел, що розглядаються як сукупність процесів перетворення ретроспективної документної інформації і її фіксації в археографічній описовій статті науково-інформаційного вторинного документа. Ці процеси перетворення (або камеральної обробки) документа складаються з джерелознавчого аналізу інформаційних атрибутів певного джерела або груп та комплексів джерел і виділення необхідних

даних для наукової репрезентації інформації. Об'єктом камеральної археографії як одиниці опису може бути як окреме джерело, група джерел, комплекс архівних матеріалів, так і фонди, комплекси фондів, архіви і будь-які інші комплексні масиви документів, що підлягають класифікуванню за різними системами. Відбір їх визначається потребами розвитку української держави, культури, науки, освіти.

Основи для подальшого розвитку археографічної науки закладені відродженням Археографічної комісії НАН України і створенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ та його відділень як координуючого археографічного центру в галузі виявлення, опису та видання історичних джерел в Україні.

Виділення пріоритетного напряму камерально-археографічної діяльності, уособленого в понятті "археографічна україніка" як документально-інформаційної системи вторинного науково-довідкового рівня, розробку концепції, програми та шляхів її реалізації необхідно розглядати як основу подальшого розвитку документально-інформаційної інфраструктури українського суспільства. Головною методологічною проблемою є розробка питань архівознавчого, археографознавчого та інформаційного забезпечення Національної архівної інформаційної системи України (НАІС) – складової археографічної україніки. Першочерговими завданнями ми вважаємо створення основної археографічної концепції НАІС і теоретико-методологічних та методичних засад археографічного опису як джерелознавчого методу розкриття змісту та складу документальних архівних систем за допомогою нових інформаційних технологій і створення національної зведеної бази даних архівної та рукописної інформації України.

Розділ 1

Документальні та науково-інформаційні ресурси України і проблеми актуалізації архівних фондів

1.1. Архівні фонди України як складова частина загальнодержавних інформаційних ресурсів: інтелектуальний доступ і впровадження інформаційних технологій

1.2. Документальні ресурси національної та державної спадщини України: бібліографічна, кодикографічна та археографічна україніка (сфери дії та розмежування понять)

1.3. Державна програма "Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та ахеографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності"

1.1. Архівні фонди України як складова частина загальнодержавних інформаційних ресурсів: інтелектуальний доступ і впровадження інформаційних технологій

Невід'ємною частиною духовної спадщини українського народу, яка віддзеркалює його історію від найдавніших часів до сьогодення, є унікальні за змістом, різноманітні за типом і характером писемні джерела з архівних, бібліотечних та музейних зібрань. Збереження та актуалізація цього інформаційного масиву є одними з основних завдань архівної служби України й інших відомств, яким підпорядковані відповідні сховища документів.

Проте введення як ретроспективних, так і поточних документів до соціального обігу є складною і багатоаспектною методологічною проблемою. Її вирішення залежить від розробки *єдиної державної та науково-організаційної стратегії* в галузі створення уніфікованих класифікаційних систем документальної інформації; єдиних галузевих стандартів опису складу та змісту архівних і рукописних документів або їх окремих груп; технічних, технологічних, лінгвістичних та організаційних засад інтеграції інформаційного потенціалу національного документального фонду України в традиційних архівних та комп'ютерних системах загальнонаціонального рівня.

Процес введення документів до наукового обігу отримав назву *доступу* і включає два аспекти. Перший – фізичний доступ до фондів (тобто, отримання власне первинного документа в читальному залі архіву або бібліотеки завдяки організації документів у певні архівні документальні системи). Другий – інтелектуальний доступ до інформації про документ та його зміст (тобто, отримання необхідної довідкової інформації через документи вторинного рівня – науково-довідковий апарат (НДА) та публікації документів у спеціальних виданнях текстів. З цього починається обіг інформації в суспільстві. Від її повноти, вичерпності та оперативності залежить і подальша коректність даних, що циркулюють в історичному знанні і закладають основи подальшого розвитку науки, суспільно-політичних й історико-культурних процесів.

Проблема доступу потребує розгляду поняття "документальні архівні системи". На сьогодні найбільш поширеним типом є базові *документальні архівні та бібліотечні фондові системи* у вигляді сформованих по фондах, колекціях та справах масивів первинних документів, що складають національний архівний та бібліотечний фонд. Як відомо, він є надзвичайно різноманітним за

предметно-жанровою та видовою класифікацією, носіями (пергамен, папір, магнітні стрічки, фотоплівки, комп'ютерні диски, тримірні об'єкти тощо) і засобами передачі інформації (мовні, музичні, картографічні матеріали, двомірна графіка та рисунки, звукозаписи, проекційні, електронні засоби тощо). Цей фонд включає власне первинний документ, що знаходиться на зберіганні в архіві або бібліотеці як окрема одиниця або сукупність одиниць, що описуються разом з організаційних причин (окремий рукописний документ, надрукований документ, архівна справа, серія). Передача змісту документа через систему публікацій текстів як у традиційному, тобто друкованому вигляді, так і у вигляді повнотекстних баз даних, є системою, що примикає до першого типу, але як специфічний засіб передачі первинної інформації, а саме – відтворення документа.

Другим типом є *документальні архівні інформаційні системи*, які охоплюють документи вторинного рівня, тобто своєрідна "надбудова", що забезпечує доступ до первинної інформації у вигляді науково-довідкового апарату архівних установ, бібліотек, музеїв. НДА включає весь комплекс засобів інформування про архівні документи за певними інформаційними пошуковими ознаками: автор, назва, дата, географічна локалізація, зміст документа, форма, матеріал, обсяги та розміри тощо. За формою передачі інформації це – каталоги, картотеки, описи, реєстри, списки, путівники, огляди, тематичні, пофондові, міжфондові, міжархівні та інші покажчики.

У інформаційних системах вторинного рівня практично є лише два засоби передачі вторинної інформації – паперові (у вигляді традиційних документальних та довідкових видань, карток, описів) та електронні (у вигляді комп'ютерних баз даних).

Цілком очевидно, що перша система формується за рахунок комплектування, науково-технічного опрацювання та організації за походженням, предметно-тематичним, хронологічним та іншими принципами групування, обліку та зберігання фондів. Її основу складають архівні масиви документів у вигляді організованих по справах, тематичних групах або видах і типах документів, по колекціях та фондах. Це – система науково-організаційного типу, що базується, перш за все, на принципах спорідненості та походження, адже в процесі опрацювання фондів вони є визначальними для систематизації та класифікації документів.

Друга система складається за рахунок археографічної камеральної роботи над створенням (за різними принципами інформаційного відображення) описової статті для розміщення в архівних та бібліотечних пошуково-довідкових системах як традицій-

них, так і комп'ютерних. За видами і типами вона складається з багатьох видів і форм, які визначаються конкретними функціями: адміністративними, обліково-пошуковими, обліково-охоронними, науково-пошуковими тощо, – в залежності від мети створення документальної інформаційної системи. Остання може бути представлена у вигляді НДА архіву, серії спеціальних видань, а також комп'ютерних баз даних рівня окремого архівного фонду, групи фондів, окремого архіву, групи архівів тощо. Принципи організації тут зовсім інші – систематизується та класифікується не документальний архівний масив, а масив інформаційний. В основу організації має бути покладений принцип адекватного відображення описаної інформації незалежно від походження та спорідненості документів, що забезпечує єдність процесу циркуляції інформації. Цим визначається й можливість створення єдиних методичних підходів для поєднання принципів організації документів і організації інформації через систему архівних описів різного рівня – рівня документа, справи, групи документів, колекції, фонду, групи архівів, міжархівних груп фондів, які чітко орієнтувалися б на можливості формалізованого відображення в інформаційних системах.

За сучасних умов інформатизації суспільства не треба спеціально доводити, що створення комп'ютерної системи історичної й культурологічної інформації довідкового типу, не виключаючи необхідності підтримки традиційного НДА, дає змогу на якісно новому рівні вирішити низку питань науково-інформаційного забезпечення функціонування держави, розвитку економіки, культури й науки. Цей шлях потребує багато коштів і зусиль різних фахівців, але він повністю виправдовується при експлуатації системи, коли за рахунок оперативності та встановлення багатоаспектних внутрішніх зв'язків між елементами опису та даними в системі користувач отримає повну та уточнену інформацію з колосальною економією часу і при цьому може відразу встановити зв'язки між даними інформації у зведеному вигляді.

Увесь розвинений світ існує за рахунок інформаційної інфраструктури. Вона охоплює не лише економічну, політичну й комерційну сфери діяльності суспільства, а й культурологічну ретроспективну інформацію, що має наукове значення. І в Україні останнім часом спостерігається активний процес створення нетрадиційних засобів та шляхів доступу до вторинної інформації, пов'язаних із впровадженням автоматизованих технологій зберігання, обробки та використання інформації. Оскільки створення інформаційної інфраструктури має державне значення, зрозуміло, що введення архівної інформації до суспільного обігу зале-

жить від концептуальних підходів до створення національної комп'ютерної архівної інформаційної системи як її складової частини, а також від розробки узгоджених методик описів різного ступеня узагальнення інформації документальних систем первинного та вторинного рівнів. Це складний процес, реалізація якого неможлива без вирішення серії проблем на державному рівні.

Природно, у галузі ретроспективної наукової та культурологічної інформації темпи розвитку комп'ютерних систем значно нижчі, ніж, скажімо, в банківській системі або в комерційній галузі. Але при цьому не слід забувати, що архівні фонди відображають діяльність суспільства у всіх його проявах та повноті, що надає їм особливого значення як документальної бази функціонування держави у сукупності її минулого та з орієнтуванням на майбутнє. Якщо надати програмі створення архівної інформаційної системи державного статусу, відповідного фінансування і вирішити це питання на рівні національної інформаційної мережі, як це зроблено, наприклад, у США, Канаді, Великобританії та інших країнах, то результати введення цієї інформації в діяльність державних владних структур, соціальний, науковий та культурологічний обіг дуже швидко будуть ефективно використані і покриють усі первісні витрати.

Введення комп'ютерних технологій з точки зору археографічної, тобто з точки зору опису документальних систем різного рівня, не спричиняють до жодних революцій в архівних методичних підходах до основних принципів відображення інформації. Процеси археографічного опису залишаються тими самими, адже закони відображення інформації єдині для всіх систем. Відбір, систематизація та класифікація інформації здійснюються за єдиними загальнонауковими принципами, незалежно від форм її презентації в різних традиційних та нетрадиційних системах. Змістовно це є єдиний процес відображення основної інформації за археографічними методиками. Відмінності полягають лише у способах зберігання та використання підготовленої археографом інформації і більшої формалізованості та узагальнення опису, чого вимагає комп'ютерна технологія.

Принципова необхідність єдиного науково-організаційного та науково-методичного вирішення цих проблем базується на розумінні всієї сукупності документальних фондів України як основної складової частини загальнодержавних інформаційних ресурсів. Але тут виникає своєрідний (і, значною мірою, – штучний) бар'єр між архівними фондами як документальними системами та інформаційною інфраструктурою суспільства. Цей бар'єр склався завдяки деяким особливостям розвитку країни, специфіці шляхів

розвитку науково-інформаційної обробки архівних документів і вторинної документної інформації в документальних традиційних та комп'ютерних системах, які методично відрізняються одна від одної.

Основний зміст цього не лише семантичного, а й психологічно-професійного інформаційного бар'єра полягає в тому, що в нашій країні поняття "інформація" в інфраструктурі суспільства набуло або абстрактного значення, яке повсякчасно вживається на побутовому рівні, або вузького значення, яке відривається за змістом від понять "документальна база", "джерельна база", і, тим самим, – від документальних джерел інформації та інформаційних архівних систем. До наукового обігу увійшли поняття, що порушували основні закони логіки, пов'язані із тлумаченням різнозначності, обсягів, тотожності та змісту понять.

Оскільки фахівці в галузі точних наук завжди прагнуть до використання чітко і формалізовано визначених дефініцій, розгорнулася ціла дискусія щодо поняття "інформація". Дискусія серед фахівців технічних та філософських наук і досі не завершена, оскільки інформація – це явище, яке можна описати символічно, вирахувати в байтах і бітах, але важко на загальному рівні визначити змістовно, адже воно не має окреслених меж і як процес не піддається формалізованому остаточному визначенню. Науково-кібернетичні аспекти інформаційної діяльності набули актуального значення. Але неможливість остаточного визначення загальних понять у різних за значенням матеріальних та соціальних системах призвели до шкідливих результатів для розвитку соціальних систем: використання в спільних галузях наукової та соціальної діяльності понять, різних за значенням, обсягом, змістом, наприклад, "інформація", "інформаційна потреба", "документальні комунікаційні системи", "інформаційні системи", "інформаційні ресурси" тощо[1].

Тенденцію змішування та підведення понять одного під друге помітили фахівці в галузі наукових комунікацій, перш за все, в США, країні, яка була однією з перших у галузі адаптації комп'ютерних систем у науці і суспільстві. Американським соціологом Г. Мензелем було введено поняття "наукова інформація". Воно не піддається методам формальної класифікації, оскільки виходить за межі поняття "документ", яким оперує інформатика. Тому вивчення комунікаційних процесів такої інформації вимагає відмови від формальних методик[2]. Серія філософських та бібліотечно-бібліографічних розробок цього питання (автоматизація торкнулася, по-перше, бібліотечних фондів) призвела до впровадження разом з терміном "інформація" терміна "знання". Це, в свою

чергу, спричинило до ще більшого розриву понять, оскільки процес введення наукового джерела до обігу через опис був охарактеризований як "документалізація знання", тобто пристосування інформації про джерело у вигляді опису до інформаційного документа, що зберігається та використовується в комп'ютерних системах[3]. Фактично йшла мова про формалізацію археографічного опису джерела. Документалізація знання була відокремлена від процесу пізнання і віднесена до суто формальних процесів наукової комунікації, які забезпечують наукову діяльність. Серед них – науково-інформаційні, бібліографічні та архівні технології[4]. Важко не підмітити і некоректність терміна "документалізація", оскільки архівне джерело також має атрибути документа, і, власне, створення першоджерела в такому контексті формально є такою самою "документалізацією", як і створення вторинного опису джерела. Отже, з позначенням процесу введення наукової інформації до обігу як "документалізації знання" плутанина з дефініціями, термінами і поняттями не була знята.

Незважаючи на спроби класифікувати поняття інформації та інформаційних комунікацій, розробка загальнотеоретичного підходу до питання не сприяла практичному вирішенню проблеми створення автоматизованих археографічно-інформаційних систем і уточненню системи інформаційно-археографічних понять, адже зміст понять обумовлюється його функціонуванням у певному середовищі або галузі знань.

Розробляючи перші автоматизовані архівні системи, спеціалісти США, Канади, колишнього СРСР, а зараз і України та країн СНД, як правило, відштовхувалися від принципів спрощеної інформаційно-документальної системи, яка репрезентувала опис документної інформації взагалі, а в найкращому вигляді спиралася на бібліографічний опис.

Останній превалював там, де йшлося про створення зведених інформаційних документальних бібліографічних та архівних систем, тому підведення архівної інформації під бібліографічну пояснювалося необхідністю інтеграції документального масиву в єдиній інформаційній системі. Такий підхід мав плідні результати. У великих інформаційних державах він реалізувався у вигляді національних систем типу спрямованої на науково-дослідну мету американської системи RLIN (Research Library Information Network), до якої були включені дані про архівні колекції і матеріали в бібліотеках та архівах США. Оскільки система була запропонована Бібліотекою Конгресу США, остання стала головним методичним центром, що розробляє основи структуралізації інформації на базі структури бібліотечного опису. Завдяки універ-

сальному формату даних UniMARC в англомовному світі значно полегшився обмін інформацією, і сім'я MARC-форматів запанувала в ньому. Серед них найбільш складним є архівний AMC MARC (1985). Декілька років він впроваджувався у практику і активно обговорювався серед архівістів, котрі й досі не дуже задоволені його пристосуванням до бібліографічного опису[5].

Створення сім'ї MARCів – це перша спроба поєднати бібліографічний опис з архівним, але вона не враховує принципи організації фондів і специфіку архівної інформації. Основу інформаційної технології складала реляційна система, що була заснована на фіксованому форматі з розподіленням розділів опису на поля запису та мала розвинуту систему індексації даних. Справедливості заради треба сказати, що створена і нині діюча у США та інших країнах світу система безумовно виконала поставлену перед нею мету. До того ж специфічною особливістю архівних фондів США є абсолютна більшість архівних документів новітнього часу, які можуть бути легко пристосовані для документних формалізованих технологій[6]. Цей формат запису даних в автоматизованих системах припускав опис рівня документа, серії, колекції (тобто фонду), але на практиці архівний опис почався з опису фондів (колекційного рівня), який був найпростішим з точки зору інформаційного визначення. Архівна специфіка документів спиралася на термінологічні класифікації матеріальної основи, видів та типів джерел тощо. Таким чином, американський варіант зосередився на технологічному пристосуванні архівного опису переважно колекційного рівня до інформаційно-документального рівня, де архівна специфіка майже не враховувалася. Тому і досі архівісти не дуже задоволені MARC AMC. До Правил каталогізації було внесено спеціальний розділ щодо опису заголовків архівної інформації, над яким серйозно працював Стівен Хенсен[7].

До поняття "інформаційні ресурси" архіви були включені через систему інформаційно-документального опису, тобто дуже узагальненого рівня. Не випадково й канадські архівісти пішли шляхом створення архівних дескриптивних стандартів також від найпростішого рівня – колекційного (пофондового)[8]. Значною мірою це пояснювалося і можливостями комп'ютерної техніки ідеології 70-х років, коли спрощення інформації мало велике значення для її зберігання та оперативності використання. Таким чином, процес "документалізації" архівної інформації набув домінантного значення.

Щодо інформатизації архівної справи у колишньому СРСР та СНД, то ідеологічна інформаційна політика лише торкнулася

цієї проблеми, залишивши питання документалізації винятково на рівні створення АІПС та ДАСНТІ[9].

Оскільки поняття інформації, комунікації та документалізації не були визначені остаточно, ці терміни залишилися за значенням галузевими, але стали поширюватися і на області впровадження. Щодо України і країн СНД, то поняття "інформаційні ресурси", яким оперують сьогодні в колі фахівців-інформатиків і державних служб, і досі охоплює лише вузьке, локальне розуміння існуючих баз та банків даних, комп'ютерних систем і мереж. Водночас колосальний масив архівних та рукописних першоджерел, системи довідкових видань та публікацій залишаються за межами цієї інфраструктури. Прикладом того є проекти та концепції інформатизації суспільства, в яких вирішуються технічні та технологічні аспекти зберігання і передачі інформації й створення комп'ютерних мереж. Технократичні домінанти знайшли свій прояв у тому, що представники архівних, бібліотечних та музейних служб, академічні та вузівські вчені-гуманітарії, тобто основний контингент користувачів архівної інформації, до розробки концепцій і проектів інформатизації практично не залучалися. Самі концепції розглядали майже винятково технічні проблеми обладнання, розбудови мережі, обсягів інформації, засобів зберігання, передачі інформації тощо.

Перенесення центру уваги до кола комп'ютерних технологічних та технічних питань залишало за межами власне основну мету системи. Вона полягає в можливості соціального управління інформацією з метою впливу на розвиток суспільства, а тому технічні проблеми обсягів та кількісних характеристик інформації, які є принциповими для фахівців в галузі інформації, носять для користувача вторинний характер. Основне значення в умовах державного управління інформацією має її соціальний зміст, якісні характеристики стосовно суспільного розвитку людства, держави, економіки, культури тощо. Можливості соціального управління в таких системах мають суттєві переваги перед управлінням технічним. Лише останнім часом фахівцями в галузі автоматизованих систем була осмислена абстрактність поняття інформації і розпочався процес пошуків методів встановлення понять "цінності інформації", яка визначається фахівцями певної галузі знань, а також спроби інтелектуалізації інформаційних систем.

Але серед спеціалістів, які вивчають інформаційні комп'ютерні технології, і археографів, які здійснюють традиційну науково-інформаційну роботу в архівах, і досі не існує реального розуміння методологічної єдності процесу презентації і передачі

інформації у вторинних джерелах або системах як традиційного, так і автоматизованого типів, тобто процесу введення соціальної інформації до обігу, враховуючи, перш за все, зміст інформації та інформаційну потребу. Методологічна єдність цього процесу базується на вивченні закономірностей обернення соціальної інформації (а не лише її передачі у вузькому значенні), усталених у суспільстві протягом тисячоліть. Ці закономірності створення джерела та поширення інформації пов'язані із змістовною структурою природи інформації, яка передається різними засобами через писемні та друковані, аудіовізуальні та мікрографічні джерела, комп'ютерні файли та бази даних. Організація представлення інформації, яка реалізується у першоджерелі у вигляді змісту та матеріальної форми, і засоби організації інформації про першоджерело у вигляді вторинного довідково-пошукового джерела є елементами обігу інформації. Останній базується на змістовній структурі інформації, а не на вузько прагматичному розумінні "документалізації" як пристосування опису до комп'ютерних систем. Цей процес виглядає послідовно як сукупність етапів: створення первинної інформації; введення її до обігу; використання введеної до обігу інформації і створення якісно нової інформації.

Структура інформації рівня абстрактного документа складається з декількох вузлових змістовних елементів, пов'язаних з її природою:

1. Джерело інформації (будь-якого створювача інформації або документа). Це і є, власне, комплекс проблем, пов'язаних з поняттям походження документа, групи чи масиву документів.

Для історичних наук, що мають справу з описом документа, це сукупне поняття автора інформації, незалежно від можливостей його персоніфікації. В археографії сукупне поняття "автора" має надзвичайно широке значення. Це і особи, і формальні, і неформальні організації (тобто колективний автор), причетні до створення інформації і матеріальної форми, що фіксує цю інформацію. "Автори" можуть бути основні і вторинні, при цьому вони обмінюються місцями в залежності від сфери дії інформації (так, наприклад, у давніх манускриптах мініатюри можуть розглядатися як мистецтвознавчий об'єкт, і тому основним буде не автор тексту, а автор мініатюри; в сучасних документах автором конкретного адміністративного документа може бути окрема особа (виконавець), але, якщо документ вийшов на державний або міжгалузевий рівень, першим автором є установа або галузь, що створює цей документ.

2. Зміст інформації за принципом встановлення мети і предмета інформації, яку подає текст документа. В археографії він

має значення історичного факту, фактору, дії, предмета. Зміст, як правило, в загальному вигляді міститься в заголовку, назві, інших видах супровідного тексту, але в повному вигляді структурується в анотації археографом. В археографії принципи і засади складання заголовка, що характеризує зміст документа або групи документів, мають розвинену традицію, але на практиці змістовна якість заголовка значною мірою залежить від кваліфікації археографа.

3. Часові координати. Це дати створення документа та час, що описується в документі і може складати частину змісту тексту документа та предмета. Подвійність природи часових координат є для археографа складною проблемою. Якщо встановлення дати, що торкається тексту документа, не викликає особливих труднощів і може бути встановлена після вивчення тексту, то встановлення дати створення документа або ще й його копії здійснюється спеціальними методиками, незалежно від вказівки на неї в тексті. Встановлення дати є частиною методики встановлення оригінальності чи підробності документа.

4. Просторові координати. В археографії – це місце створення документа або місце історичної події, які також можуть входити як в просторові координати документа, так і до його змісту. Просторові координати в бібліографічних системах визначаються вказівкою на місце видання книги. В документах нового та новітнього часу проблем, як правило, не виникає, оскільки діють встановлений географічний принцип і усталені географічні назви. В давніх документах ідентифікація місця події значно ускладнюється наявністю аморфних, подвійних і потрійних назв, термінологічною невизначеністю навіть у тих випадках, коли місце вказано в тексті.

5. Форми передачі інформації (матеріальні носії і засоби передачі – мовні, звукові, графічні, комп'ютерні тощо).

Визначення основних інформаційних атрибутів документа є для археографа обов'язковим процесом, оскільки зовнішні дані документа можуть бути невірогідними або прихованими. Тому археографічна діяльність на даному етапі має джерелознавчий характер. Кожен інформаційний атрибут може бути деталізованим або узагальненим. Для опису рівня окремого документа атрибути мають бути деталізованими; для археографічних описів різних рівнів атрибути узагальнюються в залежності від мети і призначення опису.

Процес передачі "знання" від першоджерела до користувача здійснюється через кілька перехідних стадій. На різних стадіях віддається перевага фахівцям різного профілю, але загальне

розуміння його на всіх стадіях повинно їх об'єднувати. Багато непорозумінь трапляється тому, що оператор, який вводить інформацію ("документалізує", тобто узагальнює і формалізує її), має справу, власне, не з архівним першоджерелом, а з документом вторинного рівня – описовою статтею (інвентарною, каталожною, інформаційною тощо). І вже її він пристосовує до комп'ютерних технологій.

Цикл обробки інформації збільшує кількість етапів і віддаляє інформацію першого значення – власне джерела – від його остаточного інформаційного представлення, що є поступовим спрощенням та узагальненням первинної інформації або навіть її вихолощенням з метою підвищення оперативності пошуку та компактності зберігання. Натомість у бібліографії як певним чином первісно формалізованій інформації можлива безпосередня "документалізація" – пряме створення бібліографічного комп'ютерного запису з книги, журналу, газети тощо без перехідних етапів. Саме цим у методичному плані археографічні та архівні системи суттєво відрізняються від бібліографічних, де інформаційні атрибути вже визначені в титулах першоджерел – книги, журналу, газети. Водночас при створенні архівного стандарту опису певного виду документа необхідно враховувати і те, що бібліографічний опис має багато спільного з археографічним (оскільки вони є інформаційними документами, але різного виду).

Загалом археографія як наука про введення історичного джерела до обігу різниться з бібліографією, яку можна дійсно охарактеризувати як дисципліну, що "документалізує" джерела. Бібліографія має справу не з визначенням і репрезентацією інформаційних атрибутів джерела, а з технологією репрезентації вже визначених інформаційних атрибутів у титулі, змісті, супровідному тексті, видавничій рекламній анотації тощо. Ці інформаційні атрибути у видавничій продукції є цілком певними: по-перше, автор, назва, дата видання, видавництво та інші атрибути вказані офіційно; по-друге, за їхню вірогідність несе відповідальність автор та видавнича агенція. Навіть у випадку неповного примірника, коли треба встановлювати ці атрибути, основна проблема бібліографа формально полягає лише у виявленні іншого примірника видання та реконструкції опису. Таким чином, видавнича продукція первісно є інформаційно однозначно визначеним джерелом, коли вона потрапляє до бібліографа.

На відміну від друкованої продукції, архівні джерела, особливо давні і, зокрема, наративні, не можуть бути охарактеризовані як інформаційно визначені. Вони розглядаються як об'єкт для аналізу з метою такого визначення. У більшості випадків авторство,

зміст, походження, дати та інші атрибути не можуть бути наперед визнані вірними, навіть коли вони зазначені. Джерелознавство та текстологія володіють цілим спектром методик критики джерела, які дозволяють встановити вірогідність походження, авторства, дати та місця створення джерела, його списку чи копії. На відміну від друкованого примірника в бібліографії, архівний документ кожного разу є окремим об'єктом археографічного опису. В першу чергу, це стосується документів давнього походження – до XIX ст. Починаючи з XIX ст., канцелярські документи можна ввважати більш-менш визначеними, але і в цих випадках опис та аналіз документа потребує застосування археографічних методик.

В архівній практиці створення НДА дуже поширений не подокументний, а груповий опис (по справах, колекціях, тематичних групах, фондах). Він є результатом аналітичного осмислення групи документів і цілком залежить від досвіду й кваліфікації археографа, що складає описову статтю на справу до інвентарного чи архівного опису або каталога як обліково-пошукового документа. Тому й для новітніх документів існує проблема інформаційного визначення атрибутів описуваного об'єкта, що вирішується археографом (справи, фонду, тематичної групи, міжархівної групи документів і, навіть, комплексного опису матеріалів одного архіву чи канцелярії).

Показовим є і широке використання в археографічному опису позадокументної інформації як для визначення інформаційних атрибутів, так і для формування запитів користувачів, а також полісемантичних ознак, що потребують чіткої класифікації і вишукуються в інших виданнях або архівних документах. Кожен фахівець добре розуміє, який додатковий довідковий апарат і ціла система наукового джерелознавчого аналізу супроводжують опис давнього документа; а створення спеціалізованого каталога або покажчика передбачає й спеціальне коментування, посилання на довідники, інші джерела.

Нарешті, проблему складає і багатоаспектність системи архівних джерел, видів, родів і типів історичних джерел, які вивчаються різними історичними дисциплінами і вимагають різних систем археографічного опису для складання інформаційної археографічної статті в описі або каталозі. Це ускладнюється і практикою архівної організації джерел за походженням комплексів – справ та фондів (при деяких відміннностях такий принцип послідовно впроваджується в архівах усіх країн). Ця практика рідко враховувала принципи організації матеріалів за родо-видовими ознаками документів.

Складності формалізації як подокументного, так і групового опису архівних джерел обумовлюють методично різні шляхи і темпи розвитку технології інформаційної обробки архівних документів та архівної інформації різного рівня на основі археографічних описів різного виду.

Перший шлях – створення системи археографічного опису на основі пристосування її до системи бібліографічного опису. Прикладом таких систем є, як вказувалося, американський досвід, поширений в багатьох країнах. Він включає комплексний опис будь-якого рівня організації архівної інформації (документа, справи, колекції, фонду). Але це позбавляє археографічний опис специфічних особливостей, оскільки йдеться фактично про калькування систем.

Другий – створення системи на основі подокументного родовидового опису документів (як правило, з певною практичною метою, яка диктувалася замовником інформації) за загальними інформаційними атрибутами. Прикладом є інформаційна система на рукописну книгу, гравюру, фото або інший конкретний вид рукопису чи документа, відібраний за принципом форми. Це дозволяє абстрагуватися від багатозначності видового аспекту. При цьому тематичний аналіз може бути здійснений не повністю, а лише в рамках опису джерел певної форми.

Третій – створення системи на основі опису предметної або тематичної інформації документів, що міститься в різних за видами та формою джерелах за рахунок відмови від специфіки форми, яка лише зазначається як неосновна ознака. При складанні опису важливим є отримання інформації за певними тематичними ознаками. Посилання на документ здійснюються лише для пошуку інформації. Прикладом є бази даних типу "РЕП", одна з яких створюється в Державному архіві Київської області на репатріантів, колишніх остарбайтерів, осіб, примусово вивезених до Німеччини під час другої світової війни; інша – "Джерела з історії ОУН-УПА" – в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та ін. Основою цих баз є предмет – ім'я репатріанта або відношення документа до історії УПА. Структура опису передбачає концентрацію в одній комп'ютерній системі зведеної інформації на всі матеріали певної теми.

І, нарешті, четвертий шлях – створення системи на основі опису адміністративно-управлінської документації і описів групового типу, коли йде абстрагування від форм, видів та змісту документів, що зберігаються в документальних фондах. При цьому використовуються обліково-пошукові зведені документи

вторинного рівня, як правило, пофондового або поколекційного, що регулюють зберігання, облік та службове використання. Прикладом таких систем є бази даних "Фондовий Каталог" в Головархіві України і у ВНДІДАС Росії, а також база даних ЦДАМЛІМ України на фондоутворювачів.

Щодо засобів передачі інформації, то вона може бути переданою як у вигляді повнотекстових баз, коли текст документа копіюється повністю (приклад – створення "Електронної бібліотеки" Українським мовно-інформаційним фондом), або у вигляді вторинного формалізованого опису основних інформаційних ознак за певною структурою або форматом.

Таким чином, перший напрям пов'язаний із спрощенням інформації і пристосуванням опису до документалізації, тобто абстрагуванням від специфіки архівної інформації до рівня абстрактного документа, який має загальні інформаційні атрибути. Другий напрям концентрує увагу на специфіці форми і виду документа, але можливості поширення тематичної інформації також обмежуються. Третій напрям документалізує рівень групового опису документів і абстрагується від конкретного документа.

На практиці "кібернетичний" підхід в археографії і його співставлення з бібліографічним документуванням призвели до штучного відриву від камеральної археографії процесу складання інформаційної статті для баз даних. Це, значною мірою, обумовило повільні темпи розвитку автоматизації архівної справи, створення єдиної національної інформаційної системи і взаємопов'язаних на державному рівні локальних архівних і бібліотечних мереж.

Одночасно в інформаційно розвинених країнах не існує відокремлених понять "інформаційні ресурси" та "джерела" стосовно документальної інформації. Англомовне поняття "resources" означає лише "джерело" і нічого більше. Коли йдеться про "information resources", то архівні документи та рукописи, видання й інші види документів, серед яких і бази даних, сприймаються як основні складові інформаційних ресурсів суспільства[10]. Раціональним є підхід і до необхідності абстрагування на державному рівні від специфіки архівних документів, оскільки обсяги інформації колосальні. В архівній системі найбільш поширеним є груповий принцип опису колекцій (термін, рівнозначний поняттю "фонд"), який домінує, власне, в архівних системах і зведених системах типу RLIN. Але в США таким шляхом іде автоматизація новітніх колекцій. Старі фонди і манускрипти практично не підлягають автоматизації за формалізованими даними. Перевага віддається автоматизації видавничих баз даних, коли програма

опису виконується при макетуванні традиційного тексту. Прикладом такої бази є ArcheoBiblioBase на рівні опису архівної установи (проект розроблений Патрицією Кеннеді Грімстед), або публікація Бібліотекою Конгресу США колекції манускриптів XI-XIV ст. і зведеного довідника архівних колекцій США[11].

Таким чином, проблеми відриву джерельної бази від її інформаційного змісту полягають виняткове у сфері археографічного документа – тобто, археографічної описової статті різного виду, роду, типу, яка дозволила б формалізувати досить близько до реального документа (або до реальної інформації) ключові дані і подати їх в інформаційних комп'ютерних системах різного призначення.

Треба підкреслити, що для архівістів та археографів проблеми відриву джерельної бази від поняття "інформація" ніколи не існувало. Цілком очевидно, що соціальна інформація як об'єкт історико-культурологічного вивчення може існувати лише у фіксованому вигляді – в архівних першоджерелах або документах вторинного рівня, які інформують про документи первинного рівня, тобто є посередниками між документом та суспільством. Організація процесу використання інформації, що зафіксована в архівних джерелах, є однією з головних функцій архіву. Опрацювання документів, груп документів, фондів для архівіста є щоденною роботою по обліку та введенню джерел до наукового або суспільного обігу на основі археографічного камерального опису. Така науково-інформаційна робота завжди регламентується методичними та нормативними матеріалами; технологічні процеси обліку, зберігання та наукового опрацювання архівних матеріалів враховують основні принципи реєстрації, фіксації та передачі інформації, притаманні будь-яким формам та видам документа, що містять інформацію соціального характеру. Протягом останнього століття в процесі практичного розвитку археографії та архівознавства поступово викристалізовувалися і складали загальну основу опису основні інформаційні атрибути (джерело інформації, зміст, час, просторові характеристики, матеріальна форма). Але дальше поглиблення і структуралізація елементів опису, в першу чергу, – документів, які в той чи інший період мали особливу цінність для держави і вимагали першочергового обліку й наукової обробки, призвели до створення методик спеціального подокументн о опису для різних за типами та видами джерел. Його археографічна репрезентація була продовженням методик вивчення інформаційних властивостей джерела. Процес описання, каталогізації або опису документів для НДА, публікації джерел були ланками єдиного технологічного процесу введення документів до наукового чи суспільного обігу.

Власне, проблеми створення спеціальних "перехідних" описів виникали з розвитком нових інформаційних технологій. Проблеми археографічного опрацювання документа з метою добування інформації, яку здійснюють архівісти, та проблеми комп'ютерної обробки цієї інформації, яку здійснюють інформатики, були відокремлені методологічно і перенесені в галузь, як зазначалося вище, "документалізації". І донині ці аспекти введення документів до обігу розглядаються інформатиками, як різні процеси. Зміст інформації не мав для них особливого значення, вистачало мати структуру або модель даних. Спочатку можливості комп'ютерної техніки визначали й обсяги інформації, її класифікації, характер пошуків. Тому від архівістів вимагалося постійно враховувати обмеження кількісного та технічного характеру. Поле запису фіксованої довжини не лише організовувало думку, а й диктувало необхідність узагальнення інформації. Архівісти в таких умовах перетворилися з замовників системи в прохачів, а архівна галузь – в прикладну для програмістів. Нерідко обмеження в архівному описі документа призводили до втрати специфіки і змісту архівної інформації, на що нарікали американські й канадські архівісти при створенні глобальних систем.

"Дайте нам дані, які можна обрахувати, і ми створимо будь-яку базу цих даних", – декларували інформатики, і це було правдою. Інше питання – про змістовну цінність інформації. Її могли додати лише самі архівісти, які не розуміли (а іноді й зараз не розуміють) всіх тонкощів інформаційної лексики та технології. З'явилося дуже специфічне значення слова "дані". Воно мало в інформаційно-змістовному контексті дуже абстраговане значення, яке могло вимірюватися кількісно. Для археографа-архівіста, що описував фонд або документ, кількісна значимість інформації не була основною, важливим було визначення конкретної, змістовної інформації (класифікованої за походженням, із виділенням основних вузлових інформаційних ознак – імені, назви, предмета, дати, географічної назви; із розвинутим апаратом доказу вірогідності деталей опису тощо).

Суттєвим моментом є визнання фактору унікальності кожного окремого археографічного опису, оскільки в архівній системі немає понять тотожності документів і тотожності інформації.

Важливим є і той фактор, що практично всі деталі опису – принципові (або критичні) для пошуку і визначаються науковими інтересами користувача інформації. При створенні системи неможливо ігнорувати суттєві та несуттєві ознаки давніх рукописів, як, наприклад, матеріал письма і документа, форму заголовка, кустоди, колофони, підписи, кольори чорнила тощо. Колосальною

семантичною проблемою постає термінологічна галузь спеціальних дисциплін, що вивчають історичні джерела, – палеографії, текстології, дипломатики, джерелознавства, археографії, кодикології, філігранології, паперознавства, оправознавста тощо. Загальні і специфічні інформаційні атрибути або "дані" як змістовна інформація відображалися та упорядковувалися у вторинному документі (тобто в описі, інвентарі, каталозі, покажчику), який створювався для реалізації функції передачі інформації первинного джерела для використання. В будь-якому разі існувало декілька перехідних документів, які, в залежності від мети використання, могли за різними принципами вводити повну, обмежену, узагальнену, тематичну, предметну інформацію до обігу. Так з'явилися різні форми і види архівних довідників, з'явилася узагальнена назва НДА. Мета використання, вивчення характеру соціальної інформації, закономірностей виникнення соціальних потреб, змістовна структура соціальної інформації визначали й можливості передбачити методи її класифікації та пошуку.

В архівній системі критерії значимості інформації розроблялися протягом десятиліть і пов'язувалися з вивченням походження джерел, природи інформації, що міститься в них, проблемами вірогідності, атрибуції, ідентифікації тощо. Ціла низка наук спеціального циклу (серед них – джерелознавство, археографія, дипломатика, архівознавство, палеографія, текстологія, документознавство тощо) вивчає аспекти змістовної критики джерела і створення наукового опису та наукової інтерпретації інформації джерела, яка б наближалася до історичної дійсності. Для історика інформація має цінність з точки зору наближення до реалій тієї чи іншої епохи, реконструкції фактів історичного минулого і відображення дійсності, обставин походження, історії документа. Описуючи джерела, готуючи їх до друку, архівіст та археограф створюють своєрідну реконструкцію фактів за певною моделлю даних. Завдяки змістовній критиці джерел отримується інформація, наближена до історичної дійсності. Це стосується не лише документів, що відстають у часі, а й сучасних документів, незважаючи на те, що за формуляром та зовнішньою структурою вони, як правило, мають усі описові атрибути в оформленому та визначеному вигляді.

Той фактор, що фахівці в галузі обчислювальної техніки мають справи з вторинним документом, має принципове значення для вирішення кількісних і технологічних питань інформатизації, оскільки вони залежать не від об'єктивних даних первинного документа, а від його репрезентації археографом. Ця репрезентація може суттєво відрізнятися від зовнішнього обліку

самого документа і, в залежності від мети репрезентації інформації, може істотно відрізнятися повнотою і змістом елементів опису. Для археографа, палеографа, текстолога це цілком очевидно. Мета визначає структуру і наповнення інформаційного опису, зокрема, коли документ опису готується для пошуково-довідкового видання. Він може бути узагальненим (як при каталогізації для каталога або архівного інвентарного опису), спеціалізованим для спеціальних видів НДА (коли частина даних може бути додана або виключена тощо).

Використання позадокументної інформації і системи атрибуції вимагає інтелектуалізації таких систем, створення додаткового довідкового апарату. Прикладом можуть бути авторитетний контроль і авторитетні бази даних у національній системі в США і Канаді, коли створюється фактично окрема база заголовка колективного автора (із з встановленням усіх назв, дат, місць існування установи тощо); база предметної системи класифікації інформації (заголовки предметних рубрик).

Ще більші ускладнення виникають з типовою для давніх документів невизначеністю інформаційних атрибутів – проблемою, якої не існує, наприклад, у бібліографічних системах. Власне, документ може бути без початку і кінця, без назви, без дати або з сфальсифікованою датою, без автора, без вказівки на географічну локалізацію тощо. Це є документ як матеріальний факт. У цих випадках характер опису, коли археограф сам провадить джерелознавче вивчення рукопису, встановлює автора, редактора, компілятора документа, його назву, дату, місце створення тощо, – опис за своєю змістовною характеристикою відрізнятиметься від інформаційно визначеного, як, наприклад, у бібліографії.

Такий опис може оцінюватися як самостійне дослідження, а інтерпретація і коментування документа лише після цього можуть бути позначені в описовій або каталожній статті. Часто інформація буває багатозначною, і це ускладнює комп'ютерну обробку даних. Складність такої інформації є об'єктивним фактором в археографії, притаманним історичному розвиткові слов'янської історії, писемної культури взагалі і української зокрема. У цьому контексті виникає багато питань методологічного і методичного характеру, пов'язаних з принциповими підходами до мети і завдань комп'ютерної системи, її пристосуванням до документальних архівних систем, створенням довідкових систем підтримки, які залежать від рівня розвитку комп'ютерної техніки.

Головне питання – *це питання методологічного визначення рівнів узагальнення документальної інформації та її презентації*

через систему спеціальних методик опису на основі єдиних принципів і дескриптивних архівних стандартів.

При цьому недостатньо було створити археографічну модель даних, функції якої частково виконують встановлені правила опису документів різних за часом, походженням, формою, видом та типом. Робота археографа, що описував документ, традиційно розглядається як науково-інформаційна, а "добування" коректних та змістовних даних для опису у довіднику або для введення в банк даних – науково-археографічна. Специфіка описуваного об'єкта (у даному випадку – архівного документа в будь-якій формі) не мала великого значення, оскільки його інформаційні атрибути, якщо вони описані за певними правилами, відображали систематизовані дані суспільного значення, а, значить, оперування ними, як і оперування математичними символами, підкоряється законам, які неможливо заперечити. Методики археографічного опису виконують адаптаційно-трансляційні завдання у процесі комунікації інформації, пристосування її до нових соціальних умов та інформаційних потреб у різних галузях суспільного життя через подолання семантичного бар'єра.

На сьогодні загальними завданнями є розробка уніфікованої архівної та бібліотечної термінології, створення відповідних науково-методичних документів, єдиних для архівної, музейної та бібліотечної систем, і, перш за все, методик опису документів на рівні окремого документа, на рівні справи, фонду, установи. Вирішення питання основної інформаційної одиниці в системі, побудова єдиної комп'ютерної мережі, розробка принципів довідкових баз даних (наприклад, предметних рубрик, які дозволяли б на нових засадах будувати науково-довідковий апарат архівів; авторитетного контролю НАІС, що виконує роль довідкової бази даних тощо) є невідкладним завданням архівістів.

Впровадження комп'ютерних інформаційних технологій вимагає і суттєвих змін в архівній справі, перш за все, – в забезпеченні процесу науково-аналітичного опрацювання та науково-технічного опису архівних фондів і каталогізації документів. Увесь цикл робіт, пов'язаних з виявленням, описом, джерелознавчим та археографічним аналізом документів, складанням описової статті (яка є джерелом каталогізації в системі), сам процес каталогізації і введення до комп'ютера потребує серйозної організації і класифікації архівної інформації та її формалізованого представлення. На практиці йдеться про створення нових, формалізованих узгоджених методик опису різних видів і типів архівної інформації, археографічної обробки описів при каталогізації, розробки архівної термінології, класифікаційних рядів та предметних

рубрик, а також спільної праці архівістів та інформатиків при адаптації програмних продуктів.

Практична реалізація проекту НАІС, безумовно, не може бути здійснена без узгодження та апробації проекту дескриптивних стандартів архівістами-практиками з архівів, бібліотек і музеїв України. Цей шлях подолали всі країни, що створювали єдині комп'ютерні системи інформації на державному рівні. Це природна функція архівістів та археографів, вчених різних галузей знань, що є споживачами архівної інформації.

Таким чином, архівістам необхідно сконцентрувати зусилля на розробці цілого ряду науково-методичних проектів, які безпосередньо пов'язані з розвитком архівної справи, з урахуванням сучасного зростання інформатизації суспільства.

Перш за все, необхідно розробити словник архівної термінології, і не лише на верхньому рівні найважливіших понять, а й цілу серію термінологічних рядів стосовно спільних дефініцій і термінів, що циркулюють в архівній справі та інформаційних науках. Усі дисципліни, що діють у предметній галузі архівної та рукописної справи, необхідно залучити до розробки спільної термінології і понятійного апарату архівної науки у співставленні з іншими інформаційними науками, що "документалізують" джерела. Починати треба з чіткої класифікації документальних архівних систем організованого рівня. Серед першочергових завдань:

– визначення понять документів, їх видів, родів, типів, форм, матеріальної основи і матеріальної характеристики;

– визначення структурного контексту організації вторинної інформації, який може враховувати структуру пофондової організації документів, але (оскільки вона в інформаційному плані недостатньо структурована) з урахуванням принципу походження; основну увагу тут необхідно приділити розробці основ класифікації систем вторинного рівня – НДА – за всіма науково-логічними законами, що формують наукові класифікації і дефініції;

– створення інформаційних моделей та інформаційних структур архівних першоджерел і різних систем НДА як окремих вторинних джерел на рівні археографічного опису різного виду;

– інтеграція інформаційних описових структур в єдину взаємопов'язану систему опису.

Інтеграція документальних технологій в галузі створення спільних наукових методик репрезентації змісту та виду історичного джерела, групи джерел, фонду, колекції, архіву у загальній та спеціальній моделях історичних джерел може здійснюватися у вигляді уніфікованої та універсальної системи даних, яка відображала б загальнодокументальний рівень архівної інформації,

але за верхніми рубриками дозволяла б виходити до специфічних описів джерел. Таким чином, було б ліквідовано протиріччя між інформацією документальних архівних фондових систем і систем довідкового типу, з одного боку, та інформаційних автоматизованих, з іншого. Першим кроком у цьому напрямі можемо вважати Структуру даних НАІС, розроблену Робочою групою НАІС[12].

Розвиток науки і технологій кардинально розширив можливості програмного забезпечення та комп'ютерної техніки. Робоча група НАІС пропонує нові альтернативні інформаційні методики, що дозволяють враховувати специфіку документів архівного типу. Сьогодні з'явилися можливості для виконання набагато більшої кількості вимог архівістів щодо обсягів та змісту інформації.

Подальшу розробку архівної термінології і узгоджених методик, стандартів та інструкцій, очевидно, повинен взяти на себе Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, оскільки йдеться про створення нових базових орієнтирів української архівної справи.

1.2. Документальні ресурси національної та державної спадщини України: бібліографічна, кодикографічна та археографічна україніка (сфери дії та розмежування понять)

Необхідність створення на національно-державному рівні єдиної системи науково-бібліографічного та науково-археографічного інформування, в якому пріоритетами є національна бібліографія та національний реєстр архівних матеріалів, стала очевидною й актуальною особливо нині, з розвитком можливостей комп'ютерної техніки, що з соціально-економічної сфери поширилася на наукову та соціально-культурну галузі суспільної діяльності.

Джерельна база досліджень історії народу, нації та держави складається, перш за все, з документальних фондів, які всебічно фіксують та висвітлюють усі етапи й процеси розвитку суспільства в його взаємозв'язках.

Здавна збирання, опрацювання, вивчення та репрезентація цих документальних джерел розподілені між бібліотеками, архівами і музеями. Цей розподіл пов'язаний з типологічними ознаками способу відтворення інформації – у музеях відкладалися речові матеріали як носії матеріальної та образотворчої культури; у бібліотеках – друковані; в архівах – рукописні фонди. Звичайно, на практиці цей розподіл є умовним: у фондах музеїв та біб-

ліотек зустрічаються і архівні фонди, і рукописні книги. Тому важливо підкреслити, що предмети матеріальної культури, які є прерогативою музейного зберігання, до нашого поняття "документальні фонди" не включаються. Йдеться лише про джерела друку і архівні, писемні та рукописні джерела.

За типом відтворення інформації під поняття *писемні* та *рукописні* підпадають не лише текстові, але й графічні та аудіовізуальні матеріали, а також ті, що графічним способом або текстом передані на камені, шовку, пергамені, папері та інших носіях (у тому числі – комп'ютерні файли). Якщо всі відтворені друком документи є об'єктом бібліографознавства та його практичної галузі – бібліографії, то джерела, що здійснені писемно-рукописним засобом, є об'єктом археографії – науки про введення писемних джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку та збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія)[1].

Якщо визначення сфер дії бібліографії та археографії цілком зрозуміле, то розмежування камеральних галузей джерелознавства та археографії, спеціальні камерально-археографічні методики аналізу та опису джерел потребують особливого розгляду.

Вперше це питання було порушене нещодавно у зв'язку з остаточним визначенням предмету археографії, до якого увійшла й камеральна обробка джерел (тобто, їх наукове описання). Але, перш за все, на нашу думку, необхідно уникнути багатозначності термінів "камеральна обробка", "описання" та "опис".

Проблеми типології та родо-видової класифікації історичних джерел і, відповідно, камеральні методики археографії пов'язані з визначенням базових джерелознавчих понять, над якими й досі працюють джерелознавці. Серед них – визначення статусу джерелознавства або як комплексної науки (загального джерелознавства, що об'єднує ряд спеціальних дисциплін), або як окремої допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни; чітке окреслення об'єкта джерелознавства та окремих джерелознавчих наук; визначення предмету загального джерелознавства тощо. Щодо камеральної археографії, то вважаємо за необхідне підкреслити наступне.

Перш за все, ареал історичних джерел як об'єкт джерелознавства закономірно є набагато ширшим, ніж поняття "писемні та рукописні історичні джерела", що є об'єктом камеральної археографії. По-друге, поняття "опис історичного джерела" також може нести різні смислові навантаження: як загальнонауковий метод пізнання об'єкта на першій, аналітичній, стадії його вивчення, властивий усім наукам (у тому числі природничим і точним),

і як науково-інформаційний метод репрезентації інформації, який є синтезом знання про джерело[2].

Основні завдання джерелознавства – виявлення та науково-аналітичний опис джерел з метою встановлення їхнього походження, автентичності, атрибуції, ідентифікації, систематизації; визначення джерельної бази певного історичного дослідження; змістовний джерелознавчий критичний аналіз та синтез. Таким чином, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, що розглядають окреми види та типи джерел, в галузі описання основну увагу приділяють стадії загальнонаукового аналізу і синтезу як методу пізнання джерела[3].

Основні акценти археографії розміщені у сфері науково-інформаційного опису як форми введення джерел до наукового обігу. Археографія використовує методи джерелознавчого аналізу та спирається на їхні досягнення, але, разом з тим, у камеральній галузі іде далі – до інформування і видання джерел.

Важливою відмінністю камеральної археографії від джерелознавства є те, що перша складає інформаційні статті різного рівня узагальнення інформації про джерела як видові (що характерно для різних джерелознавчих наук), так і колективні – на архіви, фонди, групи документів, об'єднаних в залежності від мети інформування або видання за різними ознаками – предметними, тематичними, хронологічними, географічними, змішаними, універсальними тощо. Підготовка каталогів, покажчиків, переліків, довідників, інформаційних систем та будь-яких інших форм науково-інформаційних видань вторинного документального рівня, а також розробка довідкових систем до них є основною практичною метою археографа.

Джерелознавчі методики займають не останнє місце в інструментарії археографії. З іншого боку, джерелознавство як наука не може не враховувати досягнень археографії в її камеральній галузі, яка фактично створює вторинні інформаційні ресурси суспільства (науково-інформаційний та довідковий апарат) на первинні документальні ресурси (архівні та рукописні фонди архівів, бібліотек, музеїв). Пропонуючи нашу типологію документальних фондів, ми не торкаємося тут проблеми класифікації фондів, яка потребує спеціального розгляду. Разом з тим, нижче подаємо деякі міркування щодо створення джерельної бази другого вторинного документального рівня, рівня науково-довідкового відображення первинних документальних фондів.

Такий підхід має принципове наукове значення, оскільки фундаментальною проблемою для використання джерел є проблема введення до обігу і, перш за все, їхнього наукового опису.

Він пов'язаний з розвитком теоретичних та науково-методичних аспектів камеральної археографії, бібліографії, кодикографії та інших інформаційних сфер дії різних спеціальних історичних дисциплін, а також із практичним впровадженням результатів розробок. Введення джерел до наукового та суспільного обігу є найактуальнішою проблемою історичної науки; остання вже має значні досягнення в цій галузі, накопичені за весь період бібліографічної та археографічної діяльності. Але в нинішній період історичного розвитку України, пов'язаний з її незалежністю, утвердженням національної самосвідомості та духовності, необхідно формувати нову науково-інформаційну сферу суспільства. Однією з фундаментальних засад реалізації цього завдання є створення документальної україніки – документального та науково-інформаційного масивів джерел, які є базою різноманітних наукових досліджень з історії, культури та економіки України з найдавніших часів до наших днів. І над цією проблемою повинні працювати у тісній взаємодії як бібліографи, так і археографи.

Показово, що синтезоване поняття "україніка" вперше виникло і усталилося як таке, що охоплювало документальну спадщину українського народу в її друкованому та рукописному вигляді (тобто, бібліотечній та архівній складових частинах), у період спроби створити незалежну державу наприкінці 10 – на початку 20-х років. Воно було відроджене за сімдесят років – наприкінці 80 – на початку 90-х років і набуло надзвичайної актуальності у звязку із здобуттям Україною реальної незалежності. Це поняття, відбиваючи документальну специфіку спадщини, має предметом визначення й бібліографічну та археографічну репрезентацію документальної пам'яті українського народу як невід'ємної ознаки нації і незалежної держави.

Офіційно поняття "україніка" було затверджене при створенні Всенародної (Національної) бібліотеки України (нині Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України, далі – ЦНБ) її фундаторами. За змістом воно відбивало сукупне поняття фонду різних за засобами відтворення ретроспективних бібліотечних джерел, що складають документальні ресурси національної пам'яті (рукописних, друкованих, образотворчих та ін.). Бібліографічне та археографічне опрацювання україніки в ті часи розглядалося як притаманна бібліотеці функція. У документах про створення Бібліотеки україніка набувала значення книжкового та рукописного фонду про Україну різними мовами, в тому числі й іноземними. "...бібліотека має ще й свою спеціяльну завдачу, якої тепер не розв'язує жодна з бібліотек цілого світу, – закласти відділ "Ucrainica", в котрому повинно згуртуватися

все, що друкувалося будь-коли і будь-де українською мовою, а також уся література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціяльні та економічні умови життя та ін.; разом з тим до відділу "Ucrainica" входить все, що торкається території України; тут має згуртуватися писана всіма мовами література про природу України, про всі народи, які залюднюють її територію, їхнє духовне життя та історію, економічні та соціяльні відносини, а також література про природу, побут, історію, економічні та соціяльні умови тих країн поза межами України, де живе український народ, або де він порозкидався суцільними осадами... Рукописний відділ бібліотеки повинен збирати рукописи, листи, портрети та інше тих діячів, котрі, незалежно від національності, релігії та політичних переконань, жили та діяли на українській території, а також усіх діячів духовного життя українського народу, де б вони не жили та діяли"[4]. Таким чином, створення національної бібліотеки пов'язувалося із збиранням друкованого та рукописного фонду, який відображав би всю сукупність джерел про економічний та історико-культурологічний і національно-державний розвиток України.

Але разом із трактуванням україніки як комплексного фонду друку та рукописів закономірно виникло й поняття бібліографічної україніки. Згодом поняття "україніка" в контексті документальної пам'яті часто широко використовувалося, але в різному значенні і набуло певної термінологічної аморфності. Розмежування понять у бібліографії і визначення бібліографічної україніки йшло різними шляхами, але перепліталося, коли йшлося про поняття національної бібліографії. Історіографія питання свідчить, що в різні часи використовувалося багато термінологічно близьких, але різних за змістом понять. Так, у 20-40-х роках побутували: "репертуар української книжки" як книжки українською мовою, яка враховувала б і екстеріоріку, "український бібліографічний репертуар", "українознавчий репертуар", "бібліографія українознавства", "бібліографічний реєстр українознавства", "повна бібліографія української книжки"; для останніх десятиліть характерний термін "національна бібліографія" (були спроби навіть ототожнювати державну і національну бібліографію), а слово "україніка" було викреслене з термінології бібліографічного репертуару. Більше того, саме поняття "україніка" збереглося, але в повоєнні радянські часи усталилося як бібліографічна реєстрація видань українською мовою за межами України. Бібліографознавчі дослідження останніх десятиліть сконцентрувалися на визначенні понять "державна" та "національна"

бібліографія. Видання на території України пов'язувалися з поняттям "державна бібліографія" як частиною загальносоюзної державної бібліографії, а її національна частина – з поняттям "національна бібліографія України"[5].

Це питання дебатувалося під час дискусії 20-х – початку 30-х років під впливом бібліографічних розробок Українського наукового інституту книгознавства, Бібліографічної комісії при ВУАН та Українского бібліографічного інституту при Головній книжковій палаті; дискусія тривала і в 40-х роках; 21–22 грудня 1945 р. під керівництвом Юрія Меженка в Бібліотеці АН УРСР відбулася спеціальна Всеукраїнська бібліографознавча нарада, присвячена складанню "Бібліографії української книги 1789–1914 рр.". У нараді брали участь Ф.П. Максименко, Я.Р. Дашкевич, Т.М. Марківська, О.С. Ровнер, В.В. Лутковський, інші відомі спеціалісти. Було розглянуто не лише поняття "українська книга" як україномовна книжка та її бібліографічний репертуару, але й поняття фонду українознавчої літератури (фонд "Українська колекція" або "Ucrainica"), що був створений одночасно з заснуванням ЦНБ та постійно поповнювався[6].

Серед бібліографів 20–30-х років поняття "українiка" найчастіше пов'язувалося з бібліографією українознавства або національною бібліографією (в залежності від концептуальних підходів до цих понять), на відміну від поняття "репертуар української книжки", який виокремлювався за мовним принципом. Жваві дискусії в бібліографії цих років, як правило, обговорювали проблеми мови, обсягу та змісту понять, хронологічних меж бібліографії, в яких брали участь такі видатні бібліографознавці та бібліографи як Ф.П. Максименко, Ю.О. Меженко, С.П. Постернак, С.І. Маслов, М.І. Сагарда, М.І. Ясинський, П. Іноземцев, Л. Биковський та ін. На початку 30-х років усі дискусії і практична робота над репеpуаром були припинені. До останнього часу не існувало ані повного репертуару української книжки, ані національної бібліографії в повному її значенні, хоча концепції української книжки та національної бібліографії розвивалися українськими бібліографами, серед яких такі відомі вчені як Ф.П. Максименко, М.О. Мороз, М.П. Гуменюк, Я.Р. Дашкевич, Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич та ін[7].

Лише наприкінці 80-х років була відновлена теоретична розробка та розпочалося практичне створення репертуару української книжки, національної бібліографії та документальної україніки. Проблеми українознавчої бібліографії і камеральної археографії були представлені на Всеукраїнській нараді "Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку" (Київ, грудень

1988 р.), організованій щойно відродженою Археографічною комісією АН УРСР (доповіді С.І. Білоконя, Л.А. Дубровіної, В.І. Ульяновського, І.Б. Гирича), а також у виступах Я.Д. Ісаєвича та Я.Р. Дашкевича на Міжнародних конгресах україністів (1990, 1993)[8].

Створення Бібліографічної комісії МАУ та РАУ було символічною ознакою часу, але серйозна активізація роботи розгорнулася у двох провідних українських академічних бібліотеках. У ЦНБ ім. В.І. Вернадського та ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР проводилися спеціальні вчені ради і робочі наради, відкрилися Меженківські читання; проблеми національної бібліографії обговорювалися на секціях, у робочих виступах та доповідях на нарадах ЦНБ і ДПБ УРСР ім. КПРС (нині Національна парламентська бібліотека України) в 1991, 1993 та 1995 роках[9]. Понятійні дискусії торкалися термінів "національна бібліографія", "державна бібліографія" та "репертуар української книжки". Слід зазначити, що 1990 р. ЦНБ затвердила локальний проект "Україніка-350", який отримав певне фінансування. В результаті побачив світ перший (і поки ще останній) випуск бібліографічного покажчика "Джерела українознавства", що є фактично матеріалом до бібліографії бібліографій українського друку. Поняття "україніка" асоціювалося упорядниками з бібліографічними джерелами українознавства – як вітчизняними виданнями, так і есктеріорикою та дезидератою у формі державного фундаментального реєстру друкованої продукції України за 1574–1924 рр.[10] Поняття бібліографічної україніки упорядники не обгрунтовують, але із стислої передмови можна зрозуміти, що його зміст виходив за межі понять "книга українською мовою" або "репертуар української книжки". Таким чином, поняття "україніка" випало з проблем дискусії. Останнім часом спеціальні дослідження, присвячені цим проблемам, були здійснені, зокрема, Я.Р. Дашкевичем та В.Ю. Омельчуком[11].

Здобуття Україною незалежності відкрило нові сфери археографічної та бібліографічної діяльності, пов'язаної з розбудовою Української держави. Тому питання власне україніки набуває якісно нового змісту. Воно починає пов'язуватися з необхідністю розробки нової концепції україніки національного документального фонду та національної бібліографії й національної археографії, які повинна мати Україна як суб'єкт міжнародного права і незалежна держава. Без вирішення цих проблем неможливе повноцінне входження України до міжнародної спільноти, адже міжнародне співтовариство впевнено рухається шляхом створення єдиного інформаційного простору в галузі бібліографії та архівних систем через об'єднаний проект Універсального бібліографічного

та архівного обліку 1974 р. (тобто, Міжнародну програму каталогізації друкованої та архівної інформації, яка здійснюється під егідою ЮНЕСКО), а також через розбудову єдиної міжнародної комп'ютерної мережі Internet, що займається обміном інформацією, зокрема, бібліографічною та археографічною. Першими реальними кроками в цьому напрямі в галузі бібліографії можуть бути два бібліографічних покажчики ЛНБ та ЦНБ, про які йшлося вище, а також початок створення електронного каталога в Національній парламентській бібліотеці України та ЦНБ НАН України. Багато питань могло б вирішити й відродження Державної книжкової палати.

Теоретичні і практичні аспекти створення книжкового фонду україніки є об'єктом бібліотекознавства. Вони поки ще не знайшли адекватного відображення в сучасній науці, хоча створення цього фонду на практичному рівні здійснювалося в деяких бібліотеках України, наприклад, в ЦНБ, де він існував, починаючи з 1918 до 1960 р. одночасно із фондом архівного примірника українського друку.

В археографії та архівній справі поняття "україніка" після його запровадження фундаторами Всенародної (Національної) Бібліотеки України не використовувалося, але інтенсивну практичну роботу Археографічної комісії ВУАН (започаткованої разом з Бібліографічною комісією) щодо виявлення, виокремлення, опису та публікації джерел і пам'яток з історико-культурної спадщини України можна сприймати як створення *українського документального архіву*, своєрідного *фонду архівної "україніки" в публікаціях*.

Тут спеціально хотілося б наголосити на ідеї, швидше – "надідеї" створення національних корпусів документальних публікацій, більш або менш успішно реалізованих у багатьох країнах переважно протягом XIX – XX ст. у вигляді багатотомних (подекуди продовжуваних і досі) фундаментальних видань під схожими назвами "Monumenta ... Historica" і подібних їм ("Monumenta Germaniae Historica", "Monumenta Hungariae Historica", "Monumenta Poloniae Historica", "Monumenta Romaniae Historica", "Fontes rerum Bohemicarum", "Documente Bucovinene", "Documenta Romania Historica", "Documente privind istoria României", "Documente privitore la istoria Românilor" та ін.). До названих вище впритул примикають корпусні та видові документальні зводи, які практично повністю вичерпують певні види і комплекси джерел ("Scriptores Rerum Polonicarum", "Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium", "Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium", "Acta Sanctorum" тощо).

Ідея умовного "Українського архіву" як ідеального (в сенсі практично недосяжного) корпусу публікацій документів і пам'яток з історико-культурної спадщини постійно привертала до себе увагу інтелектуальної "археографічної" еліти. Протягом понад півстоліття Київська археографічна комісія видавала "гордість української археографії"[12] – "Архив Юго-Западной России" (1859–1914; 35 томів) ; 1921 р. Археографічна комісія ВУАН вирішила продовжити видання і зберегти його характер, перейменувавши на "Архів України"[13]). Певною мірою, частковою реалізацією цієї привабливої ідеї (може, не завжди декларованою упорядниками і редакторами) можуть вважатися багатототмні фундаментальні архівні публікації, пов'язані з історією України: "Акты, относящиеся к истории Западной России" (1844–1853); "Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссиею" (1865–1915); "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" (1861-1892); "Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов" (1845–1854); "Akta grodzkie i ziemskie " (1868–1906); "Жерела до історії України-Руси" (Львів, 1895–1924).

На початку XX ст. Історично-філологічна секція Наукового товариства ім. Шевченка почала видавати фундаментальний багатотомник під назвою "Українсько-руський архів" (1906–1925; 15 тт.), що мав на меті оперативно ввести до обігу величезний масив найрізноманітніших за характером матеріалів (навіть, "сирих і півоброблених"[14]) – описи рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича, матеріали до історії національного відродження, культурного життя та шкільництва в Галичині, історії греко-католицької церкви, української пісенної творчості тощо.

Повертаючись до ВУАН 20-х років, зазначимо, що в період "розстріляного відродження" українськими вченими знову опановує "надідея" створення фундаментального документального архіву України в археографічних публікаціях. Очевидно, тоді не вистачило ані часу, ані сил, ані коштів для грунтовної теоретичної і методичної розробки цієї проблеми та систематичного опрацювання матеріалів. До перших трьох томів (знов таки!) *"Українського архіву"* (1929–1931), що його почала видавати Археографічна комісія ВУАН, були включені матеріали Генерального слідства про маєтності Стародубського та Лубенського полків, а також Коденська книга судових справ[15].

Після розпуску ВУАН та створення відділу археографії в Інституті історії АН УРСР (1936) публікація чергового "Українського архіву" була призупинена[16], але як створення документальної бази історичних досліджень продовжувалася з середини

50-х і до кінця 80-х років. На цей час радянська археографія мала в своєму доробку близько 300 документальних видань[17].

Ідея документального "Українського архіву" (щоправда, на рівні Ватіканського архівосховища) відроджується у повоєнний період у Римі: подвижниками української археографії готуються і видаються 8 томів під претензійною назвою "Monumenta Ucrainae Historica" (1967–1970), а також близько 50 томів (по суті "Monumenta", але під скромним титулом) "Documenta Romana Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielarusjae" (1950-ті роки – ...).

Останньою реальною спробою повернутися до надзвичайно привабливої і, очевидно, вічної ідеї умовного "Українського архіву" є запропонований відродженою Археографічною комісією АН УРСР і затверджений 1989 р. Президією АН УРСР "Перспективний план підготовки до друку та публікації джерел з історії України на період до 2000 р.", що складався з 18 серій і передбачав публікацію понад 200 томів документів і пам'яток. На сьогодні частина цього плану вже реалізована.

Перспективний план Археографічної комісії одразу був "підхоплений" відділом науки ЦК Компартії України і покладений в основу джерельної частини комплексної "Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР" (проект 1989 р., машинопис, с.1, 6-13).

Нарешті, останньою і найбільш ефемерною спробою розробки концепції "Українського архіву" стала Постанова Президії НАН України від 15 червня 1994 р. за №165 "Про видання багатотомного корпусу джерел з історії України". Постанова делікатно проігнорувала наявну (затверджену Президією ж) видавничу програму Археографічної комісії 1989 р., хоча й відзначила певний едиційний доробок комісії та Інституту археографії. Гігантські масштаби проекту 1994 р. одразу перекреслили його життєздатність. Як не парадоксально, але чим глибшою та грунтовнішою була розробка окремих розділів проекту (серед найбільш серйозних і справді корпусних концепцій – пропозиції зав. сектором Інституту історії України НАН України М.Ф.Котляра щодо джерел до кінця XIII ст., які передбачали підготовку античних (VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.), візантійських та західноєвропейських ранньосередньовічних джерел (VI–XIII ст.), східних джерел (IX–XII ст.), давньоруських джерел (до кінця XIII ст.), тим менш реальною була його реалізація, адже вона вимагала концентрації значних творчих сил і величезних коштів, яких в умовах серйозної економічної кризи не було і найближчим часом не передбачається. Характерно, що саме у пропозиціях М.Ф.Котляра

знову прозвучала (очевидно, вже востаннє у XX столітті) гучна назва нового проекту "Monumenta Ucrainae Historica" або "Пам'ятки історії України"[18]

Оскільки археографія в радянські часи в Україні сприймалася як прикладна наука про едиційну діяльність, питання опису були переміщені в сферу архівної справи, де й вирішувалися питання методики археографічного інвентарного та каталогізаційного описання різних наративних та актових джерел, особистих архівних фондів та фондів установ. Поодинокі камеральноархеографічні довідкові видання ЦДІА УРСР у м.Києві, зокрема, описи актових книг Кременецького земського суду XVI–XVII ст. (1959–1965; 3 вип.), пофондовий географічний покажчик "Генеральний опис Лівобережної України. 1765–1769 рр." (1959) та географічний покажчик до фіскальних переписів населення Гетьманщини 1750-х рр. "Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України середини 50-х років XVIII ст." (1990), що відбивали камеральну практику опрацювання архівних документів, залишалися свідком малорозробленої галузі археографії.

Відновлення Археографічної комісії АН УРСР (1987) стало кардинальним поштовхом для розробки проблеми. На першій же нараді з теми "Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку" (грудень, 1988) були поставлені нові завдання розвитку археографії як наукової дисципліни, а також її прикладних функцій. Власне, в цей час оформлюється науковий напрям архівної, рукописної та археографічної україніки як виявлення документального фонду (архівних та рукописних бібліотечних джерел, що зберігалися в державних і приватних архівах, музеях та бібліотеках) та його реєстраційний опис для складання науково-довідкового апарату. Незважаючи на те, що проблема науково-інформаційного опису архівних джерел і створення зведених масивів інформації пролунала лише у виступах В. Ульяновського та Л. Дубровіної, на відміну від питань едиційної діяльності і започаткування умовного документального українського "архіву" в публікціях, ми сприймаємо цей рубіж як початок зародження археографічної україніки.

До розширеного значення поняття "україніка", застосованого видатними українськими вченими при створенні Національної бібліотеки України, повернулися 1990 р., коли в доповідях П.С. Соханя, Я.Д. Ісаєвича та М.І. Сенченка на І Конгресі Міжнародної асоціації україністів були висловлені близькі думки. "Україніка" остаточно виходить за межі поняття екстеріорики видань українською мовою і взагалі за межі бібліографії і охоплює всю бібліотечну, архівну та музейну документальну спадщину України,

всі друковані й рукописні матеріали, що мають відношення до України і характеризують її національний та державний розвиток[19].

Наступним кроком у розвитку цього напряму було створення на базі Археографічної комісії Інституту української археографії, що почав розробляти концепцію археографічної діяльності в Україні. Незважаючи на те, що основним напрямом були визначені розробка теоретико-методологічних та методичних питань археографії та едиційна діяльність Інституту, в його структурі знайшлося місце і для науково-інформаційного відділу. Саме на нього були покладені науково-методичні розробки в галузі камеральної археографії та підготовка довідкових археографічних видань, що базуються на камеральній практиці.

На початку 90-х років науково-інформаційний напрям розвивався, певною мірою, безсистемно: наявність колосальних тематичних і хронологічних лакун диктувала необхідність масового опрацювання і археографічної репрезентації у вигляді різноманітних довідників численних масивів архівної та бібліографічної інформації, в тому числі – підготовлених архівістами, археографами та бібліографами у попередні роки. В результаті у серії "Науково-довідкові видання з історії України" побачили світ понад 40 інформаційних видань. Серед них – біобібліографічні довідники; біобібліографічні довідники з покажчиками по архівних фондах; покажчики змісту українознавчих часописів; тематичні збірки архівних матеріалів і бібліографії; архівно-бібліографічні пофондові покажчики; поколекційні покажчики; корпусні каталоги рукописів; географічні покажчики[20].

Поступово викристалізовувалися пріоритетні напрями суто камерально-археографічного характеру. Один з них – опрацювання архівної україніки за межами України. (У цій серії представлені на поколекційному (пофондовому) рівні археографічні описи архівних збірок зарубіжних країн, що містять матеріали стосовно України, в тому числі, Канади (21 збірка), Великобританії (62 збірки), Австрії (30 збірок)[21]. Протягом останніх двох років діяльність науково-інформаційного відділу зосередилася також на архівно-бібліографічних довідниках (знов-таки, змішаного камерально-археографічного і бібліографічного типів), що стосуються історії церковно-монастирських зібрань м.Києва – завдання цілком реальне і осяжне.

1991 р. науково-інформаційний відділ Інституту розробив програму серії археографічних довідкових публікацій "Архівна та рукописна україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік, зарубіжжя", що була обговорена на спеціальній міжвідомчій нараді.

У процесі і після обговорення первинний варіант програми як постановка проблеми був доопрацьований колективом співробітників зацікавлених установ Академії наук, зокрема, Інституту археографії й Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України, а також Головного архівного управління України. В результаті на початку 1992 р. була розроблена комплексна програма введення до наукового обігу масивів архівної інформації.

При цьому до україніки було віднесено:

– матеріали, що безпосередньо стосуються усіх сторін життя людності України в минулому, зафіксовані різними системами письма, різними мовами і на різних матеріальних носіях;

– матеріали, побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;

– матеріали, які не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;

– матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;

– матеріали з української тематики, що виникли і побутували поза межами України;

– відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховищ, колекцій, зібрань України і поза її межами.

Щодо конкретних завдань, то було визнано за доцільне виділення декількох напрямів діяльності:

1. Виявлення та облік архівної і рукописної україніки в світі.

2. Створення національного комп'ютерного банку даних "Архівна Україніка".

3. Створення національної зведеної комп'ютерної бази даних "Українська рукописна книга".

4. Створення та поповнення національного депозитарію України копіями документів, що перебувають поза її межами.

5. Видання довідників, каталогів, покажчиків україніки у вигляді монументальних і спеціальних серій.

6. Відродження в Україні польової археографії з метою систематичного збирання та обліку державних, корпоративних та приватних зібрань.

7. Реєстрація архівів, колекцій та збірок документів, які були втрачені, загинули чи не віднайдені, а також складання зведеного реєстру "Втрачена Укр..ніка"[22].

Як бачимо, програма констатувала необхідність послідовного створення системи другого науково-інформаційного документального рівня. В результаті широї апробації вона вийшла за межі діяльності Інституту археографії, набула всеукраїнського

значення і була доробленою і прийнятою як загальнодержавна програма дій під назвою: "Архівна та рукописна Україніка". Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України". Остаточний варіант Програми за авторством В.І. Ульяновського (зав. науково-інформаційним відділом Інституту української археографії НАН України), Л.А. Дубровіної (директор Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України), К.Є. Новохатського (начальник відділу організації, координації та методики архівної справи Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України) був ухвалений відповідними керівними органами та провідними фахівцями в галузі архівної справи різних відомств.

У програмі також ставилося питання про загальне обсте-ження та описання архівних і рукописних документів в бібліотеках, архівах, музеях України та поза її межами. Документ задекларував постановку проблеми, але разом з тим закладав серйозні підвалини для осмислення і подальшого розвитку не лише концепції археографічної україніки, а й цілої камеральної галузі археографії.

Однак акцентування в Програмі на обліково-реєстраційних функціях залишило поняття документального фонду в затінку, хоча підспудно проявилися і польові, і едиційні функції археографії: предметом україніки визначено збирання та виявлення джерел (тобто, окреслення і створення реального та умовного фонду джерел первинного документального рівня, виявлення за принципом "українського архіву" їх копій, що перебувають поза межами України, та реєстрацію втраченої україніки), а також їхнє камеральне опрацювання і створення масиву вторинної інформації (створення вторинного інформаційного масиву у вигляді традиційних різноманітних науково-інформаційних видань та баз даних "Архівна Україніка" та "Український кодекс" зведеного і локальних видів). У Програмі правомірно (відповідно до поставленої мети) не йшлося про публікації джерел для створення умовного друкованого фонду документальних історичних джерел як фонду україніки.

За матеріалами Програми розроблено кілька проектів, що були представлені на конкурс до Державного комітету України з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України (напрям 8.4.: "Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження і загальнодоступності"). Два проекти мали безпосереднє відношення до Програми виявлення, обліку, наукового опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації

по документальних джерелах з історії України: "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації" та "Реєстр української рукописної книги".

Постановою ДКНТ від 4 травня 1992 р. за № 12 проекти цієї програми були затверджені як державні і отримали фінансування. Проект "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації" складається з трьох напрямів: 1) виявлення, реєстрація, облік документів в Україні та за її межами (відповідальний Г.В. Боряк); 2) підготовка та публікація науково-інформаційних видань (відповідальний В.І. Ульяновський); 3) методологічне та методичне забезпечання НАІС (відповідальні Л.А. Дубровіна, Т.М. Захарченко). Координаторами проекту були затверджені заступник начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (В.С. Лозицький), заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії (Г.Б. Боряк) та директор Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України (Л.А. Дубровіна).

Одночасно в структурі ЦНБ ім.В.І. Вернадського з'являються два споріднених підрозділи: Інститут української книги та Інститут рукописів, які поміж іншими завданнями обирають дослідження україніки[23], а згодом виходять із пропозицією розвитку проблем україніки шляхом інтеграції в єдиному масиві – реєстрі "Українська книга з найдавніших часів до наших днів".

Здобутки попередніх досліджень зробили значний внесок у розвиток археографії та бібліографії, кодикології та кодикографії, інформатики та документознавства. Але прийшов час розробити загальну концепцію документальної україніки, визначити її понятійний апарат, науково-методичну базу і реальні шляхи впровадження. Це викликано не лише спільними результатами, а й природною єдністю документального джерела як посередника між суспільствами різних епох. Розробка цієї теми одночасно здійснюється як в археографії, так і в кодикографії, і в бібліографії. В науково-методичному плані бібліографічний досвід опису документа та його уніфікації і стандартизації, незважаючи на суттєві відмінності камеральної археографії та бібліографії як окремих галузей, що складають подокументний опис джерел і відрізняються об'єктом дослідження, відіграв важливу роль у формуванні деяких споріднених понять і сфер дії в камеральній археографії. Не зупиняючись на проблемах бібліографічної україніки та національної бібліографії, яка є прерогативою фахівців-бібліографознавців, ми лише звертаємо увагу на те, що в документальній україніці її сфера дії – друкована україніка.

Оскільки поняття "україніка" має первісне значення як документальний фонд, що належить до української національної та державної спадщини, а його введення до наукового обігу – як археографічне та бібліографічне опрацювання, що передбачає створення інформаційного масиву вторинного документального рівня, власне, – бібліографічного та археографічного національного документального реєстру, вважаємо за доцільне уникнути деяких термінологічних непорозумінь у подальшій роботі.

Увесь сукупний національний фонд друкованих, архівних та рукописних джерел за змістовними принципами, висловленими в Програмі "Архівна та рукописна Україніка", а також у концепції Інституту української книги ЦНБ ім.В.І. Вернадського НАН України слід розглядати як *Національний документальний фонд українік*, що містить друковану, рукописну та архівну україніку. Правомірність такого підходу підтверджується досвідом деяких західних країн (Іспанії та Австралії зокрема), які поєднали в своєму законодавстві бібліотечні, архівні, бібліографічні та археографічні ресурси як національне надбання в межах єдиного законодавчого акту[24].

Поняття "друкована україніка" охоплює, перш за все, сукупність фонду творів друку; бібліографічна україніка є засобом її обліку, опису та введення до наукового і суспільного обігу через бібліографічний опис. До джерел друку відноситься вся сукупність об'єктів друку та частина неопублікованої продукції, що оформлена за принципами друкованого видання (офіційні звіти, дисертації, депоновані рукописи та ін. матеріали, що традиційно є об'єктами бібліографії і констатуються як такі в останніх бібліографічних державних стандартах[25].

Поняття "рукописно-книжна україніка" охоплює сукупність фонду рукописних книг, які передували друкованій книзі; "кодикографічна україніка" є засобом її обліку, опису та введення до наукового та суспільного обігу через кодикографічний опис. Поняття "рукописна книга" як об'єкт кодикографування розглянуто в працях Л.А. Дубровіної, яка пропонувала друковану продукцію вважати об'єктом бібліографії, а рукописну книгу – об'єктом камеральної археографії[26]. Правда, згодом вона виокремила спеціальну камеральну галузь кодикології – кодикографію, на яку були покладені функції створення системи опису та представлення кодексу. Слід відзначити, що археографія, власне, і зароджувалася на початку XIX ст. як описання рукописів, перш за все, рукописних книг, тому таке "розведення" наук як наслідок розвитку системи спеціальних історичних дисциплін є закономірним результатом[27].

Поняття "архівна україніка" охоплює всю різновидову сукупність документів і матеріалів, що зберігаються в архівах та установах ар-

хівного типу і не є рукописною книгою або відтвореними друком. Як зазначалося вище, вони репрезентовані не лише текстовими, а й графічними та аудіовізуальними матеріалами, а також такими, що графічним засобом або текстом відтворені на камені, шовку, пергамені чи папері та інших носіях (в тому числі й комп'ютерні файли), і можуть бути віднесені до писемно-рукописного типу відтворення інформації. Археографічна україніка, на відміну від бібліографічної та кодикографічної, складається з двох складових частин. Перша – едиційна україніка, що створює фонд публікацій умовного "Українського архіву" і входить складовою, але специфічною частиною до бібліографічної, як відтворені друком матеріали. Друга – камерально-археографічна україніка як засіб обліку, описання та введення архівних джерел через археографічний опис до наукового та культурного обігу; після публікації результати камерального описання, що є довідниками вторинного документального рівня, складає бібліографічний реєстр архівної україніки. Створення Національного реєстру документальних джерел україніки – це справа бібліографічної, кодикографічної та камерально-археографічної діяльності.

Такий підхід дозволяє проводити широкі дослідження в галузі фондознавства, документознавства, бібліографознавства, археографії, кодикології, книгознавства, джерелознавства та інших споріднених наук і внести сукупний внесок в єдину справу створення духовної спадщини та національної пам'яті українського народу.

Археографічна україніка посідає особливе місце у концепції документальної україніки. Її історична спадщина набагато складніша за бібліографічну та кодикографічну, які концентрують увагу на подокументному описі обмеженого кількісно та визначеного методично документального фонду.

Саме тому, на нашу думку, розробка теоретичних, методологічних та методичних засад програми набуває сьогодні особливої актуальності.

1.3. Державна програма "Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та ахеографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності"

Проблеми дослідження джерельної архівної та бібліотечної спадщини в контексті археографічних досліджень як фундаментальної основи духовного відродження та розбудови України знайшли подальший розвиток у спеціальних проектах Державного комітету України з питань науки і технологій (далі – ДКНТ).

Серйозним кроком у розвитку проблеми було представлення в 1992 р. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Центральною науковою бібліотекою ім. В.І. Вернадського НАНУ та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України на конкурс ДКНТ кількох проектів, об'єднаних у програму під шифром 8.4."**Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та ахеографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності**": "Історико-культурний процес в Україні в писемних джерелах: Розробка монументальної серії публікацій документів і пам'яток"; "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації"; "Створення реєстру української рукописної книги"; "Створення бібліографічного реєстру друкованих видань України"; "Розробка і організація системи збереження книжкової спадщини України"; "Забезпечення загальнодоступності книжкової спадщини України"; "Історія України в зарубіжних джерелах XIX – поч. XX ст."; "Архів українського звукозапису". Програма поставила колосальні за науковим значенням завдання:

– пошук документів, книжок, манускриптів українського походження та їх первинний опис з метою реєстрації і обліку;

– наукове опрацювання книжкових та рукописних фондів як джерельної бази українознавства;

– розробка проблем едиційної археографії та кодикології, підготовка корпусу документальних публікацій з метою введення документів і пам'яток до наукового обігу;

– розробка проблем української камеральної археографії, бібліографії, кодикографії та підготовка серії науково-довідкових і науково-інформаційних видань; формування національних реєстрів, списків, переліків українських книжок та документів;

– розробка методичних та інформаційно-технологічних питань створення архівної і бібліотечної комп'ютерних систем, створення системи інформаційної загальнодоступності документальної бази та інтелектуалізації пошуків;

– створення реальних баз даних архівної та бібліотечної інформації, в основу яких покладено подокументний опис архівних і бібліотечних фондів, а також національної архівної інформаційної системи, яка б об'єднувала в єдину мережу архівну інформацію[1].

Програма ДКНТ була спрямована на комплексні підходи до проблеми збирання, зберігання та інтелектуального "повернення" національної рукописної і книжкової спадщини України через взаємопов'язану систему пошуку, наукової обробки, публікацій, створення баз даних на комплекси архівних документів та книж-

кових видань українського походження в Україні й поза її межами. В цьому напрямі реалізувалася інтеграція різних проектів, спрямованих на фізичне та інтелектуальне врятування для нащадків історичних духовних досягнень українського народу.

Актуальність розвитку наукових розробок даного напряму базується на залученні до наукового та соціального обігу численних масивів книжкових, архівних і рукописних скарбів України, що практично не були введені до соціального середовища на основі наукової розробки проблем використання багатоаспектної інформації, що міститься в них, за допомогою не лише традиційних, а й автоматизованих технологій.

На сучасному етапі розробники Програми досягли певних результатів: створені теоретичні та методичні основи розвитку окремих проектів напряму, переглянуті деякі застарілі підходи до науково-інформаційних понять і методів опрацювання архівної й бібліотечної інформації, розпочалася конкретна робота з підготовки публікацій, довідкових видань та створення баз даних, які мають як локальне, так і національне значення[2].

Нова концепція інформаційної інфраструктури суспільства, яка виходить за межі технологічних понять системи зв'язків та передачі інформації і повертає суспільству притаманну йому за характером зберігання, обробки та введення інформації в обіг структуру і систему циркуляції інформації, є результатом інтеграції проектів у цьому напрямі і дозволяє розпочати створення такої структури стосовно історико-культурної спадщини.

Основною ідеєю програми є створення єдиної концепції рукописної та друкованої україніки, що є інформаційним масивом і базовим історико-культурним потенціалом гуманітарної сфери знань.

Розробка та впровадження доробків програми дозволяють об'єднати в єдиному науково-інформаційному комплексі видання історичних джерел, українських рукописних пам'яток, створення довідників та покажчиків і побудову баз даних на інформацію про архівні та рукописні матеріали, створені на Україні або пов'язані з Україною, – на основі сучасних технологій пошуку, зберігання та репрезентації інформації. Це дозволить сформувати базовий науковий масив інформації для широких кіл українського суспільства, включити пам'ятки писемності та друку в систему соціальних комунікацій. Програма передбачає комплексність та оперативність введення цієї інформації до культурологічного обігу.

Основними науковими та технологічними доробками Програми є:

— розвиток теоретико-методологічних досліджень у галузі науково-інформаційних наук, пов'язаних з використанням інфор-

мації гуманітарного знання: джерелознавства, камеральної археографії, документознавства, архівознавства, бібліографії, кодикографії та інформатики;

— підготовка різноманітних та багатоаспектних публікацій документів і пам'яток: актових та наративних джерел, документів соціально-політичного і економічого характеру, щоденників, творів видатних діячів науки й культури тощо;

— підготовка археографічних та бібліографічних науково-довідкових видань з історичної інформації, яка прямо чи опосередковано стосується України, її минулого та сучасного розвитку; збирання всіх відомостей про українську рукописну і книжкову спадщину, що зберігається за межами країни, створення реєстрів втрачених пам'яток;

— розробка нових технологій збереження та використання документів, рукописів, книжок із залученням нових розробок у відповідних галузях знань ;

— створення реальних баз даних, наприклад, "Документи з історії УПА", "Архівна Україніка", "Реєстр української рукописної книги", "Бібліографічний реєстр української книжки", інших археографічних та бібліографічних банків даних.

Ці напрями реалізуються у творчій співпраці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, новоствореного Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Інституту рукописів, Інституту української книги, Центру реставрації та консервації книг, Центру інформаційно-бібліотечних технологій ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Особливого значення набув напрям архівної україніки: за чотири роки видано близько 100 томів публікацій документів, науково-довідкових видань, монографій, збірників статей тощо, створюються реальні бази та банки даних, збираються копійні масиви інформації, що стосується України або є українського походження. Закладені теоретико-методологічні і методичні підвалини для едиційної та археографічної україніки. Досить зазначити, що видавнича програма, розроблена Археографічною комісією, Інститутом української археографії та джерелознавства за активною участю інших академічних і архівних установ, реалізується по 27 серіях: Джерела з історії українського козацтва; Пам'ятки українського літописання; Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники; Джерела з історії української культури; Пам'ятки філософської культури українського народу; Джерела з історії церкви в Україні; Східні джерела з історії України; Актові джерела; Описово-статистичні джерела; Пам'ятки

української мови; Пам'ятки політично-правової культури України; Картографічні джерела з історії України; Пам'ятки історичної думки України; Пам'ятки зарубіжної історіографії України; Етнографічно-фольклорна спадщина; Науково-довідкові видання з історії України; Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX- поч. XX ст.; Джерела з новітньої історії України; Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Епістолярна спадщина; Історіософія; Гарвардська бібліотека українознавства; Джерела з історії науки в Україні; Джерела з історії українського війська; Мемуари. Щоденники; Державна школа: Історія. Політологія. Право; Енциклопедичні видання. Серії програми охоплюють практично увесь спектр писемної історико-культурної спадщини українського народу.

Об'єднання територіально та структурно розрізнених частин рукописної та книжкової спадщини в єдину інформаційну систему традиційного і комп'ютерного варіантів на національно-державному рівні відкриває необмежені можливості для ефективного впровадження нових технологій археографічної та бібліографічної обробки документів та їхнього використання.

На це були спрямовані зусилля співвиконавців програми, які створили робочі групи, сформували наукові плани розробки спеціальних засобів збереження архівних та бібліотечних зібрань; публікації зводу документів і пам'яток; створення реєстрів документів, рукописних книг, українських книжок; розробки питань інтелектуалізації доступу до інформації, що зберігається в архівах, музеях та бібліотеках.

Отже, за новою концепцією інформаційної інфраструктури суспільства, що розглядає архівні і бібліотечні фонди як частину інформаційних ресурсів, предметом досліджень програми є документальна спадщина України у всій різноманітності підходів до її вивчення та введення до соціального обігу з точки зору часу створення, змісту, видів, типів і форм. Головна увага приділяється підготовці окремих публікацій та довідників, створенню зведених національних реєстрів рукописних книг і друкованих видань України, методологічних засад й науково-практичних розробок щодо створення національної архівної інформаційної системи, полегшення та інтелектуалізації доступу до інформації через систему комп'ютерних технологій, створенню конкретних засобів для фізичного та інформаційного збереження рукописної і книжкової спадщини України.

В основу програми покладена *ідея системного підходу до проблеми вивчення і включення історичної інформації до системи соціальних комунікацій.* Власне тому основні розробки

торкаються проблем пошуку, опису як виду інформаційного відображення змісту документів та документальних систем надання інформації широкому колу гуманітарних дослідників в єдиному класифікованому масиві, створеному на єдиних методичних засадах через археографічні та бібліографічні видання, бази і банки даних. Тому серед науково-методичних питань виокремлюються головні напрями:

1. Пошук документів, книжок, манускриптів українського походження та їх первинний опис з метою реєстрації і обліку.

2. Розробка проблем національної бібліографії, едиційної археографії, кодикології, кодикографії, документознавства. Створення корпусу документальних та довідкових публікацій документальної спадщини України з метою введення документів і пам'яток до наукового обігу.

3. Розробка методичних та інформаційно-технологічних питань створення архівної та бібліотечної комп'ютерних систем, що дозволять інтегрувати різнорідну архівну та бібліотечну інформацію і забезпечити загальнодоступність до неї, а також і практичне створення реальних баз даних архівної і бібліотечної інформації.

4. Розвиток і вдосконалення методик забезпечення сприятливих умов зберігання документів, проведення конкретних засобів по збереженню рукописів та книжок, створення відповідних умов дезинфекції й консервації документів, створення страхового фонду копій.

Серед основних завдань Програми найбільшого значення набуло виявлення та опрацювання *археографічної Україніки в Україні та поза її межами.* Автор зупинявся на даній проблематиці у попередньому розділі, проте з огляду на її актуальність ми вважаємо за доцільне ще раз торкнутися цих питань.

Отже, пріоритетними стали напрями суто камерально-археографічного характеру. Один з них – опрацювання архівної україніки за межами України (у цій серії в опублікованих довідниках представлені на поколекційному (пофондовому) рівні археографічні описи архівних збірок зарубіжних країн, що містять матеріали стосовно України, в тому числі Канади (21 збірка), Великобританії (62 збірка), Австрії (30 збірок)[3].

Протягом останніх двох років діяльність науково-інформаційного відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України зосередилася також на архівно-бібліографічних довідниках (змішаного камерально-археографічного і бібліографічного типів), що стосуються історії церковно-монастирських зібрань м.Києва.

Як наслідок у серії "Науково-довідкові видання з історії України" (керівники: В.І. Ульяновський, Г.В. Боряк) побачили світ понад 40 інформаційних видань, створених за новими принципами археографічних досліджень. Серед них серія нових, специфічних видів археографічних покажчиків, що об'єднували різні класичні види та форми і таким чином набували значення довідників: біобібліографічні довідники найвидатніших персоналій українських істориків[4]; біобібліографічні довідники з покажчиками по архівних фондах[5]; покажчики змісту українознавчих часописів[6]; тематичні збірки архівних матеріалів і бібліографії[7]; архівно-бібліографічні пофондові покажчики[8]; міжфондові покажчики[9]; поколекційні покажчики[10]; корпусні каталоги рукописів[11]; географічні покажчики[12].

Другий напрям, спрямований на повернення фонду україніки до України, — це створення копійного документального фонду архівних матеріалів, що зберігаються поза межами України. Ці матеріали передаються на державне зберігання і утворюють колекції мікрофотокопій у державних архівах.

Розробка науково-методичних проблем створення Національної архівної інформаційної системи і розвиток інформаційних технологій з метою підвищення оперативності та ефективності використання документальної інформації про архівні і рукописні інституції, фонди, справи й документи концентрувалася у сфері підготовки теоретичних та науково-методичних видань з проблеми створення нових інформаційних технологій обробки архівних та рукописних документів. За цими матеріалами підготовлений перший випуск збірника статей, що включає концептуальні положення НАІС, наукові теоретичні праці, огляди стану комп'ютеризації та окремих баз даних з архівної інформації, методичні документи, звіти, бібліографію з питань міжнародних дескриптивних стандартів, історії та теорії опису тощо[13].

Створення реальних взаємопов'язаних комп'ютерних банків і баз даних з різних напрямів "Архівної та рукописної Україніки" супроводжувалося розробкою спеціальних питань уніфікації археографічного та інформаційного описів, апробацією методичних документів і їх впровадженням. Так, були здійснені:

а) підготовка археографічних описів документальної інформації за спеціально розробленою анкетою: замовлення описів архівних фондів в Україні, а також у провідних архівосховищах Росії: РДАДА, РГБ тощо;

б) створення форматів даних та інформаційно-технологічна адаптація структур опису та наповнення банків і баз даних;

в) науково-методична розробка питань комплексного кодикографічного та документознавчого опису кодексу як частини за-

гального дослідження рукописних книг і архівних документів; створення археографічної структури опису рукописних книг та моделі даних (Л.А.Дубровіна, О.М.Гальченко). Розроблені основні принципи повного кодикологічного опису рукописної книги для традиційних видань шляхом аналітичної науково-дослідної репрезентації кодексу та його історії на паперових носіях. На основі науково-дослідних архівних описів розроблені методики узагальненої формалізованої репрезентації кодексу за інтегрованими рубриками в автоматизованих системах;

г) дослідження окремих аспектів історії рукописної книги: української оправи рукописної книги та стародруку (О.М.Гальченко) прикрас рукописної книги в джерелознавчому аспекті (С.П.Прудніков); дослідження графо-орфографічних та палеографічних особливостей текстів (Л.А.Гнатенко), маргіналістичні і філігранологічні дослідження;

е) дослідження щодо можливості використання авторитетного контролю в довідкових комп'ютерних системах археографічного типу і створення довідкової авторитетної бази даних стосовно історії книжкової культури України (І.П.Антоненко);

ж) розробка моделі національної бібліографії України, яка розглядає структуру і систему понять, що складають основу комплексного терміна і ключового поняття "друкованої україніки" (В.Ю.Омельчук); при цьому напрацьована система посібників "Українського бібліографічного реєстру (репертуару) української книги", яка знаходиться в тісній взаємодії з розробленими принципами посібників проекту "Архівної та рукописної Україніки"; за останні роки продовжувалося поточне наповнення бази даних з проблем теорії та практики національної бібліографії, бібліотекознавства, бібліографознавства, інформатики, що базується на фронтальному перегляді бібліографічних покажчиків періодичних видань за період 1985-1992 рр., картотек систематичного каталога спеціалізованих підрозділів та анотуванні матеріалу за державними стандартами та спеціально розробленими методиками. Формувалася база даних для покажчика "Бібліографічні покажчики періодичних видань XIX-XX ст." на основі книжкового фонду ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України;

з) створення комплексної бази даних "Електронна енциклопедія книжкової спадщини України" (Л.Й.Костенко, Т.П.Павлуша). Її основу складають дані про осіб, які сприяли зародженню й розвитку української книжкової культури (авторів книг, друкарів, видавців, книгознавців та ін.); установи, що забезпечували створення та збереження рукописів і стародруків (монастирі, друкарні, бібліотеки тощо); пам'ятки писемності та друку

України (літописи, перші друковані книги, рідкісні та цінні видання); тлумачення книгознавчих термінів тощо. Для електронної енциклопедії розроблено та апробовано інформаційне, лінгвістичне, технологічне та програмне забезпечення, формати записів, що включають основну назву об'єкта чи суб'єкта запису, відсилки від неї, текстову інформацію довідкового характеру, джерела використаних даних (бібліографію), пошукові терміни і службову інформацію.

і) розробка археографічних (Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна), інформаційно-технологічних (С.М. Гриша, О.С. Сохань) та архівно-організаційних (К.Є. Новохатський, Т.М. Захарченко) засад для створення НАІС – системи, що покликана стати зведеною інформаційною системою національного рівня, враховує й розвиває останні досягнення археографії та новітніх інформаційних технологій.

Розвиток цієї Програми і серії взаємопов'язаних проектів супроводжувався переглядом та розробкою цілого ряду питань, пов'язаних з аналізом формування й сучасного стану архівних документальних систем як у вигляді архівних фондів, так і у вигляді системи науково-довідкового апарату, а також розв'язання проблем архівного та археографічного опису як системи відображення документальної та документної інформації і як головного засобу запровадження національної архівної спадщини до суспільного обігу. Цим проблемам і присвячене наше дослідження.

Розділ 2

Археографія як спеціальна історична дисципліна та її камеральна галузь

2.1. Археографія як спеціальна історична дисципліна: історіографічний огляд та основні проблеми сучасного стану й розвитку археографічних досліджень в Україні

Упродовж останніх десятиліть археографія як спеціальна дисципліна викликала жвавий інтерес у істориків-архівістів та джерелознавців, що є проявом об'єктивних процесів у її розвитку як наукової дисципліни. Історія "термінологічного становлення" та формування археографії простувала тернистим шляхом. Цей термін з'явився, значною мірою, стихійно під час загальних дезінтеграційних процесів, що характеризували історичну науку XIX ст., зокрема, в ході відокремлення й розмежування спеціальних історичних дисциплін, але його зміст не визначався однозначно. Навіть на початку XX ст., коли диференціація історичного знання вже визначила коло спеціальних наук, таких як палеографія, архівістика, джерелознавство, – археографії надавали різного значення і трактували її в контексті дипломатики, архівістики, бібліографії, археології, віддаючи їй функції або пошуку і публікації, або "критичного опису" на стадії, що передувала історичному аналізові джерел.

Питання становлення та змісту цього терміна в різні часи неодноразово розглядалися у радянській історіографії. Серед численних досліджень на цю тему слід виділити праці С.М. Валка, М.Ф. Бельчикова, В.В. Фарсобіна, Л.В. Черепніна, С.О. Шмідта, С.В. Чиркова[1]. У спеціальній статті С.В. Чирков, повертаючись до витоків зародження археографії як науки, розглядав історію та практичне використання терміна "археографія". Він цілком обгрунтовано підкреслював синкретичність його значення у науковій лексиці того часу та його різноплановий зміст у трактовках різних істориків другої половини XIX – початку XX ст. Пояснюючи тенденції диференціації спеціальних історичних дисциплін, він звернув увагу на позиції І.Ф. Колесникова та А.Є. Преснякова, які вкладали джерелознавчий зміст у поняття археографічного опрацювання пам'ятки писемності по перетворенню його в історичне джерело. Але ці функції надалі відійшли до джерелознавства під час, коли розмежування археографії та джерелознавства ще не здійснилося"[2].

20-ті роки XX ст. знаменують собою відокремлення археографії від археології, бібліографії та архівної справи. Теоретичне обгрунтування цього процесу було запропоноване М.Ф. Бельчиковим, який розглядав археографію, як науку, тісно пов'язану з практичною діяльністю вітчизняних архівів[3]. Біля витоків

теоретичних розробок в галузі археографії як дисципліни, що присвячена проблемам ретроспективної публікації історичних джерел, були радянські історики С.Н. Валк, С.В. Рождественський, А.А. Сергєєв, А.А. Шилов[4].

Важливими для становлення української археографії стали 20-ті – початок 30-х років. У цей період в українській практиці формується оригінальне розуміння археографії у камеральному плані, спостерігається виокремлення археографії з архівістики. Цікаві спостереження, з точки зору розуміння поняття "археографія" та її камеральної галузі, робить В. Романовський: "Українська археографія та архівознавство ще дуже молоді науки, щоб в них можна було б пошукати певних та добрих *зразків опису* архівного матеріалу"[5]. Дещо пізніше В. Веретенніков, розглядаючи спеціальне описання архівних матеріалів (огляди фондів; огляди-книжки архівів, прототипи сучасних путівників; описи перехідного характеру, пристосовані для особливих матеріалів), вважав його "*археографічною роботою* над архівними матеріалами, що виходить за межі архівно-технічного описання"[6]. Археографічна комісія ЦАУ від самого початку своєї діяльності чітко усвідомлювала роботу по підготовці друкованих довідників по фондах архівів як складову "*археографічної роботи архівних органів*". Цей напрям археографічної діяльності мав на меті "ознайомлювати широкі наукові кола із змістом наших архівосховищ" через систематичну публікацію списків архівних фондів, архівних описів та інших довідників. Друге завдання архівних органів складала суто едиційна діяльність – "видання систематичних збірників архівних документів"[7].

На початку 30-х років починає утверджуватися принципово інше розуміння археографії – як переважно прикладної і винятково едиційної сфери діяльності, звуженої до служби "соцбудівництву" та "класовій боротьбі". Причому, з початком розгрому академії археографія в її новому амплуа повністю переміщується до "архустанов". Офіційна концепція нового розуміння археографії викладена, зокрема, в статті П. Білика "Про археографічну роботу архівних органів"[8], а також у редакційній примітці у цьому ж номері журналу: "На новому етапі арх. будівництва одне з перших, якщо не перше, місце в роботі архустанов посідає археографічна робота"[9]. Цікаво, однак, що ця сама редакційна стаття полемізує з М.М. Покровським (який обмежив завдання археографії лише *археографічною технікою)* і пропонує серйозно займатися питаннями "методології". У цьому плані "найважливішим завданням археографії є подати такі правила археографічної роботи, які б давали можливість подавати документи та групи їх так,

щоб вони точно відбивали факти історичного минулого, очищали ці факти від клясово ворожої фальсифікації". Цією платформою редколегії журналу закладалися основи ідеологічної вульгаризації не лише предмета, а й завдань археографії на десятиліття – абсолютно переважаючими відтепер мають бути не наукові видання, а популярні, в плані "масової агітаційно-пропагандистської роботи"; перш ніж потрапити "до рук селянина і робітника", за висловом М. Покровського, археограф мусить відповідним чином препарувати документи. Зрозуміло, що за таких настанов українській археографії за кілька десятиліть так і не вдалося вийти за межі "археографічної техніки", тобто *методики едиційної роботи*, і піднятися до рівня теоретичних розробок.

Подальше становлення вітчизняної архівної системи і розвиток ідеологізованої архівної практики поступово перетворили археографію на галузь вивчення архівних джерел з помітною перевагою в бік едиційної діяльності, зробивши з неї науку про видання історичних писемних джерел, що, в свою чергу, мало помітний вплив на всі підручники з археографії та статті в спеціальних енциклопедіях і архівних довідниках[10]. Українські дослідники також традиційно розглядали цей термін в едиційному плані[11]. Таке обмеження предмета археографії негативно відбилося на розвитку її традиційних напрямів у 40–60-х роках нашого століття: практично повністю проблеми опису джерел залишалися частиною архівознавства та джерелознавства, а опис рукописних книг, що наслідував традиції археографії, починаючи з XIX ст., став прерогативою філологів. Аналіз археографічних видань архівної системи та археографічних довідників неоднозначно свідчить, що археографічна діяльність розумілася виключно як *едиційна*. Домінуюче положення археографії як едиційної науково-практичної дисципліни і фактично – частини архівознавства – було зафіксовано і в радянських архівних довідниках[12].

Розвиток археографії неминуче призводив до уточнення її об'єкта, предмета і методів дослідження, "повертав" її до своїх власних проблем. У 40-х роках С.Н. Валк по своєму окреслив предмет археографії в контексті її едиційних завдань, який закріпився в радянському архівознавстві і протягом 40-50-х років неподільно панував в історичній науці[13].

Разом з тим в надрах академічної історичної та філологічної науки весь час традиційно існувало і продовжувало розвиватися інше розуміння археографії як спеціальної історико-філологічної дисципліни, що має своїм предметом не лише едицію джерел, а й пошук, збирання та археографічний опис (переважно рукописної

книжності) на базі розроблених спеціальних методик. Центром теоретичних розробок і науково-практичної діяльності питань польової та камеральної археографії стала Археографічна комісія Академії наук СРСР та її відділення[14]. В Україні камерально-археографічні проблеми опису рукописних книг, що не перервали традицій і в радянський період, у різних контекстах розроблялися у відділі рукописів (нині Інститут рукописів) ЦНБ НАН України, ЛНБ НАН України, Інституті українознавства НАН України (Львів). Окремі напрями камерально-археографічної діяльності зазначеного Інституту рукописів передбачають науково-практичну розробку проблеми кодикографічних та археографічних досліджень українського кодексу XIV-XVII ст. (М. Геппенер, М. Візир, О. Апанович, Л. Дубровіна, Л. Гнатенко, О. Іванова), грецької рукописної книги III-XVIII ст. та документів (Є. Чернухін), польської та латинської рукописної книги і стародруків (С. Булатова); питань взаємозв'язків опису оправи та його зв'язків з камерально-археографічною обробкою (О. Гальченко); проблем організації тексту: (письмо – алфавіт, тип письма, почерки, пунктуація: О. Іванова); правопису (Л. Гнатенко). Деякі питання археографії висвітлюються в наукових працях Інституту українознавства (М. Бояпівська), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (В. Фріс), а стосовно музичних ірмологіонів – Львівської (Ю. Ясиновський) та Київської (Л. Корній) консерваторій. Джерелознавчий опис рукописної книги є предметом кодикології і її камеральної галузі кодикографії. Оскільки термін "археографія" в камеральному значенні застосовується винятково стосовно пам'яток книжкової культури, тому в нашому дослідженні ми не розглядаємо спеціальні джерелознавчі методики опису кодексів. Протягом десятиліть вони були парафією рукописних книжників.

У 70-х роках розвиток спеціальних історичних дисциплін зазнавав інтенсифікації, теоретичного переосмислення та поглиблення їх проблематики, підведення підсумків певного етапу розвитку методичного апарату цих наук, що виявили подальші розмежування з предмета, з одного боку, а з іншого – інтеграції висновків цих наук для "вплетення в тканину історичної концепції"[15]. Знаменним явищем цього процесу стала дискусія на сторінках журналу "Советские архивы", що виникла у зв'язку з пропозиціями В.О. Черниха, А.А. Курносова і С.О. Шмідта щодо поняття археографії як науки, яка займається не лише едиційною діяльністю, а й усім циклом робіт по введенню історичних джерел до наукового обігу. У ході дискусії були визначені основні напрями польової, камеральної та едиційної археографії. Дискусія

показала необхідність теоретичного обґрунтування об'єкта, предмета і методів археографії як джерелознавчої дисципліни[16].

Ідеї Черниха, Курносова і Шмідта були прийняті цілим рядом вчених, переважно тих, що займалися проблемами рукописної книжності та джерелознавчими дослідженнями пам'яток писемності. Наприкінці 70-х років саме таке поняття археографії було остаточно прийняте в історичній науці колишнього СРСР[17]. Деякі теоретичні питання отримали подальший розвиток у 80-х роках у розробках з історії археографії в Росії В.П. Козлова, І.В. Поздеєвої[18], хоча багато істориків ставилися до цього трактування дуже обережно[19].

На початку 90-х років з критикою "застарілого" поділу археографії на польову, камеральну та едиційну виступили І. Кудрявцев та С. Кузьмін, обґрунтовуючи своє трактування терміна "археографія" як дисципліни, що розробляє питання організації, теорії, методики і практики публікаторської роботи та її історії, тим, що нині існують спеціальні дисципліни, що займаються питаннями збирання (комплектування) та описання (обробки) документальних пам'яток – архівознавство та музеєзнавство[20].

Слід зазначити, що всі питання теоретичної розробки польової та камеральної галузей виникали лише в постановочному плані. Виняток складають деякі дослідження Л. Дубровіної, яка розглядала теоретичні питання археографії під час дослідження кодикологічних проблем опису джерел у контексті розмежувань з кодикографією[21].

Яскраво виявлена штучність обмеження археографії едиційними функціями серед джерелознавців в галузі книжної писемності приводила навіть до пропозицій повної відмови від її публікаційного напряму і концентрації винятково на весь цикл робіт по виявленню, науковому опису та каталогізації джерел (О.Ф. Акімушкін)[22]. Така пропозиція обґрунтовується тим, що видання рукописів (а О.Ф. Акімушкін мав на увазі передусім рукописно-книжну спадщину) можливе тільки після вивчення всіх текстів та списків пам'ятки, що передбачається спублікувати. Оскільки вивчення текстів рукописів та документів є функцією тексто-логії, остання нібито повністю поглинається едиційною археографією.

Більше того, розуміння археографії як дисципліни, що описує рукописні документи, залишилося і в бібліографознавстві і документознавстві (М.В. Здобнова, А.В. Соколова, О.П. Коршунова, Р.К. Симона, М.П. Ілюшенко, Т.В. Кузнєцової, Я.З. Лівшица та ін.)[23], але там склалися деформовані уявлення про археографію як науку, що займає підпорядковане положення в бібліографознавстві, дуже далекі від реальної діяльності та завдань сучасної археографії.

Таким чином, на початок 90-х років в СРСР поширене трактування археографії як науки остаточно затвердилося. Воно прагнуло надати археографії статусу дисципліни, яка здійснює інформаційно-комунікативний зв'язок між ретроспективним писемним документом та сучасним суспільством. Разом з тим треба визнати, що й на сьогодні і об'єкт, і предмет археографії не є остаточно визначеними, оскільки й досі не існує грунтовної теоретико-методологічної розробки археографії в цілому як спеціальної дисципліни. Можна лише вважати визнаним, що вона займається комплексом проблем, пов'язаних із запровадженням писемних джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку і збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія). Ця концепція була прийнята Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського в результаті обговорення на Всеукраїнській нараді в 1992 р. "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи" (Київ, 16-18 грудня)[24].

Розробка фундаментальної концепції археографічної діяльності в 90-х роках супроводжувалося не лише визначенням основного змісту археографії як окремої спеціальної історичної дисципліни, а й постановкою питання про розвиток досліджень в галузі історії, теорії та практики української археографії. У вступному слові П.С. Соханя на нараді 1992 р. чітко висловлена згадана вище трактовка археографії. Щодо об'єкта української археографії, то ним визнавалася вся багатоаспектна писемна спадщина, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі види і типи документів[25]. Серед основних проблем української археографії основна увага має приділятися теоретичним розробкам та створенню методичного інструментарію едиційної та камеральної археографії[26].

Перспективні напрями досліджень в галузі історії та теорії археографії і споріднених джерелознавчих наук охоплювали велике коло проблем[27]. Теоретико-методологічні основи і науково-практичні аспекти археографії як науки про залучення джерела до наукового обігу і досі потребують грунтовної розробки та затвердження. Це має тим більше значення через те, що археографія як самостійна наука була серйозно деформована у радянський період, оскільки йшлося, насамперед, про інтелектуальний доступ до неопублікованої інформації і незалежність наукового пошуку, ступінь достовірності, об'єктивності та вичерпності джерельної бази в оцінці історичного процесу. Навіть побіжне знайомство з колом питань, що включені сучасною історіографією до предмета

дослідження археографії, виявляє відсутність серед джерелознавчо орієнтованих істориків уявлення про метод і функції археографії, а у визначеннях — виразних меж між близькими допоміжними дисциплінами джерелознавчого циклу. Назріла ситуація, коли було необхідно, враховуючи нагромаджений попередніми дослідженнями археографії XIX – початку XX ст. та славістичними сучасними науковими здобутками, майже п'ятирічним існуванням ІУА та його відділень, створити нову теорію української археографії, її предмета і методологічних засад, розробити реальні та перспективні програми реалізації її завдань.

На сучасному етапі археографічних досліджень в Україні серед найбільш актуальних з історії археографії можна виділити такі фундаментальні напрями:

1. *Українські архіви XIX-XX ст.* Практично не розроблена і досі не відображена в сучасній науці тема історичного розвитку бібліотечних, освітніх та інших архівних установчих фондів, приватних колекційних рукописних та документальних зібрань, формування загального фонду документальних джерел, їх плідна та копітка діяльність у галузі розробки проблем польової та камеральної археографії, допоміжних джерелознавчих дисциплін, питання розшуку, опису, систематизації документів, підготовки бібліографічних видань та археографічних покажчиків в українській археографії XIX – початку XX ст.

2. *Українська едиційна археографія в контексті світового досвіду*. Дослідження проблеми формування видавничої концепції центральних та місцевих осередків України XIX-XX ст., усвідомлення місця української писемної спадщини в світовій культурі. Створення монографічних досліджень про шляхи та розвиток української едиційної археографії, концептуальний науково-методичний доробок археографії XIX ст., підготовка бібліографічного реєстру публікацій документів і пам'яток у серійних виданнях, монографіях, на сторінках української періодики XIX – першої половини XX ст. покликано заповнити історіографічні прогалини і відбудувати безперервність розвитку наукового пізнання.

Зокрема, необхідно зосередити увагу на дослідженнях історії *зарубіжних українських археографічних центрів у XX ст. та їх видавничої діяльності*. Ця тема донині практично не існувала в історичній науці, в той час як історія створення та багатоаспектної діяльності українських наукових осередків США, Канади, Франції, Німеччини та інших країн світу становить важливу проблему.

3. *Видатні українські археографи та їх наукова спадщина.* Археографічна персоналія – окрема і дуже важлива тема повернення до наукового життя та формування історичного світогляду

українського народу імен та праць видатних українських вчених і громадських діячів. Вивчення наукових розробок у галузі теоретико-методичних досягнень української камеральної та едиційної археографії, публікація наукових праць, підготовка біографічних оглядів та статей про вчених.

У галузі теоретико-методологічних досліджень звернуто увагу на проблематику сьогодення:

1. *Археографія як спеціальна історична дисципліна.* Формулювання основних теоретичних засад та науково-практичних завдань української археографії як цілісної дисципліни: уточнення поняття об'єкта, предмета, спеціальних методів археографічного аналізу та синтезу, характеристика основних галузей і напрямів досліджень, розвиток понять її предметної галузі, окреслення ідей та положень.

Проблеми евристичної, камеральної археографії потребують особливої уваги у зв'язку із практично повною відсутністю наукових розробок. У центрі уваги сучасних досліджень джерел, перш за все, повинна стати розробка основних закономірностей інформаційно-археографічного уявлення про історичні джерела різних типів, їх склад та зміст, а також класифікаційні структури й моделі для створення тематичних і хронологічних археографічних та бібліографічних покажчиків.

Необхідно передбачити традиційні форми археографічної статті опису різних за походженням джерел, їх зведені корпусні форми, а також дескриптивні стандарти щодо автоматизованих технологій. Особливого значення набуває проблема формування банків та баз даних з документальних джерел і рукописних книг для зведеного масиву вторинної інформації про наявність та характер джерел українського походження, практичного забезпечення функціонування автоматизованих комп'ютерних систем архівної інформації.

3. *Археографія у колі споріднених допоміжних наук.* Вирішення проблеми теоретичного обгрунтування, визначення предмета та завдань української археографії можливо тільки при умові розробки загальних проблем не лише археографії, а й джерелознавства та джерелознавчих наук.

Такий підхід пов'язаний з проблемою класифікації допоміжних чи джерелознавчих наук і місця в ній археографії. Проблема визначення та класифікації спеціальних або допоміжних історичних і філологічних дисциплін й наук досі є актуальною серед істориків і час від часу набуває гостро дискусійного характеру. Історіографія демонструє надто різні підходи до теоретико-методологічних та науково-практичних аспектів розуміння проблеми.

Інтеграційні процеси в історичних дослідженнях, у свою чергу, об'єктивно вимагали оберненої дезінтеграції та розвитку методів й специфікації джерелознавчих наук, їх відокремлення та диференціації, удосконалення методів і методик для уточнення й обгрунтування конкретних досягнень. Археографія, за своєю природою, тісно пов'язана з усіма джерелознавчими науками, і її розвиток неминуче мусить супроводжуватися вирішенням питань розвитку всіх споріднених наук і створення загальної концепції системи класифікації описання джерел та їх використання. На особливий розгляд заслуговує порівняльний аналіз об'єкта та предмета археографії й архівознавства, документознавства, джерелознавства і кодикології.

Дуже слабка науково-прикладна база джерелознавчих досліджень не дає можливості поширеного розгортання вивчення історії писемної спадщини України. Монографічні праці, навчальні посібники, методики, окремі розробки з питань української археографії, кодикології, палеографії, текстології, дипломатики, сфрагістики, історичної географії, метрології, картографії, генеалогії та інших наук надзвичайно нечисленні. Зведені оглядові праці, бібліографічні покажчики та окремі статті залишаються спорадичними і поодинокими.

4. *Українська археографія та світовий досвід джерелознавчих наук.* Оскільки загальні тенденції розвитку культури характерно проявляються у писемній спадщині, перш за все, в західноєвропейському культурному процесі, цілком певним напрямом повинно стати прилучення української археографічної науки до світового досвіду, введення до наукового обігу теоретичних і науково-практичних досягнень джерелознавчих наук, пов'язаних з розробкою проблем археографічного, палеографічного, текстологічного, дипломатичного, кодикологічного вивчення наративних та документальних джерел. Включення в наукові дослідження не лише слов'янських, а й інших наукових розробок, переклади джерелознавчих методик, довідників, покажчиків, альбомів та інших видів допоміжних видань з питань джерелознавства допоможе археографії розробити концепцію розвитку української писемної спадщини.

5. *Сучасна едиційна археографія: теоретичні проблеми та науково-методичне забезпечення корпусних і тематичних видань.* Спираючись на розпочату роботу щодо класифікації типів та видів наукових і науково-популярних видань, необхідно передбачити створення основних напрямів та програм едиційної археографічної діяльності ІУА й інших установ і закладів. Все це пов'язане з вирішенням питань розшуку, опису, передачі та наукової

коментування текстів, проведенням розробок з питань видання архівних та рукописних джерел наративного, актового, епістолярного, творчого та інших характерів. Окремою ланкою повинна стати розробка перспективного фундаментального напряму "Архівної україніки" – зведеного реєстру та багатоаспектного корпусу науково-довідкових та науково-інформаційних видань як результату практичної діяльності евристичної та камеральної археографії.

Отже, необхідність подальшого розвитку теоретико-методологічних та методичних засад археографії в цілому, і польової та камеральної галузі зокрема є цілком очевидною. Едиційна археографія накопичила величезний досвід, який потребує узагальнення і подальшого розвитку, а стадія археографічного аналізу документів та масивів документів під час описання та наукової репрезентації залишається на практичному рівні. Виняток складають камеральні розробки в галузі рукописної книжності і окремих історичних джерел, що активно розвиваються протягом останніх десятиліть; накопичений досвід знаходить узагальнення в спеціальних дослідженнях та методичних публікаціях.

Камеральна галузь кодикології отримала назву кодикографії. У працях Л.А. Дубровіної, О.М. Гальченко, О.А. Іванової було запропоновано відокремити археографію рукописної книги на загальному рівні сукупного поняття "історичні джерела". Але це своєрідна і, певною мірою, відмежована за специфікою галузь джерелознавчої, кодикологічної, книгознавчої та археографічної діяльності.

Виходячи з нашої концепції археографії, цілком ясно, що об'єктом археографічного пізнання та практики є науково-комунікативний та інформаційний процес між ретроспективною документальною архівною спадщиною та сучасним суспільством. Але функції наукової комунікації на рівні описання як науково-пізнавального методу науки, так й інформаційного засобу передачі знання виконують практично усі спеціальні історичні дисципліни, об'єктом вивчення яких є окремі види джерел. Цілий ряд спеціальних дисциплін, присвячених окремим видам історичних джерел, розглядає питання їх джерелознавчого опису (дипломатика, боністика, картографія, кодикологія, літописознавство, папірологія тощо) або описує окремі спільні атрибути різних видів джерел (палеографія, філігранологія, іконографія, маргіналістика тощо). Цілком справедливо виникає питання про взаємозв'язки між камеральною археографією та окремими дисциплінами, що використовують спільні археографічні і джерелознавчі методики в залежності від об'єкта дослідження, визначення специфічних

археографічних методик та методичних прийомів. Окремого розгляду заслуговує співвідношення архівознавства та археографії, оскільки архівна діяльність протягом багатьох десятиліть поглинала археографію як в сфері опису, так і в сфері едиції архівних джерел. Отже, конче потрібним є й визначення змісту, співвідношення спеціальних дисциплін та їхньої сфери дії.

Але передусім необхідно визначити теоретичні аспекти археографії як окремої спеціальної історичної дисципліни: досі немає остаточного уявлення про цілісність природи археографії як дисципліни, не обгрунтовані такі важливі галузі археографії, як польова та камеральна археографія, не визначені межі предмета археографії та її специфічних методів, проблематики і головних принципів, співвідношення з іншими, близькими за природою дисциплінами.

Актуальність розробок камерально-археографічної діяльності стосовно величезного документального масиву архівних документів, які необхідно актуалізувати в умовах відродження української національної культури, загострюється у зв'язку з проблемою створення реєстру української національної архівної спадщини та переходом суспільства до інформаційних технологій. Завдання архівної, кодикографічної та археографічної україніки потребують постановки та вирішення й цих питань.

2.2. Археографія як цілісна дисципліна у колі спеціальних історичних дисциплін. Евристична та камеральна галузь у системі наукового опису історичних джерел

Поняття археографії як цілісної дисципліни пов'язане з визначенням її об'єкта, предмета та завдань. *Об'єктом археографії є "архівні документальні інформаційні ресурси", що охоплюють документальні фонди (власне, первинні ретроспективні архівні та рукописні джерела) та інформацію про них, що базується на описанні джерел (документальні джерела другого документального рівня).*

Предметом археографії як науки є система залучення документально-архівного фонду до наукового та культорологічного обігу, що має на меті цілеспрямоване інформування про архівні джерела різного організаційного та джерелознавчого рівня на етапі збирання (польова археографія), пошуку в документних системах (евристична археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія). Взаємопов'язане коло проблем археографія вирішує, використовуючи джерелознавчі, архівні та інформаційні підходи. Отже, сферою

діяльності археографії є актуалізація історичних архівних та рукописних джерел у різних формах, видах та типах. Її соціальне значення як історичної дисципліни полягає у формуванні інформаційного масиву опрацьованої ретроспективної інформації для впливу на сучасні суспільні відносини, тому вона базується на *вибірковому* підході до актуалізації джерел, тобто на пошуку, науковому опрацюванні та науковій репрезентації тих ретроспективних документів, залучення котрих пов'язане з суспільними потребами сучасності. Отже, ми пропонуємо включити до складу сукупного об'єкта археографії ті джерела, що мають, перш за все, історико-культурологічне значення.

Існують дві методологічні форми наукової археографічної репрезентації документів і документних масивів в археографії: *науковий опис* та *наукова публікація* документів й інформації про них. Вони реалізуються через численні методики, види та типи залучення документів до наукового обігу, і в цьому плані археографія може сприйматися, як наука інформаційна. Але її місце в системі наукових дисциплін не обмежується лише інформаційними аспектами. Польова археографія як система збирання рукописної книжності – це скоріше прикладна функція кодикології та архівного комплектування. Евристична археографія як система пошуку певних архівних джерел є фактично системою прийомів, що базуються на аналітичному підході до складу та змісту архівних фондів; вона впритул тісно до архівної евристики і підпорядкована завданням складання науково-інформаційних, науково-довідкових видань та публікацій.

Існують думки (передусім, В.В. Німчука) про домінуюче значення джерелознавчих підходів в археографії, тому від археографії має відокремитися споріднена дисципліна "кайнографія", або "новографія", оскільки за змістом назви (фактично "археографія" у перекладі з грецької – "давньографія"), методиками опису та підготовки до друку давніх та нових документів вони суттєво відрізняються[1]. Але тим самим розривається цілісність об'єкта археографії та її предмета. Цілком справедливе зауваження В. Німчука щодо методичного виокремлення новографії стосується, головним чином, прикладних функцій археографії як загальної дисципліни. Поняття системи опису та методики публікації джерел різного часу, видів та типів в археографії дійсно пересікаються в деяких сферах з джерелознавством та іншими історичними дисциплінами і підлягають відокремленню на методичному рівні; це випливає з інтегрованого змісту поняття "історичне джерело". Разом з тим, оскільки процес актуалізації документів, їх культурологічного та сучасного соціально-політичного значення не зав-

жди прямо корелюється з часом створення та методиками репрезентації документів певного часу, а в окремих методиках опису масивів інформації використовується колективний опис груп різночасових матеріалів (тематичні колекції, наприклад, також можуть включати різночасові документальні матеріали), – ми надаємо поняттю "археографія" узагальнюючого наукового змісту і пропонуємо поняття новографії або кайнографії, а також будь-яких інших, виокремлюваних за цими самими принципами, вважати підрозділами загальної археографії.

Під "документальними фондами" або "документальними джерелами" ми розуміємо всю сукупність джерел, що фіксують суспільні відносини і можуть бути охарактеризовані як історичні джерела, які зафіксовані на матеріальних носіях та мають форму документа (тобто, передають інформацію графічними засобами на певному матеріалі); опис та публікація їх можуть бути відтворені у текстовому вигляді. Серед них:

Документальні текстові джерела, що включають текстову інформацію – надруковану, писемну і ту, що може сприйматися як текстова (наприклад, музичні та графічні джерела, окремі види джерел мистецтва, передані за допомогою запису на матеріальних носіях тощо).

Документальні аудіовізуальні джерела: кіно- фото- фонодокументи.

Документальні образотворчі та графічні джерела: картографічні, гравюри, графіки, креслення, малюнки, плакати, листівки.

Документальні джерела на нетрадиційних носіях: комп'ютерні файли, бази даних та комп'ютерні системи, тримірна графіка тощо.

Таким чином, під цим поняттям ми розуміємо винятково ті документальні джерела, що досліджуються бібліографознавством, джерелознавством, археографією та рядом спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого циклу, які вивчають окремі види джерел та їх сукупність під різними кутами зору: архівознавством, берестологією, боністикою, діловодством, дипломатикою, документознавством, картографією, кіно- фотознавством, книгознавством, кодикологією, криптографією, літописознавством, маргіналістикою, мемуаристикою, палеографією, папірологією, текстологією, філігранологією, філокартією, фонодокументалістикою, хронологією, епіграфікою, епістологією та ін.

Польова та евристична археографія є прикладними галузями археографії, спрямованими на створення емпіричного масиву документів для наукової стадії їх залучення до наукових розробок.

Найбільш розробленою в теоретичному та методичному плані є едиційна археографія, що займається публікацією джерел і є ок-

ремою сферою досліджень з історії та теорії археографії. Останнім часом проблеми едиційної археографії інтенсивно розроблялися у радянській та українській науці, як вже згадувалося в першому розділі.

Нова концепція археографії потребує розвитку її камеральної теорії, методик та практики підготовки науково-інформаційних й науково-довідкових видань, тому в нашому дослідженні основна увага зосереджена на камеральній галузі археографії, методологічною та методичною основою якої є описові роботи.

Спеціального розгляду потребує деякий понятійний апарат камеральної археографії як дисципліни та її предметної сфери: "документальні архівні системи" та "документально-інформаційні системи" як науково-довідкові системи другого документального рівня; їх класифікації в контексті потреб та завдань археографічного описання; визначення типів та видів описової діяльності (описи, каталоги, покажчики, огляди), структурних основ групової археографічної статті на архіви, архівні фонди, колекції, групи фондів, комплекси документів, групи документів тощо.

Камеральна археографія покликана розробляти методи аналітико-синтетичного опрацювання документальних архівних та рукописних джерел, але до цього часу її зусилля були направлені переважно на писемні джерела. Разом з тим система інформування від першоджерел до джерел другого документального рівня як процес документування підкоряється закономірностям передачі документної та документальної інформації. Оскільки цей процес розглядається як сукупність процедур перетворення ретроспективної документальної та документної інформації в археографічну описову статтю науково-інформаційного вторинного документа, то він методично може бути поділеним на декілька етапів, проаналізованим та уніфікованим. Процес перетворення інформації з первинного документа на описову статтю (або камеральної обробки) документа складається з джерелознавчого аналізу інформаційних атрибутів певного джерела або груп та комплексів джерел і виділення необхідних даних для наукової репрезентації інформації. Одиницею опису може бути як окреме джерело, група джерел, комплекс архівних матеріалів, так і фонди, комплекси фондів, архіви і будь-які інші комплексні масиви документів, що виділяються як об'єкт і можуть бути класифікованими за різними ознаками. Тематичні критерії визначаються потребами розвитку української держави, культури, науки, освіти.

Об'єкти архівознавства та археографії, як бачимо, збігаються. На нашу думку, межа між архівознавством та археографією полягає в тому, що перша вивчає методи організації документальних фондів та

відображення їх в НДА за принципами структури та функцій архівного фонду, а археографія – методи їх вибіркової та цілеспрямованої наукової репрезентації – від пошуку і опису до публікації. Природним є використання спільних методик в евристиці, описанні деяких видів НДА архіву та археографічних видань.

Оскільки об'єктом опису камеральної археографії може бути як окреме джерело, так і комплекси джерел, що класифікуються за формою та змістом за різними системами, необхідно створити інформаційні моделі об'єктів та методики їх репрезентації. Тому поряд із створенням методологічних засад *універсальної інформаційно-археографічної моделі опису*, яка б поєднала та узагальнила інформаційні функції сталості та мінливості документальних архівних систем різного рівня – від національного та загальнодержавного до подокументного, – необхідно створювати специфічні моделі описів за джерелознавчими принципами, базованими на специфіці поодиничного опису окремих видів, родів, типів, класів джерел. Окрему ланку складає питання підготовки археографічних науково-інформаційних та науково-довідкових видань: класифікація та методики репрезентації наукових описів у виданні, археографічне оформлення, зміст супроводжуючого тексту, покажчиків тощо. Впродовж двох останніх десятиліть набули актуальності такі технології представлення та введення до наукового обігу документної інформації як комп'ютерні науково-пошукові бази даних та науково-інформаційні системи, що теоретично можуть поєднувати обидві форми науково-археографічної репрезентації інформації, але потребують серйозної роботи з уніфікацією та формалізацією інформації.

Важливим питанням є створення *системи опису*, яка враховувала б здобутки теоретичних та науково-практичних досягнень з проблем організації, класифікації, використання архівного фонду та системи НДА, поєднала б традиційні та сучасні здобутки спеціальних історичних дисциплін та інформаційних наук, що дало б змогу закласти єдині підвалини для подальшого розвитку камеральної археографії не лише як окремої галузі археографії, й як частини архівознавства і джерелознавства.

Як бачимо, така постановка питання потребує деякого пояснення спільного та окремого між археографією та спорідненими історичними дисциплінами.

Теоретичні питання розвитку *кодикографії* та її співвідношення з археографічним описом документів стосовно одного з різновидів історичних джерел – рукописної книги в Україні – були порушені в працях Л. Дубровіної, яка торкалася цих питань у зв'язку з розробкою сучасних проблем кодикології, кодикографії

та камеральної археографії. Відокремлення кодикографічних методик опису та аналізу рукописних книг як самостійного виду писемних джерел від археографічних методів опису документів дозволило дослідниці, яка є прихильником "поширеного змісту археографії", представити своє бачення кодикографічних та археографічних методик подокументного опису стосовно кодексу як окремої одиниці опису.

Розглядаючи поняття археографії як науки, Л. Дубровіна підкреслює, що камеральна археографія є важливим напрямом науково-практичної діяльності в галузі створення загальної системи опису писемних джерел. Вона пропонує завдання камеральної археографії розглядати як *визначення та фіксацію в традиційних і нетрадиційних формах науково-пошукового та науково-довідкового інформування основних джерельних атрибутів на основі розробки принципів, спільних для усіх писемних джерел, проте з урахуванням їх деяких специфічних особливостей*[2]. Простіше кажучи, дослідниця пропонує визначити спільні інформаційні позначення писемних джерел плюс загальні видові особливості і цим провести межу між видовим джерелознавчим описом та описом археографічним, залишаючи за останнім лише функції загального.

Цими узагальнюючими компонентами для кодексів, на думку Л. Дубровіної, можна вважати: автора, назву, характер чи вид документа, визначення часу виникнення, локалізації (чи місця виникнення) і побутування джерела, зміст, матеріал письма, матеріал рукопису та кількість аркушів, оздоблення, загальний фізичний стан, пошукові характеристики та деякі видові особливості, бібліографію про рукопис. Система опису має емпіричну основу, здатна виконувати як обліково-охоронну, так і науково-інформаційну функції, і характеризується, як опис *універсального типу*. Абсолютно ясно, що археографічні описи різних за типом джерел мають відрізнятися з урахуванням специфічних особливостей типу джерела. Найбільш розгорнутим має бути опис рукописної книги[3].

Такий підхід до обмеження системи опису універсальними ознаками в археографії може бути прийнятий лише частково – стосовно одного з різновидів системи археографічного опису, що здійснюється у тісній взаємодії з описом джерелознавчим та документознавчим. Власне, такий аспект системи археографічного опису (що охоплює, насправді, набагато більше різновидів описання і відокремлення узагальненого опису) і дозволяє бібліографознавцям не відчувати принципової різниці між археографічним та бібліографічним описом, оскільки обидва диктуються необхідністю виділення загальних закономірностей інформаційного

відображення "документа" в його сукупному значенні. При цьому бібліографознавцями здійснюється підміна поняття "описання" як процесу наукового пізнання та "опису" джерелознавчої описової статті як результату джерелознавчого аналізу та археографічної описової статті як результату аналізу джерелознавчої описової статті, підготовленої для покажчика документів або іншого довідника.

Сама дослідниця розуміла, що її пропозиції є лише попередніми підходами до методологічних та методичних розробок поняття камеральної археографії у порівнянні з кодикографією – вона спеціально пікреслила, що "таке розуміння археографічного опису, навіть якщо воно допускатиме наявність додаткових елементів, не може підмінити спеціального науково-дослідницького джерелознавчого вивчення джерела з метою його найповнішого відображення через систему наукового опису, що й передбачається такими спеціальними дисциплінами, як палеографія, текстологія, дипломатика, кодикологія, епіграфіка, епістолографія, документалістика тощо. Ними розробляються і спеціальні методи джерелознавчого опису джерела. Тому, природно, система опису джерела як метод наукового пізнання передбачає використання методик та результатів аналізу різних спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого циклу"[4].

Археографічний опис, який передбачає, перш за все, функцію інформування про джерело та його групи і комплекси, закономірно пов'язаний і з іншими джерелознавчими дисциплінами.

На жаль, археографічна практика, як правило, не робить істотної різниці між археографічним та науково-дослідницьким (спеціальним) описами, немає ясності також і в розумінні міри та достатності опису залежно від мети та характеру видання (спеціальний опис, зрозуміло, взагалі не може мати поняття міри). Серед фахівців завжди (і це цілком правильно) вважалося за правило давати основні зовнішні характеристики і найбільше уваги приділяти змістовній критиці джерела. Причому наявність загальних чи спеціальних емпіричних даних та їх процентне співвідношення з мовознавчими, текстологічними, палеографічними, кодикологічними, мистецтвознавчими та будь-якими іншими аналізами завжди корегувалися професійно-предметною критикою джерела, що, безумовно, було вкрай важливим для розвитку таких гуманітарних дисциплін, як філологія, історія, мистецтвознавство тощо, проте не давало значних масивів кодикологічних даних безпосередньо для історії самої книжної рукописної культури.

Головною метою археографічного опису може бути загальне інформування про основні науково-інформаційні атрибути певно-

го виду джерела, тобто ті з них, що дозволяють спеціалістам певних галузей знань отримати первісне уявлення про те, чи зможе він знайти за довідником, описом, каталожною статтею потрібні йому дані. Археографічний опис не повинен прагнути до максимально повної картини рукописної книги, він не може замінити опис спеціальний, що готується професіоналом з певної галузі знань. Його основними рисами є вірогідність та оперативність залучення рукописної книги до наукового обігу. Визначення узагальнених рубрик структури археографічного опису особливого значення набуває у зв'язку із впровадженням інформаційних технологій і розвитком комп'ютерних систем пошуку.

На думку Л. Дубровіної, теоретико-методологічні аспекти *камеральної археографії* передбачають створення:

I. *Археографічних моделей писемних джерел (ПД).* До цієї проблеми відносяться:

1. Склад основних науково-інформаційних компонентів ПД та його різновидів.

2. Функції ПД.

3. Структура ПД та його різновидів.

II. *Систем археографічно-аналітичного та археографічно-інформаційного опису ПД.* Ними передбачається:

1. Створення комплексних методик джерелознавчого аналізу з метою отримання точних даних про інформаційні елементи та структуру ПД;

2. Визначення методики репрезентації різних видів та типів ПД через їх залучення до наукового обігу.

Діяльність в галузі *практичної археографії* складається з 3-х стадій:

а) виявлення джерел та джерелознавчий аналіз;

в) складання інформаційних видань археографічного типу – каталогів рукописів та документів, покажчиків, переліків тощо;

г) підготовка видань пам'яток та публікацій документальних зводів, корпусів документів[5].

Отже, Л. Дубровіна також схиляється до думки, що головною метою і практичним завданням камеральної археографії є підготовка науково-інформаційних видань, а не джерелознавчий опис, якому вона надає функцій загальнонаукового методу пізнання об'єкта. Її висновки були лише контурно окреслені, оскільки в завдання дослідження не входило розглядати детально археографію як науку та її галузі у єдності наскрізних ідей. Її цікавила проблема подокументного опису, передусім, кодексів, в археографії, який вона виділяє як частину кодикографічного і спільну з археографією сферу дії двох дисциплін.

Документознавство як система практичних методів упорядкування діловодства виникло наприкінці XIX ст.[6], але як спеціальна дисципліна почало формуватися в 40-х роках, під час його наукового оформлення К.Г. Мітяєвим, який читав спеціальний курс в МДІАІ як вступ до архівознавства. В 60-х роках воно конституювалося в самостійну дисципліну і відокремилось від діловодства[7]. Починаючи з 70-х років документознавство розглядається як дисципліна, що тісно пов'язана із архівознавством і спрямована на вивчення систем сучасної документації, вдосконалення та розвиток документаційного забезпечення управління, організацію роботи з документами в аспектах класифікації, уніфікації, стандартизації, створення комп'ютерних систем[8]. Розглядаючи розмежування дипломатики та документознавства як споріднених дисциплін, С.М. Каштанов досить чітко розкриває зміст цих наук. Він, посилаючись на розробки М.П. Ілюшенко та А.Н.Сокової[9], пише: "Документознавці, хоча й поділяють уявлення документалістів про документ як про будь-який матеріальний об'єкт, що несе наперед задану інформацію, однак предмет своєї науки обмежують вивченням документів, що функціонують переважно у сфері управління. Дипломатика має справу з окремими різновидами управлінських документів, які не пов'язані безпосередньо з управлінням (такими є, наприклад, приватні акти). Таким чином, об'єкти дипломатики і документознавства співпадають лише частково".[10]. Суттєво розрізняється і предмет цих наук: дипломатика вивчає акт як історичне джерело, а документознавство – як форму управління і тому звертає увагу на форму сучасного документа для забезпечення документних потоків майбутнього та вдосконалення функції апарату управління[11].

Так само відрізняється об'єкт археографії від *дипломатики* та документознавства. Дипломатика, як й інші спеціальні джерелознавчі дисципліни, вивчає один з видів історичних джерел, а археографія – практично все коло архівних джерел, зокрема, пов'язаних із писемністю. Археографія залишає вивчення форми та змісту документів за спеціальними науками і концентрує увагу на його інформаційних властивостях та сучасних потр бах суспільства в ретроспективній інформації через систему опису, наукової репрезентації джерел у вигляді науково-інформаційних документів та видань, а також публікацій найбільш важливих для сучасного суспільства документів з метою включення його до інформаційного потенціалу суспільства.

Останнім часом спостерігаються спроби зробити спеціальну історичну дисципліну "документознавство" фундаментальною наукою і підвести під її об'єкт усю сукупність історичних дже-

рел, замінивши, таким чином, усі науки, що мають справу з історичними джерелами та документами. Аналогічна ситуація з підведенням опису рукописних та архівних документів під бібліографування[12]. Ця точка зору могла виникнути винятково в колі фахівців, які є надто далекими від практичної сфери діяльності документознавства, археографії та архівістики, а також під явним впливом розробок архівного та діловодчого Державного стандарту 1970 р., зокрема, розділу "Діловодство": "документознавство — наукова дисципліна, що розробляє способи створення документів, принципи організації документообігу і побудови систем документування, а також вивчає закономірності створення документів у їх історичному розвитку"; "документ – засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності і розумової діяльності".

Загальна теорія документа в його поширеному трактуванні, природно, має право на життя, але поняття документа, яке повністю позбулося внутрішнього змісту та функціонального призначення конкретного рівня й органічної специфіки систем документів, що охоплюють увесь період існування людства, в контексті концепції походження, приречене на долю загальної теорії систем в кібернетиці та інформатиці. Як відомо, ця теорія активно розроблялася протягом 60-х років, але через складність та поліфункціональність об'єкта завершилася цілком реально – як системний підхід. Тому, не відмовляючись від поняття "документознавчий підхід", треба не змішувати його із загальною теорією документа[13]. Якщо спиратися на інформаційні аспекти, слід розрізняти поняття документа в інформаційному плані як об'єкта археографії, дипломатики, кодикографії, бібліографії та документознавства[14]. Це питання було розглянуте Л. Дубровіною в контексті розподілу функції наукового опису археографічного об'єкта та наукового інформування (а також методик документування) між кодикографією, камеральною археографією, бібліографією та документознавством. Л. Дубровіна, критикуючи непрофесійні підміни понять (і, передусім, тих, що пов'язані з синтезованим змістом поняття "документ"), рішуче протестує проти ототожнення понять *джерелознавчого, археографічного опису* та поняття *документування*, які мають зовсім різні функції[15].

Дотримуючись архівознавчого трактування документознавства, ми розуміємо, що воно пов'язане з документаційним забезпеченням управління і діловодством установ. Його головне завдання – вивчення закономірностей у створенні документів різних галузей діяльності сучасного суспільства, що зіткнулося з проблемою колосальних обсягів документів та документних потоків; організація

документостворення, побудови систем документування, перш за все, у зв'язку з розробкою Типової системи документаційного забезпечення управління тощо[16].

Останнім часом склалася спеціальна термінологія, що відрізняє поняття об'єктів архівознавства й археографії, з одного боку, та документознавства й діловодства, з іншого. Для перших, що об'єктом дослідження мають ретроспективні фонди, це: *"документальні архівні фонди"* (власне ретроспективні архівні фонди як родо-видова категорія документальних ресурсів), *"документальний фонд"*, *"документальні джерела"* (сукупність різних видів та типів документів як ретроспективних джерел), *"документна інформація"* (та, що міститься у документах як джерелах) та *"опис документів"* (як форма архівної та археографічної обробки документальних джерел). Щодо документознавства та діловодства, то для них склалася своя специфічна термінологія: *"документ"* (як загальна інформаційна категорія), *"документація"* (як форма управлінських документів, переважно організаційно-розпорядчих за змістом та формою), *"документування"* (як процес опису документів у сфері управління), *"документаційне забезпечення"*, *"документообіг"*, *"документні потоки"*. Їх можна кваліфікувати як управлінські поняття процесу сучасного документостворення та циркуляції документів у суспільстві[17].

Разом з тим необхідно пояснити і змістовні відмінності предмета цих наук.

1. Археографія не обмежується поняттям документа в управлінському його значенні. Для археографії, як і для дипломатики, документ – історичне джерело. Хоча в окремих випадках вона може бути використаною для публікації поточних документальних джерел першого документального рівня, власне самих документів, що зберігаються в діловодстві установ для їхніх потреб. Як відомо, не всі ці документи залишаться в архівних установах на постійне зберігання як у результаті експертизи, так і за термінами зберігання стосовно номенклатурних правил.

2. Об'єкт археографічного опису – не лише документи, а й справи, комплексні групи документів, цілі фонди, групи фондів і так далі, – в залежності від потреб науки та суспільства в інформуванні певною за змістом інформацією.

3. Форма документа, його структура, така важлива для документознавства, має для археографії вторинне значення. Зміст документа складає для археографії головну причину і мету його актуалізації. Розробка понять змісту в контексті інформаційної ємності документів при їх експертизі для архівного зберігання є суміжною проблемою документознавства, джерелознавства

архівістики (для останньої, головним чином, в теорії та практиці експертизи). Археографія оперує документами, що пройшли період експертизи і визначені цінними для історії, а, відповідно, такими, яким притаманні властивості історичного джерела.

4. Археографія бере за об'єкт архівні, тобто ретроспективні, документи. Оскільки діловодчі документи, що потрапляють в архів змінюють статус і переходять до категорії ретроспективних, вони стають об'єктом археографії, але аспекти їх циркуляції, впливу на діяльність суспільства та обігу їх інформації в суспільстві змінюються. Вони набувають статусу об'єкта наукового вивчення. В.М. Автократов, розглядаючи види опису документів, виокремив ці об'єкти з поняття класичного опису і наголосив на їх канцелярському характері. Він відніс їх до поняття "номенклатурні заголовки", що створюються в установі за номенклатурою справ у процесі формулювання заголовків відповідно до сфери діяльності установи. Ці описи потребують суттєвої переробки, коли вони потрапляють до архіву і переходять на положення ретроспективних фондів, оскільки вимоги наукового пошуку, як правило, не збігаються з принципами організації інформації за номенклатурою справ установи. Діловодні описи, як правило, потребують деякого переопрацювання для надання їм функцій архівних довідників, оскільки заголовки, "очевидні робітникам установ, втрачають очевидність у державному архіві", відриваються від виконавців та мають інші соціальні функції[18]. Найважливішою проблемою документознавства на сучасному етапі є теоретичне обгрунтування процесів документаційного забезпечення апарату управління, правильна організація діловодства і наступне зберігання документів[19], тому це проблема взаємодії документознавства та архівознавства, яка впливає на діловодні процеси.

Найбільш тісна взаємодія археографії відбувається з *джерелознавством та архівознавством,* оскільки сукупність архівних документів є об'єктом, на який націлені всі три дисципліни. Щодо предмета досліджень цих дисциплін, то він завжди був і залишається донині різним, тому, здавалося б, виділити спільні сфери та сфери розмежування тут досить легко.

Історичне джерелознавство, як відомо, є "галуззю історичної науки, що виявляє та вивчає історичні джерела, розробляє прийоми та методи їх критичного аналізу з метою застосування в історичних дослідженнях, пізнання об'єктивної дійсності"; архівознавство досліджує, вивчає та розробляє питання теорії, методики і практики архівної справи та її історії; археографія – методи актуалізації джерел та запровадження їх у науковий обіг[20]. Але у всіх трьох дисциплін є спільна теоретична та емпірична сфера

застосування методик, яка часто дезорієнтує дослідників теорії цих наук – вона розташована у сфері поняття "історичне джерело". Теоретичне осмислення "розподілу" цього поняття між зазначеними науками і, перш за все, між архівознавством – з одного боку, та джерелознавством і археографією – з іншого, не припинилося й досі. Проблема співвідношення понять "архівний документ" та "історичне джерело" у плані спільних позначень як об'єктів архівознавства та джерелознавства набула останнім часом дискусійного характеру у зв'язку із спробами деяких дослідників визначити межу між поняттям "архівний документ" та "історичне джерело". Вона має принципове відношення до поняття об'єкта археографії.

Для осмисленя суті взаємовідносин між науками необхідно розглянути деякі основні їх положення. Нагадаємо лише, що проблеми археографії пов'язані з поняттями виявлення, опису та публікації історичних джерел і масивів документів.

Цілком ясно, що *історичне джерело* є вихідним поняттям історичної науки як системи знань. Будь-який створений документ набуває значення історичного джерела за певних умов: лише тоді, коли він втрачає функцію оперативного впливу на суспільні відносини, а власне – ту функцію, задля якої він був створений. Подруге, поняття історичного джерела пов'язано з ціннісним змістом документа, критерії котрого, в свою чергу, є одночасно і критеріями цінності при експертизі документів для постійного зберігання.

"Історичне джерело" як артефакт відрізняє від загального поняття "документ" ціннісний ретроспективний характер, що полягає у відстані його від часу створення, а відповідно – і у різному функціональному призначенні. Документ у контексті проблеми його походження[21] створюється як інструмент прямого управління або прямого впливу (якщо йдеться про наративні документи) на певні сфери суспільного життя. Його статус і функції змінюються, коли він потрапляє у архів і набуває значення "архівного документа". Головна функція і головний зміст архівного документа – це можливість його актуалізації *для нового знання* та *нового впливу* на суспільство. Ця можливість його використання базується на його джерелознавчій сутності.

Архівний документ відбирається, зберігається, обліковується та описується в архівах як документальний ресурс суспільства, який набуває функції історичного джерела з моменту передачі на постійне зберігання, оскільки сам процес відбору є метою створення джерельного фонду історичного значення, припущенням його джерелознавчої сутності. Його інформація використовується

дослідниками для створення нових (сучасних) документів з іншою метою (управлінською, науковою, культурологічною – для чергового управління або впливу). Важко в цьому відношенні погодитися з думкою, висловленою В.П. Козловим стосовно розмежування змісту понять архівного документа та історичного джерела. "Сам по собі архівний документ, навіть такий, що містить історичну значущу інформацію, ще не є історичним джерелом, – пише В.П. Козлов. – Головна відмінність архівного документа від історичного джерела полягає у відомості ("известности") і доступності його оригіналу. Інакше кажучи, архівний документ стає історичним джерелом лише тоді, коли він стає публічним"[22].

Поняття історичного джерела не може базуватися винятково на проблемі актуалізації документа, хоча окремі документи і масиви документів можуть бути не використаними багато років. Поняття актуалізації джерел як засобу запровадження в суспільний обіг часто пов'язане не з джерелознавчою цінністю документа, а з соціально-політичними потребами та ідеологічними причинами. Форми актуалізації і є предметом багатьох дисциплін. Головне теоретичне положення джерелознавства – положення про історичне джерело як об'єкт, що відображає реальну дійсність і розвиток суспільства, несе інформацію про різноманітність світу, – є головним для визначення поняття історичного джерела. Документальні архівні історичні джерела є лише великою групою, складовою частиною системи джерел, що виникають об'єктивно як фрагмент діяльності суспільства, а значить – і віддзеркалюють певні суспільні відносини, тому їх значення як джерел не може залежати від їх актуалізації. Властивість відображення історичної дійсності є об'єктивною та притаманною для джерела, його іманентною сутністю, безвідносно до його вигляду, виду, роду, типу та ступеня запровадження в обіг.

Розробка методики вивчення певних різновидів джерел, а також інформації, яку несе історичне джерело, з'ясування мети створення джерела, критичного осмислення змісту, використання позадокументної інформації, інтерпретація тощо – все це становить предмет джерелознавства. Тому, оскільки процес формування архівного фонду базується на експертизі цінності, кожний документ, що знаходиться на архівному зберіганні є історичним джерелом[23]. Природно, якщо об'єкт (масив архівних документів) спільний, всі науки, що його вивчають з певних аспектів, будуть працювати і у спільній сфері дії. Сам В. Козлов підмічає штучність протиставлення завдань архівознавства та джерелознавства на стадії експертизи (селекції) і знаходить можливим

провадити спільну реконструкцію (у випадку необхідності) джерельних втрат, спираючись на аналіз систем та підсистем документації[24]. На нашу думку, процес пізнання документального джерела неможливо відмежувати від поняття документа, оскільки факт існування історичного джерела у формі архівного документа важко заперечувати. В цьому і є інтеграційний зміст пізнання об'єкта та можливості пізнання світу в його багатогранності.

Процес актуалізації джерел є загальнонауковим за методологічним значенням, оскільки це процес пізнання явища в його сукупності та включення його в певну систему знань шляхом аналітико-синтетичної переробки інформації. Цей процес об'єктивно можна розчленувати лише як науковий об'єкт, розробити систему методик наукової репрезентації, а потім інтегрувати результати дослідження для добування об'єктивного знання. Тому використання спільних принципів діяльності, впливи та взаємопроникнення методик різних дисциплін неминучі, і це треба визнати.

Процес актуалізації історичних джерел, що існують у вигляді документальних архівних масивів, складається з декількох фаз та напрямів, які виконує науково-довідковий апарат архіву та спеціальні історичні дослідження, здійснювані різними науками.

Проблема *формування фонду документів, що мають якості історичних джерел*, якими вони стають, коли потрапляють на постійне зберігання в архів, *його науково-інформаційна обробка* з метою створення пошукових архівних систем для надання інформації про наявність документів та їх зміст (архівний опис, облік та НДА) – є головними завданнями архівної справи. Тому основні принципи, закладені у функціонування архівної системи, є предметом архівознавства: експертиза, фондування, облік, класифікація, система НДА, управління справою тощо.

У цьому плані видається за доцільне уникнути деякого подвійного змісту визначення В. Н.Автократовим об'єкта архівознавства як самостійної дисципліни. Він визнавав об'єктом архівознавства *документну ретроспективну інформацію*, яка дана в її природно-історичних зв'язках[25]. Це визначення несе на собі явний вплив захопленості суспільства інформатизацією архівної справи у 70-х роках. Контекст загальної теорії інформації сприяв фактичному поєднанню різних за змістом понять "документ" (або "масив документів") та "документна інформація" і "масив інформації". Документ як форма передачі інформації та його інформаційний зміст не можуть ототожнюватися, так само як ретроспективна документна інформація не може ототожнюватися з ретроспективними документальними фондами. Оперування поняттям інформації в її загально-абстрактному значенні веде до

втрати специфічності систем документальної інформації та поняття архівного документа. Тому нам здається, що об'єктом архівознавства все ж таки є сам *ретроспективний документальний архівний фонд*. Ретроспективна інформація може входити поряд з іншими компонентами в поняття предмета архівознавства, але також в обмеженому об'єктом значенні.

Наукову основу архівознавства складає історичний засіб пізнання процесів документостворення та фондоствореня в природно-історичному контексті. Він декларований в архівознавстві як принцип походження. Але, як ми покажемо далі, принципи походження і засади класифікації, які декларуються в архівознавстві та джерелознавстві, збігаються лише частково (про архівний принцип походження та природного порядку документів див. розділ 3). Архівний принцип походження є основою фондової класифікації документів з метою збереження їх органічного зв'язку навколо фондоутворювача при *організації фонду як органічного комплексу документів*. З цієї тези витікають суто практичні виходи архівної справи: принципи зберігання цілісності фонду ("недробимості"), організація науково-довідкового апарату, форма описів, облікових документів та інших видів НДА. Цей принцип є фундаментальним в архівознавстві і одним з головних його теоретичних положень.

Принцип походження як окрема проблема та класифікаційна ознака у джерелознавстві концентрує увагу на походженні окремого документа і систем документів, що виникли у певних сферах суспільства, з метою створення науково-методичної системи його вивчення, тобто добування об'єктивного знання про автора, обставини походження, мету створення, а також для запобігання викривлення та перекручення інформації. Класифікаційні засади архівних документів та історичних джерел принципово різні, хоча архівні фонди, поряд з іншими, самі є об'єктом класифікації[26]. В. Автократов, розробляючи теоретичні підвалини архівознавства, приділяв увагу джерелознавчій класифікації за походженням С. Каштанова та О. Курносова, оскільки фактор походження як класифікаційна категорія може бути вихідним і для архівознавчого пізнання – як організаційне начало, що об'єднує автора (установу або особу), мету та обставини створення документів. Фактор походження фонду формує теоретичне ядро архівознавства, закладає форми історизму, тому основна проблематика архівознавства є, за В. Автократовим, "архівне джерелознавство"[27]. Разом з тим слід вказати, що концепція Каштанова і Курносова – природна за змістом загальноісторична концепція проблеми походження будь-якого знання, а не лише

джерелознавства, тому її основні принципи, як загальнонаукові, можуть бути застосовані при пізнанні будь-якого соціального явища^.

Функціональний підхід в архівознавстві, який використаний, перш за все, у концепції фондоу творювача (принципи систематизації матеріалів у фонді), базується на визнанні того, що структурні відносини суспільних систем пов'язані з функціональними (хоча і неоднозначно). Ієрархія структури відображає й ієрархію функцій фоіщоутворювача, їх роль та змістовне значення. На думку В. Автократова, це повинно стати головною методологічною посилкою системи НДА архіву. "Сліди" функцій фондоутворювача як в рамках первинної системи (архівного фонду), так і в НДА є відображенням законів документостворення, які джерелознавство та археографія як науки не можуть ігнорувати. Тому завдання архівознавства - закріпити організаційно та в НДА фондові зв'язки як слід зовнішнього факту їх виникнення. Евристичні методики в архівознавстві відштовхуються від принципу фондоутворення, і це цілком правомірно. У теорії експертизи такий принцип дозволяє виділяти документи, пов'язані з профілюючими функціями установ, визначати за функціональною ознакою найбільш інформативні види документів, використовувати фактор інтеграції (поглинання інформації)^. Моделювання архівних документальных систем використовується в теорії експертизи та в описових статтях певних видів НДА.

Але функції наукового опису набагато ширші за питання походження документальних фондових систем. По-перше, чим давніші документи, тим ці функції проявляються слабкіше, а кількість документів, що дійшли до нашого часу, є значно меншою. По-друге, незважаючи на декларований принцип організації, його впровадження має свою історію: насправді надзвичайно велика кількість документів існує в розпорошеному вигляді, коли їх первісна цілісність зруйнована; тому документі зв'язки можна реконструювати лише на змістовному рівні. Такі дослідження (датування, ідентифікація, атрибуція, вивчення зовнішньої та ннуїрішньої форми і зовнішнього та внутрішнього змісту, зв'язків між джерелами та інших аспектів циклу розробки проблеми походження та класифікації) - можна реалізувати винятково комплексними джерелознавчими та археографічними підходами.

Археографія як наука про запровадження джерел до наукового обігу ставить за мету туково-інформаційне представлення джерел та архівних документальних фондів з певною метою, що визначена актуальністю питання. Археографія застосовує методи предметно-тематичного пошуку, аналітико-сшпЕтичної обробки, яка включає нау-

ково-інформаційний та науково-довідковий опис, враховуючи принципи організації фондів, організує документальну інформацію за принципом пертиненції (приналежності), від якого відмовилися, як від класифікаційного в архівознавстві. Його впровадження в архівознавстві діє виняткого на рівні систематичних та предметно-тематичних каталогів. Але археографія йде в опрацюванні інформації набагато далі – вторинні документальні джерела (довідники, що створює археографія) включають позафондову, позадокументну інформацію у процесі підготовки довідників. Архівна каталогізація розкриває склад і зміст фонду, археографія – актуалізує джерела у вигляді науково-довідкових видань та публікації текстів за предметно-тематичним принципом з певною метою впливу на суспільні відносини. При виданні покажчиків та довідників археографія спирається на архівознавчі та джерелознавчі методики, і навпаки. Предметна галузь цих наук збігається лише частково, тому методики археографії можна виокремити з описових робіт архівознавства.

Архівний опис відштовхується від фондів за своїм складом і змістом і у відповідності із законами, які діють стосовно архівних систем першого документального рівня, і, як система, прагне до повного, з одного боку, але економічного (згорнутого – за законами диференційованого підходу) – з другого. Особливо чітко це простежується на рівні подокументного опису, від якого архіви практично відмовилися у зв'язку з колосальною кількістю обсягів документів та інформації.

Археографічний опис, певним чином, доповнює архівний – він прагне до максимально повного, а в окремих випадках – суто джерелознавчого подокументного опису, інформаційного представлення документа як історичного джерела, але у певній мірі. В його завдання, наприклад, не входить предметний аналіз змісту в контексті джерелознавчих завдань, але поєднання цих принципів в рамках видання і створення наукових каталогів як результату дослідної роботи із змістом надає такому описові не лише інформаційно-пошукових властивостей, а й інформації вищого, довідкового рівня, до якого залучається різноманітна археографічна, історична та бібліографічна інформація, що виходить за межі фонду, де зберігається документ. Як приклад, можна навести "Каталог славяно-русских рукописей, находящихся на территории СССР. XI–XIII вв." (М., 1984), "Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233-1799" (К., 1972), багато інших археографічних довідників.

Археографічний опис актуалізує певні документи, групи документів та комплекси за предметно-тематичним принципом на другому документальному рівні.

Процес актуалізації *архівних документів* у певному архіві виглядає у лінійному спрямуванні так:

Перша фаза – складання документів другого документального рівня – архівного опису та облікових документів на фонд із зберіганням принципу походження фондів та достовірності зовнішньої критики документів.

Друга фаза – підготовка за допомогою описів та облікових документів каталога, огляду, покажчика, путівника, призначених розкрити склад і зміст документів цього архіву, пофондовий або міжфондовий, що базується на предметно-тематичному принципі розкриття інформації.

Третя фаза – підготовка міжархівних довідників про склад і зміст документів.

На всіх фазах архівного опису діє вимога стислості, уніфікації та максимально можливого ступеня узагальнення інформації.

Фази актуалізації *історичних джерел* не можуть мати лінійно-ієрархічного зв'язку організації фондів та використання інформації; вимога стислості тут є неприйнятною, стадія аналізу є методом всебічного наукового аналізу:

1. Науковий джерелознавчий опис як система наукового аналізу зовнішніх та внутрішніх властивостей рівня документа, його родо-видового складу та зовнішнього і внутрішнього змісту.

2. Складання описової статті, яка є результатом наукового синтезу не лише опису конкретного документа, а й залучення до аналізу додаткової інформації, що знаходиться за межами документа, і виявлення його латентних зв'язків з іншими документами та взаємовідносин у системі соціально-економічних і суспільно-політичних відносин: авторів, мету створення, зовнішню та внутрішню, засоби впливу на суспільство та ін., яка містить узагальнюючу інформацію про джерело.

3. Використання інформації в дослідженнях та реконструкції історичних процесів, отримування знання, яке з найбільшим ступенем адекватності відображає реальні факти минулого та створює нове знання, нові факти.

Отже, зміст інформування архівного довідника і джерелознавчого дослідження також у більшості не збігається. Це було охарактеризовано Автократовим: "...від архівного опису вимагається те, що вчення про стилістику називає протокольним стилем і нейтральним тоном висловлювань. Внутрішня критика і всі наступні висновки – справа майбутніх споживачів інформації"[30].

Проблеми типології та родо-видової класифікації історичних джерел і, відповідно, камеральні методики археографії пов'язані з визначенням базових джерелознавчих понять, над якими й досі працюють джерелознавці, передусім, класифікаційних.

Ареал історичних джерел як об'єкт джерелознавства закономірно є набагато ширшим, ніж поняття "писемні та рукописні історичні джерела", що є об'єктом камеральної археографії. По-друге, поняття "опису" історичного джерела також може нести різні смислові навантаження: як загальнонауковий метод пізнання об'єкта на першій, аналітичній стадії його вивчення, властивий усім наукам (у тому числі, і природничим, і точним), і як науково-інформаційний метод репрезентації інформації, який є синтезом знання про джерело[31].

Основні завдання джерелознавства – виявлення та науково-аналітичний опис джерел з метою встановлення їхнього походження, автентичності, атрибуції, ідентифікації, класифікації; визначення джерельної бази певного історичного дослідження; змістовний джерелознавчий критичний аналіз та синтез. Таким чином, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, що розглядають документи як історичні джерела, окремі види та типи джерел, в галузі описання основну увагу приділяють стадії загальнонаукового аналізу і синтезу як методу пізнання джерела[32].

Основні акценти археографії розміщені у сфері *науково-довідкового опису* як форми введення джерел до наукового обігу. *Археографічний опис є описом вищого інформаційного (ми пропонуємо називати його довідковим) рівня, коли опис виходить як за межі поняття архівного фонду, так і за межі поняття архівного джерела, включаючи методи системного аналізу комплексів документів як джерел за предметно-тематичним принципом.* Науковий пошук, науково-джерелознавчі дослідження, включення контексту супроводжують археографічні покажчики та видання. Археографія використовує методи архівної евристики, джерелознавчого аналізу, спирається на їхні досягнення, але, разом з тим, у камеральній галузі йде далі – до інформування і видання джерел. Не дарма дослідники-джерелознавці відокремлюють певні архівні довідники як джерелознавчі[33], але архівісти залишають за ними права архівних довідників, оскільки (і, як здається, цілком справедливо) основна функція останніх все ж таки інформаційна[34]. Власне, ці довідники вищого рівня ми розцінюємо як археографічні, отже знімаємо протиріччя між архівістикою та джерелознавством.

Об'єкт опису камеральної археографії, як неодноразово згадувалося, залежить від мети опису та обраного типу видання, він може бути орієнтований на різні рівні організації документального фонду, на класифікаційні видові джерелознавчі параметри або за тематичними, хронологічними, географічними, змішаними, універсальними ознаками тощо. Підготовка каталогів, покажчиків,

переліків, довідників, інформаційних систем та будь-яких інших форм науково-довідкових *видань вторинного документального рівня*, а також розробка довідкових систем до них є основною практичною метою археографа, який повинен враховувати всі можливі інформаційні ознаки об'єкта.

Завдання архівного опису – повнота репрезентації інформації, що зберігається у фонді, археографічного – вибіркова інформація за певними ознаками в залежності від сучасних потреб суспільства.

Джерелознавчі методики займають не останнє місце в інструментарії археографії. З іншого боку, джерелознавство, як вже згадувалося, не може оминати досягнень археографії в її камеральній галузі, яка фактично створює вторинні інформаційні ресурси суспільства (науково-інформаційний та довідковий апарат) на первинні документальні ресурси (архівні та рукописні фонди архівів, бібліотек, музеїв).

Джерелознавчі підходи доповнює та розширює *інформаційний підхід,* який характеризує основні закономірності передачі джерельної інформації і комунікативний зв'язок між джерелом інформації, отримувачем інформації та каналом зв'язку. Це узгоджується з традиційними архівознавчими та джерелознавчими уявленнями щодо процесу переходу від "факту-події" до "факту-знання": від актуалізованої документної ретроспективної інформації до користувача через систему НДА архіву та археографічні видання. Тому теорія архівознавства розглядає експертизу документальних масивів, систему документування та реальний склад систем документів, їх категорійність, поняття інформаційного потенціалу фондів, концепції різноманітності інформації фонду та процесів фондування[35], а теорія археографії – систему організації документальних архівних систем та різновидів документів, їх науково-аналітичну обробку з метою виокремлення потрібної інформації та представлення в системі науково-інформаційних і довідкових видань.

Архівознавчий системно-структурний підхід є однією з форм і продовженням системно-структурного підходу історичної науки та історії державних установ, який відрізняється тим, що націлений не на саме історичне минуле суспільства, не на історичний розвиток апарату управління (хоч постійно має їх на увазі), а на залишені останнім документи. Внутрісистемні відношення цих документів дуже сильні, їх неможливо розірвати і з часом, оскільки діє принцип відомий – ціле більше за його частини, а потенціал фонду не є сумою його частин. Тому заперечується деформація, розрив фондової структури документів. Археографи

вивчають документальні системні відносини для встановлення історії створення та існування документів у певному середовищі, але зміст документів, який не розглядається архівознавцями в його системному контексті, є головним фактором при підготовці документів, а сукупність археографічно оформлених даних про документи має за мету цілеспрямований вплив на сучасну систему науки, управління, культури.

Археографія, маючи спільні сфери з архівознавством, бере на себе *функції наукового та культурологічного впливу на суспільство*, в той час, як архівознавство – *функції зберігання, обліку та інформування про документи, що зберігаються в архівах.*

У центрі практичних завдань археографії як науки – національна архівна спадщина в її найкращих зразках, тому концептуальні обгрунтування для камеральних робіт і складання довідників зовсім інші, ніж при описуванні в установі, описових роботах в архіві. Таким чином, документ, який перестав виконувати оперативні функції, надійшов на архівне зберігання, але ще може актуалізовуватися, – вже є об'єктом джерелознавства і археографії, але в іншій якості.

Якщо розрізнення об'єкта документознавства та археографії очевидне, то набагато складнішими видаються взаємозв'язок та розподіл сфер дії між камеральними завданнями архівознавства та археографії, оскільки об'єкт опису – архівні фонди та документи – цілком збігається. Але в розподілі предмета досліджень та науково-практичній діяльності сфери спільного й окремого відрізняються також досить чітко, якщо спиратися на розуміння змісту головної домінуючої функції археографії: здійснення зв'язку не між документами та суспільством, а інформаційно-комунікативного зв'язку між історичними епохами і суспільством з метою цілеспрямованого впливу на функціонування сучасного суспільства.

Археографія складає третій рівень інформаційного зв'язку з суспільством. Перший – це складання документа в його первинному значенні. Другий – опис документа в архіві для створення інформаційно-пошукових систем за організаційними принципами, що закріплюють *фондову організацію та облік* як основний принцип архівної справи (описів фондів, облікових описових документів як окремих видів НДА). Третій – *тематичне та актуалізоване вибіркове інформування* для потреб суспільства. Тому археографія збігається з архівознавством в описовій діяльності, створенні архівних довідників та едиції джерел лише частково – на найвищому рівні цілеспрямованого та поглибленого інформування.

Камеральні методики вивчення кожного окремого виду джерел або їх сукупності, що застосовуються у джерелознавчих дис-

циплінах, природно, використовуватимуться при створенні певних археографічних довідників, але концептуальні основи, якими керуються архівознавство при описуванні джерел та археографія – принципово відрізняються. Архівні довідники уладаються за змістом та складом документів архіву з метою обліку і поширення використання фондів. Археографічні – виконують методики комплексного аналізу групи документів для їх репрезентації в суспільстві з певною метою, що обгрунтовується соціальними потребами. Архівний довідник може переростати в археографічний у процесі публікації науково-інформаційних видань документів або груп документів. Археографічний довідник відривається від грунту архіву і йде далі, оскільки наукова обробка інформації, її пристосування до сучасних потреб та цілеспрямованість інформування відрізняють його від внутріархівного довідника.

Але архівний довідник від археографічного відрізняється не лише ідеологією, а й формою та змістом. Описові статті архівного і археографічного довідника не будуть збігатися, оскільки для археографічного довідника облікові функції описової архівної статті не мають принципового значення. Головним є упорядкована певним чином інформація та її пошукові ознаки. Тому археографічний довідник може бути побудований за різноманітною внутрішньою формою і змістом, хоча й тісно пов'язаний з документом як первинного, так і вторинного документного рівня інформації, але архівного рангу.

Отже, не всі архівні довідники, які нині існують, можна вважати археографічними. Археографічні довідники можуть бути частиною НДА архіву, відображати документи всіх рівнів організації інформації в архіві (документа, справи, групи документів, фонду, групи фондів, архіву та групи архівів), організації інформації по окремих видах джерел (як всередині архіву, так і безвідносно до місця зберігання), хронологічної та тематичної організації інформації, безвідносно до організаційних принципів зберігання й описування документів. Будь-яка класифікація фондів, джерел, документів, інформації може бути застосована в археографії в залежності від мети довідника та орієнтації на певні соціальні потреби і користувачів. Методика організації інформації та її наукове представлення, репрезентація в контексті соціальних потреб є методичним арсеналом археографії, до якого вона залучає і методики спеціальних джерелознавчих дисциплін.

Особливого загострення за цих умов набуває проблема узагальненої методики камерально-археографічного аналізу та системи опису всієї сукупності документальної спадщини України з метою реєстрації документальних артефактів, а також реконструкції

втрачених документальних джерел, які здійснювали великий вплив на розвиток українського суспільства. Загальновідомо, що від якості введення наукової інформації до обігу залежить і якість історичних розробок та узагальнень. Україна вступила в новий історичний період, пов'язаний із творенням державності, де національна ідея повинна стати підвалиною державної розбудови. Пошук та введення нових історичних джерел, які були з ідеологічних причин у багатолітньому забутті або ніколи не були в науковому обігу, – надзвичайно актуальне завдання історичної науки. Але без наукового обгрунтування камеральної обробки документів у контексті теорії археографії як системи опису та наукової репрезентації архівних джерел, створення єдиних методичних засад евристичної археографії, розробки науково-практичних прийомів археографічного аналізу та науково-інформаційного опису, програми реальних узгоджених дій різних відомств та наукових шкіл ця діяльність неминуче набуває стихійного характеру.

Отже, методи наукової репрезентації історичних джерел, комплексів джерел та підготовка спеціальних археографічних науково-довідкових видань є конкретним практичним завданням камеральної археографії.

Розробка теоретичних проблем камеральної археографії базується на існуючому досвіді описових робіт та підготовки камеральних видань документів, накопиченому на практичній стадії формування цієї дисципліни.

Необхідним видається підведення підсумків і узагальнення досвіду історії та практики архівно-археографічної діяльності в галузі документальних архівних систем та методичного забезпечення інформування про ці системи. Нижче зроблено спробу здійснити такий аналіз на основі історичного огляду камерально-археографічної діяльності в Україні в XIX- XX ст. та діяльності сучасних археографічних центрів нашої держави.

2.3. Археографічно-описова діяльність та розвиток камерально-археографічних традицій в Україні

Проблема узагальненої методики камерально-археографічного аналізу всієї сукупності архівних документів як цілісного масиву джерел, які необхідно було описати "з метою обнародування останніх"[1], виникла під час осмислення архівної справи як системи знань і необхідності проведення архівної реформи в Російській імперії у 60-х роках XIX ст.

Специфіка складу архівів того часу та державних потреб в організації масиву документів визначила й те, що науково-практична думка в галузі формування єдиної політики опису архівних документів сконцентрувалася на роботах, пов'язаних із книгами судово-адміністративних установ України XV-XVIII ст., з яких, власне, й почалася наукова камеральна діяльність спеціально створених для їх зберігання архівних установ[2]. Актові книги були першими комплексними масивами джерел, переміщеними до спеціалізованих державних архівосховищ.

Розвиток системних уявлень про опис документів пройшов тернистим шляхом від захоплення ідеєю подокументного опису ретроспективних документів до реалістичних підходів до поняття узагальненого опису групи споріднених документів, або "групового опису". Розквіт теоретичних здобутків останнього припадає на 20 – 30-ті роки XX ст. – період становлення основних принципів організації та централізації архівної справи і її теоретичного обґрунтування.

На окрему увагу заслуговують здобутки київської школи камеральної археографії 20 – початку 30-х років XX ст. (на чолі з її теоретиками В.Романовським, В.Веретенніковим та ін.), яка зробила перші кроки в науковому оформленні поняття групового опису, переходу до системних уявлень про масиви архівних документів, археографічних розробок поняття науково-довідкового апарату до певних груп документів як засобу розкриття інформації.

Внаслідок централізаційних тенденцій у розвитку архівної справи в СРСР основна увага була зосереджена на розробці понять організації та обліку архівного фонду, архівного опису як основного описово-облікового базового документа, на проведенні політики єдиної й розвинутої системи науково-довідкового апарату архівів, в основу якої були покладені принципи зведеного та колективного опису й каталогізації документів. Проблема системних уявлень про документальні фонди як об'єкт базового опису перемістилася в інші сфери архівної діяльності, втративши універсальність наукових підходів на користь диференційованого опису фондів, що позначилося на методиках опису як засобу розкриття інформації. Частково ці проблеми розглядаються нами в контексті завдання нашого дослідження в наступному розділі.

Грунтовне дослідження історії архівного опису як цілісної системи репрезентації документальної та документної інформації ще чекає свого часу. Аналіз археографічно-описової діяльності попередників та камеральних традицій у контексті сучасного трактування археографії та її основних завдань має для нас прин-

ципове значення, оскільки проблемні напрями, що були призупинені за тоталітарного режиму, нині знову відроджуються, але вже у новій якості – як концепції археографічної реєстрації української національної спадщини.

* * *

Перші спроби аналізу масивів архівних документів, як уже зазначалося, пов'язані з розробкою системи опису актових книг.

В історії підготовки науково-довідкового апарату до книг судово-адміністративних установ України можна виділити два етапи. Перший – період зберігання книг у відомчих архівах при земських і гродських канцеляріях. Другий – період, коли вони надійшли на державне зберігання. Перший період представлений такими видами науково-довідкового апарату: а) так звані внутрішні описи – посібники, складені на документи окремих книг; б) посібники, складені до окремих документів групи чи багатьох книг збірки; в) посібники узагальнюючого характеру у формі списків, реєстрів чи переліків усіх книг архіву.

Перша група представлена переважно списками актів – *сумаріями документів* (за термінологією О.Купчинського), складеними за хронологією; вони вміщувалися на початку, в кінці або всередині книги перед записами за кожний рік. Ці списки включають різні за повнотою та вичерпністю анотації до документів з посиланням на номер акту або сторінку (аркуш) книги. Як правило, анотації мають невеликий обсяг і включають короткий зміст документа, де зазначені прізвища контрагентів судового розгляду. Інколи анотації фіксують зміст актів у поширеній формі і зазначають дипломатичний різновид документа. Практикувалося також перенесення заголовків актів до описів[3].

Друга група довідників представлена сумаріями документів, вибраних з різних книг і фасцикул за різні роки, складеними за іменно-хронологічною ознакою. Вони складалися на замовлення зацікавлених осіб[4].

Третя група посібників відомчих архівів зобов'язана своїм виникненням так званим ревізіям або люстраціям актів, що проводилися спеціальними комісіями. Останні перевіряли стан зберігання книг, їх наявність, вели облік актів, вносили пропозиції щодо впорядкування, а в міру потреби переписували і переміщували книги. У результаті складалися списки книг – перші облікові описи відомчих архівів. Треба зазначити, однак, що такі інвентарні описи – досить рідкісне явище для давнього періоду, їх складання залежало від доброї волі канцеляристів. У XVIII ст.

вживаються вже більш активні заходи щодо впорядкування книг та розробки довідкових посібників до них. Тоді ж складаються регламенти (ординації) діяльності канцелярій гродських та земських установ. Так, конституція 1764 р. зобов'язала всі гродські та земські установи вести спеціальні записи з такими даними: дата, від кого походять, кому і для чого служать акти, а також складати покажчики до них. У результаті, очевидно, з'явилися збережені досі фрагменти опису Львівського гродського суду другої половини XVIII ст.

До цієї ж групи можна формально віднести подокументний опис книг архіву Київського гродського та земського судів за 1570-1647 рр., складений напередодні пожежі 1815 р. Самі книги загинули під час пожежі[5]. Кверенди документів вражають своєю повнотою і ретельністю фіксації конкретної інформації.

У цілому, довідники XVII-XVIII ст. схожі за типажем і зберігають приблизно однакову програму описування документів; складалися вони несистематично. Створення чітко окреслених за формою і змістом довідників розпочинається лише після переміщення книг до державних архівів[6].

* * *

Щодо архівів Гетьманщини, то перші згадки про методики описування архівних матеріалів збереглися з XVIII ст. Наведемо деякі приклади.

Указ Петра I 1720 р. зобов'язував Генеральну військову канцелярію "учинить *книги записніе*.., в которіе вписывать... доношенія и протчіе нужніе писма и всѣ данніе от гетьмана унѣверсалы, декреты и всякого званія дѣла" – тобто журнали вихідних документів, фактично – інвентарі[7].

В ордері гетьмана К.Розумовського Генеральній Військовій канцелярії про призначення Семена Дівовича архіваріусом (6.03.1763) констатується необхідність "укази, грамоти, книг[и] і дѣла содержать в найприлежнейшем береженіи и сохранносты", оскільки "дѣла в архивѣ не в надлежащем порядкѣ содержатся". У процесі опрацювання нерозібраних справ для полегшення пошуків необхідних матеріалів треба було готувати також своєрідні тематичні покажчики або регести – "примѣчания", "краткия замѣтки или экстракти, какие суть укази, грамоти, ордери наши и определенія к одной матеріи служащие, каких они годов, мсцей и чисел состоялись"[8]. Наказом 1739 р. канцеляристові Генеральної Військової канцелярії Андрію Лищню було наказано розібрати невпорядкований архів, тобто в межах хронології згрупувати

справи за тематичною ознакою. Передбачалося й описати його, зокрема справи "челобитчиків"; по них мали складатися екстракти з фіксацією прізвищ челобитчиків, канцеляристів, які їх починали, дат, а також нинішнього стану справи (закінчено веденням чи справа триває). Отже, фактично йшлося про складання поширених регестів на матеріали частини архіву. Для проведення роботи призначили 25 осіб. Очевидно, результати були невтішними, про що свідчать чергові накази про впорядкування архіву (1778 та 1780 рр.). Члену Малоросійської колегії М.Туманському було наказано "освидетельствовать архив", упорядкувати його і скласти описи. Велика робота провадилася під керівництвом Туманського по розборці та складанню *подокументного опису* архіву Малоросійської колегії, зокрема так званого "Рум'янцевського опису" (старий був непридатним); вирішили також наново скласти опис справ Генерального суду та Рахункової комісії [9].

* * *

Львівська збірка судово-адміністративних книг. З приєднанням галицьких земель після 1772 р. до Австрії існуюча в Польщі система земських і гродських судів була ліквідована. З усієї Галичини актові книги звозили до створеного 1784 р. Львівського архіву актів гродських і земських. Австрійському урядові вдалося за короткий термін – 13 років (1787-1800) реалізувати унікальний за масштабом проект щодо створення *першого* на українських землях науково-довідкового апарату до величезного масиву актових книг найдавнішого архіву в Україні. 150 писарів складали окремі алфавітні (іменні та географічні) індекси до кожної книги з паралельною нумерацією книг і копіюванням погано збережених документів[10]. Було підготовлено своєрідний каталог книг -- загальний покажчик для всіх гродських і земських книг архіву з відомостями про кількість книг, крайні дати і кількість аркушів. На жаль, доля обох примірників покажчика невідома[11]. Усі індекси (загалом було складено бл. 6000 томів) готувалися за єдиною чіткою схемою: у першій графі фіксувалося прізвище особи або географічна назва (за алфавітом), у другій – короткий зміст акту, у третій – сторінка книги. На жаль, з точки зору наукової вартості ці індекси виявилися непрактичними. Будучи чітко прив'язаними до конкретної книги, вони не давали можливості охопити покажчиками цілу збірку актових книг. Підвищити їхній інформативний рівень, на думку нинішніх архівістів, можна було б шляхом групування назв в алфавітному порядку не для кожної книги окремо, а в межах хоча б окремої групи книг (для кожного повіту, за усталеним адміністративним поділом)[12].

У 60-х роках XIX ст. комісія для видання документів гродських і земських судів розробила Програму регестового опису книг, яка фактично на десятиліття визначила шляхи і методи створення науково-довідкового апарату до львівської збірки. Основним видом наукових та довідкових посібників, на відміну від київської збірки, у Львові стали *регести*. Комісія дійшла висновку, що всі найдавніші документи через їхній обсяг готувати до друку та публікувати недоцільно; замість них ухвалили друкувати регести. Програма передбачала варіювання підходу до регестування: до кінця XVI ст. регестуванню підлягали всі записи документів вищих державних, духовних і приватних осіб; за період 1600-1680 рр. з документів, виданих приватним особам, відбиралися лише найважливіші. Паралельно зі складанням регестової анотації готувався детальний опис кожної книги (хронологічні межі, дати судових рочків, оригінальний заголовок, стан збереження). Тоді ж виникла альтернативна пропозиція щодо складання нового покажчика, але, з огляду на трудомісткість його підготовки, вона була відхилена[13]. За цією програмою за два десятиліття було описано 1272 львівських гродських та земських книги; понад 7000 регестів були опубліковані вже 1884 р.[14] Протягом 1883-1923 рр. були складені регести ще до 721 галицької книги та покажчики до них, переписано каталог підготовлених регестів. У цей же період описуються сяноцькі та перемиські книги. До них лише за 1919-1932 рр. складено близько 9000 регестів. У 30-х роках описувалися також інші книги. На 1939 р. регестування книг львівської збірки було майже завершено. Картотека регестів нараховувала сотні тисяч карток. Протягом 60 років вдалося майже повністю реалізувати проект регестування (з 6560 книг і фасцикулів залишалося нерозписаних книг трохи більше 1500).

До системи НДА тодішнього архіву входили також анотований каталог книг і фасцикулів Жидачівського, Галицького, Теребовлянського, Белзького та Буського судів[15]; пофондові інвентарні описи; готувався опис фасцикулів судових актів перших років австрійського урядування тощо. Друга світова війна не лише перервала інтенсивну камеральну діяльність львівських архівістів-археографів, а й знищила картковий науково-довідковий апарат, багато інших описів[16].

Київська збірка судово-адміністративних книг. Дещо інакше склалася доля науково-довідкового апарату київської збірки книг Правобережної України XVI-XVIII ст. – найцінншого й найінформативнішого масиву джерел доби середньовіччя та нової історії цього регіону. Після скасування на Правобережжі судово-

адміністративного устрою Речі Посполитої і створення нових повітових судів та судових палат у відання останніх перейшли актові книги колишніх земських і гродських судів. З метою припинення численних зловживань і фальсифікацій під час видачі довідок робилися перші кроки щодо облікування та складання науково-довідкового апарату до книг, зокрема створювалися ревізійні комісії, що мали провести ревізію наявних книг і скласти до них реєстри. Урядове розпорядження не було виконано в повному обсязі[17].

Першими "методичними рекомендаціями" щодо описування актових книг Правобережної України може вважатися Положення Комітету міністрів від 3 листопада 1842 р. про нову перевірку повітовими комісіями актових книг. Комісії мали скласти подокументний опис усіх книг: "просмотреть со всею тщательностью актовые книги, составить *для каждой особые описи* с объяснением: номера каждого документа по порядку, краткого содержания его, года, месяца и числа, когда оный состоялся, а также когда внесен в книгу, и сверх того с отметкою в особой графе: признается ли документ несомнительным, или подлежащим сомнению, и почему именно?"[18]. Історія камеральної археографії, мабуть, не знає подібних описових проектів, ідеальних за задумом і настільки ж нереальних з точки зору практичної реалізації, адже йшлося про описання протягом десяти років кількох мільйонів актів, писаних староукраїнською, старопольською, латинською, почасти – вірменською мовами, місцевими чиновниками без спеціальних історичних, палеографічних знань, досвіду, коштів. Це грандіозне завдання і досі залишається нереалізованим.

Перше десятиліття діяльності створеної 1843 р. Київської комісії для розбору давніх актів – це період інтенсивного збирання матеріалів, що завершився створенням Київського центрального архіву. Перші едиційні кроки комісії (до розробки у 1858 р. М.Іванішевим систематичного плану видання "Архива Юго-Западной России") позначені відсутністю чітких видавничих планів, випадковістю у підборі матеріалів і поспіхом, що було цілком природним[19].

Натомість варто згадати публікацію двох томів фундаментального покажчика до видань комісії – власних имен (1878) та географічних назв (1893), складеного І.Новицьким. Це перші в археографічній практиці анотовані довідники до величезного масиву архівних матеріалів, що увійшли до видань комісії 1845-1877 рр.

Із створенням 1852 р. Центрального архіву давніх актів гостро постало питання описування актових матеріалів. Відтоді пробле-

адміністративного устрою Речі Посполитої і створення нових повітових судів та судових палат у відання останніх перейшли актові книги колишніх земських і гродських судів. З метою припинення численних зловживань і фальсифікацій під час видачі довідок робилися перші кроки щодо облікування та складання науково-довідкового апарату до книг, зокрема створювалися ревізійні комісії, що мали провести ревізію наявних книг і скласти до них реєстри. Урядове розпорядження не було виконано в повному обсязі[17].

Першими "методичними рекомендаціями" щодо описування актових книг Правобережної України може вважатися Положення Комітету міністрів від 3 листопада 1842 р. про нову перевірку повітовими комісіями актових книг. Комісії мали скласти подокументний опис усіх книг: "просмотреть со всею тщательностью актовые книги, составить *для каждой особые описи* с объяснением: номера каждого документа по порядку, краткого содержания его, года, месяца и числа, когда оный состоялся, а также когда внесен в книгу, и сверх того с отметкою в особой графе: признается ли документ несомнительным, или подлежащим сомнению, и почему именно?"[18]. Історія камеральної археографії, мабуть, не знає подібних описових проектів, ідеальних за задумом і настільки ж нереальних з точки зору практичної реалізації, адже йшлося про описання протягом десяти років кількох мільйонів актів, писаних староукраїнською, старопольською, латинською, почасти – вірменською мовами, місцевими чиновниками без спеціальних історичних, палеографічних знань, досвіду, коштів. Це грандіозне завдання і досі залишається нереалізованим.

Перше десятиліття діяльності створеної 1843 р. Київської комісії для розбору давніх актів – це період інтенсивного збирання матеріалів, що завершився створенням Київського центрального архіву. Перші едиційні кроки комісії (до розробки у 1858 р. М.Іванішевим систематичного плану видання "Архива Юго-Западной России") позначені відсутністю чітких видавничих планів, випадковістю у підборі матеріалів і поспіхом, що було цілком природним[19].

Натомість варто згадати публікацію двох томів фундаментального покажчика до видань комісії – власних имен (1878) та географічних назв (1893), складеного І.Новицьким. Це перші в археографічній практиці анотовані довідники до величезного масиву архівних матеріалів, що увійшли до видань комісії 1845-1877 рр.

Із створенням 1852 р. Центрального архіву давніх актів гостро постало питання описування актових матеріалів. Відтоді пробле-

ма методики складання описів до найціннішого масиву джерел з історії України XV-XVIII ст. не зникала з порядку денного. Ця проблема, як буде показано нижче, і досі залишається актуальною.

На першому етапі був підготовлений і видрукуваний (1862-1864) загальний каталог з коротким заголовком кожної книги (їх в архіві нараховувалося близько 6000), наскрізною нумерацією, хронологічними рамками вміщених документів, кількістю аркушів. Книги були систематизовані за походженням – адміністративно-судовими установами, продуктом діяльності яких вони були[20].

На другому етапі складання науково-довідкового апарату до книг архів впритул підійшов до складання поактових описів. Поступово виробилася схема, за якою мали фіксуватися: а) час складання акту; б) час занесення його до книги; в) короткий зміст акту. Обов'язковими елементами останнього мали бути особи та географічні назви, згадані в акті[21]. Перший досвід поактового описання призвів до розчарування і визначив дальший шлях камерального опрацювання актового матеріалу на століття наперед – шлях, який можна назвати "зачарованим колом", позначеним періодами гострих дискусій, розробки нових методик і концепцій описової роботи, десятиліттями забуття і, нарешті, поверненням до первісної схеми поактового опису (звісно, на якісно новому археографічному рівні, як це сталося в 90-х роках XX ст.). Причина крилася в повільності описування – один архівіст за рік фізично не міг описати більше однієї книги, отже, завершення описових робіт можна було очікувати не раніше, ніж за сотні років[22], а це робило подібну систему опису в очах сучасників – і з точки зору практичних потреб, і з точки зору наукових досліджень – абсолютно безперспективною.

У 60-80-х роках розгорнулася дискусія щодо доцільності публікації описів актових книг. Висловлювалися думки, що поза межами архіву "видання у світ таких описів не приносить ніякої користі", тому друкувати їх не варто (Царевський, Незабитовський). Їм протистояли І.Новицький, К.Козловський, В.Антонович. Характерно, що Віленський архів розпочав друкування описів лише 1901 р., а описи Вітебського архіву не публікувалися взагалі[23].

У 70-х роках було поставлене питання про зміну існуючої системи описування. Адміністрація київського та віленського архівів звернулася з цим до Міністерства освіти, причому віленський архівар запропонував замість поактового опису складати іменні, географічні та предметні покажчики. Створили комісію з представників Петербурзької Археографічної комісії, відомих учених (Муханова, Бичкова, Костомарова, Кояловича, Гільдебрандта). На жаль, комісія не внесла чітких пропозицій щодо зміни системи

опису; констатувалося лише, що поактові описи (навіть короткі) потрібні і в науці, і в практиці; географічні та іменні покажчики визнавалися такими, що не можуть замінити описів. У зв'язку з проектом інвентарного опису Д.Я.Самоквасова І.Каманін знову порушив питання про описи, але жодних нових прийомів описання запропоновано не було[24].

1884 р. при затвердженні бюджету Центрального архіву Державна рада звернула увагу на повільність описових робіт в архіві, у зв'язку з чим було знову створено спеціальну комісію, що зібрала значний матеріал щодо різних методик описання, але кардинальних пропозицій, як і раніше, знову не було внесено[25]. Так, віленський архівар І.Спрогіс знов-таки запропонував замінити поактові описи трьома покажчиками; проф. Терновський – застосувати той самий поактовий опис, але скомпонований хронологічно; Варшавський та Львівський архіви у відповідь на запит Київського архіву повідомили, що основна робота щодо впорядкування архівних матеріалів провадиться у формі складання покажчиків – іменних, географічних та предметних. Проте у Варшаві це стосувалося лише актів, які мають практичне значення; що ж до давніх актів виняткового наукового значення, то до них складалися і описи, і покажчики.

Пошуки компромісного виходу з тупикової ситуації з описуванням безмежного масиву актових матеріалів продовжувалися. Спроба підвищити інформативність географічних покажчиків за рахунок фіксації відомостей щодо обставин, за яких та чи інша назва з'явилася в акті, призводила до нераціональних додаткових витрат часу на складання заголовка[26]. Пропозиція Ф.Істоміна складати "покажчик фактів" до актової книги, що мав би згрупувати однорідні факти з цілої книги, також не мала успіху[27].

1890 р. Міністерство освіти, з огляду незадовільний стан робіт по складанню описів за попередньою схемою, виступило з пропозицією (відхиленою згодом Державною Радою) відмовитися від попередньої камеральної практики і складати виключно *алфавітні покажчики до книг*. Останні, якби цей проект був реалізований, очевидно, спіткала б доля індексів до львівської збірки книг[28].

Перші реальні перспективи реформування й прискорення описової роботи з'явилися на початку XX ст. Запрошений Міністерством освіти М.Владимирський-Буданов запропонував нову методику складання опису, яку можна вважати прототипом запропонованої у 20-х роках методики В.Романовського. Принципово новим у цій методиці було поєднання *короткого опису книги в цілому* (назва, обсяг, зовнішній вигляд і стан, мова) з *вибірковим описом* найважливіших з точки зору науки актів – сеймових і

сеймикових постанов, жалуваних грамот і т.п.[29] При описуванні кожної книги обов'язковими були такі елементи: 1) номер та назва книги; 2) хронологічні межі актів книги; 3) кількість актів та аркушів книги; 4) стан збереження книги; 5) мова; 6) короткий зміст книги і, нарешті, вибірковий опис найважлвіших документів.

Отже, описування книг почалося з 1862 р. З 1869 р. було розпочато публікацію вже підготовлених описів актових книг. До цього робота посувалася не лише мляво; перші описи були складені настільки невдало й безграмотно, що Правління університету визнало за неможливе друкувати їх. Перші кваліфіковані описи, що побачили світ, були підготовлені такими вченими, як І.Новицький, К.Козловський, І.Каманін, О.Левицький, М.Ясинський, яких новий управитель архіву запросив для описування книг. До початку першої світової війни було видрукувано описи 80 (ще 179 були готові до друку) актових книг Київського центрального архіву, що відповідно складало 1,3% та 3% загальної кількості книг та інформаційного масиву актових джерел[30]. Підсумок першого, понад півстолітнього етапу камеральної роботи з актовими книгами (на відміну, до речі, від едиційних здобутків у публікації документів з книг) важко було визнати задовільним. Нагальна потреба радикальної реформи системи опису знову стояла на порядку денному.

Наступний етап в історії описування актових книг – 1920-ті роки. На початку двадцятих років знову розпочалося інтенсивне обговорення питання розробки нової системи наукових описів, у першу чергу – актових книг. Активну участь у розробці методики брала Археографічна комісія, члени якої безпосередньо описували нерозібрані комплекси архівних збірок – книг Рум'янцевського опису, колекції документів О.Лазаревського та М.Судієнка (під керівництвом О.С.Грушевського), архів В.Модзалевського та Київської міщанської управи (К.Лазаревська), архівну збірку В.Науменка тощо. Проблеми методики і практики описування архівних матеріалів не зникають з порядку денного засідань Археографічної комісії до другої половини 20-х років[31]. Описуванню зазначених вище матеріалів приділялася велика увага, про що свідчить, зокрема, той факт, що на жовтневому засіданні комісії 1921 р. було вирішено порушити перед Спільним зібранням Академії наук питання про проведення описових робіт винятково коштом академії, а оплачувати їх у "якнайвищому розмірі" (за опис кожних 100 документів виплачувати місячну платню штатного наукового співробітника XII розряду)[32]. Цікавим камеральним проектом Археографічної комісії стало виявлення та описування давніх

документів (XVI-XVII ст.), що містяться в пізніших архівних збірках (тобто т. зв. включених актів), зокрема, в Рум'янцевському описі Малоросії (київській та чернігівській частинах), в архіві Чернігівського дворянського депутатського зібрання[33]. Високий науковий рівень описових робіт забезпечувався кваліфікацією вчених, а також організаційними моментами – з 1921 до 1924 рр. Київський центральний архів підпорядковувався Академії наук, а з передачею його у відання Укрцентрархіву (1924) Археографічна комісія набула статусу контрольного органу над архівом і керувала, зокрема, його камеральною роботою[34].

За розробку нової методики складання описів до актових книг, яка дозволила б у короткий термін ввести до наукового обігу величезний інформаційний масив, енергійно взявся В.О.Романовський. На березневому засіданні Археографічної комісії 1921 р. він доповів, що за півстоліття з 6000 книг описано лише 200[35]. Посилаючись на складність вишукування в актах імен і географічних назв, В.Романовський з легкістю запропонував нову схему: за основу взяти інвентарні описи актових книг, які, за його словами, "є попереду кожної книги"[36]. У ході дискусії О.Грушевський наполягав на необхідності фіксації всіх географічних назв, а М.Василенко запропонував В.Романовському серйозно вивчити досвід попередників в описуванні книг, зокрема Владимирського-Буданова та Іванішева, і зробити спеціальну доповідь на засіданні АК. У жовтні 1921 р. В.Романовський знову доповідав про свої пропозиції; на цей раз вони виглядали менш оптимістично, хоча й більш обгрунтовано. Перш ніж почати нове наукове описування, у найближчі 2-3 роки він пропонував скласти каталог актових книг і серйозно вивчити історію системи описування актів. У описовій статті мають бути: а) форма акта; б) час і місце складання; в) "дієві особи" г) короткий зміст. При цьому він пропонував усе-таки повернутися до старої системи "*описування кожного акта*" (очевидно, вчений з'ясував, що внутрішні описи є далеко не в кожній книзі і, до того ж, не можуть бути покладеними в основу наукового опису). Назва акта (тобто, дипломатичний різновид) має залишатися без змін. Одночасно мають складатися особові та географічні покажчики до цілої книги і предметний – до кожного акта. Перші два можна було доручити спеціалісту середньої кваліфікації, а предметний має укладатися досвідченим науковцем. Запропонована методика, очевидно, не спрощувала, а дещо ускладнювала систему опису. Археографічна комісія запропонувала В.Романовському втрете повернутися до цього питання і представити зразки опису[37]. На грудневому засіданні того ж року він проілюстрував свою методику описами актів XIV та XVIII ст.,

опублікованими в "Архиве ЮЗР" (ч.VI, т.1), зупинившися на тих словах, які мали увійти до подокументного предметного покажчика. Була представлена також інструкція складачеві опису – програма, що обіймала цілу низку питань щодо визначення наукової цінності того чи іншого акта. У цілому схема В.Романовського була схвалена, але в ході обговорення висловлювалися думки щодо трудомісткості описової роботи за нею[38]. З іншого боку, розроблену методику детального подокументного описування актових книг пропонувалося поширити на інші цінні архівні комплекси, зокрема на Рум'янцевський опис та збірку Лазаревського[39].

Хід дискусії 1921 р. ще раз засвідчив, що поєднати високий науковий рівень описової статті зі швидкими темпами описування надзвичайно важко. Тому В.Романовський змушений був відмовитися від подокументного опису, затвердженого Археографічною комісією, і запропонував нову схему археографічного (групового) опису, основні принципи якої можна звести до таких положень:

– виявити і проанотувати весь зміст книги неможливо через різнорідність змісту її актів;

– книга характеризується в цілому (зовнішній вигляд, кількість аркушів, місцевість, до якої вона належить);

– анотація змісту. Для уникнення суб'єктивізму розробляється детальна програма, що саме відмічати в опису; насамперед це: *всі акти верховної влади; публічно-правові акти; сеймикові ухвали; люстрації, реєстри, інвентарі; інші найцікавіші приватно-правові акти.*

Єдина гарантія науковості такого опису – високий фаховий рівень архівіста-археографа[40].

Розроблена В.Романовським схема була викладена ним у доповіді "Принципи архівного опису" на Першому Всеукраїнському з'їзді архівних працівників 1926 р.[41] У доповіді спеціально наголошувалося: інвентарний опис, з огляду на "современные условия архивной работы (незначительность штатов, ударность, спешность и т.д.", що вимагає від архівістів подавати в опису "минимум необходимых сведений", має бути *основним* типом. Далі В.Романовський чітко охарактеризував науковий тип опису та огляду ("обозрения" – короткі, типу "Памятной книжки МАМЮ", та повні – типу "Обозрения столбцов и книг Сибирского приказа М.Оглобліна). У підручнику "Нариси з архівознавства" (1927) він розвинув свою систему археографічного описування і підкреслив, що винайти оптимальний спосіб описування книг можна лише в результаті наслідування (і адаптації) системи інвентарного опису Д.Самоквасова. Фактично він виділив три групи актів, для кожної з

яких пропонується своя система опису: а) публічно-правові, зміст яких зазначається детально і подокументно; б) поземельні акти, що описуються *сумарно*; до них складаються іменний та географічний покажчики; в) акти другорядного значення, що описуються сумарно, без покажчиків (позви, квити, скарги на побиття тощо). Застосування системи групового опису, на думку В.Романовського, може допомогти швидше і "з великою користю для науки" описати величезний актовий масив. При цьому у пригоді можуть стати збірник зразків ділових паперів, словник дипломатичних різновидів актів, термінологічний словник актової мови[42]. Новий опис, таким чином, значно спрощував традицію поактового опису. При цьому такі описи не призначалися для друку. Для широкого публічного наукового застосування мали готуватися спеціальні зводи – *систематичні огляди актів* кожної книги по певних рубриках. 1929 р. на основі накопиченого протягом 1925-1928 рр. досвіду В.Романовським була опублікована чітка інструкція щодо описання актових книг, що передбачала фіксацію таких даних: 1) № книги за каталогом; 2) заголовок книги; 3) хронологічні межі книги; 4) мови; 5) кількість аркушів; 6) опис кожного акта; 7) систематичний огляд усіх актів по певних рубриках за формою та змістом; 8) загальна характеристика змісту цілої книги; 9) зовнішній опис книги (стан збереження книги, палітурки, наявність пошкоджень, печаток тощо). При *короткому описі* окремого акта зберігається самоназва документа і максимально використовується власний заголовок, якщо він є. Викладені рекомендації щодо передачі назви та змісту акта були вдалими і являли, безперечно, значне досягнення в розробці методики камеральної археографії. Вони використані в подальшій археографічній практиці і дістали дальшого методичного оформлення в 50-60-х та 90-х роках (розробки Л.Проценко, В.Страшка).

Для *детального опису* інструкцією В.Романовського були запропоновані п'ять серій актів: А. Акти верховної влади та документи державного й громадського значення: королівські грамоти та універсали, укази, дипломи, глейти, станові й корпораційні привілеї, фундуші, привілеї на уряди та маєтки, мирні трактати тощо. Б. Сеймові та сеймикові ухвали, гетьманські універсали, конституції, конфедерації, інструкції послам та ін. В. Фіскальні матеріали – тарифи подимного, інвентарі, описи, ревізії, люстрації, поборові реєстри, міжнародні трактати, акти міждержавних розмежувань. Г. Акти, що стосуються визначних осіб, монастирів, що відігравали історичну роль. Д. Акти копних і доменіальних судів, документи до історії міст, вірмен, євреїв, німців, чехів тощо[43].

Характерно, що вже в цей час В.Романовський, аналізуючи вітчизняну систему описування, яка варіюється в залежності від мети опису та наукової цінності самого архівного матеріалу, що цілком відповідає західноєвропейській практиці, називає це "*археографічною практикою*" (маючи на увазі, очевидно, перш за все *науковий* опис), "*археографічними працями*", хоча поряд з цим вживаються традиційні терміни "архівознавство", "архівна наука", "архівна практика"[44].

Налагоджені стосунки між Археографічною комісією та Укрцентрархівом ще в середині 20-х років дозволяли їй певною мірою "диктувати" наукові пріоритети у проведенні описових робіт в архівах. Так, 1926 р. на запит Укрцентрархіву, "які саме архівні фонди потрібні будуть комісії для її найближчих праць, і тому які фонди потребують найскорішого опису", комісія намітила матеріали, "що торкаються Гетьманщини": архіви малоросійської колегії, Генерального військового суду (Харків), "запорізький архів в Одесі, гайдамацькі акти в Дніпропетровську"[45].

На жаль, чимало проектів Археографічної комісії щодо складання наукових описів різних архівних збірок, про які йшлося вище, залишилося незавершеними[46]. На цьому етапі не вдалося завершити описання актових книг, хоча були закладені міцні методичні підвалини для цього, до яких згодом повернулися наступні покоління архівістів-археографів. Не були підготовлені й довідники, про які мріяв В.Романовський, хоча в архіві велася робота по створенню нових елементів науково-довідкового апарату з тим, щоб надати йому якнайбільшої цілісності і систематичності. Так, паралельно з описуванням книг, у 1929 р. у першому в Україні архівному путівнику "Центральний архів стародавніх актів у Києві" були опубліковані два цінних довідники – "Хронологічний покажчик актових книг" та "Зводна статистична таблиця фондів актових книг"[47].

Протягом кількох років В.А.Абрамовичем готувався покажчик усіх надрукованих актів з книг архіву, що стосуються українських земель (кілька десятків тисяч карток) – повний підручник для кожного археографа[48]. Робота була перервана передчасною смертю автора. Дальша доля довідника невідома. Наприкінці 1930 р. В.Романовський висунув ще одну пропозицію, новий грандіозний камеральний проект, який, очевидно, мав продовжити попередній, – скласти реєстр *усіх* видрукованих у різних виданнях документів, що торкаються України. План-проспект генерального довідника було доручено скласти О.Андріяшеву[49]. Наприкінці 20-х років ставилося питання про виправлення й перевидання каталога 1862-1864 рр., який міг би представити масив

книг у більш систематичному вигляді, без помилок і пропусків. Протягом 1923-1927 рр. були складені алфавітні покажчики до всіх друкованих описів книг – 120 000 карток[50], які також не збереглися до нашого часу. Отже, часткова інформація до *кожної книги* на той час вже була представлена – принаймні в покажчику друкованих актів (покнижковій та хронологічній його частинах).

Загалом, історія створення науково-довідкового апарату до книг київської та львівської збірок дозволяє виділити п'ять основних типів довідкових посібників[51] і, відповідно, п'ять складових елементів НДА: 1) *довідково-облікові описи* книг і фасцикулів. Описовою статтею є коротка анотація до книги або перенесений з книг без змін оригінальний заголовок; зберігаються у вигляді книжок, зшитків або окремих аркушів усередині книг; 2) *подокументні (внутрішні описи)* до книг з короткою описовою статтею; такі описи є складовою частиною книг; 3) *описи на вибрані документи* з певного масиву книг, складені за іменною, географічною, предметно-тематичною ознакою; описова стаття подібна до внутрішніх описів книг; зберігаються, як правило, окремо; 4) описи документів і книг *регестового типу*. Описовою статтею є розгорнута анотація змісту документа з фіксацією всіх необхідних атрибутів; створювалися як подокументні картотеки, переписувалися, набуваючи вигляду рукописних, машинописних або друкованих випусків; 5) допоміжні довідники – іменні, географічні, предметно-тематичні покажчики[52].

Зазначені типи довідників принципово відрізняються за рівнем і способом відображення інформації документа. Перші два типи можна віднести до суто архівних довідників; третій може вважатися перехідним; два останніх типи можна вважати археографічними довідниками.

Архівні довідники. Ті з них, що віднесені до першого типу, подаючи оригінальний заголовок книги, взагалі *лише сигналізують про можливу наявність* у них документів певної категорії (цивільні або кримінальні судові справи), певного періоду (інколи в межах кількох років), певної території (в межах повіту, землі, воєводства) тощо і взагалі *не розкривають змісту* документів; довідники другого типу, як правило, є механічним (або з деякими незначними змінами) відтворенням оригінального заголовка акта; варіюються від формули типу "Справа між N та N (контрагенти) + посилання" до "Вид документа + контрагенти + суть справи + посилання".

Третій – перехідний тип : за метою і формою він має ознаки археографічного довідника до певної групи документів; за змістом він є архівним, бо, по-перше, описова стаття, як правило, ме-

канічно відбиває архівний заголовок документа; по-друге, довідник не абстрагується від заголовка і змісту конкретного документа, а коротко подає їхній реєстр.

Археографічні довідники. Четвертий тип відбиває ступінь наукового проникнення у зміст книг і виявлення та фіксацію необхідних інформаційних атрибутів: хронології, географії, контрагентів, змісту документа; додаткової інформації. П'ятий тип абстрагується від форми та змісту конкретного документа і подає інформацію як щодо *цілого масиву* (діловодної або тематичної групи) документів, так і стосовно *кожного* з *них* по *окремих параметрах*: іменних, географічних, предметно-тематичних.

Як уже зазначалося, згадані довідники складалися в різні часи, за різними системами і програмами; через катастрофічні втрати більшості з них (археографічні довідники, що є, за виразом О.Купчинського, концентрацією наукового осмислення змісту документів, постраждали під час другої світової війни найбільше) збережені на сьогодні і складені у повоєнний час їх фрагменти тим більше не становлять єдиної системи науково-довідкового апарату до київської та львівської збірок, а довідники, які б об'єднували інформацію щодо обох збірок, взагалі відсутні і ніколи не створювалися.

Третій етап проведення описових робіт з актовими книгами розпочався на початку 50-х і тривав майже до кінця 60-х років. Він пов'язаний, насамперед, з упорядкуванням і описанням розсипу кременецьких книг, що завершилося публікацією перших 35 з 298 сформованих книг (решта залишилася у вигляді карткового та машинописного описів)[53]. Було проведено колосальну роботу. В основу системи описання було вирішено покласти археографічну методику В. Романовського, успішно застосовану в Центральному архіві стародавніх актів у 1925-1928 рр. У процесі практичної роботи і розробки конкретної методики описання, зважаючи на унікальність цього документального масиву та його жахливий фізичний стан, довелося відійти від схеми В.Романовського і здійснити традиційний повний подокументний опис з усіма необхідними елементами заголовка, а також з анотаціями щодо відомостей, що виходять за його межі[54].

До проблеми підготовки зведеного каталога книг київської та львівської збірок повернулися лише в середині 70-х років. Розробка цього грандіозного проекту складає *четвертий етап* камерального опрацювання найінформативнішого компактного масиву документів з історії України XIV-XVIII ст. Ініціатива створення зведеного "Каталога документальної спадщини гродських і земських судів" належить львівським архівістам. У 1976 р. О.Купчин-

ським була запропонована обґрунтована концепція цього проекту На жаль, далі його обговорення і розробки відповідних методичних рекомендацій справа не пішла[55].

На *п'ятому етапі*, що розпочався наприкінці 80-х років, була зроблена ще одна спроба повернутися до ідеї Зведеного каталога актових книг (лише київської збірки), правда в дещо спрощеному (а тому й більш реальному) вигляді. На Всеукраїнській археографічній нараді у грудні 1988 р. було запропоновано підготувати універсальний довідник, який водночас став би комплексним джерелом інформації про сучасну збірку книг і ключем до довоєнної колекції в її повному складі й обсязі[56]. Тим часом київські архівісти знову повернулися до подокументного опису книг, замкнувши таким чином коло проблеми 150-річної давності на її вихідному рівні (звичайно, на сучасному методичному забезпеченні).

До серйозних методичних здобутків цього періоду слід, безумовно, зарахувати Правила складання заголовків до актів В.Страшка, розроблені в ЦДІА України, м. Київ. Автор, відштовхуючися від рекомендацій "Основних правил" (1984), пропонує раціональні методики, які не перевантажують заголовок і разом з тим максимально адекватно передають зміст документа. Слід особливо наголосити також на розробленій В.Страшком типології документів, яка охоплює майже весь спектр дипломатичних різновидів актів[57].

* * *

Описання актових книг можна без перебільшення вважати одним із "вічних" камеральних проектів. Подібно до нього, з 20-х років XIX ст. був запропонований ще один "вічний" проект, грандіозний та ейфоричний за масштабами і настільки ж нереальний та наївний за встановленими термінами. У дещо видозміненому вигляді, як "Сводный каталог славяно-русских рукописей", він реалізується й донині. Йдеться про запропоновану П.М.Строєвим у 1923 р. на засіданні Московського товариства історії та старожитностей російських програму створення "*общей систематической росписи манускриптам библиотек монастырских и соборных*", яка дала б "*полное и верное исчисление всех где-либо существующих памятников нашей истории и литературы с древнейших времен до начала XVIII века*". Передбачалося на першому етапі організувати три археографічні експедиції (північну, центральну і західну, точніше – південно-західну), метою яких було б "*извлечение, сохранение и приведение в известность всех без изъятия памятников*", тобто, в першу чергу – складання детальних описів

рукописів монастирських і церковних сховищ; на другому етапі – публікацію зведеного каталога – "Общей систематической росписи". Обидва етапи мали бути реалізовані за шість [!] років. Останній етап – видання багатотомного Зводу пам'яток[58].

Друга половина XIX – початок XX ст. – важливий етап організації в архівах Російської імперії комплексу опублікованих та неопублікованих описів, інших довідників, формування уявлень про доцільність того чи іншого підходу до описування[59]. В Україні два наукових архіви (не рахуючи львівського) – Харківський при історичному товаристві та Київський центральний – здійснювали основну камеральну роботу з документальними матеріалами. Уже сучасники неодноразово зазначали, що результати описування далекі від вимог науки і практичних потреб. Це стосувалося й інших архівів імперії. Виняток становив Московський Головний архів Міністерства закордонних справ. Над складанням описів архіву Міністерства, які можуть вважатися зразковими, працювали відомі вчені – Міллер, Стріттер, Малиновський, Бантиш-Каменський, який довів до кінця справу впорядкування й описування архіву[60].

Широко відомий внесок Московського архіву Міністерства юстиції в розробку методики описання документів. Фундаментальні друковані довідники – "Описание документов и бумаг МАМЮ", "Обзор грамот Коллегии экономии" досі є класичними інформаційними виданнями по фондах РДАДА. Характерні риси цього етапу можна визначити так: залежність підходу до описування від вимог часу і значною мірою – від рівня й поглядів керівника архіву; поступове урізноманітнення видів інформаційних довідників (традиційні описи, алфавіти, предметно-тематичні огляди, видові огляди); останнє, в свою чергу, пов'язане з переважанням на кінець століття використання документів архіву з науковими цілями над практичною роботою по видачі довідок[61].

Найбільш простий вид архівних довідників, тобто *алфавіти* до помісно-вотчинних справ – найпоширеніший у 50 - 60-х рр. – мав насамперед обслуговувати практичні потреби (довідки). Наприкінці XIX - на початку XX ст. за ініціативою тодішнього директора архіву Д.Я.Самоквасова (1892-1911) стара система алфавітних довідників відновлювалася, при цьому заповнювалися хронологічні лакуни, перевірялися імена та географічні назви, паралельно фіксувалися унікальні документи.

Кращий з *фондових описів*, складених при першому директорі П.І.Іванові (1852-1864) – опис грамот Колегії Економії. Паралельно велися два описи: хронологічний (для наукових цілей) та по об'єктах – містах і монастирях (для довідок); в останньому зазна-

чався вид документа; цитувалися початкові та кінцеві слова акта; зазначалися кількість і формат аркушів, властивості паперу; фіксувалося в окремій графі, значимість документа в історичному та юридичному плані. Згодом був складений топографічний покажчик. Загалом описано 15 000 грамот (включно з багатьма книгами як один номер). Так, на думку директора П.Іванова, вдалося поєднати "мету вчену... з архівними інтересами".

За М.В.Калачова (1865-1885) робота над ГКЕ продовжувалася. Створювався новий довідник – *огляд за видами грамот і актів* (типові подавалися як додатки до огляду). Д.Самоквасов висунув вимогу до опису даного "архивного отдела" [фонду]: "напечатанная опись должна прежде всего удовлетворять трем архивным потребностям: 1) ознакомить с содержанием каждого номера в отдельности, 2) облегчить ревизию документов, 3) дать возможность иногороднему ознакомиться с содержанием архива". У дещо видозміненому вигляді (поуездні огляди ГКЕ) огляди друкувалися С.А.Шумаковим окремими випусками в приватному порядку, поза ОДАМЮ[62].

М.Калачов вказав на доцільність визначення принципів описування документальних матеріалів у процесі їх розбору й систематизації не за походженням, а за змістом: "распределять их на отделы или разряды по различию их содержания"; "подразделение описываемых материалов на группы и довольно подробное изложение содержания каждой группы дают точное понятие о заключающихся в них данных"[63]. Систематичний виклад змісту за предметними групами він пропонував поєднувати з коротким інвентарним описом (зразковими інвентарними описами він вважав праці П.Строєва). Лише поєднання обох методів, на його думку, може дати задовільні результати "как для цели практической, так и для ученых изысканий"[64].

Базою для втілення в життя та дальшого розвитку його концепції описання став МАМЮ. Новий управляючий МАМЮ (призначений 1865 р.) відмінив механічні роботи в архіві по складанню алфавітів; запровадив свої правила складання описів (описання кожного розряду "начинать с составления им описей, дающих краткий, но ясный отчет о каждом деле, книге, документе"); за такими описами далі пропонувалося складати систематичні переліки. Класичним зразком описання за такою схемою може вважатися 1-й том "Описания документов и бумаг Московского архива Министерства юстиции" (Опись книгам писцовым, переписным, дозорным, перечневым, платежным и межевым)[65].

У середині 80-х років, незадовго до смерті, М.Калачов енергійно взявся за реалізацію унікального проекту, який може вва-

жатися прототипом нинішньої НАІС у всеросійському масштабі. Уперше було поставлено питання про створення *своєрідного централізованого банку даних архівної інформації* – Центрального архівно-довідкового бюро при Петербурзькому археологічному інституті. Центральні архіви, а згодом і вчені архівні комісії мали надсилати сюди описи документальних матеріалів і покажчики до них. Таким чином, і дослідники, і урядові органи могли б отримувати довідки по своїх запитах[66].

Водночас у МАМЮ готувалися *предметно-тематичні огляди*. Ще за П.І.Іванова було складено реєстри писцових книг, систематизовані в алфавітному порядку назв міст, з переліками книг різних видів, що стосувалися одного міста. Об'єктами предметно-тематичних оглядів стали також документи Розрядного приказу ("Обозрение историко-географических материалов XVII-XVIII вв." М.Оглобліна), Судного приказу, карти, креслення, плани, малюнки з різних фондів тощо[67]. До речі, довідники, складені за Іванова, довелося повністю переробляти – вони були неохайними, ненауковими, містили чимало помилок[68].

Істотна особливість описування основних фондів МАМЮ полягала в тому, що робота провадилася паралельно з підготовкою документів до видання. Так розроблялися фонди Сенату, Боярської думи (готувалися багатотомні видання "Доклады и приговоры Сената", "Доклады и приговоры Боярской думы").

Наприкінці 1880-х років у зв'язку з підготовкою "Памятной книжки МАМЮ" ставилося завдання описати малодосліджені фонди, до яких рідко зверталися для виконання запитів.

Робилися спроби удосконалити діловодні реєстри XVIII ст. для наступної підготовки предметно-тематичних оглядів (Помісний приказ). Наприкінці століття в арсеналі робіт по описуванню фондів з'являються спроби *групового опису*. М.Оглоблін пропонував провести класифікацію документів Розрядного приказу і згрупувати однотипні документи під загальними рубриками. Зразково була описана невелика частина стовбців Розрядного приказу В.Тихомировим, частково з використанням методики групового опису. Однак практика вимагала пр[illegible]скорення описування величезного фонду Розрядного приказу, а це змушувало спростити його методику. Наприкінці 1892 р. Д.Самоквасов наказав припинити підготовку всіх оглядів, крім тих, які близькі до завершення, і провести "інвентарне" описування із зазначенням номера документа, його дати, кількості аркушів і місця зберігання в архіві. Паралельно пропонувалося збирати матеріали до історії установи.

Важливий проект останніх років існування МАМЮ – описання Литовської метрики[69]. Він пов'язаний перш за все з діяльністю

відомого вченого М.Бережкова. Це період інтенсивної камеральної роботи в архіві. За словами Бережкова, ледь не більша частина працівників займалася описуванням незалежно від посади і навіть відділення[70]. Здійснення проекту підготовки і публікації регестів актів Литовської метрики у 21-му томі "Описания документов и бумаг..." йшло повільно. Сам М.Бережков, за даними його щоденника, описував пересічно лише 10 аркушів книг щодня. Разом з С.Шамбінаго з лютого 1912 до серпня 1915 рр. вони описували по дві книги записів щороку[71]. Підготовлені до друку регести не задовольняли Бережкова. У великому томі містилися описи лише восьми книг. Фундаментальне подокументне описання – детальні заголовки актів з повним набором інформаційних елементів, з бібліографією попередніх публікацій включно – видавалося упоряднику громіздким, особливо заголовки дипломатичних документів, що не піддавалися строгій формалізації при описуванні[72]. Передбачалося в трьох томах охопити всі книги записів до 1569 р. (за винятком повністю опублікованих перших книг). У 1918 р. був підготовлений до друку 2-й том (книги 13-33). Незабаром робота над описанням метрики була припинена.

Варто зазначити, що вже в другій половині XIX ст. у центральних архівах Російської імперії, очевидно, гостро відчувалася потреба у зведеному реєстрі всіх наявних описів і покажчиків до архівних матеріалів, тому у 1876 р. був укладений "Список описей, реестров и алфавитных указателей внутреннего состава Московского Главного архива Министерства иностранных дел, Государственного древлехранилища и Комиссии печатания грамот и договоров"[73].

Показово, що п документний опис подібних масивів актових джерел у другій половині XIX - на початку XX ст. активно впроваджувався в архівну практику, але майже ніколи результати не задовольняли архівістів. Поступово ставало очевидним, що охопити подокументними регестами мільйони актів за відносно короткий термін фізично неможливо. Тому архівна думка в публічних і негласних дискусіях щоразу повертала до заміни поактових регестів то алфавітними покажчиками, то оглядами різних рівнів. Негативне ставлення до інвентарних описів, обґрунтованих Д.Самоквасовим, було властиве цілій групі прихильників "оглядів" на зразок тих, що складали М.Оглоблін, С.Шумаков. Так, М.Бережков склав схему "Обзора книг Литовской метрики", за якою передбачалося систематизувати документи за основними хронологічними періодами в окремі розділи, а всередині, у відповідних параграфах, розглянути всі види джерел. У додатках пропонува-

лося подати типові акти як зразки, а також перелік усіх документів, що зустрічаються в книгах, з пошуковими даними за їх видами[74].

На початку XX ст. архівісти МАМЮ приступили до вирішення проблеми удосконалення старих описів з одночасним ув'язуванням між собою різних видів довідників – описів ("інвентарних" і "систематичних", за хронологією та предметами), оглядів різних типів (за предметами, видами документів), алфавітів – прообразів нинішніх архівних каталогів. Не всі поділяли прихильність Д.Самоквасова до "інвентарного опису" (с.57). Полеміку кінця XIX - початку XX ст. варто досліджувати далі.

Як бачимо, камеральна практика XIX ст. виробила кілька основних видів науково-довідкового апарату до архівних матеріалів – описи, покажчики, огляди. *Інвентарний опис* мав охоронне і довідкове значення. *Інвентар з покажчиками* створював більше можливостей для оперативного пошуку необхідних матеріалів. *Детальний опис кожної одиниці зберігання* з витягами або докладним переказом найважливіших справ застосовувався переважно до збірок літературного характеру. Зразком такого довідника може бути Опис рукописів Рум'янцевського музею, складений О.Востоковим (1842). Підручник В.Романовського (1927) рекомендував, застосовуючи такий вид довідника, зазначати: назву пам'ятки або документа, дату, матеріал, розмір чи формат, особливості почерків, кількість аркушів, походження пам'ятки, філіграні, в'язь, орнамент, мініатюри, чорнило й фарби, літературний склад, пізніші записи, детальний опис оправи[75]. *Огляди ("обозрения")* передбачають попередню систематизацію архівного матеріалу на групи, більш-менш однорідні за змістом, характеристику цих груп з розкриттям змісту окремих справ (документів) для ілюстрації. Класичним зразком такого способу археографічного опрацювання архівного комплексу вважається "Обозрение столбцов и книг Сибирского приказа" М.Оглобліна. Загальний огляд документів доповнюється покажчиками, реєстрами та описами по кожній групі. Попри всі переваги такого довідника для дослідника, він не може, як зазначав сам М.Оглоблін, замінити точного архівного *інвентарного опису*, запропонованого Д.Самоквасовим[76]. З приводу останнього виникла гостра полеміка; рецензенти звинувачували "примітивний", "канцелярський", на їхню думку, опис ще й в несистематичності (І.Каманін)[77]. Дійсно, розроблений Самоквасовим опис не групував матеріали фонду по темах або предметах. З іншого боку, він містив коротку характеристику змісту всіх документів фонду; при кожному документі (одиниці зберігання)

фіксувалася його самоназва ("боярский список", "писцовая книга"); всередині ж кожної одиниці зміст її оглядався систематично за чіткою схемою рубрик, причому "сверх основных рубрик могут быть вводимы и другие, смотря по содержанию столбцов". Обов'язковий додаток до такого опису становили покажчики (до документів, а не до опису) – іменний, географічний та предметний[78]. Таким чином, якщо традиційні короткі інвентарі являли собою суто архівні довідники, а огляди ("обозрения") – суто археографічні, то запропонований інвентарний опис Д.Самоквасова можна вважати перехідним між архівним і археографічним довідником.

* * *

Яскравий приклад архівного "нестроения" – діяльність губернських учених архівних комісій. Положення про історичні архіви губернських вчених архівних комісій було затверджено 13 квітня 1884 р. На них покладалося:

– розбір документів і справ, призначених в архівах різних відомств до знищення, для виявлення важливих у науковому відношенні документів, що підлягають передачі до історичого архіву;

– складання до таких документів і справ необхідних описів та покажчиків;

– розміщення їх у такому порядку, щоб вони були доступними для наукових досліджень. Тобто, порядок групування мав визначатися самими комісіями[79].

Загалом, в археографічній діяльності комісій едиційний аспект значно переважав над камеральним[80]. Винятком може слугувати унікальний камеральний проект, реалізований під егідою Полтавської комісії (М. Павловський). Підготовлене ним "Описание архивов Полтавской губернии" охопило практично всі архіви центральних відомств губернії, міські, повітові, волосні, монастирські й церковні архіви і стало першим в Україні регіональним міжархівним путівником[81].

* * *

Важливим етапом в історії української камеральної археографії стало описання документальних матеріалів Гетьманщини в Центральному історичному архіві у Харкові[82].

З переміщенням чернігівського архіву до Харкова Харківське історико-філологічне товариство взяло на себе моральний обов'язок організувати упорядкування й описування архіву. Цьому перешкоджали брак коштів і приміщення. Завдяки допомозі

директора Археологічного інституту в Петербурзі М. Калачова вже у 1881 р. до описання приступив слухач Інституту Н. Рогозін. На першому етапі передбачалося скласти більш-менш детальний *огляд* усіх справ. Після розбору перших чотирьох туків (з 82-х) план було змінено: визнали за доцільне ознайомитися хоча б побіжно із змістом усього архіву і "розподілити справи так, щоби ними можна було більш або менш зручно користуватися"[83], причому Рогозин застосував методику групового описування. Результати цієї роботи були піддані критиці – з 60 розібраних та описаних туків (до 14 з них був виявлений детальний діловодний опис, який звірили з наявними справами) лише опис перших 4-х уважали за придатний для користування, опис решти визнали надто поверховим, оскільки часто траплялися надто загальні характеристики груп справ: "12 дел о Малороссии", "39 дел судных", "97 дел административных" і т.п.[84] 1883 р. спеціальна комісія ухвалила продовжити розбір і описування архіву, в першу чергу – "скласти короткий каталог всього архіву, стисло зазначаючи зміст кожної справи". На 1892 р. "каталогізація" була завершена. Описали бл. 31 тис. справ[85]. Згодом до цього архіву вирішили укласти іменний та географічний покажчики. Полтавські матеріали мали канцелярський опис; до Слобідського відділення архіву передбачалося скласти детальний опис (опубліковано 11 друк. арк., ще 8 – підготовлено до друку). Після надходження нових матеріалів і створення Харківського відділу його описування провадилося в основному за старими заголовками справ; описано понад 11 тис. справ. На початку 20-х років було опрацьовано понад 200 фондів, з яких детально описано 58 фондів (близько 50 тис. справ, понад 4 тис. книг, 499 планів і карт)[86].

* * *

Загалом, якщо не брати до уваги камеральної діяльності губернських учених архівних комісій (з середини 80-х років XIX ст.) та описання документів у Харківському історичному архіві (з початку 80-х років), описові роботи протягом півстоліття концентрувалися майже виключно в Київському архіві давніх актів. Навіть коли у 80-х років розпочалася передача до київського архіву матеріалів XVIII - середини XIX ст. з урядових установ – Київської казенної палати, Київського губернського правління, серед яких виявили рештки фондів центральних установ Гетьманщини, сотенних та полкових урядів тощо, – до 20-х років XX ст. вони залишалися поза увагою адміністрації архіву і не описувалися, хоча й були розібрані за тематичною ознакою за рубриками: "де-

ла о закрепощении и отыскании вольностей", "дела по земельным спорам", "земельные споры монастырей", "торговля" і т.п.[87]. Така система розбору майже унеможливила наукове використання цих архівів[88].

На початку 20-х років XX ст. описова діяльність ("археографічні праці", за висловом В.Романовського) Київського центрального архіву давніх актів поширилася з актових книг на інші фонди. Було розпочато опрацювання нерозібраних матеріалів, зокрема третього відділу – так званого "архіву старих справ", про який йшлося вище. Гострих дискусій стосовно методик описання діловодних архівів XVIII ст. (на відміну від методики щодо актового діловодства) тут не було. 1924 р. був вироблений план розбору і описання цих матеріалів. При цьому, однак, з'ясувалося, що "жодної трафаретної системи, вживаної в практиці інших архівів", тут застосувати не можна – справи були в поганому фізичному стані, неймовірно переплутаними, не мали обкладинок, початку й кінця, через що розібрати їх по фондах і описати кожний фонд окремо було неможливо. Розроблена інструкція передбачала, зокрема, фіксацію в картковому описі назви діловодного фонду, початкової та кінцевої дати, заголовка, порядкового номера, кількості аркушів, приміток. Детально роз'яснювалося, як визначати фондову приналежність (за заголовком, якщо він про це говорить, або із змісту, звертаючи особливу увагу на останні папери, з яких здебільшого випливає, де справу закінчено), як формулювати заголовок.

Інструкція 1924 р. передбачала й *груповий опис* – "серіями" – для однотипних матеріалів: журналів засідань, протоколів, указів вищих інстанцій, надісланих на місця; скарбничих книг, рахунків, статистичних відомостей про ціни та подібних документів з однієї установи (напр., "Журналів засідань Губернської канцелярії за 1723 р."; "Хлібних цін по Київській губернії за 1734 рік"). Протягом 1924-1928 рр. було описано понад 20 000 справ згаданих фондів[89]. На кінець 20-х років його науково-довідковий апарат складався з друкованого каталога актових книг, подокументних описів – 61 друкованого та 98 підготовлених до друку, рукописного опису чернігівських монастирських актів, опису подільських актів, опису колишньої колекції документів Археографічної комісії[90]. Згідні із звітом архіву за 1928 р., до друку були підготовлені вже 312 описів актових книг, описи 20000 справ III відділу, понад 150000 карток покажчиків. Нагально стояло питання про передрук цього масиву рукописного і карткового апарату[91]. Значна частина науково-довідкового апарату архіву, як уже наголошувалося вище, була втрачена під час другої світової війни.

На кінець 20-х років тут були підготовлені й опубліковані наукові огляди збірки актових книг, летичівських фасцикул, колекцій: документів Археографічної комісії, Серії Б, Нової серії, збірки монастирських документів, збірки автографів та палеографічних зразків, збірки справ Кам'янець-Подільської казенної палати[92]. Структуру оглядів загалом можна звести до двох частин: загальні відомості щодо історії збірки (або історії фондоутворювача); груповий опис-анотація кількох *серій документів* (звернімо увагу на вживання в той час цього терміна), всередині яких більш детально описані найважливіші матеріали. Межі серій визначаються за *хронологічним принципом* (найдавніші грамоти), *видовою ознакою* (акти найвищої влади, універсали гетьманів), *функціональною ознакою* (землеволодіння скарбу; податки – в огляді збірки справ Кам'янець-Подільської Казенної палати; Зносини Київських губернаторів із закордоном – в огляді фондів установ старої Київщини), *інституційною ознакою* (огляд матеріалів Київського намісницького правління та окремо – його судових, фінансово-контрольних та поліцейських установ), *предметно-тематичним принципом* (група документів з історії Києва, справи про гайдамацький рух).

Типовим прикладом оглядів за тематичними групами матеріалів цього періоду (загальна характеристика найважливіших і типових документів у межах кожної тематичної групи) є огляди фондів Харківської та Полтавської казенних палат (1781-1837)[93]; фонду "Управление начальника гидротехнических работ Юго-Западного фронта (ГИДРОСОЮЗ) (1914-1918)"[94].

* * *

Описові роботи в архівах базувалися на методичних розробках, що інтесивно готувалися й обговорювалися в Укрцентрархіві з початку 20-х років. У 1922 р. було розроблено інструкцію Головархіву про передачу губернським архівним управлінням справ губернських архівних комісій. Разом з нею на місця була розіслана "Програма для короткого опису архіву" з 15 пунктів – блискуча, як на той час, анкета, розроблена начебто спеціально для зведеного банку даних по архівах України інституційного рівня[95], отримання зведеної вичерпної інформації. 1923 р. Технічна нарада при відділі архівознавства Укрцентрархіву затвердила "Основні положення з питань описання архівних матеріалів" та пояснення до форм №1-а (для справ) та 1-б (для книг)[96]. Очевидно, тоді ж було розроблене "Руководство по приему, размещению и составлению описей архивного материала" (без дати; приблизно – 1923 р.).

У ньому вперше в українській архівній практиці 20-х років чітко регламентувалися правила поодиничного описування – складання заголовків, датування, визначення змісту одиниці зберігання тощо[97].

Ці та інші методичні розробки початку 20-х років серйозно обговорювалися на різних рівнях. Раціональні пропозиції висловлювалися, зокрема, відомим ученим-архівістом М.Максимейком. Посилаючися на недосконалу "Інструкцію для складання архівних описів та оглядів", складену ще Головархівом і замінену згодом на форму №1, він у доповідній записці "До питання про форму архівного опису" (1924) подає свої оригінальні пропозиції[98]. Йому належить також "Проект інструкції для складання інвентарного опису" (1924)[99].

На Першому Всеукраїнському з'їзді архівних працівників (1926) Д.Багалій, посилаючись на досвід харківського історичного архіву, спеціально наголошував на важливості підготовки путівників по архівах; акцентував на необхідності прискореного описання матеріалів з нової історії України XIX ст., і, нарешті, сміливо закликав учасників з'їзду дотримуватися західноєвропейської (за термінологією 30-х років – "буржуазної") практики: описувати архівні матеріали "взагалі", "не прикладаючись до того, для кого вони потрібні, не для окремих груп..."[100] Слідом за ним в обговоренні описових проблем виступив В.Романовський. Квінтесенцією його виступу стало питання про "*системне уявлення* [звернімо увагу на цілком сучасну термінологію. – *Г.Б.*] про склад архівних документів", що можливе лише завдяки підготовці путівників по всіх архівах. Готові путівники, на його думку, доцільно було б оперативно друкувати на сторінках "Червоного архіву", а згодом, звичайно, видрукувати їх повний корпус[101]. Треба зазначити, що систематична реалізація проекту видання путівників розпочалася лише за 30 років і триває досі.

1927 р. ЦАУ була затверджена схема описування актових книг В.Романовського[102]. Одночасно Центрархів відзначив як значний науково-методичний доробок київського архіву давніх актів розроблену ним раціональну систему описування матеріалів III відділу ("установи старої Київщини")[103].

Потреби інтенсивного описування величезної кількості сконцентрованих в архівах на кінець 20-х років матеріалів, природно, спричинили гострі дискусії з приводу методик описування. Адже, за даними на грудень 1928 р., 42% документів, зосереджених у центральних і крайових архівах, були не розібрані й не описані[104]. У другій половині 20-х років в Укрцентрархіві дійшли висновку, що на той час, за деякими винятками, недоцільно робити детальні описи. Було вироблено три основних типи описів діловодних фондів:

I. Охоронний, що містить: 1) назву діловодного фонду; 2) назву підфонду; 3) номер справи (канцелярський і порядковий); 4) хронологічні межі; 5) розмір по корінцю; 6) загальну характеристику зовнішньої збереженості фонду.

II. Основний тип, що має на меті виявити зміст самого фонду і назву кожної справи й містить: 1) назву діловодного фонду; 2) назву підфонду; 3) зміст справи з її канцелярською назвою та предметно-особовими вказівками; 4) хронологічні межі; 5) кількість аркушів кожної справи; 6) нумерацію справ (канцелярську та порядкову); 7) алфавітний покажчик; 8) стан збереження справи.

III. Широкий та докладний опис, що мав застосовуватися до фондів надзвичайної вартості, містить: а) коротку історію установи, що утворила фонд; 2) історію самого діловодного фонду; 3) детальний переказ змісту кожної справи (до півтори сторінки тексту); 4) витяги з основних документів (допускалося наведення повного тексту деяких з них); 5) хронологічні межі; 6) нумерацію справ (порядкову та канцелярську); 7) обсяг кожної справи; 8) алфавітний покажчик.

Поза цими основними типами описів, Укрцентрархів рекомендував ще одну специфічну форму – сумарний опис, що наближався до "огляду" ("обозрения", за російською практикою XIX ст.). Основні пункти сумарного опису: 1) історія даного архіву; 2) історія його архівних фондів; 3) історія кожного діловодного фонду окремо; 4) загальний огляд змісту справ кожного діловодного фонду (*по групах справ*); 5) хронологічні межі діловодних фондів[105].

1928 р. побачив світ грунтовний довідник начальника відділу архівознавства ЦАУ проф. В.Веретеннікова до описування документальних матеріалів – "Примірні описи"[106]. Публікації передувало інтенсивне обговорення як самих інструкцій, так і зразків описів. Протягом березня – червня 1927 р. спеціальна Науково-архівна нарада ЦАУ прискіпливо й ретельно дебатувала кожне положення "Примірних описів"[107]. За результатами дебатів у "Бюлетені ЦАУ" (1928. – №1(33) була опублікована "Тимчасова інструкція про описування архівних матеріалів", складена В.Веретенніковим. Почалося обговорення проекту на місцях. Підсумки дискусії підбив В.Веретенніков у "Доповідній записці про внесення змін в інструкцію про описування", врахувавши 5 з 19 узагальнених зауважень і пропозицій[108]. Публікація "Примірних описів" закріпила методичні та практичні здобутки камеральної археографії 20-х років, які були нормативно оформлені у 1929 р. в "Інструкції для складання описів"[109]. Вихід у світ довідника підбив підсумок певному етапові.

Цікаві пропозиції щодо зміни системи підготовки довідників по архівних фондах, що закладали основи централізованого і систематичного підходу до проблеми, були висловлені в доповіді О.Ніколаєва (Ленінград) на першому з'їзді архівних діячів РРФСР (березень 1925 р.) "Про складання і публікацію архівних довідників і покажчиків"[110]. Доповідач звернув увагу на широку дореволюційну практику публікації наукових архівних описів та оглядів, для якої, попри всі позитивні риси, характерна безсистемність і суб'єктивізм; кожен архів сам визначав черговість описувальних робіт, хронолігчні межі тощо. Використання традиційних методик, за обрахунками доповідача (що стосувалися, очевидно, історичних архівів), зможе представити масив інформації пересічного архіву у вигляді друкованих описів у кращому випадку не менш ніж за двісті років. Особливо слабким місцем "довідково-орієнтовного архівного апарату (НДА, за сучасною термінологією) є репрезентація матеріалів XIX ст.

Доповідач запропонував принципово новий, централізований і систематичний підхід у масштабі усього Центрархіву, який полягав би в створенні й постійному веденні (за сучасною таки термінологією) Центрального фондового каталога з регулярно поновлюваними даними, що надходитимуть з місць.

Місцевим архівам пропонувалося організувати роботу в кілька етапів. Перший – виявлення в архіві фондів і їх частин, встановлення цілісних архівних комплексів і складання "нормального архівного опису" до цього комплексу. При цьому серйозній редакції мусять піддаватися канцелярські заголовки. Другий – виявлення, систематизація і вивчення "книжкового матеріалу" щодо даного фонду. Третій – виготовлення формуляра фонду. Четвертий – підготовка довідника, обов'язковими елементами якого є: 1) характеристика друкованого матеріалу щодо даного фонду; 2) перелік "центральних справ" фонду, що відбивають структуру і походження фонду; 3) характеристика зовнішнього стану фонду; 4) статистичні [кількісні] дані щодо фонду; 5) "нормальний опис". При подальшій роботі над фондом інформація має поновлюватися і входити до нових видань довідника. Черговість видань довідників визначається центральним апаратом, який має у своєму розпорядженні картки фондів, що постійно надходять з місць. У цьому, на думку доповідача, полягає суть запропонованого наукового описування архівних фондів у державному масштабі. Як бачимо, в доповіді закладені майже сучасні основи централізованого обліку й систематичного описування. У ході дискусії висловлювалися думки про труднощі реалізації проекту в тодішніх умовах, зокрема про трудомісткість робіт по складанню і по-

новленню картки фонду. Було запропоновано провести випробування проекту "в порядку лабораторному", з певною групою архівних матеріалів.

1931 р. став переломним у архівній справі і знаменував початок нового етапу. Журнал "Архівна справа" змінив назву на "Радянський архів". Передова стаття першого числа цього часопису визначала завдання архівного будівництва на новому етапі. Серед них – завершення концентрації матеріалів, наукова систематизація, "виявлення матеріалів практичного значення". Останнє, зокрема, передбачало інтенсифікацію описових робіт, з розробкою нових методик описування та запровадженням "соцзмагання та ударництва" у ході їх реалізації включно. Слід спеціально наголосити, що на десятиліття описові програми в архівах *значною мірою* визначалися саме *потребами виявлення матеріалів практичного значення*. Опрацювання решти архівних фондів автоматично відсувалося на останній план.

Заслуговує на увагу досвід застосування в архівах Грузії єдиної системи описів, яким відомий грузинський архівіст Ш.Чхетія поділився на сторінках "Радянського архіву"[111]. Згідно із запропонованою ним системою опису (до речі, описування матеріалів автор також вважає археографічною діяльністю: описи мусять відповідати вимогам сучасної археографії), поділяються на три види:

1) *попередній опис* (складаються виняткова з охоронною метою). Для давніх документів містить такі відомості: порядковий номер; вид документів; "документодатель" [автор]; дата. Для рукописних книг обов'язкові елементи: назва рукопису; автор, перекладач чи переписувач (для оригіналу, перекладу, копії); дата; кількість аркушів; Для звичайних архівних матеріалів[112]: дата; старий канцелярський номер; кількість одиниць зберігання;

2) *інвентарний опис*. Для давніх документів: назва і номер архівного фонду або колекції; архівний номер документа; вид документа; "документодатель"; "документополучатель" [адресат]; ілюстрації; дати; матеріал; автентичність; друк; письмо; в'язь; розмір; водяні знаки; писець; збереженість. Для давніх рукописних книг: назва і номер архівного фонду або колекції; архівний номер рукопису; назва рукопису; оригінал, переклад чи копія; автор, перекладач, переписувач; письмо; матеріал; ілюстрації; оправа; формат і розмір; кількість аркушів; дата; водяні знаки; збереженість. Для звичайних архівних матеріалів: назва фонду; зміст справи за заголовками; архівний номер; старий канцелярський номер; дата початку; дата закінчення; кількість аркушів; збереженість;

3) *науковий опис*. Для давніх документів: назва і номер фонду або колекції; архівний номер; вид документа; зміст документа;

"документодатель"; "документополучатель"; резолюції, дописки, вставки тощо; дати; матеріал; автентичність; друк; письмо; хто писав або переписував документ; водяні знаки; розділові знаки; ілюстрації й оздоблення; історичні особи, зокрема свідки, згадувані в документі; назви монет; міри ваг тощо; наукова цінність документа; дані про використання документа; збереженість. Для давніх рукописних книг: назва і номер фонду/колекції; архівний номер; назва рукопису; докладний виклад змісту; цитати й витяги; дописки і вставки; оригінал, копія, переклад; автор, перекладач, переписувач; мова і письмо; дати; матеріал; розмір, кількість аркушів; оправа, ілюстрації; наукове значення рукопису; бібліографічні відомості про публікації; водяні знаки; замовник; збереженість. Для звичайних архівних матеріалів: назва архівного фонду; архівний номер; детальний зміст; витяги, цитати з найважливіших документів; дати початку й кінця; відомості про наукову цінність матеріалів; збереженість.

До інвентарного та наукового описів додаються передмови (історія фонду, історія установи, що його створила, методи підготовки опису тощо) та покажчики: до першого – імен та географічний, до другого – ще й предметний. Інвентарний опис пропонується визнати основним, тобто таким, що складається на всі матеріали, **незалежно від їхньої актуальності**; відповідно, науковий – лише на ті, що мають виняткову наукову цінність. Із загальних настанов щодо процесу описання слід відзначити такі (що, до речі, виглядають цілком по-сучасному): до складання опису фонд упорядковується; давні рукописи описуються повніше, ніж нові; схема описання мусить відповідати структурі установи, що відклала даний фонд; по можливості, в описі одного фонду слід уникати термінологічного різнобою і суб'єктивних елементів та ін.

У квітні 1931 р. В.Веретенніков виступив з лекцією "Описання архівних матеріалів" на зльоті архівних працівників. Тези лекції чітко фіксують основні положення його концепції [113].

Мета описання: а) охоронно-облікова; б) довідково-практична; в) науково-дослідча, археографічна і агітаційно-пропагандистська.

Три системи описання: первісна; основна; спеціальна.

Форми первісного описання: 1) інвентарно-матеріальна книга; 2) картотека ЄДАФу і опис форми №1 (звичайний "канцелярський опис"; складається лише тоді, коли відсутні віддатні (здавальні) описи).

Основне описання – описи форм №2,3,4. (Див. "Примірні описи", с.VIII-XII). Форма №2 (за російською термінологією – інвентарний опис) є і на деякий час лишиться **основною формою описання**[114].

Спеціальне описання – це три основні форми: а) огляди фондів; б) огляди-книжки архівів [прототипи сучасних путівників]; в) описи перехідного характеру, пристосовані для особливих матеріалів. Спеціальне описання характеризується як "*археографічна робота* над архівними матеріалами, що виходить за межі архівно-технічного описання"[115]. На думку В.Веретеннікова, *огляд* є найперспективнішою формою (на той час), оскільки дозволяє при найменших витратах якнайшвидше давати дослідникові "досить матеріалу" для орієнтації.

Розвиваючи свої концепційні положення в публікації, що стала вихідною для дискусії на сторінках "Архівів Радянської України", В.Веретенніков сформулював три принципові засади. Поперше, впорядкуванню (насамперед, ідеться про обліково-охоронний етап) мусять підлягати *всі без винятку* архівні матеріали кожного архіву[116]. По-друге, проголошується принцип нерозривності процесів розбирання й описування, що складають єдиний архіво-технічний етап роботи з документами. По-третє, викладаються принципи й методика тематичного описування.

При цьому наступним етапом після проведення обліково-охоронних робіт має бути сумарний **огляд** за змістом (півтори-дві сторінки на кожний фонд або групу фондів) **усіх матеріалів архіву**. Зведена інформація такого характеру по кожному архіву дасть можливість ЦАУ централізованим порядком визначити і погодити з усіма зацікавленими установами перелік тем, по яких архіви мають провести пріоритетне поглиблене опрацювання. З іншого боку, дослідники потребують довідника, що дає загальне уявлення про той чи інший діловодний фонд. Автори спеціально не зупинялися на характеристиці подібного огляду. Натомість підручник "Архівознавство" (Харків, 1932) чітко характеризує описову статтю огляду: 1) назва установи-фондоутворювача; 2) зовнішній розмір фонду; 3) кількість книг, справ; 4) хронологічні межі фонду; 5) територія діяльності установи, що створила даний матеріал; 6) функції та завдання установи; 7) характеристика найголовніших матеріалів: перелік кількісно найголовніших та якісно однорідних груп; фіксація найцікавіших з історичного погляду одиниць зберігання[117].

На етапі тематичного пророблення складається тематична картотека, згідно з централізовано визначеним переліком тем і підтем (пропонуєься, таким чином, створення прототипу майбутнього карткового систематичного каталога). При необхідності кожна одиниця зберігання може бути зафіксована на кількох тематичних картках.

Наступний етап поглибленого наукового опрацювання матеріалів – **тематичне описування**, об'єктами якого, як правило,

будуть не цілі фонди, а окремі структурні частини (відділи, столи тощо). Ідеальна схема, запропонована В.Веретенніковим, полягає в тому, що для кожної нової теми буде братися якась певна частина даного фонду і після тематичного опрацювання повертатися на місце *вже впорядкованою* за типом звичайного "нормального розбирання". Таким чином, протягом певного часу у процесі проведення тематичного опрацювання вдається по частинах повністю впорядкувати цінні фонди. Описова стаття тематичного описування містить дані: І. Проблема й тема (підтема), що визначають мету опису; II. Назва й місце перебування фонду (структурної частини фонду). III. Власне тематичне описування. Йому підлягають лише ті структурні частини окремого фонду (або групи фондів), що містять значні за обсягом матеріали по проблемі; незначні за інформативністю структурні частини описуються сумарно; ті, що взагалі не містять матеріалів відповідної тематики, до опису не входять; про їх наявність подається коротка довідка. Власне "темопис" складається з трьох розділів: 1. Загальний огляд фонду (підфонду, структурної частини): які саме частини фонду стосуються даної теми; хронологічні межі; стан збереження; характеристика окремих груп матеріалів за інформативністю з точки зору теми. 2. Докладний опис основної потрібної для тематики частини фонду, підфонду і т.п.: історія даної частини фонду, можливі втрати, зміни з точними, по можливості, хронологічними вказівками; коротка історія фондоутворювача; переказ змісту кожної діловодної одиниці включно із заголовком, номером, датою; найдокладніша інформація щодо першочергових матеріалів, включно з наведенням уривків з них. Тут же мають подаватися: опис другорядних матеріалів з точки зору даної проблематики; фіксація найцікавіших з них; короткі анотації на окремі документи або групи; іменний, предметний і хронологічний покажчики. 3. Коротка оцінка достовірності й важливості даних. Запропонована схема "темопису", як зазначалося вище, стала поштовхом до дискусії[118].

У ході дискусії публікувалися матеріали, в яких наводилися приклади фантастичних темпів тематичного опрацювання фондів бригадним методом, зокрема опрацювання фонду з 30 тис. одиниць зберігання (після попередньої суцільної нумерації всіх справ, що відібрало 22 дні) за 8-10 днів чотирма співробітниками[119].

Раціональними виглядають пропозиції П.Федоренка, який, полемізуючи з В.Веретенніковим і Ф.Герасименком, запропонував спростити характеристику установи; зовнішню історію фонду з тематичних описів перенести до загального огляду фондів архіву, а також зберегти для дослідника як тематичну картотеку, так і

тематичний опис, який, не повторюючи інформації картотеки, систематизував би її[120]. Проаналізувавши окремі пункти І розділу тематичного опису (загальний огляд фонду з тематичного погляду), автор довів умовність розподілу частин фонду на найзмістовніші, другорядні й третьорядні за інформативністю групи. Пропонуючи свою дещо спрощену систему тематичного опису, автор вважає, що така раціоналізація допоможе перетворити тематичний опис на масову форму описування. Тематична картотека, на відміну від тематичного опису, мусить бути основним джерелом ознайомлення зі змістом матеріалів даної теми в *розрізі окремої одиниці зберігання*. Для цього треба звільнити тематичний опис від детального переказу змісту кожної одиниці та фіксації найважливіших документів з наведенням уривків з них. Описова стаття тематичного опису, за схемою П.Федоренка, мусить складатися з таких елементів: Назва теми; а) назва фонду; б) місце зберігання; в) характеристика найбільш важливих для даної теми частин фонду у зв'язку з функціями установи; хронологічні межі; г) огляд груп документів з точки зору тематичного змісту, з боку вірогідності відомостей, що містяться в документах; д) виділення більш змістовних для даної теми груп документів; е) формальні ознаки справ (рік, №); ж) покажчики (предметний, географічний, іменний). Центральним елементом є огляд груп документів. Поняття "група" може об'єднувати окремі одиниці або справи за *змістом або за формою*. Типові групи документів доцільно розташовувати в описі системно, відповідно до розподілу теми на підтеми або розділи. Запропонована схема тематичного опису, як цілком слушно зауважує автор, більш щільно пов'язує останній з іншими формами – загальним оглядом, тематичною картотекою; тут цілком очевидні намагання виробити системний підхід до комплексу довідників, з іншого боку, – спростити завдання для архівіста.

Загалом, на думку П.Федоренка, запропонована ним схема тематичного опису принципово відрізняється від схеми В.Веретеннікова і Ф.Герасименка, а також "контурної" схеми І.Шабатіна[121] тим, що в її основі лежить описання *груп матеріалів* у межах фонду або його частини; у перших двох авторів – окремих справ, документів фонду або частини; у Шабатіна – описання окремих справ, документів як окремого фонду (його частини), так і групи фондів з певної проблеми. Нарешті, П.Федоренко на прикладі конкретної тематики (в даному разі – "історія монастирського землеволодіння на Україні в XVII-XVIII ст.") запропонував схему широкого колективного тематичного описання (поширеного за межі одного архіву), в основу якої покладено по-

фондовий огляд усіх фондів, дотичних тематиці, з описами стандартних груп матеріалів усередині кожного фонду. До цього комплексного довідника додаються пофондові покажчики[122]. Автор виклав також чіткі методичні рекомендації щодо застосування запропонованої ним схеми.

Отже, загалом П.Федоренко виділяє чотири типових форми тематичного опису і пропонує при обранні конкретної форми виходити з характеру архівного матеріалу, а також з тематики, яка є метою описання. Свої серйозні теоретичні положення він запропонував перевірити на практиці. Жодних слідів дальшого обговорення пропозицій П.Федоренка виявити не вдалося.

Загалом, уважний аналіз згаданої вище схеми І.Шабатіна дозволяє припустити, що на практиці вона, на відміну від схеми В.Веретеннікова та П.Федоренка, не могла забезпечити адекватного інформування дослідника про склад і зміст конкретного фонду. Пропозиції І.Шабатіна зводилися до запровадження такої форми групового опису, яка б фактично була *не тематичним описом*, а *тематичним оглядом*; основний вид описування дістав дискусійну назву "проблемне описування", яка тісно перепліталася за контекстом вживання з "тематичним проробленням фондів". Традиційний архівний опис фактично підмінявся предметно-тематичним покажчиком. Описувача орієнтували "формулювати заголовок відповідно до змісту", але в *розрізі відомостей*, що подає цей документ для розроблення *проблеми, документи до якої описують в даному разі*"[123]. Отже, складений за такою методикою заголовок деформував інформацію документів, зводячи її до конкретних ідеологічних проблем, не кажучи вже про те, що для кожної нової поставленої проблеми довелося б складати новий опис-покажчик.

Бурхливі зміни суспільного і політичного життя 1917-1919 рр. позначилися на характері діловодства центральних установ України цього періоду – відклалися архівні фонди так званих *зрощених діловодств*. 1931 р. робляться спроби підготувати спеціальну методику їх розбору й описування, яку коротко можна звести до таких засад. Критерієм до визначення місця зберігання справи, що побувала в діловодстві кількох установ, є її наявність у номенклатурі справ. Так, справи попередньої установи, вписані до номенклатури справ наступної і тут закінчені, мають залишатися в останній установі; справи, до нової номенклатури не занесені, хоч і продовжуються в новому діловодстві, мають залишатися в діловодному фонді попередньої установи і т.п. Описи після розбору справ складаються за виявленими установами, відповідно до їхньої конкретної структури; у примітках зазначається

перехід справ до нової номенклатури наступного діловодства. Усі описи, розкладені послідовно, являють собою один складний опис фонду зрощеної установи. Припускалося складання й спрощених описів[124].

Важливу проблему порушила дискусія початку 30-х років щодо архівних оглядів. Ідеться про *огляди діловодних фондів* (за термінологією, вживаною в УСРР). Вперше в радянській літературі це питання поставив С.Валк[125]. Зважаючи на те, що канцелярські заголовки не завжди адекватно відбивають зміст справи, С.Валк запропонував спрощену форму описання – архівний огляд. Критерії спрощення – виділення *груп матеріалів* "за тематичною визначеністю справ"; в основному це групування попередньо підготовлено самим фондоутворювачем (тобто, структурою діловодства і канцелярським описом). У результаті огляду замість тисяч окремих справ будемо мати певну кількість їхніх груп. Подати такі групи матеріалу з накресленням змісту кожної – основне завдання архівного огляду як специфічного типу описання. Друге завдання – встановлення всіх видів документів, що містяться у фонді. У цілому, точку зору С.Валка В.Веретенніков уважав цілком прийнятною[126]. Водночас, критично розглядаючи працю В.Гюльназарова щодо методики складання оглядів архівних фондів у Грузії, В.Веретенніков пропонував, з урахуванням українського досвіду, відмовитися від формулювання вимог до описувача у вигляді запитальника, що може легко перетворити огляд на формальний "формуляр фонду" (тобто історичну довідку фонду); натомість чітка узагальнена "схема-програма" огляду, взаємопов'язана у своїх частинах, дозволить у цілісному, системному вигляді якнайповніше розкрити зміст фонду[127].

* * *

Слід зазначити, що поступово, з другої половини – кінця 20-х років проблеми теорії, методики і практики камеральної археографії почали все рідше обговорюватися на засіданнях Археографічної комісії ВУАН. Натомість переважали проблеми едиційної археографії, активізувалися, зокрема, питання, що ними займається Комітет для описування українських стародруків (в Україні та Росії). Водночас створена 1928 р. Археографічна комісія ЦАУ фактично повністю перебрала на себе "камеральні" функції колег з ВУАН. Зокрема, нею надзвичайно серйозно опрацьовувалося питання про огляди діловодних фондів.

З березня 1929 р. розпочала роботу Архівознавча секція Археографічної комісії ЦАУ. Вона накреслила грандіозну за заду-

мом і поширенням – у всеукраїнському масштабі – програму камеральної археографічної діяльності, що мала на меті представити у серії довідників різних типів інформацію про склад і зміст усіх архівних матеріалів України, що входили до складу ЄДАФ[128]. З шести серій видань цієї програми п'ять представляли різні рівні охоплення архівних масивів в археографічних довідниках[129]:

I. *Огляд найважливіших фондів України* (у трьох частинах: фонди до встановлення губернського управління (до 1775 р.); фонди часів губернської системи (XIX-XX ст.); фонди доби революції та громадянської війни (1917-1921). До списку фондів огляду було включено 255 фондів центральнних та краєвих історичних архівів, у першу чергу – центральних установ або таких, що поширювали свою діяльність на ту чи іншу частину території України до XIX ст.; найтиповіші фонди установ губернського масштабу XVIII-XIX ст.; установ, діяльність яких поширювалася на кілька губерній; фонди типових повітових установ XIX-XX ст.; промислових установ та торговельних організацій; усіх центральних та типових місцевих установ 1917-1921 pp.[130] Повністю мали бути представлені в довіднику фонди установ, які збереглися в невеликій кількості. Пересічно огляд мав займати 3-4 сторінки друкарського тексту. Був розроблений і затверджений тип огляду з чотирьох розділів: 1. Загальні відомості про фонд (місце зберігання, лінійний розмір, кількість справ і книг, хронологічні межі, територія діяльності установи); 2. Характеристика основних функцій установи (обсяг діяльності установи в цілому, функції її структурних частин); 3. Характеристика фонду щодо його змісту (загальна характеристика діловодних матеріалів, *груповий опис* споріднених груп справ; 4. Характеристика описів (форма, за якою описано фонд) та збереженості (втрачені або попсовані частини) фонду[131]. Наступного року вже були опубліковані зразки оглядів, послідовно складених за чіткою схемою[132]. Тут детально розроблена повна конструкція огляду, посилено, порівняно з конструкцією С.Валка, акцент на елементах історії і структури установи фондоутворювача, які необхідно брати за основу поділу на групи. Підготовлені огляди надсилалися на апробацію до Археографічної комісії ЦАУ. В процесі роботи виявилися й негативні сторони довідника – суб'єктивізм укладача, а також певна поверховість в ознайомленні автора огляду з описуваним матеріалом. На жаль, далі публікації зазначених зразків і нагромадження підготовчих матеріалів, реалізація цієї серії не пішла. Археографічна комісія ЦАУ планувала вже в 1929 р. видати перший том "Огляду найважливіших фондів" у двох книгах; реально лише на 1931 р. був підготовлений до друку перший випуск збірки (огляд фондів старої Гетьманщини); готувався до друку другий випуск –

огляди фондів спеціальних установ царату для боротьби з революцією. Планований фундаментальний довідник "Огляд найважливіших архівних фондів ЄДАФ'у у УСРР" так і не побачив світу. Дальша доля підготовлених матеріалів невідома.

II. *Огляд типових фондів місцевих установ України XVIII-XX ст.*

III. *Пам'ятні книжки центральних та крайових історичних архівів.* Передбачалася публікація серії путівників (за сучасною термінологією) по зазначених архівах. Побачила світ лише одна "пам'ятна книжка" - Центрального архіву стародавніх актів у Києві (1929).

IV. *Описи унікальних фондів України XVIII-XIX ст.* [133].

Визначним доробком АК ЦАУ в галузі камеральної археографії став "Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів" (Київ, 1931) – перший (і останній) друкований археографічний пофондовий довідник такого типу. Публікація стала вихідним пунктом розгортання систематичної роботи по підготовці друкованих описів найважливіших архівних фондів. Посилаючись на приклад і досвід видання описів різних фондів Московського архіву Міністерства юстиції, АК ЦАУ обгрунтувала необхідність підготовки друкованих довідників такого типу, що не втрачають наукового значення й після публікації самих матеріалів фонду[134]. Опис було складено за формою №4. Описова стаття містить № справи, хронологічні межі; оригінальний заголовок справи та кількість аркушів; заголовок А.Скальковського; груповий опис документів справи (групи сформовані за тематикою, за видовою ознакою та за діловодним принципом) з фіксацією окремих найважливіших документів; відомості про повні та часткові публікації. З метою реконструкції первісного складу фонду подані також описи матеріалів збірки А.Скальковського з рукописного відділу Бібліотеки АН СРСР (Ленінград) та збірки Одеського історично-археологічного музею. До опису додано історичну передмову та поширені іменний і географічний покажчики[135].

VI. *Списки фондів центральних та краєвих історичних архівів.* Опрацьована схема публікації довідників цього типу передбачала виклад історії архіву; короткий огляд найважливіших фондів по групах; власне список фондів із зазначенням: номера фонду; назви; хронологічних меж; розміру в лінійних мірах. Археографічною комісією ЦАУ була розроблена цілком раціональна схема загальної класифікації фондів ЄДАФ для подання в публікованих списках по групах: 1. Адміністративно-фінансові фонди; 2. Фінансово-економічні; 3. Фонди міського (громадського) самоврядування; 4. Партійні фонди; 5. Фонди освіти; 6. Фонди установ релігійного культу; 7. Фамільні фонди; 8. Фонди військових установ. У загальних рисах ця схема залишилася незмінною й увій-

шла в подальшу архівну практику. Саме за такою схемою були підготовлені списки фондів п'яти крайових (Одеського, Чернігівського, Полтавського, Дніпропетровського, Харківського) та одного центрального архіву (Всеукраїнського Центрального архіву давніх актів у Харкові)[136]. Після оприлюднення списків фондів центральних та крайових архівів на наступному етапі передбачалася також публікація списків фондів окружних архівів (округових архівних управліннях – окрархів).

Розробку цього глобального проекту Археографічної комісії ЦАУ, де простежуються спроби створити певну систему археографічних довідників, поряд з методикою описання актових книг (В.Романовський), методикою описання діловодних фондів ("Примірні описи", В.Веретенніков), методикою групового (у тому числі й тематичного) описання (В.Веретенніков, П.Федоренко), можна вважати найбільшим досягненням у галузі теорії та методики камеральної археографії довоєнного періоду. Лише незначну частину розроблених проектів і методик вдалося впровадити в життя, насамперед – на рівні пофондового описання.

Слід зазначити, що часткова реалізація цього проекту була уможливлена наявністю реєстраційної картотеки фондів ЦАУ – прообразу нинішнього центрального фондового каталога Головархіву України, що почала формуватися з 1925 р. згідно з інструкцією "До проведення реєстрації ЄДАФ УСРР". На кінець 20-х років у картотеці вже було представлено дві третини наявних архівних фондів[137].

Камеральна практика 20-х – початку 30-х років виробила й інші форми інформування про склад і зміст документів архівних фондів. Це, так би мовити, "стихійні" огляди фондів, як правило, – короткі, без чітко витриманої структури. Вони регулярно друкувалися на сторінках архівного часопису цього періоду[138].

На відміну від коротких оглядів широкі наукові огляди мали витриману структуру; матеріали фонду оглядалися, зокрема, за тематичними групами. Так, огляд фонду Малоросійської колегії поданий за тематичними групами: відомості про класи і стани; економічне життя; військово-адміністративні та судові установи; фінансові установи і державне господарство; прикордонні справи з Польщею та Туреччиною[139].

Була розпочата публікація й сумарних міжархівних оглядів найважливіших груп фондів, зокрема, адміністративних установ царського уряду (канцелярій губернаторів, губернських правлінь, губернських присутствій та ін.)[140].

Бурхлива дискусія щодо нових методів описових робіт почалася в період розгортання боротьби з "надкласовістю" і "позапартійщиною" в теорії (наскільки про це можна було говорити) і практиці архівної справи, боротьби за "наближення архівів до мас" на початку 30-х років. "Призначення арxорганів – дати пролетаріятові архівний документ як знаряддя і засіб клясової боротьби" – визначало місце "архівних органів у системі апарату пролетарської диктатури"[141] і пильну увагу до архівознавчих та археографічних проблем з боку влади. У ході дискусії постало завдання: переглянути "з марксо-ленінських позицій архіво-технічну спадщину і підсилити боротьбу з буржуазними дрібно-буржуазними і різного роду опортуністичними теоріями в сучасній архівній техніці", а також виробити нові форми і види "описування архматеріалів, що випливають з твердої методологічної настанови більшовицького архівознавства"[142].

Нищівній критиці було піддано принцип "поваги до фонду", внаслідок застосування якого "буржуазні архівісти" створювали ту чи іншу форму об'єктивістського "канцелярського опису". Критикувалися й поширені в тодішній практиці компромісні системи описування (за традиційними методиками), але не цілих фондів, а *частин фондів*, що містять матеріали найактуальнішої тематики. За таких умов важко було застосовувати конвейєрні й бригадні способи описання.

Виділялися два напрями описання: а) реєстраційно-охоронне; б) тематично-проблемне. Перший міг бути реалізований через описання згідно з формою №1 ЦАУ УСРР або через "інвентарний опис" (форма №2); другий – через відносно рідко вживаний "поширений опис" (форма №3).

М.Яновський поділився досвідом Київського центрального історичного архіву щодо складання описів за формами №2 і №3 на картках і одночасно у вигляді списку[143]. У статті "Про груповий опис"[144] він запропонував схему сумарного, групового опису (середнього між формою №1 і №2) як варіант так званого огляду. Після загального ознайомлення з фондом та його структурою намічаються розділи, за якими можна поділити *трафаретні* справи. Система розкладки справ, природно, не співпадає із структурно-хронологічним принципом, але вона є тимчасовою систематизацією.

За критерії віднесення справ до певної "групи" визнано: а) діловодні назви справ відрізняються лише хронологічними ознаками; б) стилістичні відмінності в назвах однорідних справ; в) діловодні назви справ відрізняються за кореспондентом або авторами (юридичними чи фізичними особами). Нетрафаретні справи,

що не складають групи, мають систематизуватися за звичайним принципом; групи справ – індексуватися і далі описуватися.

У груповому описі необхідно зазначати узагальнений заголовок справи, структурний відділ установи, роки, діловодні номери справ даної групи, завдяки чому він не втратить значення і після пересистематизації справ за звичайним принципом. Отже, груповий опис замість характеристики змісту дає точну назву групи справ; всі номери справ кожної групи. Відсутні графи початку й кінця справи і кількості аркушів, що є несуттєвими для даної форми опису. Як варіант можливе виявлення відповідних груп у межах найменших структурних одиниць; найдоцільнішим же варіантом складання такого опису є впорядкування всіх справ установи за структурно-хронологічним принципом з подальшим описуванням створених груп справ у межах кожної найменшої структурної одиниці.

Вживання групового опису є недоцільним стосовно фондів установ, що діяли порівняно короткий відрізок часу, з нечітко окресленими або змінними структурними одиницями та несталим колом функцій. Зразком вищих форм групового опису, який не обмежується лише заголовком, але дає докладну характеристику кожної групи, може бути класичне "Обозрение столбцов и книг Сибирского приказа" М.Оглобліна (Чтения МОИДР, 1895), "Памятная книжка Московского архива Министерства Юстиции" (М., 1891), "Памятная книжка Сенатского архива" (П., 1919). Груповий опис підвищеного типу до фондів, де переважають трафаретні справи, видається найприроднішою формою.

Показовим для розуміння сфери розмежування (втім, надто умовного) архівознавства та археографії початку 30-х років є проспект питань, що мали висвітлюватися на сторінках журналу "Радянський архів". До проблем *археографічного характеру* віднесено "огляди і характеристики": тематичні міжфондові (з історії "жовтневої революції", "інтервенції на Україні"), пофондові (промислових підприємств, колгоспів і радгоспів), архівні (Центральний архів Революції, КЦІА, Центральний архів Кооперації, Центральний архів Праці). У той же час до *теорії і практики архівознавства* було віднесено: правила вищих форм описання архматеріалів (огляди, характеристики, пам'ятні книжки); праці з досвіду розборки і описання архматеріалів, відкладених за новими діловодними системами, практика "бригадизації" та конвейєризації архівотехнічної роботи тощо. Тобто практична наукова робота по складанню оглядів вважалася археографічною діяльністю, а розробка методик складання таких оглядів була віднесена до теорії архівознавства[145].

Водночас почало утверджуватися принципово інше розуміння археографії – як переважно прикладної і виключно едиційної сфери діяльності, звуженої до служби "соцбудівництву" та "клясовій боротьбі". Причому, з початком розгрому академії археографія в її новому амплуа повністю перемістилася до "архустанов". Офіційна концепція нового розуміння археографії викладена, зокрема, в статті П.Білика "Про археографічну роботу архівних органів" (Радянський архів. – 1931. – №3(18). – С.48-58), а також у редакційній примітці в цьому ж числі журналу: "На новому етапі арх.будівництва одно з перших, якщо не перше, місце в роботі архустанов посідає археографічна робота"[146]. Цікаво, однак, що ця редакційна стаття полемізує з М.М.Покровським (який обмежив завдання археографії лише *археографічною технікою)* і пропонує серйозно займатися питаннями "методології". У цьому плані, як зазначалося, "найважливішим завданням археографії є подати такі правила археографічної роботи, які б давали можливість подавати документи та групи їх так, щоб вони точно відбивали факти історичного минулого, очищали ці факти від клясово ворожої фальсифікації". Цією платформою редколегії журналу закладалися основи ідеологічної вульгаризації не лише предмета, але й завдань археографії на десятиліття – абсолютно переважаючими відтепер мають бути не наукові видання, а популярні, в плані "масової агітаційно-пропагандистської роботи"; перш ніж документи потраплять "до рук селянина і робітника", за висловом М.Покровського, археограф мусить відповідним чином їх препарувати[147]. Зрозуміло, що за таких настанов українській археографії за кілька десятиліть так і не вдалося вийти за межі "археографічної техніки", тобто методики едиційної роботи, і піднятися до рівня теоретичних розробок.

Результати кампанії 1931 р. "закріпив" Другий Всеукраїнський з'їзд архівних працівників (Харків, 29 листопада-4 грудня 1931 р.). Він, зокрема, рішуче засудив архівну практику впорядкування та описування "всього підряд". Відтоді опрацювання "неактуальних" з точки зору "соцбудівництва" фондів відсувалося на невизначений час[148]. Крім матеріалів народно-господарського, практичного значення, до генерального плану опрацювання фондів мали бути включені матеріали, що висвітлюють: історію партії; історію "Жовтня" та громадянської війни в Україні; історію фабрик і заводів; історію соціалістичного будівництва; історію пролетаріату та промисловості; історію селянських революцій і повстань за доби феодалізму (XVII-XVIII ст.); антирелігійну пропаганду[149].

* * *

Окрему проблему складає історія розробки правил складання заголовків до публікацій документів. Коротко зупинимося на деяких основних моментах формування їх сучасних засад.

Заголовок є камеральним, так би мовити, елементом едиційної археографії, що представляє в концентрованому і узагальненому вигляді інформацію документа, що публікується.

Едиційна археографія XIX ст. не виробила чітких засад складання заголовків до публікацій. Очевидно, публікатори не надавали цьому особливого значення[150].

Підвалини класичного, сучасного вигляду заголовка в публікаціях були закладені О.С.Лаппо-Данилевським. Майже двадцятирічний досвід підготовки під його керівництвом фундаментального видання "Сборник грамот Коллегии Экономии" із урахуванням здобутків західноєвропейських (німецьких, австрійських) археографів дозволив коротко сформулювати вимоги до заголовків у публікації: кожний окремий документ повинен мати оглав, що складається: *з назви акту, нумера, дати, позначення від кого й кому акт дано та його зміст*"[151].

На Першому з'їзді архівних діячів РРФСР доповіді С.Валка "О приемах издания историко-революционных материалов" та О.Андрєєва "О правилах издания исторических текстов" [152] торкалися заголовків, але нічого принципово нового запропоновано не було.

В.Веретенніков у статті "Завдання археографічної техніки"[153] виділяє три обов'язкових елементи заголовка: а) стисло поданий зміст документа; б) його датованість; в) порядкове число в даному виданні. У змісті мають бути відбиті формальний (форма, дипломатичний різновид документа) та тематичний (про що в ньому йдеться) моменти. Якщо дата не точна, то умовне датування має обумовлюватися в примітці.

До камерального – описового – аспекту можна віднести також детальні рекомендації щодо з'ясування "зовнішньої історії документа". Фіксації підлягають: загальний вигляд документа, розміри, відомості про матеріал, письмо (палеографічний аналіз), приналежність до певного типу документів (тобто, дипломатичний різновид); історія переховування даного документа (на підставі старих описів, офіційних даних про передачу документа до того чи іншого архівосховища; фізичний стан (пошкодження, їх характер); бібліографічні вказівки на попередні публікації; ймовірні розмноження даного документа в обмеженій кількості примірників; обставини і цілі, кількість примірників мають бути зазначені[154].

Під час розгортання кампанії 30-х років П.Білик у статті "До методології і техніки археографічних публікацій (Порядком обговорення)"[155] активно критикував "техніцизм" В.Романовського і В.Веретеннікова за пропаганду "технічної" археографії в європейському (читай – буржуазному) розумінні цього слова. Автор подав спрощене трактування заголовка: останній складається з двох частин: – заголовка, що його дає упорядник, виходячи з аналізу внутрішнього його змісту, та оригінального заголовка, що має документ. Заголовок упорядника мусить "в короткому, але чіткому формулюванні викривати внутрішній зміст документа; акцентувати увагу читача *на певній його частині (особливо важливій з погляду тем пики збірки)*. Друга частина заголовка включає в собі дату, визначення, з погляду форми, документа (лист, відозва, проклямація і т.п.), а також його походження (особа, установа, партія)". Підкреслено важливість саме першої частини, оскільки офіційна назва документа "дуже часто не розкриває, а навпаки, заховує внутрішній його зміст".

Пропозиції П.Білика майже в дослівній формі були затверджені Другим всеукраїнським з'їздом архівних працівників як "Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження"[156]. Крім того, деякі елементи заголовка отримали більш детальне методичне забезпечення. Так, рекомендувалося хоча б приблизно визначати автора (установу або особу), а також адресата (якщо немає прямих вказівок на них), "виходячи з *соціяльно-клясової* аналізи документа".

Так у 30-х роках закладалися засади свідомого перекручення або редукції публікаторами змісту документів, що широко панували в радянській едиційній археографії впродовж десятиліть. Особливо це стосувалося кількох сотень томів найбільш популярних у радянській археографії тематичних збірників.

Виняток становлять нечисленні археографічні корпусні довідники – пофондові й міжфондові каталоги документів, описові статті яких масимально повно й об'єктивно відбивали інформацію документів (документну) і широко подавали інформацію про документ (документальну). Зразковими і досі неперевершеними можуть вважатися київський і львівський каталоги – Колекції документів Київської археографічної комісії та пергаментних документів львівської збірки[157]. Їхня публікація свідчила про спадкоємність кращих традицій вітчизняної камеральної археографії.

Повертаючись до рекомендацій П.Білика, зазначимо такі пропозиції: якщо точну дату встановити не вдається, зазначається приблизна. В обох випадках у підрядкових примітках засади й обставини визначення відсутніх елементів обумовлюються.

Передбачалися групові заголовки – для цілої групи документів, якщо вони тісно пов'язані, "являють собою щось єдине, ціле". Груповий рекомендувалося вживати й тоді, коли друкується ціла діловодна одиниця (справа, книга протоколів тощо); для кожного з документів справи зберігається окремий заголовок лише в частині позначення дати, походження та адресата.

Стосовно авторів та адресатів мають наводитися: для публічно-правових документів – посада, ім'я та прізвище; для приватноправових – лише ім'я та прізвище.

Власні заголовки документів відтворюються перед текстом.

Науково-історичні публікації обов'язково мають супроводжуватися покажчиками – особовими, географічними та предметними.

Затверджені з'їздом "Правила науково-документальної публікації в журналі "Архів Радянської України" (автор проекту Є.Коган) акцентують увагу на необхідності подачі у передмові до публікації зовнішнього опису документа (серії документів) – діловодної форми, обсягу, наявності резолюцій, поміток, печаток, пошкоджень тощо. У заголовках, крім зазначених вище традиційних відомостей, припускається фіксація діловодного номера та місця складання документа[158].

Класична форма заголовків, усталена наприкінці 20-х – на початку 30-х років, продовжувала розвиватися в наступних рекомендаціях, але в цілому лишалася незмінною. І.Тамм відзначає, що при описуванні документів, зокрема при складанні заголовків у радянській едиційній археографії усталилася традиція враховувати, по-перше, "діловодний контекст" епохи, по-друге, – самоназву документа[159].

"Правила видання документів радянського періоду" (М., 1960), розроблені Головархівом СРСР (за редакцією С. Валка), в третьому розділі "Археографічне оформлення" містять найважливіші вказівки: "При визначенні різновиду документа треба виходити з класифікації документів даного періоду"; "Для визначення різновиду документа потрібен аналіз форми і змісту документа та порівняння його з аналогічними за змістом і формою документами. При цьому завжди варто враховувати, як називає себе сам документ" (п.45 та 46; с.195-196).

Єдина спеціальна археографічна праця, що стосується діловодних документів, – посібник А.А.Шилова[160] рекомендує: "діловодна, характерна для кожної епохи термінологія має бути строго витримана в заголовках документів". Визначення різновиду документа має проводитися на основі аналізу його змісту документа, сукупності зовнішніх ознак, самоназви, вказівок на інші документи тощо. Це цілком справедливо. Доказ тому – тенденція

в археографії останніх років подавати в публікації власний заголовок документа[161].

Остаточного оформлення рекомендації щодо складання заголовків набули в другому виданні "Правил издания исторических документов в СССР" (М., 1990), розділи IV (Скорочена передача тексту документів) та V (Археографічне оформлення документів).

Принципи організації заголовків як інформаційного стислого опису складу та змісту документа або групи документів при підготовці документальних публікацій певною мірою продовжували розвиток археографічних методик науково-інформаційної репрезентації документів на засадах згортання інформації. Ці засади в період інформатизації архівної справи в 70-х роках набули особливої актуальності при розробці методик каталогізації, підготовчої роботи до інформаційного представлення опису документів.

Отже, доцентралізаційний період розвитку камерально-археографічних методик заклав усі основні положення тих понять, які надалі розвивалися як одні з основних напрямів в архівній справі: поняття державного сукупного архівного фонду як документальної системи, що відображає розвиток суспільних інститутів, ідеї науково-облікового опису фондів за справами і фондами та тематичного групового опису документів в системі НДА. Розвиток камеральних методик переміщується у сфери поняття архівного опису (за визначенням В.Автократова – "описові роботи"); поняття археографії втрачає свій первинний семантичний зміст як дисципліни про описування документів і переходить винятково до сфери описування літературних пам'яток. З часом воно практично зовсім зникає з лексики істориків-архівістів. За археографією закріплюється зміст едиційної діяльності, яка має своїм предметом підготовку збірників документів.

Розділ 3

Архівні документальні системи первинного рівня як об'єкт археографічного аналізу

3.1. Пергдумови створення Державного реєстру "Археографічна Україніка": археографічний опис та класифікації сукупного архівного фонду

3.2. Сукупна архівна спадщина України: зміст понять Державного та Національного архівного фонду і його архівних класифікацій

3.3. Архівний фонд як історично утворений комплекс документів і основна класифікаційна та облікова одиниця ДАФ і НАФ

3.4. Єдина система науково-довідкового апарату архівів: проблеми класифікації та систематизації документів

3.1. Передумови створення Державного реєстру "Археографічна Україніка": археографічний опис та класифікації сукупного архівного фонду

Створення Державного реєстру "Археографічна Україніка" – надзвичайно важлива наукова та науково-організаційна проблема, яка передбачає пошук самостійних шляхів вирішення, оскільки світова практика тут не може суттєво допомогти досвідом. Україну не можна порівнювати з країнами "третього світу", що лише кілька десятиліть тому створили самостійні держави. На відміну від країн Африки та Сходу, Україна, починаючи з найдавніших часів, існувала у виняткою високому національному історико-культурному контексті, хоча виборола єдину і незалежну державу лише чотири роки тому. Разом з тим її підневільне існування протягом століть, а згодом – колосальні деструкції й лихоліття XX ст. призвели до надзвичайної розпорошеності архівної спадщини. Остання не може бути в повному обсязі на законних засадах зібрана і зосереджена в сховищах української держави, але є і має бути предметом вивчення та використання в національних інтересах України.

На нашу думку, єдино можливим шляхом оптимального вирішення цього завдання може стати зведена реєстрація національної архівної спадщини у вигляді *археографічного описання*. Це дозволить реконструювати склад, зміст та обсяги української національної архівної спадщини, рельєфно окреслити основний корпус архівних джерел української історії. Попередня апробація проекту архівної та рукописної україніки на нарадах і конференціях свідчить про перспективність такого підходу[1].

Цей процес потребує вирішення методологічних та методичних питань археографічного описання, встановлення критеріїв відбору та реєстрації архівного матеріалу, передусім у сховищах інших країн, виділення головної одиниці археографічного опису у Зводі та уніфікації його методики, а також рівня (по архівних фондах або колекціях, справах, документах) та міри (інформаційної достатності) опису, його змісту, інформаційних рубрик структури опису, класифікаційних обгрунтувань та реконструктивних параметрів інформації.

Усі ці питання пов'язані з деякими теоретичними та практичними питаннями архівознавства і джерелознавства, розглядом принципів організації документальних систем сукупного архівного фонду, його організаційної класифікації та наукової класифікації документної інформації, розвитком теорії науково-довідкового апарату (НДА) архівів.

Цикл праць з наукового інформування про архівні й рукописні документи та їх зміст є сферою евристичної і камеральної археографії. Тому необхідно теоретично обґрунтувати камеральну галузь археографії, визначити її понятійний апарат, методики та завдання і "вписати" археографічну діяльність в органічне тло документальних архівних систем. Для цього слід розглянути історію і сучасну практику організації первинних і вторинних документальних систем в Україні й поза її межами, розвиток понять "архівна україніка" і "археографічна україніка" і сучасні уявлення про їх зміст та обсяг.

Державний та Національний архівні фонди України, згідно з традицією архівної теорії та практики радянського періоду, становлять документальну надсистему, що створила конгломерат архівних фондів різних республік і фактично різних відомств в рамках імперії. Незважаючи на те, що декларувалася єдність організаційного та методичного управління державним фондом, насправді ситуація відображала незалежну позицію партійних фондів, а також державних структур, що залишалися поза державним законодавством щодо архівного фонду. Автономність управління та нормативно-правової бази "позадержавних" фондів вносила деяку дисгармонію в картину єдиного централізованого державного фонду, і лише виокремлення незалежних держав та встановлення нового соціального устрою ліквідували деякі перекоси в класифікаційних підставах одиниці верхнього рівня – сукупного архівного фонду держави. Як документальна метасистема вона набула більш органічного змісту.

Але виникло багато нових питань, пов'язаних не лише з поняттями національно-державного архівного фонду України, а й з поняттям національної спадщини України у зв'язку з тим, що відокремлені держави встановили національно-територіальний статус кво в архівній справі. До національно-державної спадщини відійшли лише ті фонди, що на момент проголошення незалежності вважалися фондами республіканського та місцевого значення. Багато матеріалів національної спадщини України радянських часів "законно" спинилося за її межами, в центрі метрополії, оскільки за існуючими тоді класифікаційними нормами матеріали державних установ та інституцій загальносоюзного значення підпорядковувалися загальносоюзному керівництву, а колекційний матеріал, що був зібраний на території України археографічними експедиціями центральних установ (зокрема, рукописна книга та особисті архівні фонди), автоматично з введенням нового закону залишився на території Росії.

Розв'язання проблем пошуку (евристичної археографії) та опису (камеральної археографії) національної спадщини України

тісно пов'язане з уявленнями про організаційну структуру і систему управління сукупним архівним фондом в СРСР та пострадянській Україн прийнятими в архівознавстві класифікаційних обгрунтувань сукупного фонду як документальній системі, основними положеннями щодо фондування, опису, обліку та використання інформації.

Особливого розгляду в цьому контексті потребує історія та розвиток базових для архівознавства понять "архівного фонду" як історично утвореного комплексу документів і загальних класифікацій архівних документальних масивів й "описових робіт" як основи обліку та системи НДА.

Світова, зокрема й радянська, архівна теорія і практика приділяла багато уваги принципам організації та відповідної внутрішньої управлінсько-організаційної класифікації документів як основі організації архівної справи. Зміст поняття ДАФ і НАФ в його сукупному значенні розвивався протягом кількох десятиліть і був пов'язаний з становленням та розвитком радянської держави, проте він так і не уникнув деяких понятійних протиріч, які є результатом пристосування понять до суспільно-політичної ситуації і, передусім, до питань відповідності змісту терміна його обсягу в контексті структури ДАФ. Всі пошуки принципів організації фонду та системи НДА мали певний вплив на змістовну структуру фонду, його статус і наповнення. Практичні питання організації фонду та інформації суттєво відставали від теоретичних розробок.

Основною класифікаційною одиницею сукупного архівного фонду визнано архівний фонд як комплекс документів, що склався історично як результат діяльності установ, об'єднань, окремих осіб тощо. Ця класифікація менше залежала від ідеологічних впливів, оскільки відображала органічні процеси документоєтворення. Але і тут виникають ускладнення, пов'язані з реальним станом архівного фонду, науковою організацією, обліком та доступом до інформації, які виникають на шляху дослідження фондів та створення археографічного реєстру української національної архівної спадщини.

Передусім розглянемо найбільш змістовні принципи організації сукупного фонду держави, а також класифікації, що базуються на такому фундаментальному понятті, як архівний фонд. В офіційній радянській практиці склалися два типи класифікацій, що відображають організаційну структуру фонду (класифікація первинного документального фонду) та зміст документної інформації (класифікація системи НДА).

Перша виконує внутрісистемні управлінські функції державного архівного фонду різного організаційного та функціонально-

структурного рівня: держави, архіву, фонду. Класифікація державного рівня відображає завдання загальнодержавого управління, тому сучасні класифікаційні підвалини, що відштовхуються від поняття організації та структури сукупного архівного фонду, виділяються за:

загальнодержавним значенням (на загальносоюзні, республіканські, місцеві, або загальнофедеральні, федеральні та місцеві тощо);

адміністративно-територіальним поділом;

галузевим принципом;

профілем діяльності та підпорядкованістю;

категоріями (відношення до різних ступенів цінності);

складом, способом и технікою закріплення інформації;

періодизацією, узаконеною в радянські часи[2].

Класифікація архівних фондів розглядається в цьому контексті як "разбиение всего множества архивных фондов на классы (группы) на основании общности признаков, присущих всем архивным фондам, объединяемых в каждом из классов"[3]. Така система класифікації в принципі була закладена вже на кінець 30-х років і закріплена в архівних посібниках[4]. Але всі ці організаційно-структурні класифікації відображають найвищий рівень організації документальних масивів, в яких найменшою одиницею ділення є окремий архівний фонд. До цих класифікацій за принципом угрупування може бути залучена і класифікація фондів за складом документів та походженням фондоутворювача; на фонди установ, особові архівні фонди, об'єднані архівні фонди, колекції.

Класифікацією середнього рівня є внутріфондова систематизація за структурою та напрямами діяльності фондоутворювача, яка відображає принцип групової характеристики документів і матеріалів за предметним принципом. Ця класифікація поєднує принцип походження архівного фонду та його предметного змісту.

Класифікацією нижчого рівня є поодинична класифікація складу та змісту документів фондів (за документами, справами), яка повністю відокремлена від організаційно-структурних класифікацій сукупного архівного фонду і може бути як відірваною від форми та родо-видової характеристики документів (тобто, концентруватися на змісті інформації за предметами, темами, алфавітом, хронологією), так і слідувати родо-видовому складу документів, – у залежності від завдань класифікації, які виконують не лише функції внутріархівного обліку та збереженості (за документами, справами) документів, а й науково-дослідної мети функції використання документів.

Необхідність детального розгляду цього питання визначається тим, що організація документальних систем первинного доку-

ментального рівня та організація його інформації у документальних системах другого документального рівня перебувають у тісній взаємодії. Остання відображає деякі закономірності та специфічні форми введення інформації архівних фондів до наукового обігу, перш за все, тих, що є предметом археографії.

Класифікація документів у межах архіву та архівної установи відображає головні принципи формування комплексу документів за походженням. Цей принцип передбачає формування архівних фондів за ознакою зв'язку з діяльністю установи, організації, індивідуальної особи, яка продукує акумулює та зберігає архівну документацію до передачі її в архів і тим декларує фізичну, організаційну та облікову неподільність і цілісність цих документів. Формування архівних фондів за цим принципом стало обов'язковим методологічним підходом класифікації та організації документів. У світовій архівній діяльності він отримав назву провеніенц-принципу (на відміну від пертиненц-принципу), але в радянській практиці ширше відомий, як принцип походження або неподільності архівного фонду (принцип наукової організації архівних документів, що потребує зберігання цілісності архівного фонду і зберігання його в одному архіві), хоча формально він може за аналогією із провеніенц-принципом бути названим принципом фондоутворювача[5].

Класифікація документів у межах фондів реалізується через систематизацію одиниць зберігання за різними ознаками, що відображають структуру фондоутворювача, яка історично склалася в процесі його діяльності, видовий склад та предметно-тематичний зміст документів[6].

Архівна система використовує декілька різних принципів класифікації структури та змісту архівного фонду НАФ, що є зручним не лише для управлінських функцій, які здійснюються централізовано, а й для певних завдань використання документів. В останні закони введені нові для законів радянського часу структурно-класифікаційні підстави – форми власності, які не порушувалися в західних країнах, що спрямовано на виправлення деяких класифікаційних деформацій.

Досвід інших країн збігається в основному з под[illegible]ними підходами в класифікації сукупного фонду держави, оскільки за деякими винятками він відображає історію та принципи організації, структуру і діяльність суспільства, що відкладена у документах як фактах цієї діяльності за хронологічними, просторовими, структурно-функціональними та іншими ознаками. Подібні класифікації є результатом удосконалення управлінських функцій в архівній справі і, в залежності від мети управління, можуть створювати нові, постійні або

тимчасові. Тому структурно-функціональне підгрунтя класифікації, що відображало б структуру суспільства за діяльністю установ та осіб, які продукують документи, і теоретично розроблялося в СРСР стосовно[6] державного архівного фонду, починаючи з 20-х років XX ст., відображає як загальноприйняті в світовому досвіді методи верхнього рівня класифікації комплексів архівних документів, так і специфіку розвитку держави[7].

Організація самого масиву документів як завдання архівної справи, його опрацювання, зберігання, використання передбачає необхідність створення єдиних принципів, які відображали б природу структури комплексів документів, що, в свою чергу, дозволяло б зберігати, обліковувати та використовувати документи незалежно від тимчасових факторів, державно-політичних, економічних, адміністративно-територіальних та будь-яких інших відмінностей. Архівознавство як наука сформувалося одночасно з усвідомленням цих важливих засад для діяльності архівної системи як документальної бази розвитку суспільства, а також функції держави стосовно її документальної спадщини.

Цілком закономірно, що в будь-якій природній класифікації є суттєва ознака, що відображає закономірності існування об'єктів певного рівня організації систем (в даному випадку – соціальних), що класифікуються. Пізнання цих закономірностей та врахування їх у практиці є неодмінною умовою організації та функціонування системи. Оскільки будь-яка соціальна система, яка працює в суспільстві, створюється з певною метою, що визначається практикою, розробка проблеми класифікації архівного сукупного фонду за природними ознаками як документальної системи не є суто академічною не лише у плані організації документального фонду та його управління, а й у плані організації інформування та його пристосування до потреб суспільства.

Другий тип класифікації, як згадувалося вище, *абстрагується від організаційних принципів формування фонду і заснований на логічному принципі розподілу інформації, що міститься в документах.* Документальний масив є не лише сукупним масивом документів, що структурується за управлінсько-організаційними функціями документальної системи (тобто розглядається як об'єкт архівознавства та архівної справи), але й виступає як масив документальних інформаційних ресурсів, що містить величезну та різноманітну інформацію про розвиток суспільства у всіх його проявах. Класифікація інформації, що міститься в документах, грунтується на гнучкості інформаційних потреб суспільства.

Функції інформування про ці документи виконує науково-довідковий апарат архіву, а також численні науково-довідкові та

інформаційні видання, що створюються фахівцями-джерелознавцями неархівного профілю в контексті діяльності своїх напрямів. У даному випадку документальні масиви архівних джерел розглядаються як об'єкт наук джерелознавчого та науково-інформаційного циклу, серед них – дипломатика, кодикологія, генеалогія, історична географія, документознавство, історична картографія тощо.

Найважливішою дисципліною джерелознавчого циклу серед спеціальних історичних дисциплін, що поставила за мету вивчення закономірностей відображення документної інформації у вторинних інформаційних документах і публікаціях, є археографія. Спільна теоретична та науково-практична розробка різними науками проблем використання документальних ресурсів набуває в умовах сучасної реорганізації архівної справи надзвичайної актуальності. Створення камерально-археографічної моделі наукової репрезентації системи документальних архівних фондів та їхніх інформаційних ресурсів через систему документів вторинного документального рівня є в умовах реконструкції української архівної спадщини, розпорошеної по всьому світу, важливою проблемою сучасної історичної науки.

Тому вивчення сукупного документального архівного фонду як об'єкта архівної справи, архівознавства та археографії, пізнання його місця в системі суспільних відносин та документальних комунікацій, встановлення принципів його організації, структури та використання повинно відштовхуватися, по-перше, від конкретних завдань архівної справи – організації обліку та зберігання з метою використання документів; а по-друге, – від потреб суспільства в документальній інформації.

Отже, склалися дві системи презентації документальної інформації: перша – організаційно-управлінська (облікова), що діє в системі державного управління, і науково-інформаційна, що абстрагується від організаційної структури державного архівного фонду та розглядає інформацію під кутом зору наукового значення документів у залежності від аспектів вивчення документальних масивів. В архівознавстві пропонувалося трактувати першу – як історичну, другу – як логічну[8].

Всередині цих систем традиційно склалися різні форми організації інформації, які прагнуть подолати протиріччя між організацією фондів та організацією інформації відповідно до потреб суспільства. Частково ці питання вирішуються за рахунок системи НДА, що поєднує функції обліку та наукового використання. Але обмеження принципів організації сукупного масиву архівного фонду, принципи його класифікації та внутріфондової система-

тизації, викликані вимогами сталості системи, повинні компенсуватися гнучкістю організації використання її інформації. На жаль, в архівній практиці склалася ситуація, коли деякі спільні теоретико-методологічні аспекти двох типів класифікацій, що існують в надрах архівної системи, незважаючи на наукові розробки теоретика архівної класифікації К.І. Рудельсон[9], не знайшли жодного взаємозв'язку як археографічної проблеми відображення інформації, хоча створення Єдиної системи науково-довідкового апарату та Схем єдиної класифікації документної інформації в систематичних каталогах радянського та дорадянського періодів ставили такі питання. Родові класифікації у радянському архівознавстві розглядалися, як окремі системи або як єдиний послідовний процес, що складається з 4-х етапів: класифікація документів Державного архівного фонду, що визначає організацію мережі; класифікація в межах архіву, що визначає вірну організацію матеріалів за архівними фондами та архівними комплексами; класифікацію документів у межах архівного фонду з метою правильного зберігання та використання; класифікацію інформації, яка міститься у документах з метою її швидкого пошуку[10]. Етапування класифікаційних процесів не зовсім точно збігається з визначенням двох типів (або систем) класифікації. Другий тип класифікації (логічний), на думкою К.І. Рудельсон, має багато спільного з бібліотечними класифікаціями, оскільки природа подокументного пошуку спільна і в надрукованому, і в архівному документі. Але впровадження цих схем як узагальнених також не дало можливості уникнути суперечностей. Плідні результати отримувалися, як правило, при створенні систематичних схем локального типу, впроваджених в окремих профільних архівах.

Структура ДАФ і НАФ відображає структуру суспільства і тому також є об'єктом наукового аналізу та інформування. Сучасна наука висуває питання про розвиток інтреграційних напрямів цього процесу, що розпочався під час створення єдиної державної системи науково-технічної інформації і був викликаний, в свою чергу, процесами впровадження нових комп'ютерних технологій. Але спроби інтеграційних процесів поки ще не вийшли за межі архівних методик удосконалення архівної системи науково-довідкового апарату.

Важливим принципом системно-структурного аналізу є субординація компонентів всілякої системи. На самому високому рівні В.М. Автократов виділяє дві підсистеми предмета: емпіричну та теоретичну. Вони, в свою чергу, також структуруються за частинами, поняттями, формами. Емпірична частина предмета – архівне інформаційне середовище – складається з понять про до-

кументну ретроспективну інформацію, яка об'єднується межами ДАФ, та про евристичні канали, об'єднані з поняттям НДА. Можливе подальше структурування цих підсистем[11]. Якість складності системи визначається тим, що вона виникла в надрах суспільства, яке продукує вільну информацію.

Сучасні концепції ДАФ і НАФ – основоположні в теорії архівознавства. Історія ДАФ, вперше кодифікованого у 1929 р., продовжила генеральну ідею централізації архівного фонду та архівної справи до початку 90-х років. Питання необхідності розвитку концептуальних ідей щодо складу та соціальних, правових і наукових (архівознавчих зокрема) ознак ДАФ були поставлені в середині 80-х років В.М. Автократовим та А.В Єлпатьєвським[12]. Вони виокремили групи питань концептуального плану. Перша група – структура ДАФ, яка будується згідно з сучасними національно-територіальними ознаками, що є цілком закономірним як природний критерій формування документальних систем та відображення діяльності державного організму. Ядром структури визначена мережа державних архівів. Але автори висловили жаль з приводу того, що принцип неподільності фондів, який проголошує, що фонди в їх цілісності повинні зберігатися в одному архіві, часто порушується, не зберігається профіль архівів, створюються стихійні архівні та рукописні підрозділи. Друга група (вічна проблема !) – поглиблення поняття цінності матеріалів та критеріїв експертизи для відбору на постійне зберігання, диференційоване поняття цінності документів як основи створення страхового фонду, виокремлення поняття "документальна пам'ятка" як окрема категорія ДАФ. Третя група – оптимізація складу ДАФ, тобто підвищення рівня інформативності фонду за рахунок підвищення якості комплектування та перегляду складу документів під час експертизи, а також вдосконалення НДА. Четверта група – документи особового походження та визнання приватних колекцій і зібрань, проблеми їх правового врегулювання. П'ята – розподіл сфер збирацької дількості архівів та рукописних відділів. Шоста – наукова розробка архівних фондів на стадії науково-технічного опрацювання, розвиток старих та створення нових форм НДА. Сьома – реалізація в повному обсязі централізованого обліку документів ДАФ. Восьма – застосування засобів обчислювальної техніки.

Як бачимо, концептуальні основи навіть не окреслені, визначене лише коло питань, які можуть знайти відображення у концепції ДАФ. На нашу думку, запропоновані тези присвячені концепції архівної справи та її завданням, а не ДАФ як головному фактору цієї дількості. Його концептуальні базові позиції пов'язані з

визначенням принципів організації сукупного фонду, обсягу фондового складу, його функцій, застосування різних класифікацій документів та інформації з метою організації їх використання, регулювання діяльності різних фондовласників.

Принципи організації сукупного архівного фонду як документальної системи закладають критерії ефективності його функціонування, а принципи опису, систематизації і трансляції документальної інформації – критерії ефективності його використання.

Для пояснення суті проблеми необхідно розглянути історію розвитку та сучасні уявлення про структуру, функції і методи використання сукупного архівного фонду держави як документальної системи в його генезисі та сучасному стані, а також еволюцію основного класифікаційного поняття – архівного фонду, принципів його архівної класифікації та систематизації.

3.2. Сукупна архівна спадщина України: зміст понять Державного та Національного архівного фонду і його архівних класифікацій

Архівна практика радянського і пострадянського періоду в історії України безпосередньо пов'язана із визначенням поняття "архівний фонд". Він використовувався в двох значеннях: як сукупна архівна спадщина (наприклад, "сукупність документів, що належать Радянській державі") і як одна з основних обліково-організаційних одиниць архівної спадщини (поряд з поняттями "одиниця зберігання", "архівна справа", "архівний документ"), що є, за усталеним визначенням, "исторически сложившимся комплексом материалов учреждения, организации, предприятия или отдельного лица"[1]. Але склалося так, що термін "архівний фонд" і в його сукупному значенні, і в значенні окремого комплексу матеріалів, пов'язаних походженням, й досі не має чітко визначеного змісту. Це створює серйозні перешкоди у вирішенні багатьох проблем національної та державної архівної спадщини.

Розглянемо поняття "архівний фонд" у значенні сукупної архівної спадщини України. Воно виникло як результат руйнівних процесів періоду революцій та громадянської війни, що повністю деструктували суспільні відносини та інституції. Тому історія його появи і розвитку змісту є своєрідним феноменом у світовій архівній практиці; згодом цей феномен був нав'язаний і країнам колишнього соціалістичного табору[2].

Формування змісту та обсягу цього терміна і його непереборна неоднозначність посідають чільне місце серед чинників роз-

витку архівної справи в СРСР, у тому числі й в Україні, а також мають принципове значення для розробки концепції архівної та археографічної україніки.

У радянській державі з перших днів її існування архівна справа сприймалася як невід'ємна частина державного будівництва, тому жорстка централізація влади і системи управління в першу чергу торкнулася архівної системи. Спроби закласти законодавчі основи для її централізації були здійснені Декретом Ради Народних Комісарів РСФРР "О реорганизации и централизации архивного дела в Российской Социалистической Федеративной Советской Республике" від 1 червня 1918 р.[3] Ним був ліквідований принцип відомчого зберігання документів в урядових установах і встановлений принцип Єдиного державного архівного фонду, керування яким покладалося на Головне управління ар-хівною справою – особливу частину Народного комісаріату освіти. Таким чином, єдиний державний архівний фонд увібрав до свого складу архіви "правительственных учреждений".

Становлення поняття архівного фонду було тісно пов'язане з формуванням мережі державних архівів та інших установ архівного типу з правом постійного зберігання архівних документів, визначенням їхнього статусу, а також із формуванням складу, структури і підпорядкованості сукупного "архівного фонду", що сформувався в країні.

У березні 1919 р. спеціальними декретами була зафіксована підпорядкованість Головархіву військових архівів, а також губернських і повітових архівів та діловодств, а зі створенням автономних республік у 1921 р. були сформовані органи адміністрації архівних установ автономних республік. Декретом від 29 липня 1919 р. "Об отмене права частной собственности на архивы русских писателей, композиторов, художников и ученых, хранящиеся в библиотеках и музеях" колекційні рукописні фонди бібліотек та музеїв були фактично прирівнені до державних із підпорядкуванням Народному комісаріату освіти[4].

Український уряд згідно з декретом Раднаркому УСРР від 3 квітня 1919 р. "Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти" безпосередньо підпорядковував останньому всі архіви і заборонив установам та організаціям без відповідного дозволу нищити будь-які документи[5]. Наступним кроком стала постанова Раднаркому УСРР про націоналізацію та централізацію архівної справи на Україні від 20 квітня 1920 р., що оголосила "все архивы, включая и *частные собрания документов* [тут і далі курсив наш. – *Г.Е.*], а также старопечатные издания" загальнонародним надбанням, встановила відпові-

дальність за знищення, продаж та передачу архівів, а всі "беспризорные архивы с занимаемыми ими помещениями" передала у повне розпорядження архівних секцій при губвіднаросвіти[6].

Підсумок цього етапу централізації архівної справи констатував Декрет ВЦВК від 30 січня 1922 р. про створення Центрархіву РСФРР, до якого віднесені "все архивные учреждения Республики". Щодо обсягу поняття Єдиного державного архівного фонду, то ст. 2 декларувала: "Все архивные материалы, как те, которые находятся в актохранилищах Центрархива, так и те, которые не находились в таковых, но есть на учете Центрархива, составляют *Единый государственный архивный фонд*"[7]. З цієї констатації не зовсім зрозуміло, які саме архівні матеріали перебували на обліку Центрархіву; припускаємо, що це регламентувалося спеціальнимим секретними інструкціями, але вже з 1924 р. "все находящиеся на территории РСФСР архивы всякого рода учреждений и организаций, действовавших до 7 ноября 1917 г., как ликвидированных, так и не ликвидированных до настоящего времени или преобразованных, должны быть взяты на учет Центральным архивом РСФСР и включены в состав Единого государственного архивного фонда"[8]. До його складу увійшли також "архивные материалы семьи Романовых (бывшей царской фамилии), а также лиц, занимавших ... высшие государственные должности или находившихся в близких отношениях ко двору или к отдельным лицам бывшей царской фамилии"; сюди ж включалися архіви "активных деятелей контрреволюции, а также лиц, эмигрировавших за пределы Республики"[9]. 16 грудня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову "Про єдиний державний архівний фонд УСРР", згідно з якою (без детального переліку) до складу ЄДАФ увійшли закінчені діловодством справи, документи і листування всіх ліквідованих і нині існуючих урядових та громадських установ УСРР[10].

Наступним кроком на шляху централізації архівної справи стала "Устава про єдиний державний архівний фонд УСРР", затверджена Президією ВУЦВК 5 квітня 1930 р. Новий закон докладно розкривав склад ЄДАФ, до якого входили: "закінчені переведенням" матеріали усіх діючих та ліквідованих державних і громадських (у тому числі кооперативних та професійних) установ, підприємств й організацій; матеріали кредитних, торгових, транспортних та інших підприємств за участю державного капіталу, а також концесійних і орендних підприємств; "безгосподарні, відумерлі, конфісковані рукописи"; архіви націоналізованих приватних підприємств; фамільні архівні матеріали, в тому числі й ті, що стосуються "діяльності й життя осіб, які до революції та під

час громадянської війни входили до складу дореволюційних та контрреволюційних урядів або брали участь в реакції та контрреволюції"; негативи фотознімків та кінофільмів[11]. У цьому цікавому законодавчому акті вперше (і, мабуть, востаннє) можемо знайти публічний натяк на існування "спецхранів", куди, очевидно, мали надходити "конфісковані", "заборонені до постанови та оголошення" архівні матеріали, кіно-фотодокументи, "рукописи літературних, наукових та інших творів, періодичної та неперіодичної преси, а так само ілюстровані матеріали".

За масштабами і рівнем централізації архівів цей закон, мабуть, не мав аналогів: він передбачав включення до складу ЄДАФ не лише матеріалів ліквідованих, але "і нині існуючих [!] релігійних громад та установ релігійного культу", а також архівів *партійних і комсомольських організацій*. Останні, правда, мали передаватися "до єдиного державного архівного фонду УСРР за порозумінням Центральної архівної управи з відповідними партійними організаціями та організаціями комуністичної молоді". Це саме стосувалося й профспілкових архівів. Нарешті, приватні особи зобов'язувалися реєструвати в місцевих органах ЦАУ УСРР "належні їм збірки рукописних матеріалів" і дбати "про їхню цілість". Очевидно, більшість цих положень залишилися лише декларацією.

Водночас паралельно створюється окреме архівне відомство, підпорядковане безпосередньо керівництву комуністичної партії, до якого входили Істпарт ЦК РКП(б), партархіви і Єдиний партійний архів при Інституті В.І.Леніна[12].

Утворення Союзу РСР супроводжувалося автоматичним перенесенням організаційної практики архівної справи, що склалася в РСФРР, на інші республіки. Це стосувалося й системи партійних архівів. В Україні створюється Архівний фонд КП(б)У, починають діяти партійні архіви і Єдиний партійний архів Інституту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У[13]. Архівний фонд КП(б)У (як і РКП(б), й ВКП(б) у Росії та КПРС у СРСР) створювався за рахунок цілеспрямованого й планомірного збирання документальних матеріалів про революцію, покладеного на Істпарти (Комісії з історії комуністичної партії): "Все архивные, музейные и другие материалы, имеющие отношение к истории революции и Коммунистической партии Украины, в чьем бы ведении они ни находились, поступают в полное и исключительное распоряжение Истпарта"; останньому надавалося право створювати архіви і музеї на місцях та здійснювати "изъятие, выемку из всех дел" відповідних матеріалів в усіх установах та органах[14]. 1922 р. Істпарти були виведені з підпорядкування ВУЦВК і

передані до ЦК КП(б)У. Після об'єднання в 1928 р. Істпарту та Інституту В.І.Леніна в Інститут В.І.Леніна при ЦК ВКП(б) у 1929 р. при ньому створюється Єдиний партійний архів і затверджується "Положення про Єдиний партійний архів ВКП(б)". До складу партійного архіву та тридцяти його місцевих відділень увійшли архіви центральних партійних установ, а також документи та фотоматеріали інших політичних партій, профспілкових, кооперативних, громадських та інших організацій. Згодом відбувається реформування мережі істпартів та партійних архівів: український Істпарт реорганізується в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У; створюється єдиний партійний архів (ЄПА) Компартії України. Науково-методичне керівництво комплектуванням, систематизацією та опрацюванням цих фондів здійснювалося Інститутом В.І.Леніна та відповідними інститутами в республіках, а в Україні – Інститутом історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У[15]. В результаті чергової реорганізації в 1939-1940-х рр. був створений Центральний партійний архів ЦК КП(б)У та обласні партархіви[16].

Отже, можна констатувати, що на кінець 20-х остаточно сформувалися за складом дві офіційні архівні структури і два архівних фонди окремої підпорядкованості та науково-методичного керівництва, що існували паралельно, – Єдиний державний архівний фонд і Архівний фонд ВКП(б)[17]. Ситуація з наявністю двох фондів, один з яких – "єдиний", а другий – партійний, не могла тривати довго. Двозначність терміна "єдиний" знімається в 1941 р., коли у визначення власне державного фонду офіційно вводиться поняття ДАФ без ознаки "єдиний".

Наступні постанови і положення щодо цих фондів і архівів суттєво не видозмінювали, а лише уточнювали поняття та профіль комплектування, що, зрештою, так і не були остаточно чітко визначені. Сформований на початок 40-х років. склад ДАФ був закріплений 1941 р. Положенням про Державний архівний фонд Союзу РСР. Центральне архівне управління з 1938 р. було перейменовано на Головне архівне управління і передано у відання НКВС СРСР, що надало додаткового імпульсу для посилення адміністрування та доцентрових тенденцій в умовах формування ДАФ[18]. Уникаючи будь-якого визначення терміна ДАФ (що є цілком зрозумілим за тих умов), автори Положення водночас винятково детально характеризують його склад. Отже, до Державного архівного фонду віднесені всі державні, релігійні, корпоративні, колективні та приватні архіви й колекції, що існували до встановлення радянської влади на тогочасній території СРСР, архіви і матеріали всіх діючих державних установ та установ державного

підпорядкування, приватних осіб, що надійдуть "законным путем в распоряжение государства", в тому числі "бесхозные, вымороч-ные и конфискованные документальные материалы"[19]. Щодо родо-видового складу документів, то в Положенні 1941 р. визначалися фактично такі види матеріалів:

1. Власне документальні матеріали;

2. Писемні пам'ятки історії, права, мистецтва, літератури і побуту народів СРСР;

3. Фото- фоно- кіноматеріали: негативи кінофільмів і фотографій, позитиви, що їх доповнюють, матриці грамофонних платівок, матеріали звукозаписів;

4. Ілюстративні, рукописні та інші матеріали, які видавалися з метою агітації і пропаганди (плакати, листівки, звернення, прокламації тощо)[20].

У 40-х років активізується процес роз'єдання ДАФ на відомчі архівні фонди. Криза комплектування, що на той час практично припинилося через перевантаженість архівосховищ, неминуче ставила на порядок денний питання про створення нових відомчих архівів і вилучення зі складу ДАФ значних архівних комплексів. Ця проблема стала предметом широкого обговорення на нараді керівних працівників архівів наркоматів та інших центральних установ СРСР та РСФСР у червні 1944 р. Незабаром було створене Архівне управління Наркомату іноземних справ СРСР (1945); відділ архівів Наркомату оборони (існував з 1936 р. як відомчий архів) був перетворений на Архів Міністерства Збройних сил СРСР (1946); для зберігання трофейних матеріалів утворюється надсекретний Особливий архів (1946). Могутня авторитарна система виявилася неспроможною утримати під своїм адміністративним контролем величезний масив ретроспективної інформації[21].

Положення 1958 р. підтвердило і закріпило основні засади щодо складу ДАФ, закладені в Положенні 1941 р. (ДАФ трактувався як "сукупність належних Радянській державі документальних матеріалів, що мають наукове, політичне і практичне значення, незалежно від часу їх виникнення, техніки і способу відтворення". Так само детально, як і в попередньому Положенні, розписаний склад ДАФ[22]). Положення частково зафіксувало відокремлення від ДАФ ряду архівних масивів, зокрема, матеріалів центральних та місцевих органів військового управління, НКВС; порівняно з Положенням 1941 р., з ДАФ виключалися також безгосподарні, відумерлі та конфісковані документи, що мають наукове і практичне значення[23].

Затверджене Радою Міністрів СРСР "Положение о Главном архивном управлении при Совете Министров СССР и сети

центральных государственных архивов СССР" від 28 липня 1961 р. спеціально не розглядало поняття "Державного архівного фонду", але чітко окреслило, що "в ведении Главного архивного управления при Совете Министров СССР находятся документальные материалы Государственного архивного фонда СССР, хранящиеся в центральных государственных архивах СССР"; зазначалося, що матеріали державних архівів союзних республік також перебувають у віданні Головархіву СРСР, але через архівні органи союзних республік[24].

Зауважимо, що загальне трактування поняття "державний архівний фонд" і надалі не обтяжувалося чіткими дефініціями і нібито передбачало, що всі без винятку установи були "державними", а їхні фонди входили до складу ДАФ. Водночас на практиці, крім "позадержавного" партійного архівного фонду, існували й закриті фонди певних відомств, перш за все, КДБ та Міністерства оборони, вищих органів влади. Такі фонди відкрито не заявлялися в жодному документі, що підлягав публічному друку та публічному обговоренню. Діяльність цих закритих архівів регламентувалася власною правовою та нормативно-інструктивною базою відповідного відомства або органу. Обсяг поняття "державний архівний фонд" також був багатозначним, і в офіційних положеннях, нормативно-інструктивних документах він пов'язувався не лише з мережею установ, підпорядкованих Головархіву, а й з певними відомствами з правом створення архівів та інших архівних підрозділів.

Положенню про ДАФ СРСР 1980 р. також притаманні деякі суперечності. Так, Державний архівний фонд традиційно проголошується повною власністю держави; разом з тим він складає "достояние" радянського народу. Обов'язки держави перед безвмістовною категорією "радянський народ" щодо архівного фонду не застережені, як і право власності цього народу на його ж надбання. "Позадержавний" архівний фонд КПРС та компартій радянських республік нібито не існує, принаймні, про нього в Положенні немає згадки, і т.п.[25]

Отже, загалом можна твердити, що до 90-х років у СРСР, а відповідно і в Україні, де-факто існувало кілька структурних частин архівного фонду держави, що зберігався в "государственных архивах, отраслевых государственных фондах и других ведомственных архивах", а також у тих, що були поза межами офіційного визнання "державними"[26]:

1. Державний фонд мережі державних центральних, обласних, крайових, місцевих, районних та інших архівів, що підпорядковувалися безпосередньо Головному архівному управлінню при

Раді Міністрів СРСР та відповідним республіканським архівним управлінням. Він складався з частини документів постійного зберігання, взятих на облік у державних архівах, а також з частини відомчого поточного фонду, що формувалася в державних установах та організаціях і з часом передавалася на постійне зберігання до центральних, обласних та місцевих державних архівів;

2. Галузеві державні фонди міністерств, відомств та організацій, що здійснювали постійне державне зберігання документів Державного архівного фонду СРСР: "Всесоюзний геологический фонд при Министерстве геологии СССР", "Государственный фонд данных о состоянии окружающей природной среды Государственного комитета СССР по гидрометеорологии и контролю природной среды"; "Центральный картографо-геодезический фонд Главного управления геодезии и картографии при Совете Министров СССР"; "Информационный фонд стандартов и технических условий Государственного комитета по стандартам", "Всесоюзный государственный фонд кинофильмов Государственного комитета СССР по кинематографии"; "музеи и библиотеки Министерства культуры СССР"; "Академия наук СССР и академии наук союзных республик", "Министерство иностранных дел"[27]. Усі ці установи й відомства, зрозуміло, збирали специфічні документи або колекційні фонди. Галузеві фонди ставилися на централізований облік у Головархіві, але підпорядковувалися Головархіву лише методично.

3. "Позадержавний" архівний фонд КПРС та компартій радянських республік, комплектування і діяльність якого регламентувалися службовими документами закритого типу;

4. "Позадержавний" архівний фонд деяких владних структур, зокрема, Комітету державної безпеки, Міністерства оборони тощо; ці фонди, як результат діяльності структур закритого типу, не включалися в поняття "ДАФ";

5. Архівні фонди неофіційних "громадських" організацій (але не юридичних осіб; після реєстрації громадська організація автоматично, так би мовити, набувала "державного" статусу і розглядалася як потенційне джерело комплектування ДАФ);

6. І, нарешті, архівні документи приватних осіб, що були в особистій власності і не включалися в поняття ДАФ.

Нечіткість формулювань практично "випала" з поля зору теоретиків архівознавства, і це цілком пояснюється суспільно-політичними мотивами. Виняток складає виступ та стаття А.Д.Степанського, яка вийшла фактично під час перебудови, коли критика вже дозволялася, – "Державний архівний фонд СРСР як відображенння соціально-економічної та політичної системи сус-

пільства", де автор звертає увагу на некоректність існуючих класифікацій складу ДАФ і відсутність єдиного логічного підгрунтя, коли перемішуються ознаки різного порядку: власність, принципи документостворення, різновиди документів тощо. Він пропонує наблизити структуру ДАФ до діяльності та класифікації згідно з напрямом "історично складених форм організації суспільного життя" (замість синонімічних понять установа, організація, підприємство), враховувати особливості історичного розвитку націй і народів СРСР.[28]. Степанський також звернув увагу на правову невизначеність існування понять ДАФ і АФ КПРС і пропонував поєднати їх в межах Загальнонаціонального архівного фонду.

Певна неоднозначність вживання терміна "державний" стосовно архівного фонду неодноразово критикувалася відомою американською дослідницею Патрицією Кеннеді Грімстед. Вона наголошувала на тому, що це поняття внаслідок тоталітарного характеру влади та браку поваги до прав на приватну власність з боку держави охоплювало багато типів архівних документів, які в "несоціалістичних" країнах не вважалися державними. З іншого боку, навпаки, це поняття не поширювалося на "державні" за характером і змістом архіви комуністичної партії та апарату управління деяких вищих органів державної влади, на документи, пов'язані із зовнішньою політикою, обороною, діяльністю служби безпеки[29].

Розпад СРСР викликав енергійні рушійні процеси в новостворюваних незалежних державах і появу нових законодавчих актів, що регулювали архівну справу, в тому числі – функціонування поняття "архівний фонд". Обсяг загального поняття фонду значно розширюється, а визначення "державного архівного фонду" практично зникає з законодавчої лексики верхнього рівня як всеохоплююче поняття. Цілком закономірний процес відмови від "советской общности" схилив терези в бік національного трактування архівної спадщини. Виникає і починає активно вживатися нове поняття – "національний архівний фонд", або просто "архівний фонд" певної держави.

Рішуча завзятість і поспішність у законодавчому вирішенні проблем національної та державної архівної спадщини, викликані об'єктивними законами "зречення" від "одержавлення" власності та національного нівелювання за радянських часів, створили додаткові протиріччя не лише в загальнонауковому та практичному визначенні архівної спадщини, а й в його юридичному змісті. Невизначеність обсягів та змісту різних понять, якими оперували творці законів, призвели до змішання (як тотожніх або близьких

за значенням) понять "національний архівний фонд", "державний архівний фонд", "архівний фонд держави", а також "архівний фонд документів, узятих на державний облік" (останні, правда, не фіксуються в законах як спеціальна дефініція, але, як буде показано далі, передбачається їхнє реальне існування на практиці).

Першим таким законом, прийнятим ще 13 лютого 1990 р., за часів агонії СРСР, став Закон Литовської РСР про архіви . В ньому до "архівного фонду Литви" були віднесені документи "Литовської держави та її історичної спадщини" – всі документи, що виникли та знаходяться на території держави, а за її межами – такі, що були вивезені до інших республік СРСР та зарубіжних країн. Так, декларувалося, що "Литовський архівний фонд складається з документів Литовської держави та її історичної спадщини", включаючи документи і архіви, "що були вивезені з Литви і зараз знаходяться в державних установах та громадських організаціях інших радянських республік та зарубіжних країн". Разом з тим до фонду віднесені й ті "документи, що виникли або були зібрані в процесі діяльності організацій або окремих осіб і знаходяться чи колись знаходилися в інших республіках або зарубіжних країнах, але були історично пов'язані з Литвою". Всі ці документи проголошуються такими, що складають національне надбання республіки та підлягають її юрисдикції[30]. Зрозуміло, що таке широке трактування Литовського архівного фонду суперечить нормам міжнародного права.

Литовський закон був першим серед радянських, що визнав три форми власності на архівні документи: державну, громадську (громадських, політичних, конфесійних організацій та інших юридичних осіб, що знаходяться на території Литви), а також приватну (фізичних осіб)[31]. Продекларувавши архівний фонд Литви "історичною спадщиною" держави, закон не лише заявив про державну юрисдикцію над ним, але й прямо ввів статтю про державний нагляд ("надзор") і загальнонаціональну реєстрацію Архівного фонду в Зводі Архівного фонду Литви.

Архівні закони Латвії та Естонії в частині структури фонду та власності практично продублювали Литовський закон, але ввели поняття "національний архівний фонд", що після розпаду СРСР увійшло в наступні законодавчі акти практично всіх республік.

Проекти російського закону про Архівний фонд та про архіви 1991-1993 рр. пройшли стадії осмислення не лише загальнокультурологічного значення архівної спадщини, а й її юридичного змісту, що має виняткове значення для розв'язання взаємних претензій на архівні фонди. Визначення юрисдикції "Російського ар-

хівного фонду" пройшло етапи від всеохоплюючого визнання фонду як національної спадщини, що складається "из всех документов по истории России с древнейших времен до современности независимо от места их хранения и форм собственности", до поняття документів, що зберігаються на території Російської Федерації.

Російський архівний закон був прийнятий Верховною Радою і підписаний Президентом 7 липня 1993 р. як "Основы законодательства Российской Федерации об Архивном фонде Российской Федерации и архивах". Стаття 1 чи не вперше в архівному законодавстві чітко визначає основні поняття: Архівний фонд Російської Федерації, архівний документ, архівний фонд, архів, таємний архів. Під АФРФ та його складом розуміється вся сукупність документів у межах території РФ незалежно від джерела створення, виду носія, місця зберігання і форми власності, що має історичне, наукове, соціальне, економічне, політичне або культурне значення для спадщини народів РФ, яке визначається спеціальною експертизою (Ст. 1 та 5)[32]. Важливою є публічна декларація про подвійну структуру архівного фонду держави, з його розподілом на державний та недержавний, а також визнання державної, громадської та приватної власності. Державний архівний фонд включає до себе архівні фонди і архівні документи федеральної власності, державної власності республік, країв, областей, автономних областей, округів, міст Москви та Санкт-Петербурга, а також муніципальної власності. До його складу віднесені федеральні архіви і центри зберігання документації, а також ті, що створювалися і створюються в процесі діяльності федеральних органів державної влади, Генеральної прокуратури РФ, Центрального банку РФ та інших банків, організацій і установ, що віднесені до федеральної власності; архівні фонди та архівні документи, отримані в установленому порядку від громадських та релігійних об'єднань і організацій, юридичних та фізичних осіб (Ст.6). Фактично об'єктом державної юрисдикції оголошено ті документальні фонди, що мають статус федеральної власності загальнофедерального або місцевого характеру за структурою РФ, ті, що поставлені на державний облік і є результатом їхньої діяльності. Остаточний варіант Основ визнає форми власності громадських об'єднань, церкви та її організацій і об'єднань (з часу відмежування від держави), приватної власності (хоча не визначає процедури їхнього співіснування та міри відповідальності або невідповідальності держави за схоронність недержавних архівів, крім державного обліку), але вже не претендує на юрисдикцію над тими архівними матеріалами, що зберігаються за кордоном[33].

Прийнятий 24 грудня 1993 р. Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" демонструє, на нашу думку, виважений результат копіткої роботи по вивченню й узагальненню досвіду попередників з метою уникнення притаманних їм помилок, неточностей, суперечностей. До нього введено дефініцію "Національного архівного фонду" з ширшим юридичним значенням, аніж у концепції "Державного архівного фонду" радянського періоду: "Національний архівний фонд – це сукупність документів, незалежно від їх виду, місця створення і форми власності на них, що зберігаються на території України, відображають історію духовного і матеріального життя її народу, мають наукову історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані у порядку, передбаченому цим законом"[34].

Щодо матеріалів українського походження, що опинилися за кордоном, то український архівний закон, критично врахувавши досвід попередників, подає узгоджене з міжнародним правом та архівною практикою формулювання: до Національного архівного фонду України віднесені лише ті архівні матеріали, що підлягають поверненню відповідно до міжнародних угод[35].

Таким чином, Україна намагається уникнути більш претензійних визначень, що раніше були зроблені Литвою й кількома іншими державами-спадкоємицями колишнього СРСР, та визначає свою концепцію у відповідності з Мінською угодою країн Співдружності щодо вирішення проблеми архівних претензій (квітень 1992 р.). Група експертів Співдружності Незалежних Держав прямо визначила необхідність врахування юридичного змісту поняття національної архівної спадщини і його відповідності міжнародним нормам. Сторони з'ясували позиції і дійшли висновку, що "все государства-участники имеют право на возвращение тех фондов, которые возникли на их территории, связаны с их историей и в разное время оказались за их пределами"[36]. Такі аморфні декларації можна трактувати як "прагнення", але вони закладають можливості розробки спеціальних двосторонніх угод щодо власності окремих країн, об'єктів повернення, об'єктів спільної спадщини, а також щодо відповідальності, форм та пільг при використанні спільної спадщини. Цитована вище стаття значною мірою була переглянута на зустрічі представників десяти країн у Москві в липні 1992 р. У підписаній угоді відчувається прагнення уникнути неоднозначності і спиратися скоріше на принцип провенієнції, а не пертиненції: "Стороны имеют право на возвращение тех фондов, которые возникли на их территории и в разное время оказались за их пределами"[37].

Ця домовленість була згодом підсилена угодою про реституцію культурних та історичних цінностей, підписаною головами

держав у Мінську 14 липня 1992 р.[38], але, за слушним зауваженням українських спеціалістів, "в Угоді відсутні механізми практичного здійснення цієї роботи, а натомість передбачено в кожному конкретному випадку узгоджувати це в двосторонніх угодах"[39].

Отже, проблема повернення культурних цінностей суттєво вплинула на визначення понять державного фонду, національної спадщини, форм власності та їхнього юридичного забезпечення.

Щодо України, то, на нашу думку, поняття "створені на її території" також не може бути визнано чітким формулюванням принципу провенієнції, оскільки територія українських земель у різні часи визначалася різним адміністративним устроєм тих держав, до складу яких вони входили. Принцип провенієнції щодо реституції культурних цінностей згідно з відповідними міжнародними угодами може бути застосованим виключно для катаклізмів XX ст., а якщо врахувати незавершеність реституційних процесів, з точки зору юридичного унормування і практичної реалізації, нератифікованість відповідних міжнародних архівних угод, актів та декларацій ООН і ЮНЕСКО щодо реституції, то на сьогодні завдання повернення архівів, що опинилися за межами України, виглядає досить химерно[40].

Повертаючись до українського архівного закону, необхідно, знов-таки, підкреслити більшу чіткість у визначенні форм власності, прав та обов'язків власників перед державою за схоронність матеріалів і правового регулювання відносин між державою та власником. Закон визнає три форми власності на документи Національного архівного фонду України: державну, колективну та приватну (ст.21); закон суворо зобов'язує зареєструвати документи, що знаходяться у колективній та приватній власності і дотримуватися встановленого порядку їхнього обліку та зберігання (ст. 24, 25). Український закон вигідно відрізняється від інших, про які йшлося вище, тим, що приділяє велику увагу проблемі доступу та використання фондів, чітко визначає міру відповідальності держави за всі складники Національного архівного фонду.

Отже, огляд розвитку архівного законодавства дозволяє зробити певні висновки. На сьогодні склалася ситуація, коли ні на законодавчому рівні, ні на практиці й досі чітко не визначені обсяги й зміст деяких термінів. За радянських часів були декларовані три форми власності: державна (загальнонародна), колгоспно-кооперативна (на практиці повністю одержавлена) та особиста. Всіма державними законами (і, перш за все, Конституцією СРСР) проголошувалася наявність єдиної державної (пізніше – т. зв. "загальнонародної") власності на засоби виробництва та матеріальні

ресурси. Громадська (або публічна) власність була фіктивною декларацією, приватна в рамках закону взагалі не існувала, а особиста власність на архівні документи "дозволялася" в межах колекційної діяльності, що здійснювалася на "трудові доходи". Таке трактування усі архіви, що не знаходилися в особистій власності, мали б підводити під поняття "державної" та "загальнонародної". Сюди включалися б не лише таємний "Особый" архів, секретні архіви КДБ, Міністерства оборони та інших відомств, але й партійні архіви, адже партія була єдиною і стояла при владі, тобто "зрослася" з державою і поза державою не функціонувала, в різних ситуаціях виступала або як надбудова над державою, або як її іманентна частина, оскільки існувала в надрах держави (а поза державою, як відомо, оголошувалася тільки церква). На практиці абсурдність такого декларування "загальнонародної" власності визнавалася керівництвом. Ліквідувати цю абсурдність видавалося за можливе шляхом публічного проголошення закону з паралельним існуванням не оголошених публічно секретних або службових нормативних документів вищого державного рівня. Ці нормативні документи визнавали наявність інших компонентів архівного фонду держави – архівів комуністичних партій (загальносоюзної та республіканських), архівів інших недержавних організацій та об'єднань, секретних архівів. Усі вони керувалися постановами та правовими нормами зрощеного органу, що визначався в публічному узусі як "Партія і Уряд", а насправді замикався на тих самих фізичних особах, які представляли одночасно і "Партію", і "Уряд". Отже, маємо справу з двома категоріями архівів – "архіви для народу" і "архіви для себе".

Нові незалежні держави спробували усунути ці протиріччя. Були офіційно проголошені три форми власності на архівні документи (державна, громадська та приватна), які з моменту вступу закону в дію набували сили. Архівний фонд Компартії СРСР, республіканських компартій та деякі закриті архіви увійшли до складу державного фонду. За новими партіями визнавалася громадська власність на архіви, що, за бажанням власників, могла увійти до складу державної. Всі фонди на території держави проголошувалися "національним архівним фондом", що знаходиться під юрисдикцією держави. Подібні норми характеризували й зміни в архівному законодавстві країн колишнього соцтабору[41]. Лише Росія, з огляду на багатонаціональний склад федерації, використала термін "Архівний фонд Російської держави", який за обсягом та змістом збігався з поняттям "національний" у нових законах інших колишніх республік СРСР. Але поняття "національний" також несе певну невизначеність, оскільки концентрує

увагу на національній спадщині у зв'язку з державним контекстом, а тому, крім культурологічного, має і юридичний зміст у контексті прав власності нації, що створила нову державу, і прав інших держав, на території яких залишаються архіви іншої нації або народу. Не випадково у багатьох народів поняття національної власності має державно-політичний зміст, що дозволяє зберегти рівновагу між поняттями нації і народу та державою, яку вони представляють.

Світова практика, в першу чергу західних країн, щодо цих питань досить різноманітна (і вона була плідно врахована авторами українського архівного закону). Поняття "національний" стосовно архівної спадщини вживається в трьох значеннях: "національний архів" (що одночасно є національно-державною адміністрацією); "національні інтереси" (щодо змісту конфіденційної або таємної інформації) (США, Канада, Великобританія)[42]; "національний фонд документів і бібліографічних матеріалів", що складає національне надбання (Іспанія, Китай)[43]. Але поняття "національний" у зазначених країнах має державно-політичний зміст; воно означає сукупний архівний фонд, що зберігається в межах території держави і перебуває під державною юрисдикцією.

У більшості західних країн (США, Канада, Швеція, ФРН, Японія та інші) централізованого управління архівною справою не існує; немає й універсального архівного закону, що регулював би статус сукупного архівного фонду. Діяльність архівів регламентується рядом актів, серед яких є й закони про державні архіви. Подекуди європейська практика (Франція, Іспанія, Швеція) передбачає регулювання правових відносин між державою і власниками громадських та приватних архівів, визначає права розпорядження документами і державного конролю над ними[44]. Тому концепція державної реєстрації та опису культурної спадщини, що зберігається поза державними архівами, активно підтримується в цих країнах.

Жодна західна держава не має спеціального закону про державний або національний архівний фонд. Закони, як правило, регулюють правовий статус, управління та діяльність національних архівів, державних та федеральних органів і концентрують увагу на проблемах схоронності, доступу, власності, авторських прав, а також юридичних та фінансових питаннях використання документів, їх переміщення за кордон (у цих ситуаціях архіви найчастіше оцінюються як державна нерухомість і підпадають під відповідне законодавство)[45]. Немає єдиного загальнодержавного закону стосовно архівної справи і в Сполучених Штатах. Архівна справа регулюється законами кількох рівнів (федерального рівня,

рівня штату, місцевої влади). Декілька законів, що враховують різні форми власності та специфічні фонди (переважно федеральної власності), також регулюють архівну справу. Серед загальнонаціональних, наприклад, можна навести Закон про таємницю (1974, 1976, 1977, 1988); Закон про систему федеральних архівів та управління (1976, 1984); Закон про зберігання архіву документів та матеріалів Президента (1974, 1984); Закон про авторські права (1976); Закон про Президентський архів (1978), Закон про Адміністрацію Національного архіву (1984); Закон про архівну колекцію документів у справі замаху на Президента Дж. Ф.Кеннеді (1992)[46]. Основні питання архівних законів США, як, до речі й інших країн, які не порушували природний склад соціальних відносин та основ власності, – проблеми управління архівною справою та доступу до інформації. Проблеми дефініції державного фонду та національної спадщини не існує, оскільки їх значення, за невеликими відмінностями та винятками, збігається, а регулювання здійснюється законами про власність. Приклади більш централізованого підходу до державної юрисдикції архівної спадщини подає Австралія (Австралійський Союз держав Південної Півкулі), що входить до Британської співдружності, і також має окремі закони в кожному з шести штатів федерації (наприклад, архівні закони Тасманії, Нового Південного Уельса тощо), які регламентують функціонування державних установ. Дуже показовим є поєднання в єдиному законодавчому акті архівного та бібліотечного законодавства, наприклад у Квінсленді та в Південній Австралії [47].

Важливою універсальною особливістю юридичної практики західних країн є відкритість законодавства про різні види і типи фондів. Усю сукупність законодавчих актів можна розцінювати як систему централізованого управління архівними установами (за аналогією з Положенням про Головне архівне управління України), а також як систему норм, що поширюються на специфічні архівні фонди різної форми власності.

Повертаючись до проблем держав колишнього СРСР, зазначимо, що юридична нерозробленість понять та співвідношення їхнього етнічного і державно-політичного змісту продовжує породжувати різні неузгодження і протидіяти розвиткові міжнаціональних відносин та встановленню певного статус-кво, наприклад у справах "повернення" спадщини народу. Останні закони (зокрема, російський та український) більш обережно, ніж, наприклад, литовський і латвійський та проекти вірменського і казахського, оперують терміном "національна спадщина" в контексті державної власності[48].

Оскільки виникли протиріччя між законами новостворених держав та міжнародними архівними законами, претензії перших на всеосяжність були зняті та обмежені існуючими територіями і юридичними правами на фонди в інших країнах. Юридичні засади включення до національного фонду країни національних фондів, що зберігаються в інших державах, обмежуються дією загальноприйнятого на міжнародному рівні принципу провенієнції (в даній сфері міжнародного права мається на увазі принцип державно-територіального походження), що є основним принципом права власності на документи. Тому в останніх законах у поняття національного фонду увійшли архіви та документи, що зберігаються в межах території держави незалежно від джерела створення, виду носія, місця зберігання і форми власності, та мають історичне, наукове, соціальне, економічне, політичне або культурне значення. Разом з тим спроби "розвести" поняття національної та державної спадщини все ж таки залишаються не доведеними до кінця. Тому їх впровадження у практику і надалі буде створювати внутрішні та міжнародні проблеми, якщо не вирішити кардинальних питань обсягу та змісту термінів, а також механізму їх використання. Досі не виокремлені поняття "архівний фонд держави" та "національна архівна спадщина"; не встановлений юридичний та культурологічний зміст поняття "національні фонди".

Разом з тим використання закону тотожності понять у науці має довгу традицію, й без попереднього вирішення проблеми однозначності термінів та чіткості у понятійному апараті жодне наукове дослідження не буде прийнятним. Уся юридична практика (в тому числі й у галузі законодавчих процесів) базується на необерненості та однозначності термінів, що дозволяє уникнути багатьох суперечностей у їхньому використанні.

Національна архівна спадщина може розглядатися і як державна спадщина країни, що визнана принципом провенієнції (тоді до неї будуть віднесені фонди, що створені на території певної держави і зберігаються на її ж території або поза її межами), і як національна спадщина народу, частина якої виходить за межі державної юрисдикції. Це протиріччя треба подолати.

Тому пропонуємо для першого значення поняття НАФ ввести поняття *Національно-державного архівного фонду України*, який, незалежно від виду, місця створення і форм власності, підлягає юрисдикції Української держави. Цей зміст однозначно викладений у статті 1 Закону України про НАФ: сукупність документів, "що зберігаються на території України" і ті, що "відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну". До

складу цього фонду увійдуть документи, які під час проголошення незалежності України опинилися на її території, пов'язані з Україною походженням, або потрапили на її територію законним шляхом відповідно до норм міжнародного права і охоплюють не лише спадщину українського народу, а й усіх народів, що проживають на території України. Слід зауважити, що український закон робить спробу уникнути традиційного протиріччя у проблемі архівної спадщини, що перебуває за межами України: "Держава *виявляє особливу турботу про поповнення* Національного архівного фонду документами історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, у пріоритетному порядку підтримує і фінансує *їх виявлення, взяття на облік, повернення, придбання або відтворення в копіях*" (ст.17).

Для другого значення поняття НАФ пропонуємо ввести поняття *Національна архівна спадщина українського народу*, яке охоплює всю сукупність архівної спадщини українського народу, незалежно від часу створення, місця створення, виду, форми власності і територіальної приналежності. Її реконструкція складає науково-практичне завдання наук архівного кола та безпосереднє завдання камеральної археографії. До її складу входить не вся, але найбільша частина національно-державної спадщини (якщо мова йде про український народ), спільної спадщини інших держав, які існували на сучасній території України, а також фонди, які "законно" опинилися за рубежем. Власне, цю спадщину можна охопити поняттям "архівна україніка", а її реконструкцію вважати одним з основних напрямів державної науково-культурологічної політики.

Створення національної програми монументальних видань історичної спадщини (в широкому значенні) та науково-інформаційного археографічного реєстру архівних документальних джерел, колекцій, архівних фондів та зібрань документів у вигляді загальнодержавного архівного Зводу "Архівна Україніка" є необхідним елементом національно-державної ідентифікації України. Розробка науково-теоретичних та методичних засад створення та механізмів реалізації такої програми наукових досліджень є серйозним науковим завданням, що сприятиме повноцінному функціонуванню української держави.

В основі пропонованого розподілу – прагнення уникнути двозначності терміна "національний фонд", тобто, державно-політичного змісту поняття "Національно-державний фонд України" і культурологічного змісту поняття "Національна архівна спадщина українського народу". Якщо в першому випадку основ-

ним є принцип державно-територіального походження (державної провенієнції), то в другому – принцип історичного походження, який враховує сукупні ознаки національної спадщини: адміністративно-територіальний устрій минулих часів, причетність документів до національної культурної спадщини українського народу, незважаючи на права власності різних держав або осіб.

Підстави для розгляду сукупної архівної спадщини в двох контекстах – національно-державному та національно-культурологічному – визначаються особливостями історії українського народу. Перш за все, необхідно враховувати кілька важливих факторів.

Перший – багатовікова історія України в складі інших держав. Вона здобула незалежність і фактично стала суб'єктом міжнародного права лише в 1991 р. Межі її зафіксованої на той час території є межами її державної юрисдикції. Лише з 1991 р. можна фіксувати державно-політичний зміст поняття "національний фонд". Національна ж спадщина України в силу історичних обставин (на відміну, наприклад, від західноєвропейських країн) набагато ширша в розумінні державно-політичного її змісту.

Другий – лише в 1939 р. Україна етнічно була об'єднана в рамках єдиної визначеної території, яка, в свою чергу, входила до складу єдиної держави.

Третій – оскільки межі території України в історичній ретроспективі не можуть бути зведені до сучасних офіційних кордонів держави, визначення спільної спадщини України та держав- "метрополій" має спиратися на історичні законодавчі акти колишніх держав, до складу яких входила Україна, на нові підзаконні акти до архівного закону 1993 р., а також нові міждержавні угоди, які розробили б принципи чіткої фіксації меж спільної спадщини.

Четвертий – документи органів влади та управління колишніх "метрополій" – власність нинішніх держав-спадкоємиць – залишаються за межами України. Проблеми доступу та використання більшості фондів як спільної спадщини необхідно вирішити на підставі спеціальних міждержавних нормативних документів.

З огляду на історичні особливості розвитку України, перш за все – нереалізованість упродовж століть державотворчих процесів в Україні у вигляді самостійної держави, – багато архівних фондів історичних держав, до складу яких входила Україна, не можуть бути фізично повернені в Україну, але, зрозуміло, мають безпосереднє відношення до її національної спадщини. Як правило, вони можуть бути віднесені до тієї категорії спільної історичної спадщини різних держав, яка зберігається в інших державах-спадкоємицях та зарубіжних країнах і вважається їхньою власністю на законних засадах.

Перш за все, йдеться про: матеріали центральних державних органів влади та управління колишніх держав; фонди українських громадських та релігійних об'єднань або організацій, юридичних та фізичних осіб, приватні колекції окремих осіб, що були громадянами або проживали в тій країні, але ідентифікували себе як українці. Ці документи можуть бути як спадщиною України, так і спадщиною кількох держав-спадкоємиць; їх можна класифікувати як "спільну архівну спадщину".

Відомо, що протягом близько півтора століття західноукраїнські землі Галичини та Буковини були складовою частиною імперії Габсбургів та її наступниці Австро-Угорської монархії, а Правобережна Україна протягом століть була частиною Великого князівства Литовського (до 1569 р.), згодом (до 1795 р.) – частиною Речі Посполитої, а після неї – Російської імперії. Архівні фонди центральних урядових органів стали невід'ємною складовою частиною відповідних центральних архівів сучасної Росії, Польщі, Литви, Австрії та Угорщини. Сьогодні важко заперечувати виняткові права власності вказаних держав на ці фонди.

Отже, цих суперечностей у законах і в їхній практичній реалізації можна уникнути шляхом чіткого розподілу сфер впливу і дефініцій, які мали б юридичний зміст. Разом з тим необхідно вирішити науково-практичні завдання інтелектуального "повернення" української історичної пам'яті. Власне, це завдання стосовно національної спадщини інших держав-спадкоємиць рефреном проходить в їхніх архівних законах; на цьому наголошує і український архівний закон.

Створення Державного археографічного реєстру україніки – надзвичайно важлива наукова та науково-організаційна проблема, яка передбачає пошук самостійних шляхів вирішення, оскільки світова практика тут не може суттєво допомогти досвідом. Україну не можна порівнювати з країнами "третього" світу, що лише кілька десятиліть тому створили самостійні держави. На відміну від країн Африки та Сходу, Україна, починаючи з найдавніших часів, існувала у винятково високому національному історико-культурному контексті, хоча виборола єдину і незалежну державу лише чотири роки тому. Разом з тим її підневільне існування протягом століть, а згодом – колосальні деструкції й лихоліття XX століття призвели до надзвичайної розпорошеності архівної спадщини. Остання не може бути в повному обсязі на законних засадах зібрана і зосереджена в сховищах української держави, але є і має бути предметом вивчення та використання в національних інтересах України.

На нашу думку, єдино можливим шляхом оптимального

вирішення цього завдання може стати зведена реєстрація національної архівної спадщини у вигляді *археографічного описання.* Це дозволить реконструювати склад, зміст та обсяги української національної архівної спадщини, рельєфно окреслити основний корпус архівних джерел української історії. Попередня апробація проекту архівної та рукописної україніки на нарадах і конференціях свідчить про перспективність такого підходу[49].

3.3. Архівний фонд як історично утворений комплекс документів і основна класифікаційна та облікова одиниця ДАФ і НАФ

Осмислення єдності архівного фонду держави як системи та необхідність пошуків найбільш зручної її організації на раціональному рівні здійснювалися в Західній Європі у першій половині XIX ст., а в Росії – наприкінці XIX ст., хоча спроби наукових підходів до питання організації відомчих архівів виникали набагато раніше[1].

Створення спеціальних архівних установ у XIX ст. спочатку в Західній Європі, а згодом і в Росії, було результатом суттєвого збільшення обсягів документів та зростаючого хаосу в царині документальної спадщини, деструктивних процесів в архівах, викликаних революціями та іншими соціальними катаклізмами. Тому, природно, виникли перші спроби закласти єдине наукове підгрунтя під організацію комплексів документів для всіх державних архівів і розробку принципів архівознавства. Практично у всіх західноєвропейських країнах (і це свідчення загальних закономірностей розвитку історичної науки та архівознавства) цей процес має свої тенденції. З точки зору наукової постановки питання, використовували два напрями в історичній науці, котрі характеризувалися різними принципами організації архівного матеріалу, які закладали базу для всієї архівної діяльності: принципів пертиненції (приналежності) та провенієнції (походження).

Перший декларував необхідність прагнути до розподілу архівних матеріалів за логічним принципом (змістом) – тематичною чи предметною ознакою. Ця класифікація виникла під впливом досвіду бібліотечної класифікації за галузями діяльності суспільства або наукового знання. Такий підхід був характерний для академічної школи вчених, яка відштовхувалася від потреб наукового використання фондів. Структурною одиницею декларувався окреслений предметним визначенням архівний матеріал. Цей принцип

добре працював в умовах невеликих обсягів документальних матеріалів окремих архівосховищ у XVIII – першій половині XIX ст. Але згодом різке зростання обсягів документів поставило питання про пошук нових шляхів управління цим масивом. Тому виникає альтернативний напрям прихильників пошуку природних засад класифікації масивів документів.

Другий принцип за головну ознаку пропонував брати фондоутворювача – установу, об'єднання, особу, з діяльністю котрої пов'язано виникнення та відкладення архівного матеріалу. Принцип класифікації архівного матеріалу за фондоутворювачами тим самим окреслював межі органічно пов'язаних між собою документів, які виокремлюють його від інших документів подібного роду, та декларував його єдність і неподільність у цих межах. Структурною одиницею цієї системи визнавався архівний фонд установи, об'єднання чи особи.

Відомо, що архівна практика відкладання документальних матеріалів за принципом діяльності установи була емпірично встановлена майже у всіх країнах з давніх часів. Це було викликано потребами повсякденного функціонування установ та органів влади, які постійно зверталися за досвідом до попередників[2]. Класифікація за походженням адекватно відбивала історико-культурний, функціональний характер документів та їх органічне утворення, тому вона спостерігалася в різні часи в різних регіонах і на всіх стадіях розвитку державного та місцевого апарату, який створював, зберігав і використовував архіви. Середина XIX ст. є рубежем, що завершив практичний і розпочав науковий етап у розвитку принципу класифікації за походженням у Західній Європі[3].

З часом до принципу неподільності природним шляхом приєднався принцип систематизації за структурою діловодства, яка відображала б діяльність установи та особи. Тому провеніенц-принцип у західній практиці завжди пов'язується із власне процедурою встановлення єдиного організаційного принципу як основною класифікаційною одиницею (принцип неподільності фонду) і його внутрішньою систематизацією за структурою діловодства установи (принцип природного або оригінального порядку).

Розвиток теорії пофондової та внутріфондової організації архівних матеріалів здійснювався у боротьбі діаметрально різних підходів. По суті, йшла боротьба між прихильниками факторів постійності (сталості) або змінності (гнучкості), що закладаються в основу архівної документальної системи держави.

У результаті боротьби прибічників принципів провенієнції та пертиненції у Західній Європі в класифікації архівних документних систем принцип провенієнції, як той, що найбільш відображає

природну організацію суспільства в його розвитку і сприяє стабільності документальних систем, почав домінувати і в 1910 р. був визнаний секцією архівістів міжнародного Брюссельського Конгресу архівістів та бібліотекарів як найкращий[4].

Виникнення та впровадження цього принципу організації документальних масивів спричинило до встановлення і розвитку змісту поняття "фонд" (та його відокремлення від поняття "колекція", сформованого бібліотечною практикою і принципом приналежності) як окремого базового способу ділення системи документів та об'єкта, що відбиває принцип походження.

Зміст цього поняття і, тим самим, підстави архівної класифікації формувалися майже століття. Першою країною, що в 1841 р. офіційно ввела класифікаційну одиницю "фонд" як сукупність документів, відкладених у результаті діяльності установи, корпорації, окремої особи або прізвища і яку заборонялося розподіляти і змішувати, – була Франція[5]. Французький досвід не завжди відрізняв поняття *приналежност*і від *походження* (так, під походження підводився й принцип права власності, і права спадковості, що не завжди одне і те саме). Тому зміст поняття *архівний фонд* у контексті його походження продовжував залишатися в центрі уваги архівістів протягом другої половини XIX ст. в інших країнах. Практично одночасно принципи фондування як організації архівних документів за історичним походженням виникли в Голландії та Німеччині[6]. Загальновідомий "Підручник до класифікації та опису архівних матеріалів" Г. Мюлера, С.Фейта та Б.Фрюйна, що вийшов у 1898 р. в Голландії, а на початку століття був перекладений німецькою, французською та італійською мовами, підвів підсумки, які можна враховувати як чотири правила принципу історичного походження та визначення архівного фонду:

"*1 теза*: Архівний фонд є сукупністю документів, писаних, мальованих та друкованих, що одержано або складено офіційно установою або кимось з її службовців, оскільки ці документи мають залишатися в цій установі або в цього службовця.

2 теза: Архівний фонд є органічне ціле.

3 теза: Приватні установи та службовці теж можуть складати архівні фонди.

4 теза: Треба добре розрізняти архівний фонд та зібрання архівних матеріалів в архівосховищі"[7].

Оскільки прихильники принципу пертіненції керувалися міркуваннями, перш за все, зручності для наукових пошуків, в основу класифікації пропонувалося покласти предметно-тематичний принцип упорядкування документів, а архівісти, які прагнули до

поєднання адміністративних функцій з функціями науковими, – йшли за природними формами організації документального фонду відповідно до соціальних фучкцій документів у зв'язку із діяльністю установ та осіб і за порядком, що склався у канцелярії установи. "При упорядкуванні архівного фонду інтереси історичних пошуків можуть бути взятими до уваги лише в другу чергу" декларувалося голландськими архівістами[8].

Теорія і практика історії розвитку поняття "архівний фонд" та принципи фондування, які нині закріплені системою нормативно-методичних документів, мають свою історію в Росії та Україні, яка вивчалася багатьма дослідниками в різних аспектах. Історіографія цього питання викладена в серії грунтовних статей В.М. Автократова, а також в окремих розробках М.Ф. Петровської, Л.І. Солодовнікової, В.В.Цапліна, В.А.Рябова, Є.В.Старостіна та ін. [9].

Архівна справа в Росії характеризувалася, за влучним відгуком Д.Самоквасова, великим "нестроенчем" і повною відсутністю будь-якої організації та науково-методичних засад. Створення губернських вчених архівних комісій в 1884 р. не вирішило питання організації, оскільки, відбираючи справи для зберігання в історичних архівах, вони не завжди слідували принципам органічної єдності матеріалів, а застосовували колекційну практику аналізу архівних справ з виділенням на зберігання найбільш цінних з них; з причин відсутності єдиних методичних підходів велику плутанину вносили самі установи, яким належали архіви, внаслідок чого значні масиви єдиних фондів були роздрібнені та перемішані[10].

Емпіричні обгрунтування поняття "архівного фонду" як комплексу документів, що поєднані походженням, – "історично складеним комплексом матеріалів установи, організації, підприємства або окремої особи", здійснилися наприкінці XIX -початку XX ст. Вони знайшли відображення і в підручниках з архівознавства А.П Воронова та І.Ф. Колесникова, але в незавершеному вигляді[11].

Ідея системи централізованого управління державними архівними установами та організації архівних документів за фондами була прийнята в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. після вивчення західноєвропейського досвіду для пропозицій щодо архівної реформи, підготовка якої була покладена Московським Археологічним Товариством на директора Московського Архіву Міністерства Юстиції Д.Я Самоквасова. Він відмовився від тематичної класифікації свого попередника в МАМЮ М.В.Калачова, піддав критиці тематичну класифікацію і незавершеність концепції фонду А.П.Воронова. Самоквасов був прихильником централізації та професійної організації архівної справи, виступав

за відкриття "шкіл" професури з архівознавства при Московському та Київському університетах, засуджував практику знищення справ у відомствах і критикував аматорство губернських архівних комісій та аналіз цінності справ й відбору за описами. Проект реформи був схвалений XI Археологічним з'їздом у Києві, але не був затвердженим царським урядом[12], що негативно вплинуло на розвиток архівної справи та архівознавства і після революцій (лютневої та жовтневої) 1917 р.

Традиційна боротьба московської та Санкт-Петербурзької шкіл в архівознавстві зовсім не сприяла легкому впровадженню принципу провінієнції та зберіганню цілісності фондів. Санкт-петербурзьку школу очолив А.С.Лаппо-Данилевський, який за дорученням Історико-філологічного відділення Академії наук, а пізніше і "Русского исторического общества" контролював діяльність Учених архівних комісій з відбору справ на зберігання. Але як вчений, А.С.Лаппо-Данилевський не міг не визнавати раціональності організації фондів за принципом походження, а згодом, вже після смерті Самоквасова, він наполягав на зберіганні принципу цілісності фондів та фактично на експертизі цінності за вивченням справ, а не формальним переглядом описів. Його послідовники та учні в 20-х роках розробили своєрідне поняття змісту "архівних матеріалів" та "архівного фонду", яке, хоча і мало відмінності від московської концепції, все ж спиралося на концепцію діяльності установ та окремих осіб, що узгоджувалося і з концепцією московських архівістів[13].

Концепції щодо розуміння "архівного фонду" розроблялися в Москві і Петрограді (Ленінграді) цілими колективами і знайшли визначення та завершення у послідовників Самоквасова та Лаппо-Данилевського, які були викладені в Проекті архівної термінології, яку підготували ленінградські архівісти, і у виступах Московської науково-теоретичної термінологічної комісії Центрархіву на I з'їзді архівних діячів РСФСР у березні 1925 р. (від ленінградського відділення – Г.А.Князєв, від московської комісії – Б.І.Анфілов). Історія та історіографія дискусії 20-х років докладно викладена в працях Петровської та спеціальних статтях Автократова[14].

Ленінградська концепція "розведення" термінів "архівний фонд" і "архівні матеріали" була висловлена в "Проекті архівної термінології" (основні автори А.І.Андрєєв і Г.А.Князєв): "Архівним фондом називається сукупність одиниць зберігання архівного матеріалу, об'єднаних в архіві в одне відокремлене ціле під однією спільною назвою і з самостійною, як правило, для даної збірки архівною нумерацією.

Архівним фондом може бути група архівного матеріалу а) такого, що є результатом діяльності установи або особи-фондоутворювача, б) зібраного установою або особою-фондоутворювачем з результатів діяльності інших установ або осіб і в) такого, що історично склалася чи спеціально створена в самому архіві"[15].

"Архівним матеріалом називається писемний і графічний матеріал в рукописному або в друкованому вигляді, що є відкладенням діяльності установ і окремих осіб і приймається архівами на зберігання з метою використання для науки і для наведення довідок з метою практичного характеру. Примітка. Як додатки до писемних матеріалів, до архівів приймаються і різні речові предмети, наприклад, речові докази, що становлять додатки до судового діловодства, а також зразки, моделі тощо; всі ці речі називаються архівним матеріалом"[16].

У результаті критичного виступу В.Шереметьєвського та критичного аналізу депутатів з'їзду було прийняте поняття архівного матеріалу і архівного фонду в трактовці московських архівістів з деякими уточненнями[17]. "Архівним матеріалом називається писемний чи інший графічний матеріал ділового, наукового чи розповідного характеру, що є безпосереднім виразом колишньої діяльності установ, організацій і осіб, що підлягає зберіганню в інтересах наукового чи практичного використання"; "Архівним фондом установи або особи називається сукупність архівного матеріалу, що органічно відклався в процесі діяльності цієї установи або особи"[18]. Таким чином, офіційна дефініція поняття архівного фонду була встановлена в 1925 р.

Проблема поєднання класифікації фондів розглядалася протягом 20-х років серед українських архівістів. Дискусія була відкрита статтею М.В.Лятошинського під назвою, що говорить сама за себе: "Про можливість запровадження бібліотечної децимальної системи в архівній справі"[19]. Головним опонентом виступив В.Домбровський[20], який детально розглядає можливості і межі застосування децимальної системи. Його позиція була цілком зрозумілою, враховуючи наявність в українських сховищах великої кількості неопрацьованих документів, що не зберегли первинної структури фонду й існували у неорганізованому розсипу. Він наполягав на тому, щоб при класифікації архівних документів того чи іншого архівного фонду керівним принципом для архівіста мав бути принцип походження, оскільки застосування предметної класифікації буде шкідливим, бо призведе до зруйнування архівного фонду. Лише в особливих випадках, якщо зовсім не можна використати принцип походження, Домбровський дозволяв застосування індивідуальної децималізації питань,

що випливають із змісту класифікованих документів, але це повинно бути добре обмірковано і зважено для кожного окремого випадку.

Провенієнц-принцип зберігається і у випадках класифікації справ і інших комплексів архівних документів (одиниць переховування). "Всі міркування щодо провенієнц-принципу, – пише Домбровський, – залишаються чинними і тут. Винятком можуть бути фонди, що їх було децималізовано у діловодстві дієвої установи".

Разом з тим у двох випадках: при зведеній класифікації архівних фондів ЄДАФу (картотека ЄДАФу), а також при подокументній класифікації "предметів, що містяться в архівних матеріалах" (тематична картотека), – допускалося використання предметної класифікації. Цьому сприяло широке тематичне виявлення (зокрема, у зв'язку з підготовкою "Історії громадянської війни", "Історії фабрик і заводів" тощо), створення генеральної тематичної картотеки (тематичне пророблення фондів міністерств та їхніх центральних установ, правлінь акційних товариств гірничої, нафтової та інших галузей промисловості), що у майбутньому має охопити "всю різноманітність питань, яку містять архівні матеріали ЄДАФу"[21].

Можливості впровадження предметної або логічної класифікації найкраще виявляються для друкованих матеріалів, при класифікації діловодних матеріалів архівних органів, а також специфічних питань архівознавчої науки.

Слід відзначити, що в цілому українські архівісти, за ініціативою В.І.Веретеннікова, спиралися на голландську концепцію походження і тому фактично слідували "буржуазній" трактовці провенієнц-принципу. Для посилення поняття класифікації за походженням документів на фонди як такі, що поєднуються історичним органічним зв'язком документального комплексу між собою за принципом діяльності установи, спочатку розділяли поняття "архівний фонд" і "діловодний фонд". Архівний фонд розглядався як комплексний (за взірцем архівного депо), в якому могло зберігатися декілька діловодних фондів. За пропозиціями В.І.Веретеннікова, Є.М.Іванова, В.А.Барвинського, М.В.Гливенка поняттю "діловодний фонд" надавалося розширене трактування не лише документального фонду певної установи, а й особового. Основою класифікації архівного матеріалу визначався "діловодний фонд"[22].

Відхилення від принципу походження допускалися лише в випадках, коли документальні матеріали існували в розсипу. Враховувалися у зв'язку з цим і категорійність та експертиза фондів.

"**Архівним** фондом називається така частина архівного матеріалу, що до переходу його до архівних органів складала той архів установи або окремої особи, що вони створили його тільки для задоволення своїх функціональних діловодних потреб".

"Діловодним фондом називається така частина архівного фонду (а, тим самим, і архівного матеріалу), в якій всі документи, що її складають, мають точну ознаку належності до певної єдиної установи або інституції (державної, громадської або приватної) чи окремої особи (приватної, урядової або юридичної), що їх вони самі або для їх хтось інший склав. Інакше кажучи, *діловодний фонд (установи або особи) це є вся сукупність документів, вся та частина архівного матеріалу, що її відклала дана установа або особа в процесі своєї діяльності*". Архівісти повинні встановлювати природний комплекс документів установи та особи, а підфонди діловодчих архівів повинні враховувати діяльність частин установи-фондоскладача за його структурою, – тобто слідували принципу нерозподілу фонду[23]. Така складна і заплутана структура, на думку деяких дослідників, і штучний відрив архівного та діловодчого фондів був неминучим етапом в історії організації фондів на Україні в 20-х роках: відокремлення поняття "діловодний фонд" дозволило встановити структури багатьох перемішаних документальних комплексів і було викликано великою кількістю масивів нерозібраних архівних матеріалів (за даними на 1928 р. неописаними було 42 %)[24].

Ця специфічна для України система була реорганізована після виходу постанови Президії ЦВК Союзу РСР від 27 червня 1935 р. "Про заходи щодо упорядкування архівної справи Союзу РСР", що передбачали уніфікацію опису та обліку архівних матеріалів; в результаті були розроблені єдині "Правила обліку архівних матеріалів в республіканських (центральних) і крайових (обласних) архівних управліннях СРСР", які встановлювали єдину облікову фондову одиницю "архівний фонд", всередині фондів – "одиницю зберігання", єдину форму описів[25]. А "Правила систематизації архівних матеріалів в державних архівах СРСР" (1938 р.), автором яких був М.А.Фомін, подавали радянську трактовку принципу походження у більш справедливому, але все ж у вигляді таки засуджуючому провеніенц-принцип[26].

Принцип класифікації архівних матеріалів за походженням, або формування фонду за принципом діяльності фондоутворювача, був органічно пов'язаний з другим принципом упорядкування архівних фондів – слідування первинному (або природному) порядку систематизації документів всередині фонду. Принципи визначення окремого фонду, його складу і хронологічних меж,

які засновані на окресленні масиву документів, що не підлягає діленню, визначалися всіма нормативними документами, які були присвячені фондуванню документів і, як показано, в основному утвердилися вже наприкінці 30 – початку 40-х років. Вони розвивалися і уточнювалися в залежності від суспільно-політичних змін і струсів (зокрема, другої світової війни і окупації, які здійснили великі організаційні перетурбації в архівній справі), а також у бік уточнення категорійності і значимості матеріалів, уніфікації методичних питань організації діловодних архівів і архівних фондів.

Таким чином, в СРСР головний архівний принцип організації та упорядкування архівних фондів встановлений як непорушний закон у країнах всього світу – *принцип походження* сформувався в середині 20-х років, а в середині 30-х років, слідуючи фактично за змістом провенієнц-принципу, радянські архівісти надали йому нової трактовки, дозволивши при систематизації реконструювати його склад. Тим самим *провенієнц-принцип* був засуджений як "буржуазний" і замінений на "радянський" *принцип походження*[27].

Критика буржуазного провенієнц-принципу і встановлення принципу походження в радянській теорії архівознавства пов'язувалася з концепцією І.Назина та З.Доброві, які критикували регістратур-принцип і відмову західних архівістів від визначення політичних завдань фондоутворювача.[28]. Більш справедливою були пропозиції Н.Фоміна про необхідність врахування ознак групування справ у фонді. Суть розбіжностей полягала в критиці буржуазної трактовки принципу зберігання структурного порядку ("поваги до фонду") як простого регістратур-принципу, тобто канцелярського порядку, замість прагнення до встановлення природних форм та напрямів діяльності установи[29]. Згодом радянській архівознавчій літературі вдалося остаточно позбутися хибних, продиктованих ідеологічними міркуваннями оцінок буржуазного принципу провенієнції та його протиставлення радянському принципу походження, що були запущені до обігу в кінці 30-х років, а потім – продубльовані в багатьох радянських підручниках[30]. Теоретично негативне ставлення до нього було зруйноване В.М.Автократовим в 70-х роках і А.В. Рябовим - у 80-х [31]. Таким чином, радянські архівісти взяли за основу провенієнц-принцип як принцип походження, але на відміну від західних правил повністю зберігати організаційну структуру фонду на час його надходження до архіву, радянські архівісти декларували принцип історизму у вивченні комплексів матеріалів та наукової експертизи і дозволяли у випадках незадовільного діловодства або заплутаної організаційної структури установи, встановлювати "дійсний зв'язок між документами"[32].

У радянській практиці поняття "архівного фонду" та принципи його визначення остаточно також закріплене на кінець 30-х років, після розробки нових архівних правових, інструктивно-нормативних і методичних документів, що було пов'язано з прийняттям "сталінської" Конституції 1936 р. і завершенням формування складу Державного архівного фонду СРСР. Якщо період 20-х років закріплював принцип централізації на рівні складу та загального управління ДАФ, то в кінці 30-х років подальша централізація архівної справи перемістилася в галузь уніфікації класифікації та систематизації архівних документів. Серія спеціальних документів регламентувала ці процеси щодо складання інвентарних описів, систематизації архівних документів, оформлення справ, ревізії наявності і стану, діяльності Центральної експертно-перевірочної комісії[33].

У "Правилах определения архивного фонда" 1939 р. встановлювався головний організаційний принцип формування та обліку комплексів документів по фондах, які "розподілу не підлягають". "Фондом є сукупність архівних матеріалів, що відклалися у процесі діяльності певної установи, підприємства, військової частини, громадської організації або тих їхніх підрозділів, що відокремлюються організаційно та оперативно. Прим.: Матеріали, що відклалися в результаті діяльності окремої особи, також визнаються "самостійним фондом". Установа, матеріали якої створили фонд, називалася фондоутворювачем, за цим же принципом офіційного імені фондоутворювача встановлювалася і назва фонду[34]. Еволюцію термінології можна вважати завершеною. В Правилах "архівний фонд" був розмежований з "архівної колекцією", які за обліковими правилами прирівнювалися до архівного фонду.

Ці Правила запроваджували найбільш раціональну систему класифікації досить різнорідного архівного сукупного фонду СРСР та республік, уніфікованого архівного опису, обліку, використання документів, а також відкривали нові можливості встановлення історії установ, фонди яких були переміщені, втрачені, перемішані. Декларувалися принципи загальної класифікації фондів за ознаками влади і адміністративно-територіальним діленням. Вони передбачали можливості створення нової системи НДА і закріплювали структурний склад ДАФ: перш за все, фіксували відокремленість фондів тих установ, що діяли до революції або були націоналізовані, конфісковані, ліквідовані або зупинили свою діяльність за причин нового адміністративно-територіального устрою. Чіткі ознаки відокремлення та внутріфондової систематизації за структурою діяльності установи були встановлені для нових фондоутворювачів.

Цими правилами фіксувалися межі "організаційного та оперативного" відокремлення фондоутворювача, які названі "допоміжними", проте за значенням є найголовнішими: "самостійний бюджет, штатний розклад або особливий законодавчий акт, що визначає компетенцію та порядок його діяльності"[35].

Вперше в загальнотеоретичному єдиному плані ці питання були висвітлені у підручнику К.Г. Мітяєва в якому історичний метод розглядався як основа класифікації документальних матеріалів за фондоутворювачем. Але він бачив загальні класифікаційні підвалини подальшого родо-видового розподілу матеріалів для встановлення зв'язку між документами та їх комплексами і уточнював нормативні акти. Всі документальні матеріали повинні бути зведеними до однорідних історично обумовлених груп, які дозволяють вивчення їхнього складу та організації. Він враховує формально-логічні помилки Положення про ДАФ у розділі визначення родо-видового складу і за основними ознаками пропонує класифікувати:

– за часом виникнення;

– за походженням (тобто від імені кого) (службові, офіційні та особисті): державних установ, громадських об'єднань, приватних організацій;

– за засобом відтворення: писемні, образотворчі, звукові;

– за технікою відтворення;

– за призначенням: на засоби зв'язку та засоби запису[36].

Чергові "Основні правила фондування документальних матеріалів" віддзеркалюють наступний етап розвитку радянської держави, післявоєнні зміни в адміністративно-територіальному, адміністративно-політичному устрої і державно-політичному складі керівництва СРСР. Вони декларують архівний фонд як основну класифікаційну одиницю ДАФ і уточнюють розуміння принципу походження, неподільності та слідування природному порядку документів у систематизації їх всередині фонду, відкладених у результаті діяльності установи чи особи, а також суттєво розвивають методологічні та методичні засади фондування. Теоретичною основою Правил оголошується "учение марксизма-ленинизма о государстве и роли его учреждений в осуществлении внутренних и внешних функций государства, а также принцип историзма в определении самостоятельности учреждений, организаций и предприятий как фондообразователей и хронологических границ их деятельности"[37].

Щодо питання про поняття архівного фонду і принципи його організації, то суттєво посилено інтрегграційний зміст поняття "архівного фонду" як комплексного визначення, що охоплює не

лише власне архівні фонди, а й об'єднані архівні фонди і колекції, що прирівнюються до архівного фонду як облікової та класифікаційної одиниці.

Об'єднаним архівним фондом називається сукупність фондів, документальні матеріали котрих утворилися в результаті діяльності фондоутворювачів, зв'язаних між собою однорідним цільовим призначенням, територіальним місцезнаходженням, підпорядкованістю, спадкоємністю, об'єктом діяльності, спільністю діловодства, а для осіб – родинними стосунками. Архівною колекцією є сукупність документальних матеріалів різної фондової належності, об'єднаних укладачем (приватною особою, установою, архівом) за тематичною, номінальною, хронологічною, територіальною або будь-якою іншою ознакою (с.6). Архівна колекція, таким чином, організована за іншими ознаками і може цілком бути класифікованою за принципом пертиненції. Колекції документів первісно за внутрішнім змістом створювалися із порушенням архівознавчого трактування принципу походження в бібліотеках, музеях і, частково, – в архівах.

Завершальним етапом теоретичного, методичного і практичного утвердження фондового принципу класифікації документів за походженням у радянському архівознавстві можна вважати період з середини 60-х років. У 1965 р. ці питання були обговорені на загальносоюзній науковій конференції[38]. Фонд послідовно був визнаний основною класифікаційною одиницею в "Основных правилах работы государственных архивов СССР" (1962), у монографії К.І. Рудельсон "Современные документные классификации" (1973), у підручнику "Теория и практика архивного дела в СССР" (1984) і остаточно закріплений в "Основных правилах" останньої редакції (1984)[39].

Централізація державного архівного фонду як документальної системи неминуче супроводжувалася і розробкою питань єдиних і взаємопов'язаних науково-методичних засад комплектування, експертизи цінностей, організації зберігання, використання централізації науково-методичного керівництва. Певним етапом, що органічно завершив цей процес після нового Положення про Державний архівний фонд, було створення Основних правил роботи державних архівів (М., 1962).

Правила орієнтували на "активне, цілеспрямоване комплектування" фондами основних та провідних радянських організацій (с.4). Разом з тим давалося пояснення стосовно поняття "об'єднані архівни фонди", що було введене новим Положенням 1961 р. Були визнані недоцільність зберігання матеріалів, невеликих установ, в діяльності яких не було документів наукового значення

(аптеки, цирюльні, бані тощо). Матеріали установ, які зберегли невеликі або уривчасті матеріали, підлягали злиттю в "об'єднані фонди" або архівні колекції. У зв'язку з тим, що в архівах була накопичена велика кількість матеріалів, пропонувалося починати проводити науково-технічну обробку з матеріалів сучасних, проводячи їх по повному циклу, а лише потім – історичних. Науково-технічну обробку фондів, які не мали великої цінності, дозволялося провадити за скороченим описом. Засуджувався "буржуазний принцип" при обробці фондів йти від давнини до сучасності[40].

Дальший розвиток науково-методичної бази управління фондами, спеціалізація методичних та інструктивно-нормативних документів значно розвинули положення про фондування в плані походження фондоутворювача і перенесли питання уточнення його змісту з основних нормативно-правових документів до сфери спеціальних рекомендацій, інструкцій та положень про організацію, облік, описання та зберігання документів ДАФ.

Таким чином, розвиток поняття "архівний фонд" як основної класифікаційної та облікової одиниці сукупного архівного фонду на базі принципу походження завершився наприкінці 30-х років, а остаточне визначення обсягів цього поняття в його інтеграційному значенні трьох типів фондів і правил його фондування – наприкінці 50-х.

Зрозуміло, принципи фондування і визначення окремого архівного фонду диктувалися соціально-політичними та ідеологічними ознаками, що природно витікали із долі Радянського Союзу та республік, що увійшли до його складу. Архівні документальні фонди як об'єктивно існуючий неодмінний атрибут держави і документальна система, що забезпечує діяльність держави при будь-якому режимі, прагнули витримати соціальні катаклізми XX ст. Результатом такого пристосування до реалій державного життя стали принципи класифікації державного архівного фонду:

– державно-хронологічний, що декларувався як головний: до і після зміни влади, до і після входження до складу СРСР, під час окупації тощо;

– адміністративно-територіальний – до і після нового адміністративно-територіального ділення; до і після реорганізації – за принципом підпорядкування.

– адміністративно-відомчий.

І це були взаємопов'язані об'єктивні критерії, які дозволяли чітко класифікувати архівні фонди, полегшити науково-технічне опрацювання та відображення у зведеному пошуковому апараті – картотеці фондів. Поняття "архівний фонд" як загальна категорія в архівній системі набуло базового значення.

У 60-х роках реєструється останній сплеск інтересу до проблеми походження та провенієнц-принципу у зв'язку з розробкою єдиних методичних рекомендацій щодо науково-технічної обробки фондів особового походження.

Це був надзвичайно важливий наступний етап розробки проблеми архівного фонду, оскільки "Правила фондування" і 1939, і 1958 р. були орієнтовані переважно на фонди офіційних установ, а про особові фонди згадувалося в загальних рисах[41]. Особові архівні фонди отримали свої деталізовані та узагальнені "правила" лише в 1971 р., у вигляді методичних рекомендацій з науково-технічної обробки документальних матеріалів фондів особового походження[42]. Існуюча до того часу "Інструкція з науково-технічної обробки фондів" (М., 1958) була розроблена за принципом фонду установи і на практиці не завжди відповідала різноманітності видового та змістовного складу документів фонду. Той факт, що лише на кінець 60-х років архівісти досягли принципових узгоджень щодо уніфікації основних положень систематизації та опису матеріалів особового походження, не є дивним. На причини затримки із розробкою методичних рекомендацій було вказано самими укладачами - надзвичайна складність та багатоаспектність інформації, видова і змістовна різноманітність матеріалів, перехрещення матеріалів різного соціального походження, а також безліч традиційних окремих методик. Методичні рекомендації пропонували типологічну класифікацію фондів особового походження на чотирі види: особові, родові, родинні, а також так звані "персональні зібрання" для найбільш видатних осіб. Поняття фондоутворювача в даному контексті використовувалося для особи як основного створювача документів.

У цих Рекомендаціях була зроблена спроба уніфікувати принципи фондування матеріалів фондів установи та особи, із урахуванням специфіки останніх, яка була визначена укладачами Рекомендацій, як "відсутність організуючого впливу діловодства"[43]. Здійснилося суттєве наукове доопрацювання змісту поняття походження стосовно особових архівних фондів, оскільки, на відміну від архівів установ, в особових фондах важко знайти чіткі обмеження у хронології, складі та приналежності документів до діяльності фондоутворювача. Фондування особових архівних фондів мало супроводжуватися джерелознавчим опрацюванням всіх його матеріалів з метою встановлення їх походження та історії як окремих документальних джерел, зовнішніх та латентних зв'язків матеріалів з особою фондоутворювача, якщо із зовнішніх ознак право приналежності до цього фонду не можна встановити, ретельним аналізом складу творчих джерел та творів

інших осіб, інституцій тощо. Тому Рекомендації з питань фондування особових архівних фондів допускали серію винятків, які скоріше мали характер правила.

Візьмемо, передусім, хронологічні рамки фонду. В установах вони визначаються датами створення та ліквідації або суттєвої реорганізації фонду. Здавалося б, немає великої проблеми і в особовому фонді – за хронологічні межі можна брати дати життя фондоутворювача, що і було рекомендовано, як правило. Насправді будь-який архівіст знає, що завжди в фондах осіб є багато матеріалів, які мають безпосереднє або опосередковане відношення до фондоутворювача, але виходять за межі дат його життя. Встановлення обмежувальних дат у такому випадку буде завжди носити суб'єктивний, або умовний характер, який є результатом археографічного опрацювання всього фонду і встановлення ступеня відношення цих матеріалів до особи фондоутворювача. Тому упорядники допускають і можливості поширення дат особового фонду[44].

По-друге, склад документів також, як правило, набагато ширший за родинні зв'язки та чітко визначені напрями діяльності особи. Якщо в установі профіль діяльності офіційно визначений і напрями відкладаються в поточному діловодстві, в документах особового походження часто важко провести розмежування між напрямами або оформити цей напрям. Надзвичайно різноманітний родо-видовий склад документів та їх переважно творчий характер, кількість варіантів наукових і творчих рукописів без ознак авторства, заголовків та ознак формалізації; наявність колекційних матеріалів або матеріалів інших осіб, відношення яких до фондоутворювача потребує спеціального дослідження, тощо, — практично потребує подокументного опису та складних заголовків у випадках колективного опису.

І, нарешті, особові документи не мають офіційних атрибутів приналежності у вигляді штампів, бланків, рахунків тощо. Треба проводити комплексну експертизу і добре вивчати зміст документів та їх комплексів, щоб відповісти на питання, які матеріали мають увійти до складу фонду, а які треба передати до інших або вказати їх приналежність чи зв'язки з іншими фондами.

Родинні та родові особові фонди потребують особливого ставлення, тому що долі людей в Радянській державі, починаючи від революційних подій 1917 р. як правило, були відірвані від долі їх архівів. Опрацювання цих архівів та встановлення взаємозв'язків між окремими документами – серйозна аналітична джерелознавча робота.

Принцип історизму у визначенні ступеня самостійності фондоутворювача і хронологічних рамок комплексу документів (меж)

позбавляється формалізованого характеру і набуває гнучкості, яка є закономірним правонаступником специфіки матеріалів особового походження. Не випадково в багатьох країнах неєвропейської традиції архівні фонди особового походження мають назву і статус архівної колекції[45].

У Положенні про Державний архівний фонд 1980 р. підведені підсумки всього попереднього законодавства. Практично всі базові поняття визначені в попередніх документах. Тому принципам організації та класифікації приділена увага лише в двох констатуючих рядках: "Документи Державного архівного фонду СРСР зберігаються та обліковуються за фондами, колекціями та одиницями зберігання" (Пункт 3, С. 2).

Головним методичним документом 80-90-х років були і залишаються "Основные правила работы государственных архивов в СССР" (М., 1984), які сконцентрували і узагальнили увесь 70-річний досвід розробки принципів та правил фондування.

Принциповою відмінністю останніх Правил від попередніх є розмежування понять "документальний фонд" як комплекс документів, що створюється в результаті діяльності установи або окремої особи і власне "архівного фонду" як найбільш цінної частини документального ("що має політичне, народногосподарське, наукове, соціально-культурне або історичне значення"), яка передається на державне зберігання[46].

Підводячи підсумки, необхідно зупинитися на загальних висновках щодо історії та розвитку змісту поняття "архівний фонд" як основної класифікаційної та облікової одиниці сукупного архівного фонду і ролі принципу походження (провенієнції) в його становленні.

В основу поняття "архівний фонд" та основу організації й класифікації ДАФ покладений принцип походження, який за змістом збігається із провенієнц-принципом, що був запроваджений в західну архівну теорію та практику з кінця XIX ст. Тотожність значення термінів в умовах ідеологічної боротьби з буржуазними теоріями Заходу не відображалася в спеціальних правових та загальнометодичних документах, починаючи з кінця 20-х років і до 70-х років. Замовчування було порушене лише під час ідеологічної відлиги 60-х років.

Термін має синтезований зміст. Узагальнений досвід встановлює три види архівних фондів як основних організаційно-класифікаційних одиниць ("архівний фонд установи", "фонд особового походження" та "об'єднаний архівний фонд"). Фондування документальних матеріалів фондів установи, ряду установ та особи чітко слідує принципу походження в значенні єдності та непо-

діяльності його документального масиву, що реалізується у створенні обліково окремого фонду[47].

Архівна колекція і досі не визначена за статусом: вона продовжує "дорівнювати архівному фонду" як облікова одиниця, тобто фактично є винятком з послідовного принципу провінієнції в організації фондів. Така класифікаційна аморфність може бути цілком пояснена тим, що її існування порушує принцип провенієнції і, формально кажучи, слідує принципу пертиненції: архівною колекцією називається сукупність окремих документів різного походження, що об'єднані за однією або кількома ознаками (тематичною, номінальною, об'єктною, авторською, хронологічною тощо)[48]. Родо-видові загальні класифікації сукупного архівного фонду також враховували принципи предметної класифікації. Таким чином, принцип походження та органічного зв'язку груп документів був обов'язковим виняткоко для поняття архівного фонду як історично утвореного комплексу документів стосовно його організації, обліку та опису на інвентарному рівні.

Серед архівних фондів особового походження виокремлюються також три підвиди: окремої особи, родинні, родові. Ця класифікація особових фондів має серйозні методичні наслідки для архівістів та археографів при вирішенні проблеми походження в її архівознавчому трактуванні, оскільки мусить враховувати класифікаційні підгрунтя походження різного роду: за окремими особами, за різновидами їхньої діяльності в ієрархічному та історичному контексті, а також використання джерелознавчого змісту поняття документів та джерелознавчих класифікацій для виокремлення історично споріднених груп документів у фонді та його систематизації. Принцип походження стосовно особових архівних фондів набагато менш домінуючий, ніж стосовно установ. Історія його створення та складу матеріалів може бути набагато ширшою, або зовсім не відображати певні напрями діяльності особи. Принцип походження архівних колекцій практично мало пов'язується із головним підгрунтям походження документів установи, що витікає із слідування природному порядку документостворення в установі за її формами та напрямами діяльності. Щодо походження стосовно колекції, він не має того історичного змісту, оскільки пов'язаний із збирацькою діяльністю особи та установи або принципами, що встановлені в архівознавстві. Проблема походження документів колекції в історичному контексті має виняткоко джерелознавчий зміст.

Можна сприймати як сталі принципи фондування архівних фондів установи. Всі майбутні зміни та доповнення методики визначення і відокремлення архівного фонду установи принципового

характеру, з точки зору принципу походження в обсязі, що прийнятий в сучасній архівній теорії та практиці, носити не будуть. Проблеми архівознавчого, джерелознавчого та археографічного трактування принципу походження особових архівних фондів і колекцій, а тому їх систематизації та класифікації родо-видового складу, історії формування, методики опису та науково-довідкового інформування про них – відкриті для перспективи дослідження.

* * *

Радянська теорія остаточно встановила принцип походження (неподільності фондів) стосовно його організації на кінець 30-х років і у всіх методичних матеріалах суворо його притримувалась. Але насправді історія формування та сучасний стан документального фонду в контексті його неподільності виглядає зовсім інакше, особливо, якщо говорити про українську архівну національну спадщину.

Декларовані принципи централізації та розподілу на фонди загальносоюзного і республіканського рівня сприяли (при необхідності – з політичних або ідеологічних міркувань) декретованому переміщенню цілих фондів або їх окремих частин до центральних московських архівів, чи спеціально створених науково-дослідних центрів, де збиралися як окремі колекційні рукописи, пов'язані з Україною (наприклад, рукописи О.С. Пушкіна та Максима Горького за розпорядженням союзного уряду з фондів відділу рукописів ЦНБ АН України в 60-х роках "переїхали" до фондів Пушкінського Дому та Інституту світової літератури ім.М. Горького), так і цілі колекції та архіви, наприклад, видатних діячів більшовицького руху та компартій (досить нагадати про загальновідому широкомасштабну архівну акцію – усі виявлені документи В.І. Леніна з місцевих архівів мали надходити до Москви – до ІМЕЛу).

Соціально-управлінський аспект дозволяв повністю господарювати на рівні стратегічних архівних фондів установ, автоматично прирівнюючи їх до поняття загальносоюзної власності, яка нині залишилася на території Росії. Здійснювалося постійне організаційне переміщення та перемішування документальних фондів, пов'язане реорганізацією та ліквідацією певних "неблагонадійних" установ та осіб, передачею й перевезенням їх архівних, рукописних і бібліотечних фондів у "благонадійні" сховища під протекторат "керуючих центрів", починаючи з XVIII ст.

Систематичне вивезення документів та книжкових зібрань з України почалося за Петра І. Згідно з наказом від 20 грудня

1720 р. київському губернатору Голіцину доручалося оглянути і забрати вірчі грамоти та інші цінні документи разом з рукописними і друкованими книгами з монастирських архівів. Значна кількість документів була захоплена військом Меншикова під час розгрому Батурина в 1709 р. Передавалися документи до Москви і в результаті арештів українських військових і державних діячів. Так, під час слідства у справі П. Полуботка була конфіскована частина документів Генеральної військової канцелярії, листування козацької старшини.

Серйозним джерелом надходження архівних матеріалів до столиць були реформи органів центральної та місцевої влади. Після ліквідації в 1750 р. Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у Глухові, з неї у повному складі були вилучені до Росії справи таємного діловодства. В результаті судової реформи 1864 р. тисячі пудів архівних матеріалів були вивезені до Москви. Славнозвісний архів греко-католицьких митрополитів після ліквідації греко-католицької церкви у 40-х роках XIX ст. був перевезений з Радомишля до Петербурга. Найцінніші матеріали з давніх українських архівів звозилися до Петербурга на вимогу Петербурзької археографічної комісії у 1837-1840 рр.[49]

Найбільш драматичні зміни відбувалися під час революції та в радянські часи, коли одним декретом була ліквідована величезна кількість установ та націоналізовані їхні фонди; надалі за принципом права метрополії "законно" переміщалися колосальні масиви документів, створені українськими установами на українській території. Наведемо лише деякі приклади. 1924 р. розпочалася реквізиція документів Центрального Чорноморського архіву у м.Миколаєві до Петрограда[50]. За останні 50 років з України вивезені документи майже всіх військових установ і підприємств. За неповними даними, протягом 1951-1972 рр. вивезено понад 3000 фондів обсягом 80 тис. справ з військової історії[51]. Зокрема, 1956 р. з ЦДІА УРСР у м.Києві до Ленінграда був відправлений цінний фонд 345, Штаб Одеського військового округу. Одна з останніх ганебних акцій відвертого пограбування українських архівів – передача до Москви 1991 р. значного масиву документів з архівів МВС та КДБ щодо руху опору проти більшовицького режиму у 40 – на початку 50-х років[52].

До революції державні архіви формувалися за принципами діючої канцелярії певного державного (або урядового відомства), особові архіви – за принципом діяльності особи, приватні колекції – за принципом колекційного інтересу особи або організації, яка їх створювала. Спочатку Декрет Раднаркому від 1 липня 1918 р.[53] ліквідував принцип відомчого зберігання документів в урядових

установах з метою централізації архівної справи. Всі особові архіви, колекції, які були передані на зберігання в бібліотеки та музеї, якщо їх фондоутворювач помер, згідно з Декретом "Об отмене права частной собственности на архивы русских писателей, композиторов, художников и ученых, хранящихся в библиотеках и музеях", переходили у повну власність держави, і авторські права першого видання передавалися Наркомпросу, до якого входило Головне управління архівними справами[54]. Створення ЄДАФ почалося з процесу фіксації будь-яких архівних фондів колишньої імперії і до 1924 р. як державних і "збирання" матеріалів до центральних сховищ шляхом вилучення з єдиних за походженням фондів губерній та республік, які мали *політичне значення.* Створення Центрархіву в складі Наркомпросу, фактично окремого підкомісаріату на правах Головного управління архівною справою і з підпорядкуванням Президії ВЦВК, суттєво посилило державницькі підходи до архівної справи. Так, наприклад, воно супроводжувалося концентрацією в його фондах матеріалів "особливо важливих в історико-революційних та наукових відношеннях". Декрет 1926 р. про передачу в його відомство негативів фото- і кіноматеріалів від "всех учреждений и предприятий, кому бы они ни принадлежали" продовжив справу концентрації архівних матеріалів. (Терміни відомчого зберігання встановлені в 5 років)[55]. Постановою Центрвиконкому і Раднаркому СРСР від 10 квітня 1929 р. "О Центральном архивном управлении Союза ССР" було встановлене поняття "архівних фондів загальносоюзного значення", для віднесення до яких досить було постанови Центрального Виконкому Союзу РСР і які "находятся под общим наблюдением Центрального архивного управления СССР"[56].

Незважаючи на впровадження принципу неподільності фонду, він не завжди зберігався не лише на державному рівні, а й в архівах. Найбільш згубним було тематичне ділення фондів ранньої історії ДАФ на секції, спроби поширити цей досвід на губернські архівні фонди, потім - розформування секцій і впровадження принципу єдності фондів державного архіву за адміністративно-територіальними ознаками. Під час 20-30-х років багато фондів, зібрань та колекцій були перемішані не лише в архівах, а й в рукописних відділах бібліотек і музеїв, коли насаджувався принцип розподілу фондів на три великих відділи – літературні джерела, історичні джерела та листування. Але через відсутність кадрів не всі архівні установи та відділи перейшли до розфондування цих комплексних фондів, або "відділів", частина фондів передавалася до інших установ "за профілем", внаслідок чого споріднені фонди і, перш за все, особові архівні та колекційні

фонди просвітніх установ виявилися роздрібленими. Яскравим прикладом є доля архівів та колекційних фондів ліквідованих більшовиками просвітніх установ і товариств. Так були розпорошені фонди Київського відділу Імператорського Російського военно-історичного товариства (1908-1914)[57], Волинського краєзнавчого музею, Київської духовної академії, особових фондів П.Куліша, В.Б.Антоновича, архівні матеріали яких тепер можна віднайти в різних архівосховищах України.

А якщо врахувати, що Україна була транзитною територією під час війн, та ще додати архівні втрати за часів репресій, – проблема реконструкції органічних зв'язків в історичній спадщині України набуває надзвичайно актуального характеру.

Відомий радянський історик-архівіст В.М.Автократов, якому належить і розробка деяких теоретичних питань типології фондів, колекцій та інших документальних комплексів[58], писав: "Помимо ошибок , определявшихся слабостью научной мысли, были и такие, которые связаны с нарушением правильных теоретических и научно-организационных положений. Например, принципа недробимости архивного фонда и несоблюдения предельных сроков ведомственного хранения, что влекло подчас необратимые губительные последствия: распыление, а затем утрату по частям ценных архивных фондов"[59] Але це було ще найменшим злом для цілісності архівних фондів та архівних матеріалів.

3.4. Єдина система науково-довідкового апарату архівів: проблеми класифікації та систематизації документів

Створення НДА до документальних матеріалів здійснювалося одночасно із створенням архіву як документальної системи (до його складу входили інвентарні описи, реєстраційні книжки, переліки, картотеки, огляди, покажчики тощо). НДА архівів традиційно відставав від темпів їх комплектування, тому питання про раціональну його організацію, види, перспективи оптимізації завжди були актуальними. У XIX ст. це питання було також тісно пов'язане з боротьбою двох головних принципів організації архівного матеріалу – за фондоутворювачем або за предметно-тематичним принципом[1].

Результати обробки анкети з архівної статистики Д.Я.Самоквасова, дані для якої збиралися вченим за завданням Археографічної комісії Московського археологічного товариства для доповіді про стан архівної справи в Росії і обговорення архівної реформи на XI археологічному з'їзді в Києві, свідчать, що на ру-

бежі XIX-XX ст. кількість відомчих архівів сягала 30000[2]. На анкети Самоквасова були надіслані дані понад 700 архівів, що зберігали більш ніж 18 млн. справ. Описи були головними обліковими та описовими документами, вони були наявні в 563 випадках (статистична вірогідна 0,8); найбільш розповсюдженими були хронологічні описи – 358 випадків (0,63), далі логічно-структурні, структурно-хронологічні, хронологічно-тематичні, номінальні, нумераційні, деталізовані наукові описи, описи на ярликах та ін. Наступним показником були покажчики до описів книжкової та аркушної форми – їх було 126 (0,18), Найбільш поширеними були предметні покажчики (52 випадки), далі – іменні, географічні, хронологічні, хронологічно-предметні тощо. Вкрай рідко зустрічалися карткові каталоги – предметні, іменні, географічні (0,02). Покажчики та каталоги складали лише 20 % НДА[3].

Вище був висвітлений процес становлення принципу провеніенції в організації сукупного архівного державного фонду в архівах як на стадії наукового оформлення архівознавства як науки, так і в період реальної організації державного та національного архівного фонду. Він обумовив структуру, характер і розвиток специфічних видів та загальної системи НДА. Центральним вузлом останнього був визначений опис фонду – головний обліковий та інформаційний документ архівної справи, складений за принципом природного порядку структурних підрозділів при систематизації документів. Опис, на відміну від простого інвентаря, включав не лише перелік справ, але й історію фонду та покажчики до нього .

Остаточне оформлення ДАФ, централізація управлінських функцій закономірно супроводжувалися й тенденціями уніфікації методичних основ використання документів і централізації функції управління фондами та інформацією. Цілком очевидно, що реальна організація фондів за принципом походження була дуже зручною з точки зору управління фондами і встановлення їх походження в контексті всього комплексу причин, умов та обставин середовища, в якому вони виникли, а також у відповідності до конкретних соціальних потреб.

Перші системні уявлення про НДА виникли в 20-х роках XX ст., що, як ми зазначали, було результатом встановлення поняття Єдиного державного архівного фонду та принципу походження як головної теоретичної основи фондування[4]. Поняття наукового опису було пов'язане з поняттям оптимізації пошуку, встановилася певна система НДА, яка включала 6 видів архівних описів: 1) архівно-інвентарні описи; 2) допоміжні інвентарні описі (здавальні, нумераційні та сумарні); 3) тематичні описи; 4) огляди

(тематичні за окремими фондами); картотеки архівних фондів; б) путівники[5]. В наукових працях Н.Фоміна та Г.Князєва були поставлені питання призначення архівного опису як документа, в якому описуються всі одиниці зберігання та закріплюється порядок їхньої систематизації[6]. Залежність видового складу системи НДА від категорій та видового складу документів архіву, а також класифікація описів за функціональною ознакою розглядалася в працях грузинського архівіста Ш.К.Чхетія[7].

Вперше як єдиний цілісний об'єкт система опису, обліку та НДА була представлена в підручнику К.Г.Мітяєва "Теория и практика архивного дела" (М., 1946). Це був результат розвитку попередніх уявлень про методи централізації та уніфікації діяльності архівів. "Науково-довідковий апарат, – писав автор, – має бути точним, побудованим *за єдиною системою таким чином, щоб окремі його елементи були у взаємозв'язку* і послідовно показували документальні матеріали архіву" (с. 231). Мітяєв розрізняє типи довідників, що складають НДА, на такі, що створюються в результаті описування ("описових робіт"), і документацію з обліку архіву. Характер описування залежить від об'єктів опису та від спеціальної мети, що ставиться перед певним видом описування. За об'єктом опису вони поділяються на: а) одиниці зберігання; б) архівні фонди та їх частини; в) документальні матеріали архіву. За метою або завданнями об'єктом може бути: інвентарний облік документальних матеріалів; виявлення складу і змісту окремих фондів, тематичне виявлення, створення спеціальних довідників. Цільове призначення визначає і структуру (форму) опису.

За видовою ознакою виділяються: а) опис одиниць зберігання на обкладинці (тобто, первинний опис. – *Г.Б.*); б) інвентарний опис; в) огляди; г) предметно-тематичні каталоги; д) тематичні огляди; е) путівники по архівах. До описів примикають: а) покажчики, складені до певних видів описань; б) книги фондів (списки та аркуші фондів); в) картотека фондів, – тобто, поряд з інвентарними описами – основні документи централізованого обліку. Мітяєв послідовно розкриває єдиний зміст циклу описання, обліку та НДА як взаємопов'язаних процедур, що забезпечують доступ до архівних документів (розкривають зміст і склад документів та їх пошукові координати) й одночасно повинні забезпечувати їх облік та збереження[8].

Подальшого теоретичного розвитку ідеї єдиної системи НДА та його структури в підручнику Мітяєва не знайшли. У наступному підручнику, створеному за 12 років, ідея повторювалася пратично в тому ж вигляді[9]. Визначення Мітяєва були покладені

в теорію НДА практично всіх методичних розробок 50-х років, були розвинуті К.І.Рудельсон[10] і серйозно вплинули на розробку концепції ЄСНДА, що виникла в 60-х роках і характеризувалася принципом поєднання структури (горизонтальної і вертикальної), а також функцій (обліку та наукового використання)[11].

Проблема використання документів виходила далеко за межі поняття класифікації по фондах та систематизації документів за первинним порядком фондоутворювача, створення на них архівних описів як обліково-пошукових систем. Організація документів за принципом походження була лише першою стадією організації управління документальними фондами, що забезпечувала сталість системи. Проблема використання фондів з науковою та господарською метою вимагала вирішення цілого вузла проблем, пов'язаних з актуалізацією інформації, що міститься у документах, адже принцип походження в його організаційно-обліковому вигляді не забезпечував оптимізації предметного, тематичного та хронологічного пошуку інформації. Труднощі систематичного та предметного пошуку яскраво були виявлені під час підготовки фундаментальних серій документальних публікацій (по регіонах) з історії України під час жовтневого перевороту, другої світової війни[12].

Наприкінці 50 -- на початку 60-х років ця проблема висувається на перший план. Необхідність вдосконалення архівних каталогів, створення єдиних методологічних та методичних засад каталогізації, класифікаторів документальних матеріалів і певних видів каталогів (систематичного, предметного, предметно-тематичного, іменного, хронологічного) активізували теоретичну та науково-практичну розробку цих питань на загальносоюзному рівні.

Ідея *єдиного* науково-довідкового апарату як системи була усвідомлена на початку 1960-х років. Вже у "Основних правилах" 1962 року були закладені підходи до створення такої єдиної системи, коли були сформульовані основні складові науково-довідкового апарату і основи єдиної класифікації систематичного каталога на базі *Єдиної схеми класифікації документальних матеріалів ДАФ*, уніфікація методики складання каталогів, оглядів, путівників, хоча поняття єдиного НДА ще не було проголошено.[13] Проблема обговорювалася на Всесоюзній нараді істориків в грудні 1962 року, а в 1964 р. ГАУ СРСР підготувало спеціальний лист, де були сформульовані основні положення щодо основ побудови ЄСНДА та визначені її основні типи. В жовтні 1965 р. в Москві ГАУ СРСР було проведено спеціальну Всесоюзну нараду-семінар з питань створення і вдосконалення науково-довідкового апарату до документальних матеріалів ДАФ СРСР[14].

У 60-70-х роках був закладений фундамент основних теоретичних засад ЄСНДА[15]. Особливе значення мали обговорення цих питань у статтях К.І.Рудельсон, М.Н.Шобухова, М.І.Автократової, И.С. Назиної, Л.Л.Смоктунович, Л.І.Сесіної[16]. Автори статей, висловлюючи справедливі претензії до розвитку НДА архівів, пропонували концепцію ЄСНДА як комплексу облікових документів і архівних довідників, пов'язаних єдиною методологічною, організаційною і методичною основою, що забезпечує облік і наукову класифікацію документальних матеріалів за складом, змістом та місцезнаходженням документа. Підводячи підсумки обговорення цих питань, можна виділити коло загальнометодичних вимог до побудови єдиної системи:

єдність методологічних, класифікаційних і методичних прийомів організації, обліку та опису документальних матеріалів для документів архівів та діловодства установ;

створення обов'язкових видів довідників до архіву та ДАФ, що забезпечують повноту, наукову достовірність і швидке знаходження матеріалів;

уніфікація, єдність методики побудови кожного з типів та видів довідників;

взаємне доповнювання окремих типів та видів довідників;

єдина класифікація та індексація даних, незважаючи на засоби відтворення документів;

універсальність системи стосовно організації, обліку та розкриття змісту різних документальних матеріалів і їх комплексів;

перспективність розвитку і вдосконалення з урахуванням розвитку науки та техніки.

В ядро концепції була закладена ідея основних та допоміжних довідників. Основні довідники підкорялися уніфікованим архівним методикам складання. Основу складають довідники *з обліку* та довідники *із змісту*. До категорії *допоміжних* були віднесені будь-які інші довідники (наприклад, довідники з історії установ та адміністративного поділу), які подавали б додаткову інформацію[17]. Передбачалося як верхній рівень створити Центральний фондовий каталог та Центральний систематичний каталог, а також путівник по ДАФ СРСР (що й було створено на кінець 80-х років). Основна увага приділяється *опису*, що забепечує поодиничний облік і розкриття змісту, закріплює наукову організацію документів за фондами, а також *каталогу*, зокрема систематичному, що закріплює систему організації даних. Описання матеріалів у описі – диференційований підхід за науково-історичною цінністю[18].

Автори статей розробили і поняття ЄДАФ, що було прийняте і з невеликими уточненнями було включене в наступні методичні

документи та посібники: "У сучасних умовах під єдиною системою науково-довідкового апарату до документальних матеріалів Державного архівного фонду Союзу РСР слід розуміти комплекс облікових документів і архівних довідників, пов'язаних єдиною методологічною, організаційною та методичною основою, що забезпечує облік і наукову класифікацію документальних матеріалів, розкриває їх склад, зміст і місцезнаходження в межах окремих фондів, архівів і всього Державного архівного фонду Союзу РСР"[19].

У 70-х роках розвивалися і уточнювалися основні поняття та структура традиційних видів НДА, структура ЄСНДА, розроблялися проблеми класифікації, технологічні питання у зв'язку з автоматизацією та створенням АСНТІ, диференційований підхід за науково-історичною цінністю. Суттєвий внеском у зазначене коло питань позначені праці Л.С.Вірсіс, І.В.Волкової, К.І.Рудельсон, Л.Н.Гусарової, Т.М.Долгорукової, Е.А.Елпатьєвської, Р.Н.Єфіменко, В.А.Лебедєвої, Е.П.Романової, В.В. Цапліна та ін.[20]

Підсумком широкого обговорення стала єдина методична розробка колективу авторів-укладачів ВНДІДАС "Основні положення розвитку системи науково-дослідного апарату до документів державних архівів СРСР" (М., 1981), принципові засади яких увійшли і в "Основні правила" 1984 р.

За цими Положеннями головними ознаками СНДА є вторинність, ієрархічність, динамічність, можливість багатоаспектного інформаційного пошуку, залежність від факторів зовнішнього середовища, тобто залежність від організаційного та методичного управління системою щодо її вдосконалення.

Декларувалися основні вимоги до системи:

— здійснення багатоаспектного пошуку інформації на всіх рівнях класифікації документів державних архівів;

— можливість застосування стосовно усіх видів документів, що створені на різних носіях, як у відомчих, так і в державних архівах, що забезпечує спадкоємність обліково-довідкового апарату;

— забезпечення уніфікації методики складання кожного з облікових документів і архівних довідників та їх взаємодоповненість (с.8-11).

Були проголошені принципи сумісності та спадкоємності типів і видів НДА.

Автори "Основних положень" розглядають досить чітку усталену структуру системи НДА. На думку авторів, структура системи – це класифікація архівних довідників, облікових та інформаційних документів, механізованих, автоматизованих інформаційно-пошукових систем у відповідності до функцій, які вони

виконують (це – горизонтальний рівень структури), і до ієрархії комплексів документів державних архівів (вертикальний рівень структури).

Вертикальний та горизонтальний рівень структури, на думку упорядників, надає можливості забезпечити повноту представлення інформації на всіх рівнях – як організаційному, так і документальному.

Структура НДА побудована так, щоб виконувати обидві головні функції: облікову та інформаційно-пошукову. Окремі види довідників виконують подвійну функцію. Функціональна класифікація передбачає:

обліково-контрольну функцію: ЦФК, АСНТІ, ФК республіки краю, області, книга обліку справ й документів, список фондів, аркуш фонду, аркуш обліку кінофотофонодокументів, опис справ, монтажні аркуші, опис.

інформаційно-пошукову функцію: ЦФК, АСНТІ, ФК республіки, краю, області, тематичний путівник, стислий довідник по фондам архіву, покажчик фондів, покажчик описів фондів, система каталогів, опис справ (кінофотофонодокументів), тематичний та фондовий огляд, монтажні аркуші, науково-популярні видання (нариси, огляди), інформаційні листи, тематичні переліки, архівні довідки (тематичні або бібліографічні) (с.12-13).

Тип архівного довідника визначається його цільовим призначенням:

архівний опис (справ, кфд, монтажні аркуші кфд), *архівний каталог* (систематичний, предметний – імений та географічний, тематичний, хронологічний), *путівник по фондах архіву, огляд* (тематичний, фондовий), *покажчик* до справ, фондів, або документів (систематичний, предметний, хронологічний).

Враховувалась і необхідність функціональних зв'язків фондів як документальних систем та науково-довідкового апарату як вторинної системи, яка повинна передбачати гнучкість архівного фонду як документальної системи, якій притаманні властивості змінювання. Тому важливим видавалося передбачити такі фактори, як залежність від закономірностей розвитку ДАФ СРСР; властивість відображати інформацію документальних комплексів з певною мірою адекватності; прагнення до повного задоволення потреб суспільства; можливість реалізації цих завдань за допомогою як традиційних, так і автоматизованих систем.

Ці завдання вимогали серйозного методичного опрацювання архівних питань розробки та вдосконалення принципів опису на базі диференційованого підходу і врахування функціонального напряму кожного довідника, впровадження єдиної інформаційно-

пошукової мови; уніфікація довідників в межах видів і типів; а також розвитку і вдосконалення принципів, методів, створення та підтримки міжархівних, міжфондових і міжвидових довідників (с.15-16).

За ієрархією документальних комплексів усі архівні довідники поділені на облікові та інформаційні документи: на міжархівні, міжфондові (міжвидові) і внутріфондові (внутрівидові); ця теза увішла до складу класичних положень усіх наступних правил роботи архівів. Раціоналізація підготовки довідників йде шляхом поєднання функцій облікових та пошукових: облікові документи – одночасно і об'єкти пошуку на рівні фонду – справи – окремого документа (с.17-18).

В "Основних положеннях" були зафіксовані головні підходи до створення автоматизованих систем і технологій в контексті проблеми багатоаспектного пошуку. Найважливішим завданням визнавався вибір об'єкта автоматизації, враховуючи: значимість документів, довгостроковість потреби в ретроспективній інформації, інтенсивність використання комплексів архівних документів, концентрацію інформації, яка дозволяє включити пошук на міжархівному рівні (с.24-25).

Основні умови: одноразове введення до системи та багаторазове і різноцільове використання; видача даних в різних режимах роботи; підготовка науково-довідкових видань, облік, сумісність із традиційними видами та системою; зв'язок із державною системою НТІ (с.25).

Дальший розвиток АІПС передбачався двома шляхами. Перший – створення АСНТІ по документах ДАФ на базі ЦФК СРСР; другий – розробка АІПС на вибіркові комплекси документів по актуальній тематиці "непересічного значення" (як правило, на міжархівні комплекси).

АСНТІ входить до складу ДАСНТІ. При її створенні вирішуються завдання: автоматизації зберігання та пошуку ретроспективної інформації, вибіркового розповсюдження інформації, автоматизованої обробки облікової та контрольної інформації. Йдеться про інтегровану систему, яка поєднує функції інформаційно-пошукової системи та автоматизованого банку даних. *Основною одиницею обробки та пошуку є картка фонду, яка відображає дані про кількість, склад, зміст і місце зберігання фонду* (с. 26-27).

Взаємозв'язок між автоматичними засобами пошуку та традиційними архівними довідниками і обліковими документами базується на співвідношенні інформації в АПС. Останні забезпечують пошук на рівні фонду, а традиційні – на рівні документів

та справ, що закладало принципові засади довідкової системи: окремі види НДА повинні доповнювати один одного. Єдині вимоги забезпечать не дублювання, а *єдність методів класифікації, опису, обліку* (с.28).

Щодо комплектування інформаційних масивів. Сумісність забезпечується уніфікованим вхідним документом – карткою фонду, при заповненні якої беруться дані з архівних довідників і облікових документів. Сумісність класифікації інформації про документи АСНТІ і архівних довідників забезпечується за допомогою ТВ (таблиці відповідностей; рос.: ТС – таблица соответствий) понять Тематичного рубрикатора АСНТІ і Схеми єдиної класифікації документальної інформації в системі каталогів державних архівів (радянський період) (СЄК). Тематичний рубрикатор використовується як базовий при створенні класифікаційних схем для всіх автоматизованих ІПС і АД.

В АСНТІ здійснюється адресний пошук інформації про фонд як по тематичном, так і по фактографічним запросам, а користувач отримає адресу архіву та номер фонду.

Спадкоємність обліково-довідкового апарату установи та НДА розглядається як перетворення довідників відомств на архівні довідники, тому основні елементи НДА повинні створюватися в процесі діловодства установ. Вона забезпечується єдністю організаційно-методичного керівництва при створенні довідників в установах та архівних службах, службі науково-технічної документації; уніфікацією правил і прийомів опису та індексування документів, застосування спільних рубрикаторів і класифікаційних систем; єдністю і сумісністю розташування реквізитів у бланках описів справ, кінофото, каталогів, єдністю форматів та іншими ІПС. Головним завданням документознавства визнається необхідність методичного узгодження системи опису, і створення у відомствах карток на автоматизовані системі у відповідності до архівних вимог (с. 29-31).

Постановка проблеми створення ЄСНДА тісно пов'язана з удосконаленням системи обліку та опису відповідно до прийнятих *Схем єдиної класифікації документної інформації* радянського та дорадянського періодів, а також систематичним вдосконалення та доопрацювання Схем[21].

Основними каталогами СНДА визнавалися: *систематичний* – на базі схеми СЄК – окремо на документи радянського і дорадянського періодів (його функції не були визнані самостійними, він існує як частина систематичного або може вливатися в систематичні каталоги;) *каталог з історії установ* – класифікований по галузях, відомствах, типах установ: *предметний* – за предметними

поняттями (факти, події, географічні найменування); іменний – алфавіт осіб та прізвищ. Можна створювати єдиний (дорадянський і післярадянський) каталог.

Систематичний каталог визнаний за головний, до якого могли увійти практично всі названі каталоги. Так, рекомендувалося при наявності систематичного каталога не відокремлювати географічний, а його функції надавати покажчику до систематичного каталога.

І, нарешті, відображення інформації в системі НДА відповідало вимогам категоріювання, що базувалося на сукупній методиці диференційованого подходу до опису, каталогізації та висвітлення в архівних довідниках інформації стосовно фондів різної історичної цінності та інформативності. До І категорії віднесені фонди, що містять багатоаспектну, міжвідомчу і міжгалузеву інформацію, дають уявлення про основні напрями діяльності установ, мають широкі можливості для використання; до ІІ категорії – фонди, що інформують по одному напряму діяльності суспільства або окремої галузі; до ІІІ категорії – фонди з інформацією, яка обмежена рамками однієї теми і є доповненням до фондів І і ІІ категорій.

Таким чином, на початок 80-х років були розроблені основні положення та методичні документи щодо створення ЄСНДА. Протягом 80-х років почалася практична реалізація кокретних робіт та втілення методичних засад ЄСНДА: перш за все, переробка описів, уточнення Схем класифікації, створення систематичного каталога на документи XVIII - поч. XX ст., розробка єдиного формату опису картки фонду для АСНТІ і АІПС тощо. Але досвід реального реформування та розвитку науково-довідкової системи в плані поставлених завдань показав, що створення дійсно *єдиної* системи НДА, яка б функціонувала на єдиних методичних засадах, – справа далекого майбутнього.

Перш за все, виявилося, що класифікаційні основи розроблених схем не відповідають реальному складу документів та їх інформації. Як схема, що була побудована за принципами верхнього рівня систематизації знань, вони, і, передусім, СЕК дорадянського періоду виявилися нездатними виконувати свої функції. І причиною стало не лише те, що схеми складені за ідеологізованими засадами, а й те, що вони практично не враховували специфіку історичного розвитку різних регіонів та народів.

Незважаючи на те, що існували визнані та невизнані класифікації ДАФ і НАФ, і радянською практикою були встановлена

чітка фондова організація документальних матеріалів та документної інформації, стан відображення інформації через НДА суттєво запізнюється за методичними розробками, що, в свою чергу, пов'язане з величезними обсягами робіт, наявністю кваліфікованих кадрів, можливостями комп'ютерних технологій та техніки. На практиці виникло багато проблем, які в теорії здавалися простими.

Перша проблема – проблема повноти охоплення та міри розкриття інформації фондів і документальних матеріалів в різних довідниках різного організаційного рівня;

Друга – методичні проблеми класифікації інформації;

Третя – виокремлення актуальних напрямів створення інформаційних масивів подокументного та колективного рівня, оскільки АСНТІ виконувала обмежені, хоча і важливі функції.

Четверта – поєднання уніфікації системи НДА та специфіки історії й складу документів архівних фондів.

Цікаво, що за початок 90-х років найбільш "протилежні" за складом і змістом документів категорії архівів опинилися в найгіршому стані з точки зору НДА. Це, перш за все, архіви історичні та партійні, які залишилися за межами нормативно-регламентуючої документації щодо організації класичних архівних фондів, спадкоємців реальних установ, що ще на діловодному рівні упорядкували та систематизували документи згідно з інструкціям. Разом з тим, власне ці архіви в сучасних умовах актуалізувалися за попитом і вийшли на перший план в питаннях розбудови незалежної української держави.

Історичні архіви

Перед отриманням Україною незалежності історичні архіви стали об'єктом особливої уваги з боку союзного архівного керівництва, оскільки перебудова зняла багато заборон з історичної тематики. Але якісне відображення в НДА документів дорадянського періоду, які зберігалися у 15 спеціалізованих центральних державних архівах союзного та республіканського рівня, в 6 центральних держархівах республіканського рівня, 83 крайових і обласних архівах (РРФСР, УРСР, БРСР) і наприкінці 80-х років залишалося серйозною практичною проблемою на загальносоюзному рівні[22].

Для архівів і сховищ дорадянського періоду характерна різноманітність історично складених комплексів документів, наявність, поряд із фондами, які відповідають класифікаційному поняттю "архівний фонд", тематико-хронологічних колекцій і складних фондів, що включають документи груп установ без

чітких меж систематизації. Опрацювання фондів дорадянського періоду потребує високої кваліфікації. Але значний обсяг фондів, значні хронологічні рамки документів, різноманіття структур установ-фондостворювачів і систем діловодства, висока питома вага довідників, що були створені в дореволюційні часи у відомчих архівах, багатомовність документів, палеографічність текстів, неоднорідний змістовний та видовий склад, наявність у фондах картографічних, фото-, графічних та інших документів обумовлюють і характеризують і НДА на ці фонди.

Протягом досить тривалого часу вся увага була сконцентрована на радянських архівах, а історичні залишалися в занепаді: у них не збільшувалися штати, матеріальна база. На кінець 80-х років історичні архіви в СРСР лише завершували роботу з описування документів та вдосконалення описів, а завдання завершення роботи по вдосконаленню описів фондів I та II категорії виявилися нереальними[23]. Таким чином, в умовах інтенсифікації у використанні документів ДАФ СРСР не була підготовлена база для створення сучасного НДА. Одна з основних специфічних рис історичних архівів полягає в тому, що кожна одиниця зберігання включає в себе від однієї до 50 сучасних класифікаційних од.зб. (справ), і тому, в умовах незавершеності вдосконалення описів (а, фактично, мова йде про переописання), – неможливо створити і досконалий НДА. Така ситуація була характерною для значних архівів історичного профілю, і особливо для тих, де конче малі штати примушували проводити науковий аналіз і пошук коплексних рішень як, наприклад, ЦДІА Литовської та ЦДІА Української РСР у Києві.

Позитивні результати дала практика роботи по створенню єдиних покажчиків до описів фондів і описів груп однотипових і співпідпорядкованих фондів.

Система НДА не може бути створена на сучасному рівні в умовах незавершеної роботи по вдосконаленню описів. Низькі темпи створення систематичного, іменного, географічного каталогів та картотек.

Заслуговує на увагу досвід ЦДІА БРСР (м.Гродно) по вдосконаленню НДА, заснований на результатах пофондового аналізу стану науково-довідкового апарату і принципах диференційованого підходу при складанні довідників до документальних комплексів груп установ однієї системи або груп однорідних фондів.

Заплановано було розробити схему систематичного каталога на документи XVI-XVII ст., передбачалося переглянути штатний розклад, провести конференцію та залучити до опрацювання описів, подготовки архівних довідників та НДА фахівців інших сис-

тем, перш за все, аспірантів та пошукувачів із можливостями захисту дисертацій на ступінь кандидата історичних наук – Академії, університету, МДІАІ.

Впровадження СЄК дорадянського періоду в Україні практично виявилося нереальним. У Схемі не була врахована специфіка історичного національного розвитку, вона занадто загальна і не відповідає змісту документів та комплексів. У ЦДІА УРСР практично відмовилися від Схеми, коли на неї було переведено 8 % карток фонду.

Розглянемо систему НДА ЦДІА України у м.Києві, яка є показовою для історичних архівів[24].

До її складу входять усі архівні довідники, передбачені "Основными правилами" (1984) – путівник, описи, покажчики, каталоги, огляди. Не всі вони рівноцінні як за інформативністю, так і за станом готовності. Путівник (1958) вимагає доповнення і перевидання; каталоги, покажчики та огляди потребують багаторічної роботи щодо удосконалення. Провідне місце в роботі архіву займає удосконалення *описів фондів*.

На сьогодні в архіві зберігається понад 1620 фондів (1317000 справ), 4260 описів; з них 333 фонди віднесені до І категорії, 859 – до ІІ, 429 – до ІІІ. Особливо цінні фонди (І і ІІ категорій) складають понад 50% усіх фондів. Робота йде виняткою з описами фондів І категорії.

Для архіву характерна наявність значної кількості діловодних описів до фондів XIX- поч. XX ст. Заголовки справ більшості фондів І і ІІ категорій складені за предметно-питальною ознакою; переважно розкривають зміст документів; здебільшого правильно визначені крайні дати документів, є іменні та географічні ознаки, хоч і не завжди повні (це такі фонди, як: ф.442, Канцелярія київського. подільського і волинського генерал-губернатора, ф. 127, Київська духовна консисторія, ф.707, Правління Київського навчального округу тощо). Кардинальна переробка описів таких фондів недоцільна. Разом з тим вони рукописні, часто писані нерозбірливим почерком, пошкоджені, деякі мають затухаючі тексти, в них багато дописок, приміток щодо, зокрема, вибулих справ у результаті експертизи та втрат.

Щодо стану описів, усі фонди архіву можна поділити на три групи.

І. Описи 1440 фондів (бл. 90% загальної кількості) позбавлені будь-якого допоміжного довідкового апарату (передмов, покажчиків, змісту, списків скорочень). Щодо передмов, то їх мають описи лише 10% фондів І категорії, 4% – ІІ-ї та 0,6% – ІІІ категорії. Серйозний недолік цих описів – їх некомплектність (три чверті описів архіву є лише в одному примірнику).

II. Значна частина описів фондів діловодних установ XVIII – першої половини XIX ст. відновлена за діловодними заголовками справ у 30-40-х роках та після війни. Вони рясніють архаїзмами, невірно прочитаними прізвищами та географічними назвами, перекрученою термінологією; фізичний стан їх теж незадовільний.

До цієї ж групи можна віднести фонди, які опинилися (або були) в розсипу, і робота з якими провадилася наприкінці 40 – у 50-х р. Вони впорядковані за т. зв. "скороченим циклом"; при цьому заголовки не розкривають змісту справ, систематизація останніх має суттєві недоліки. Це, перш за все, фамільні й особові фонди, фонди багатьох судових установ, військових поселень тощо. Найбільше "постраждали" в процесі впорядкування за скороченим циклом родові й особові фонди магнатів і шляхти. Матеріали цих фондів складні для описування, містять документи, написані іноземними мовами. За відсутністю фахівців роботи здійснювали студенти. Характерним недоліком був неправильний розподіл документів між фондами. Заголовки, як правило, не розкривали змісту справ. Нерідко зустрічаються заголовки типу "дела на неизвестных языках", "рукописи неустановленных авторов", "Материалы фонда Потоцких на французском языке". Структура описів, в основу якої покладався тематично-хронологічний принцип, виявилася громіздкою і припускала дублювання розділів. Усі матеріали розподілялися, як правило, на дві великі групи: документи, що стосуються фондоутворювача, та документи, зібрані фондоутворювачем; всередині кожної групи матеріали систематизувалися за майже подібними тематичними групами, основними з яких були:

Родословні, біографічні й автобіографічні документи;

Справи про службову і політичну діяльність;

Матеріали, що характеризують майнове становище і господарську діяльність;

Справи про експлуатацію селян і міщан;

Справи про селянські й гайдамацькі рухи;

Справи про культи;

Листування;

Документи на іноземних мовах;

Графічні та друковані матеріали[25].

Показово невдалою є розроблена в архіві "Робоча інструкція по впорядкуванню розсипу фондів польських поміщиків" (1952)[26], яка зазнала серйозної критики[27]. Загалом, за скороченим циклом упорядковано до 30% фондів архіву.

III. З 2000 актових книг земських і гродських судів, магістратів і ратуш 1800 не мають, крім облікових описів, жодних довідників. Отже, зміст близько 1 млн. актів залишається нерозкритим.

Виходячи із зазначеного вище стану описів, архів наприкінці 80-х років визначив шляхи вдосконалення НДА:

Складання покажчиків (у першу чергу, археографічних – предметно-тематичних, а також допоміжних до них – географічних, іменних, хронологічних) – це найперспективніший шлях *компактного* представлення інформації, що міститься в документах.

Удосконалення описів шляхом редагування або перескладання заголовків[28];

Складання внутрішніх описів до актових книг;

Складання повного комплекту описів і допоміжного апарата до них (передмов, змісту, списку скорочених слів).

Заслуговує на увагу досвід архіву з публікації описів. На сьогодні опубліковані описи 5 фондів[29].

Пофондові покажчики складаються, як правило, до фондів, описи яких належать до першої групи (для них характерна складна структура, значні обсяги – від 20 до 200 тис. справ, велика кількість описів – понад 1000, широка хронологія). Вид покажчика визначається маштабністю і характером діяльності фондоутворювача. Прикладом може бути предметно-тематичний покажчик до однієї структурної частини (господарчої) ф.442, Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора (близько 60 000 справ); предметно-тематичний покажчик до ф.707, Правління Київського навчального округу (близько 80 000 справ); іменний покажчик викладачів Київського університету (до цього ж фонду); предметно-тематичний покажчик до ф.127, Київська духовна консисторія (близько 160 000 справ); географічний покажчик до метричних книг та клірових відомостей цього ж фонду; предметно-тематичний покажчик до ф.128, Києво-Печерська Лавра (29 000 справ); предметно-тематичний покажчик до ф.256, Замойські (близько 2500 справ). До покажчиків додаються передмови (за схемою передмов до описів), списки застарілих слів тощо.

На особливу увагу заслуговує, на нашу думку, система покажчиків до документів (а не до описів) фонду Замойських, що передбачало поаркушний перегляд справ. Ця система, розроблена наприкінці 70-х років, може вважатися класичним зразком археографічного пофондового довідника[30]. Основним у системі є тематичний покажчик. Його схема охоплює величезну кількість понять, що відбивають надзвичайно широкий масив інформації документів фонду. Покажчик укладено за словниковим принципом, де предметні рубрики виступають у єдиному алфавіті з тематичними рубриками. До іменного покажчика увійшли лише найбільш дійові особи – історичні діячі, землевласники, представ-

ники вищої та місцевої адміністрації, діячі науки і культури та ін. До географічного покажчика внесено назви країн, адміністративно-територіальних та адміністративно-господарських одиниць, топоніми, гідроніми, мікротопоніми тощо. Покажчик мов фіксує пошукові дані документів, писаних різними мовами[31].

Структура предметно-тематичних покажчиків базується на схемі систематичного каталога, що полегшує поповнення систематичного каталога інформацією з покажчиків; це означає удосконалення не окремого довідника, а *системи НДА*. На сьогодні покажчиками охоплено приблизно 180 тис. справ (13% від загальної кількості).

Перспективною видається підготовка міжфондових покажчиків до групи фондів II і III категорії *однорідних установ*.

До опублікованих пофондових покажчиків належать: географічний покажчик "Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 (К., 1959). До нього примикає подібний за структурою покажчик населених пунктів, складений на підставі податкових реєстрів, що зібрані в одній справі (Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів за матеріалами податкових реєстрів. – К., 1990); до міжфондових – Твори В.І.Леніна на Україні (К.,1977); Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. (К., 1982); Каталог стародруків ЦДІА України в Києві (готується до друку); Покажчик документів до історії Києва (1982, машинопис).

З допоміжних картотек, що складаються в архіві упродовж багатьох років, варто назвати т.зв. "Картотеку гетьманської старшини" (близько 4000 карток), що фіксує пошукові дані документів, де згадуються генеральна старшина, гетьмани, полкова і сотенна старшина, міські урядовці, канцеляристи, бунчукові і значкові товариші. По суті це – унікальний міжфондовий іменний покажчик.

Друга група описів (понад 150 фондів, з них 95 – І категорії (68 тис. справ), 59 – II категорії (75 тис. справ) потребує більш трудомісткого шляху удосконалення НДА – редагування або перескладання заголовків, що, як правило поєднується з тематичною розробкою фонду. Пересистематизація і перешифрування справ не провадяться, оскільки матеріали цих фондів широко увійшли до наукового обігу.

Третя група фондів – актові книги. Про науково-довідковий апарат до них йшлося вище.

Друге місце після описів в системі НДА займають *каталоги*. У каталогах представлено 613 фондів (понад 400 000 справ), тобто лише близько 30% справ архіву, з них 55% – І категорії; 45% –

ІІ. Обсяг каталога – понад 500 тис. карток – результат 35-річної роботи каталогізації[32]. Щодо змісту каталогів, то в них, природно, добре представлена суспільно-економічна проблематика "класова боротьба", революційні рухи XIX – поч. XX ст. Зміст документів XV–XVIII ст. практично не відбито.

Каталог побудований за розробленою в архіві "Схемой классификации документов досоветского периода в систематических каталогах государственных архивов УССР" (упорядник Д.М. Топчій. – К, 1974, машинопис) задовго до виходу в світ загальносоюзної схеми щодо документів дорадянського періоду. Київська схема пройшла серйозну апробацію і була визнана прийнятною для всіх державних архівів України, що зберігають матеріали дорадянського періоду. Вона складається з чотирьох розділів, що відбивають основні сторони діяльності суспільства: "Державний устрій і управління, охорона державності"; "Громадсько-політичне життя", "Економіка", "Культура". Усі більш-менш значні поділи схеми побудовані за галузевим принципом, деякі підвідділи базуються на принципах історичної періодизації[33]. Окремі поділи схеми постійно уточнюються й доповнюються, але в цілому вона залишається незмінною. Завдяки цій схемі вдалося значною мірою уніфікувати побудову систематичних каталогів українських архівів, де до середини 70-х років спостерігався значний різнобій. З середини 80-х років після виходу в світ ЄЄК (XVIII – поч. XX ст.) почалася робота по її впровадженню, але, як було зазначено вище, вона виявилася нежиттєздатною. Десятирічний досвід роботи дав можливість виявити недоліки деяких підрозділів самої ЄЄК, допоміжних таблиць, методичних рекомендацій.

Серйозного доопрацювання потребує *путівник* по фондах архіву. За 30 років відбулися значні переміщення архівних фондів в результаті уточнення профілю; надійшли нові фонди, зокрема, 1971 р. – фонди філіалу ЦДІА в Харкові; архів передав фонди до Держархіву м.Києва (зокрема, великий за обсягом та значенням фонд Київського університету, що, цілком очевидно, було неправомірним), ЦДАМЛМ, держархівів Київської та Миколаївської областей. На сьогодні друкований путівник відбиває лише 50% фондів архіву. 1986 р. підготовлені Доповнення до путівника (машинопис), куди увійшли: список неанотованих фондів (867 фондів, систематизованих відповідно до структури основної частини); список об'єднаних фондів, створених після 1958 р.; список фондів, переданих до інших архівів. У перспективі планується уточнення найменувань фондоутворювачів, складання переліку документів, втрачених під час другої світової війни, списку частин фондів, що зберігаються в інших архівах.

Найслабше місце в системі НДА архіву – огляди, перш за все – пофондові. З 32 оглядів, які є на сьогодні в архіві, 25 тематичних і лише 7 пофондових (до фондів Грушевських, Радзивіллів, Потоцьких, Межигірської фаянсової фабрики, Управління Південно-Західних залізниць, Управління шляхів сполучень). Систематична підготовка пофондових оглядів не ведеться. Щодо тематичних оглядів, то їх за останні десятиліття була підготовлена й опублікована значна кількість. З точки зору камеральної археографії значення тематичних оглядів обмежується, по-перше, їх майже винятково джерелознавчим характером, по-друге, тим, що вони не дають цілісного уявлення про окремі фонди.

Партійні архіви

Автономне існування колишніх партійних архівів за межами системи державних архівів, непоширення на них основних правил роботи останніх, спеціальна регламентація їхньої діяльності[34] призвели до того, що система науково-довідкового апарату (НДА) навіть провідних архівних установ цього типу таких, як ЦДАГО України, перебуває фактично в зародковому стані і складається з розрізнених елементів, між якими немає безпосереднього зв'язку і взаємодоповнення. Це є серйозною перешкодою на шляху інтеграції НДА колишніх партархівів до розгалуженої системи НДА державних архівів[35], а також значно ускладнює використання їхнього величезного інформаційного потенціалу. Стан НДА ЦДАГО типовий і для колишніх обласних партархівів, фонди яких стали складовою частиною місцевих державних архівів.

Основними елементами НДА ЦДАГО є *описи* фондів, *історичні довідки* та *каталоги (картотеки)*, а також *путівник*, який готується до друку (очевидно, буде доступний також у вигляді бази даних).

Описи. За станом на кінець 1995 р., архів зберігає 250 000 справ у 127 фондах із 265 описами, у тому числі 35 000 архівно-слідчих позасудових справ 20 – 50-х років, переданих з СБУ. Стан більшості описів можна вважати задовільним.

Описи, що складалися в діловодстві установ, починаючи з 60-х років, відповідали вимогам, які диктували архівісти партархіву.

З іншого боку, у 80-х роках була проведена масштабна робота по переробці недосконалих описів довоєнних матеріалів (з пересистематизацією справ за хронологією і далі за ступенем важливості), які фрагментарно збереглися в архіві (на червень 1941 р. в архіві було 220 000 справ; 80% їх було втрачено під час війни). В результаті був створений єдиний опис з довоєнними матеріалами (ф.1, оп. 20), куди увійшли 16 старих описів.

Потребують істотного удосконалення описи 40 – 50-х років. Серед них зустрічаються короткі заголовки без зазначення видів або змісту документів, крайніх дат, імен авторів та кореспондентів, мов, наприклад, "Геологоразведка", 8.I – 31.XII. 1953, 341 л. (ф.1, оп.24, ч.1, Особый сектор – Секретная часть, спр. 1300), "Воздушный транспорт", "О строительстве метро", "Другие кадры", "Разные вопросы", "Прогнозы погоды" , "Об антисоветских проявлениях и террористических актах" (там же, спр.9/4, 9/10, 10/10, 12/9, 284, 819).

Щодо удосконаленого опису, то типова структура його групових заголовків, що розкривають зміст і склад архівної справи, може бути представлена так. Візьмемо справу з ф.1, оп.20, спр.172 обсягом 95 арк. з датами 20.03.1920 – 1.12. 1920. Заголовок складається з 3-х інформаційних блоків, які утворюють своєрідну піраміду. *Перший* – основний за ступенем важливості представляє *один* документ (в даному випадку, *за персональною ознакою*): вид документа, автор, адресат, зміст ("Докладная записка председателя Галревкома В.П.Затонского на имя В.И.Ленина о положении дел в Галиции"); *другий* комплексно представляє *групу документів розпорядчого* характеру ("Выписки из протоколов Оргбюро ЦК РКПб и ЦК КПбУ..." з одного питання: "об утверждении состава Галицийского оргнизационного комитета (Галоркома)"; третій представляє цілий *масив різної документації з місць* ("письма, телеграммы, докладные записки Галоркома" з приводу різних питань: "о работе в Галиции, откомандировании коммунистов-галичан на партийную работу в Галицию, на учебу в партийную школу, курсы красных командиров, передаче архивных документов ЦК Компартии Галиции в ЦК КПбУ и другим вопросам"). Як бачимо, третій блок утворює інформаційне підніжжя піраміди і складається з масиву первинної документації, яка направлялася безпосередньо з місць до верхніх ешелонів влади. Всередині третього блоку (втім, це можливо і в другому) після переліку видів документів і проблем інколи виділяються внутрішні інформаційні елементи, в даному випадку – заголовок важливого документа "Доклад Галбюро ЦК КПбУ об организационно-партийной работе в украинской бригаде, интернированной в Чехословакию".

Інформативність проаналізованого типового заголовка знижується хіба лише відсутністю дат, вказівок на мову та автентичністю *поодиноких документів*, які включаються до групового заголовка як найважливіші з огляду на зміст чи персоналії (Доповідна записка В.Затонського на ім'я Леніна, Доповідь Галбюро ЦК КПбУ).

Каталоги (картотеки). В ЦДАГО, як і в більшості колишніх партійних архівів, нагромаджено значну кількість картотек, що складають важливий елемент НДА. На сьогодні їх нараховується 37, у тому числі 19 тематичних (з них 5 не діють, оскільки не мають прив'язки до діючих сигнатур) і 18 персональних (з них 4 недіючих). Вісім картотек створювалися безпосередньо у відомствах і передавалися до архіву разом із документами. Решта картотек – переважно ситуаційного походження.

Перший етап у створенні картотек почався у 30-х роках. Так, перша персональна картотека створювалася у зв'язку з чистками, та обмінами партійних квитків, коли різко зросла кількість запитів по персоналіях.

Повоєнний період, до середини 50-х років, складає другий етап, коли архів переживає стагнацію: до мінімуму зведена наукова і публікаторська діяльність, практично не ведеться довідкова робота. Щодо НДА, то тут і далі поступово нагромаджуються персональні картотеки.

Новий етап у створенні НДА починається з середини 50-х років. Матеріали архіву з небуття потрапляють у коло інтенсивної громадської уваги і наукового обігу. З'являються нові картотеки, зокрема, в архіві складається "Перелік питань, розглянутих на засіданнях Політбюро, Оргбюро та Секретаріату" за 1919-1944 рр., 8000 карток (повоєнний період охоплений у картотеках, які складалися в ЦК і надходили разом з документами). У 70 – 80-х роках складається "Перелік питань, розглянутих на з'їздах і пленумах ЦК" (у двох книгах, з 1918 р.; доведений до 1991 р.), "Перелік питань, розглянутих на засіданнях Бюро і Секретаріату ЦК ЛКСМУ" за 1919-1952 рр. (до 10 000 карток; після незаповненої досі хронологічної лакуни у 12 років, з 1965 р. переліки надходили з ЦК разом з документами). У цей період у зв'язку з підготовкою монографічних досліджень, документальних збірників, конференцій складаються "Картотеки спогадів учасників жовтневої революції, громадянської війни і радянського будівництва" (990 карток), "Картотека на підпільні організації та партизанські формування періоду Великої Вітчизняної війни" (4710 карток), "Картотека на матеріали радянсько-болгарських та радянсько-польських відносин за 1947-1964 рр."; з обласних партійних архівів надходять: "Картотека на листи, телеграми та інші матеріали, що адресовані Леніну і зберігаються в партійних архівах республіки, 1917-1924 рр." (понад 2000 карток) і "Картотека на спогади учасників жовтневої революції, громадянської війни і революційного руху" (понад 6000 карток). Близько 100 000 карток нараховує складена у 1960-1966 рр. "Загальна

персональна картотека, розроблена за документами відділів ЦК КПУ та ЦК ЛКСМУ за довоєнний період" (1919-1940); ще понад 50 000 позицій нараховує складена у цей же час подібна персональна картотека на осіб, що проходили за рішеннями Бюро і Секретаріату ЦК ЛКСМУ (1919-1937). У 70 – 80-х рр. співробітниками архіву була також доповнена "Загальна персональна картотека на учасників Великої Вітчизняної війни", отримана свого часу з Комісії у справах колишніх партизан при Кабінеті Міністрів УРСР; у цих картотеках представлено понад 400 000 позицій.

Важливим елементом НДА є картотеки, які складалися в ЦК і разом з документами передавалися до архіву, серед них – картотеки на осіб, що входили до номенклатури ЦК (1932-1941), та осіб, які вийшли з номенклатури ЦК (1944-1991), "Картотека на партійних, радянських та господарчих працівників, які прибули із східних областей і були направлені на роботу у звільнені райони західних областей України" (1944-1949) та ряд інших.

Загалом, протягом десятиріч в роботі з картотеками простежується чітка тенденція представити інформацію про матеріали верхніх ешелонів влади, зокрема, розробити кадрові питання, опрацювати не лише архів Політбюро, Оргкомітету та Секретаріату, але й матеріали пленумів тощо. Незважаючи на гостро відчутний брак взаємопов'язаності картотек та каталогів (відсутність, зокрема, перехресних посилань, а подекуди архівних сигнатур), інтеграції їх в єдину інформаційну систему, вони все ж значно полегшують оперативний пошук інформації з багатьох проблем.

В останні роки НДА поповнився новими персональними та тематичними картотеками, зокрема, "Персональною алфавітною картотекою по документах СБУ" (56 000 карток) і додатковою, на жаль, неповною картотекою на розстріляних осіб у 1935-1941 рр., "Картотекою на членів партії, виключених із складу ЦК КПбУ, рядів КПбУ... (По Протоколах Політбюро, Оргбюро, Секретаріату, Партколегії ЦКК за 1930-1941 рр), "Персональною картотекою на осіб, що проходили за рішенням Політбюро, Оргбюро, Секретаріату, але таких, що не увійшли до Протоколу". Серед тематичних картотек – "Єврейські політичні партії та організації", "Сучасні політичні партії та організації", "Картотека на питання загального відділу 1 сектору на протокольну частину "Особая папка" (понад 3000 карток) і подібна картотека на питання секретного діловодства "Особая папка" (близько 8000 карток).

Певний етап у розвитку НДА становить підготовка *систематичного каталога.* З початку 70-х років розпочалася робота по опрацюванню матеріалів Політбюро, Оргбюро, Секретаріату. У

середині 70-х років робота велася на підставі "Примерной схемы единой классификации документальных материалов партийных архивов – филиалов ИМЛ, крайкомов и обкомов партии в систематическом каталоге". З 1988 р. предметом каталогізації стали відділи ЦК, тобто каталогізацією були охоплені найбільш інформативні і найчастіше використовувані матеріали. На сьогодні, за оцінками спеціалістів, в ЦДАГО систематичний каталог представляє до 30% документів архіву.

III. *Історичні довідки.* Їх підготовка фактично не практикувалася в діяльності партійних архівів, оскільки "Правила работы партийных архивов..." передбачали складання передмов до описів унікальних або нетипових для архівів фондів[36]. За останній час проведено велику роботу по складанню 80 історичних довідок, тобто до третини наявних в архіві описів. Довідковий апарат до описів є, безперечно, додатковим джерелом інформації не про лише про історію фондоутворювача, але й про склад і зміст документів фонду.

IV. *Путівник.* Готується до друку на базі поширених історичних довідок та додаткової інформації[37].

Таким чином, у колишніх партійних архівах, документи яких розсекречені і переведені на загальні умови зберігання, основна маса матеріалів також не відображена в існуючих видах НДА.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАВО України є центральним архівом, де зберігаються фонди органів влади і управління, а також установ і організацій радянського періоду, тому стан його НДА характеризує ситуацію з вторинними інформаційними системами стосовно документальних масивів радянського періоду взагалі. До системи НДА архіву входять усі необхідні елементи.

В архіві зберігається 3287 фондів (понад 1 900 000 справ та 5500 описів). З них 86 фондів (понад 770000 справ) – I категорії, 2336 фондів (близько 1 млн. справ) – II-та понад 500 фондів – III категорії.

Основним елементом НДА є *описи.* Описи фондів I категорії на сьогодні впорядковані за повним циклом і містять усі необхідні елементи. Удосконалення описів потребують фонди частково II і III категорій – близько третини описів архіву, що є некомплектними або складені за скороченим циклом наприкінці 40 – у 50-х роках. Основний масив цих фондів складають такі, що упродовж десятиліть "не користувалися попитом", тобто були на

обмеженому доступі, а також фонди періоду другої світової війни. Протягом останніх 15 років архів провадив значну роботу по науково-технічному впорядкуванню ряду важливих фондів – Наркоматів і уповноваженого внутрішньої і зовнішньої торгівлі та постачання УССР (1920-1934), Всеукраїнського союзу сільськогосподарських колективів, ВРНГ УРСР (1918-1933) тощо. Впорядкування фондів і удосконалення описів, виявлення та описання особливо цінних документів супроводжувалося серйозною методичною роботою, відбитою у відповідних методичних розробках[38].

Важливим елементом НДА є *покажчики* до описів, які почали складати лише з 80-х років. Це фундаментальні предметно-тематичні, географічні та іменні покажчики до фондів ВРНГ за 1918-1932 рр. (бл. 50 000 справ), Наркомату юстиції (30 000 справ), робітничо-селянської інспекції (понад 30 000 справ), покажчик навчальних закладів до частини фонду Наркомосу. На сьогодні цими покажчиками охоплено понад 5% документів архіву.

На особливу увагу заслуговує реалізація важливого археографічного проекту – підготовка міжфондового і в перспективі – міжархівного покажчика "Документи Раднаркому УРСР за 1919-1943 рр.", що має на меті реконструкцію первісного складу архіву РНК за її вихідними документами, що надходили до різних органів, установ і організацій. У фонді є серйозні лакуни за 1927-1943 рр., які передбачається заповнити. Проект розробляється з 1974 р., в ході роботи охоплено понад 100 фондів; до покажчика почала надходити інформація з державних архівів областей України. Підготовка покажчиків в архіві має серйозне методичне забезпечення[39].

Подібно до колишніх партійних архівів, ЦДАВО має значну кількість тематичних допоміжних картотек (обсягом понад 13400 карток). Це картотеки "З історії Великої Вітчизняної війни" (близько 6000 карток, включаючи дані з обласних архівів), з історії промисловості, робітничого класу, культури, що складалися у зв'язку з тематичним виявленням під час підготовки відповідних серій документів; тематична картотека постанов Раднаркому (1938-1981 рр.); картотека до 1500-річного ювілею Києва (складена за СЄК 1978 р.). Близько 10 тис. позицій нараховують 12 картотек з особового складу відділу спецфондів – німецьких службовців, фольксдойч, українських поліцаїв і старост, перебіжчиків тощо.

Каталог архіву містить понад 480000 карток (446000 систематичного каталога, понад 24000 – географічного, близько 10000 – іменного). Першочерговій подокументній каталогізації, що розпочалася з середини 60-х років, підлягали фонди ВУЦВК, Ради

Міністрів, Наркомпросу; поодинично (за описами) каталогізувалися галузеві відомства – Міністерство сільського господарства, Міністерство охорони здоров'я та ін. Загалом на сьогодні закаталогізовано близько 70 фондів І категорії, що охоплюють 22% усіх документів архіву. З початку 80-х років розпочато запровадження СЄК (радянського періоду)[40]. Однак в цілому каталоги побудовані на розробленій в архіві в другій половині 60-х років "Схеме классификации документальных материалов Центрального государственного архива Октябрьской революции и социалистического строительства УССР (г. Харьков)" (машинопис, 141 с.).

Архів має два опублікованих путівники: анотований путівник (1960), що містить дані щодо 928 фондів (понад 850 тис. одиниць зберігання, що становить лише 20% від загальної кількості фондів та 44% від загальної кількості справ) та короткий неанотований довідник (1984)[41], що охоплює 1,5 млн. справ (бл.80% від загальної кількості). Потреба у виданні повного анотованого путівника по архіву очевидна.

Краще, ніж в історичних архівах, ситуація з оглядами, зокрема пофондовими. З 66 оглядів третину складають саме пофондові, решта – тематичні. 40 оглядів опубліковано. З фондових оглядів варто зазначити огляди документів фондів Народного міністерства освіти УНР (1995), Української центральної ради (1992), Наркоматів і уповноваженого внутрішньої і зовнішної торгівлі та постачання УССР (1982), особового фонду академіка М.Стражеска (1976)[42]. Широкою є тематика оглядів, що диктувалася умовами часу, – від питань розвитку туристично-екскурсійної справи, архітектури і містобудування, ленініани (70-80-ті роки) до історії національних меншинств (1991) та колективізації і голоду в Україні (1993).

Державні архіви областей

Для державних архівів областей в цілому характерні ті самі позитивні риси і недоліки НДА, притаманні ЦДІА України, м. Київ (для документів дорадянського періоду), ЦДАВО України (для документів радянського періоду), ЦДАГО України (для документів колишніх обласних партархівів, переданих на державне зберігання до державних архівів областей).

В цілому, каталоги репрезентують до 30% документів архівів; від третини до половини описів (фондів переважно III та частково II категорії) вимагають удосконалення; покажчики, яких в обласних архівах, за даними на середину 80-х р., нараховувалося понад 1000 (з них пересічна більшість – предметно-тематичних),

охоплюють не більше 10-15% фондів. Щодо путівників, то більшість з них видана у 60 – 70-х роках, лише 8 архівів опублікували свої путівники протягом 80-х років, а деякі, такі як ЦДІА України у Львові, Держархів Закарпатської області – з ідеологічних міркувань 70 – 80-х років, ЦДАМЛМ України – за фінансових обставин 90-х років – і досі мають лише неопубліковані макети своїх путівників; загалом же неповний корпус путівників, нараховуючи разом з перевиданнями 27 томів, містить інформацію лише щодо 50-70 % документів архівів.

В загалі вважаємо за можливе припустити, що система НДА державних архівів України репрезентує не більше 30% інформації, що міститься в документальних матеріалах НАФ. Такий стан науково-довідкового апарату, хоча й можна пояснити об'єктивними причинами, але не можна визнати задовільним. Це прекрасно розуміли архівісти попередніх поколінь, цілком ясно усвідомлюють сучасні архівісти і дослідники. Не випадково всю історію архівної справи можна представити як драматичну історію пошуків ідеальних та оптимальних варіантів і шляхів створення та поліпшення науково-довідкового апарату архівів. Тут не можна також не віддати належне значним методичним здобуткам кількох поколінь українських архівістів і археографів, що проаналізували, узагальнили і систематизували цінний практичний досвід камеральної роботи.

* * *

Історія архівознавства в СРСР не може бути відокремлена від історії археографії. Вони тісно пов'язані у минулому, нині і в майбутньому. Періодизація розвитку архівної справи та її теоретичні здобутки в галузі принципів формування первинних та вторинних систем дозволяють поставити питання про розвиток архівної археографії та археографічної архівістики в їх тісному зв'язку та взаємодії, виокремити та обгрунтувати камеральну археографію, розглянути коло її сьогоденних та майбутніх проблем.

Історія архівної справи та архівознавства як окремої наукової дисципліни може бути поділена на чотири періоди, що пов'язані із розробкою головних принципів архівної справи – теорії ДАФ, архівного фонду, експертизи цінності, НДА.

Перший – 1918- початок 30-х років XX ст (В.М. Автократов: 1918- кінець 20-х років). У цей період у боротьбі різних шкіл формувалися концептуальні положення централізації та організації ДАФ, основних напрямів діяльності архівної системи. Важко погодитися з Автократовим, що в цей період теоретичні

розробки були надто слабкими[43]. Ми вже бачили, що теретико-методичні досягнення архівістів старої школи в галузі теорії фонду та опису фондів, в тому числі і на Україні, були на високому теоретичному та науково-практичному рівні. Власне вони заклали основні концептуальні положення ДАФ, архівної термінології, розвивали ідею централізації, принципу походження, систематизації та структури опису фондів, експертизи.

Наукові здобутки *другого етапу* – другої половини 30 – 50-х років логічно витікали із розробок першого періоду і тісно пов'язані із конституюванням побудови соціалізму в СРСР. Основні методологічні розробки другої половини 30-х років є підсумком попереднього етапу. Незважаючи не те, що в цей час у розпалі була боротьба проти "буржуазного" принципу провенієнції, він був впроваджений як "радянський" принцип походження (Вереенніков, Анфілов). Це період існування архівної системи в структурі НКВС. Ідея централізації державних архівів (Д.Я.Самоквасов) і центрального довідкового бюро (М.В.Калачов) була висловлена ще наприкінці XIX - на початку XX ст. В умовах репресій і політичного терору вона набула значення радянського принципу централізації ДАФ і створення єдиної системи НДА (К.Г.Мітяєв). Він зафіксований в Положенні про ДАФ 1941 року, а в післявоєнні роки принцип централізації активно співіснував з виокремленням із складу ДАФ цілого ряду спеціалізованих архівних фондів силових відомств, з огляду на політичні та стратегічні інтереси.

Третій етап – 60-70-ті роки: від Положення про ДАФ 1958 до 1980 р. Період відносної стабільності і "побудови комунізму". Період розвитку понятійного апарату архівознавства та документознавства, ЄСНДА, впровадження нових методів опису архівної інформації, диференційованого підходу до описування документів, справ, фондів. Виникнення нових класифікаційних схем для систематичних каталогів, нарешті, збільшення кількості опублікованих довідників – путівників, оглядів, описів. Виникнення автоматизованих технологій, які почали проектуватися у 70-х роках.

Четвертий – 80-ті роки до початку 90-х років – період повної стабілізації базових методологічних та методичних принципів і положень, що були уніфіковані у Правилах 1984 року. На перший план вийшли проблеми інтенсифікації інформаційного пошуку, автоматизації архівних процесів та вдосконалення інформаційних технологій і комп'ютерної техніки. Цей період характеризується поглибленим осмисленням історії та теорії архівознавства, постановки питання про створення нової концепції ДАФ.

Розчарування в класифікаційних схемах систематичних каталогів та можливостей комп'ютерної техніки стосовно ретроспективних фондів, розквіт автоматизації в документознавстві та науково-технічній інформації (АСНТІ Головархіву СРСР створена на рівні картки фонду за скороченим описом – пошук адреси архівних фондів та пошук за основними показниками, підготовка редакційно-видавничих процесів в автоматизованому режимі). В цей період усвідомлюється відставання від реальних потреб темпів зростання обсягів документної інформації, труднощі формалізації ретроспективної інформації та необхідність значних коштів на вдосконалення пошуку та інформаційних можливостей довідників архівів.

З початку 90-х років країни колишнього СРСР вступили на шлях незалежності. Так почалася нова періодизація української архівної справи, осмислення пройденого та розвиток майбутнього, пов'язаний з розвитком національно-державного фонду, його структури, функцій, правового статусу, виник новий напрям, пов'язаний з формуванням та реконструкцією національно-культурологічної архівної спадщини. Ці завдання є визначальними для процесу об'єктивного становлення камеральної археографії як галузі археографії та розвитку теоретичних і практичних засад для її вдосконалення.

Розпарування і [illegible] схема класифікації та ... та можливостей комп'ютерної техніки стосовно [illegible] фондів, розробка автоматизованих документальних та науково-технічної інформації (АСНТІ) Головархіву СРСР стосовно форму-вання фонду за сферами [illegible] пошук [illegible] архівних фондів та пошуку за основними показниками, підготовка довідко-во-аналітичних процесів в автоматизованому режимі. В цей пе-ріод усвідомлюється відставання від реальних потреб темпів архі-вних описів документів інформації, труднощі формалізації ретроспективної інформації та необхідність значних коштів на вдосконалення пошуку та інформаційних можливостей архі-вів архівів.

З початку 90-х років крах комуністичного СРСР [illegible] на [illegible] незалежності, [illegible] переорієнтація української архівної справи, осмислення [illegible] її розвитку [illegible], [illegible] взаємин з розвитком національно-державного [illegible]. Його структур, функцій, правового статусу, [illegible] нові напрями по-в'язані з формуванням та розвитком [illegible] розширення [illegible] сфери. Ці завдання є [illegible] для процесу [illegible] осмислення архівної [illegible] архівографії та розвитку теоретичних і практичних засад її вдосконалення.

Розділ 4

Камерально-археографічні інформаційні системи та завдання створення Археографічного реєстру національної архівної спадщини України

4.1. Класифікація архівних документальних систем і документної інформації та археографічний опис

4.2. Археографічний опис колективного рівня в сучасних інформаційних системах і в археографічних проектах України та основні принципи опису АРУ

4.3. Археографічний реєстр національної архівної спадщини України (До формування Археографічного зводу української національної архівної спадщини)

4.1. Класифікація архівних документальних систем і документної інформації та археографічний опис

Підводячи підсумки розвитку основних принципів формування сукупного та окремого архівного фонду як документальної системи первинного рівня, понять та змісту його як надсистеми, що підлягає археографічному довідковому описові, необхідно зосередитися на деяких питаннях поняття структури сукупного архівного фонду як сукупності документальних систем та розуміння системної структури архівної інформації на рівні ДАФ і НАФ.

Ці поняття є принциповими для моделювання археографічних процесів класифікації інформації при описанні документальних архівних та рукописних фондів як у колективному, так і в поодиничного описі. Розуміння організації зберігання, обліку та використання архівних фондів в контексті описових робіт в археографії допомагає встановленню зв'язків документальних архівних систем первинного та вторинного рівнів, організації архівних та археографічних робіт щодо завдання реконструкції української національної спадщини на рівні археографічного реєстру архівних колекцій, зібрань та фондів.

Встановлені три системно-організаційних рівня класифікації сукупного архівного фонду держави і власне перший рівень АДС:

1) НАФ як сукупність документів, що зберігаються на території держави і подлягають державній реєстрації;

2) окремі державні та недержавні архіви та архівні установи;

3) окремі архівні фонди як історично утворені комплекси документів, сформовані або за принципом походження, або за колекційним (логічним) і не завжди історичним принципом.

Головною обліково-організаційною одиницею сукупного архівного фонду ще за часи СРСР був встановлений та впроваджений професійними архівістами *архівний фонд* як історично утворений комплекс документів. Він є ядром та чарункою всіх документальних архівних систем рівня НАФ і ДАФ у АДС системно-організаційного рівня.

Структура сукупного архівного фонду та його організаційні класифікації, як бачили, встановлювалася в архівній справі на теоретичному та організаційно-практичному рівні (що не завжди збігалися) упродовж багатьох років. Разом з тим централізація архівної справи за радянської доби мала як позитивні (перш за все – прагнення до чіткої структуралізації, впровадження принципу походження фонду, створення єдиної методичної бази діяльності архівної справи, зокрема – уніфікація опису фондів та науково-довідкового апарату), так і негативні наслідки, пов'язані з про-

цесом формування ДАФ і НАФ, порушенням природних зв'язків єдиних за походженням масивів документів та управлінням фондами на засадах колоніальних відносин. Прагнення до закріплення організації документальних систем у понятті архівного фонду, в основі котрого закладений принцип походження за фондоутворювачем в контексті змісту, що надавався вітчизняним архівознавством, є доцільним для установ, але для особових архівних фондів, а тим більше – для колекцій – принцип походження як історично або органічно утвореного комплексу документів не завжди відповідав об'єктивному положенню походження документів. На практичному рівні мова про фондоутворювача іде лише як про попереднього власника документів. Не дарма в ряді країн поняття особового архівного фонду пов'язується з поняттям колекції, а фонди установ – з поняттям архівів установ. В археографії поняття походження повинно поєднувати джерелознавче походження документів та їх долю, історію формування комплексів документів та соціальні зв'язки. Тому поняття органічного комплексу документів в археографії не завжди буде збігатися з поняттям архівного фонду. Але при вирішенні завдань реконструкції архівної спадщини України на рівні археографічного реєстру необхідно встановити реальну долю та походження документальних комплексів з урахуванням статуса-кво в архівній системі.

Існує два аспекти формування та управління документами ДАФ і НАФ України, що іноді підміняються змістом при розгляді класифікаційних обгрунтувань управління інформацією: соціально-управлінська та обліково-організаційна. Так, у першому параграфі третього розділу процитовані за останніми Правилами роботи державних архівів СРСР (1984) управлінські класифікації державного рівня, що виконують внутрісистемні функції управління державним архівним фондом різного організаційного рівня: держави, архіву, фонду. Вони виконують свої функції, якщо розглядати їх з боку управління ДАФ як документальною надсистемою. Завдання створення АРУ як різновиду вторинної документальної системи полягає у зведенні в єдиному масиві надзвичайно різнохарактерної інформації не лише за документним змістом та формою, а й за місцем у документальних системах вищого рівня. Необхідно уникнути деяких протиріч, що виникають при поєднанні цих засад в ході побудови формально-логічних зв'язків різних класифікацій при розгляді НАФ і ДАФ як системи інформації. Передусім слід підкреслити, що тут поставлені поруч різні аспекти управління.

I. *Соціально-управлінський аспект* базується на соціально-політичній організації країни та її державно-адміністративному ус-

трої і розглядає архіви як об'єкти, що зберігають ретроспективні документи: державні або недержавні установи, об'єднання, заклади, окремі особи – як частину суспільної структури, що підлягає соціальному управлінню.

Класифікація НАФ у цьому аспекті грунтується на загальносоціальних категоріях стосовно права власності та державноструктурних принципах.

Класифікація НАФ за аспектами власності, приналежності до певного соціального інституту та його природної ієрархії відносин, передбачає три категорії:

а) центральні, обласні, місцеві державні архіви підпорядкування ДАФ та державні архівні установи відомчого підпорядкування;

б) архіви громадських об'єднань на правах громадської власності;

в) приватні архіви та архівні установи.

Ієрархія відносин може бути як принцип встановлена в першому виді як мережа державних установ, що підпорядкована ГАУ або певному відомству, якому надано право формувати архіви постійного зберігання. В цій системі найбільшою обліково-класифікаційною одиницею є окремий архів в його сукупному значенні, як державний архів, відомча установа, громадське об'єднання, приватна установа (архів корпорації, фірми тощо) або особа чи родина, а найменшою – найменша структурна одиниця. Найдрібніша одиниця археографічного опису збігається з обліково-класифікаційними параметрами – це окремий архів або архів установи в його сукупному значенні.

Найвищий рівень опису архівних документів відображає класифікацію за правом власності на типи: архівні фонди державного зберігання; архівні фонди в приватних архівах та колекціях та архіви громадських об'єднань. Подальша класифікація документів за цим принципом передбачає виключно ієрархію внутрішнього підпорядкування та мережі, організаційної структури. Так, державні архіви розподіляються на центральні, обласні, місцеві, районні тощо; архіви відомств та об'єднань – на архіви головного відомства та філії, відділення, дочерні структури тощо.

Класифікації фондів НАФ за структурними ознаками передбачають принципи, що в будь-якому вигляді відносяться до поняття *"джерело походження" родового рівня* як основної ознаки комплексу фондів, але в єдності з іншими координатами, які суттєво підвищують його інформаційну ємність: часові, змістовні, просторові:

– державно-хронологічний принцип, що декларувався як головний: до і після зміни влади, до і після входження до складу СРСР, під час окупації тощо; до і після розпаду СРСР і так може бути продовженим у майбутнє;

– адміністративно-територіальний – до і після нового адміністративно-територіального ділення; до і після реорганізації – за принципом підпорядкування;

– адміністративно-відомчий: по напрямах діяльності певних відомств та їх реорганізації (ВУАН та Академія наук України, Міністерство культури та Міністерство культури та мистецтва).

Всі ці принципи в Правилах були встановлені як класифікація за загальнодержавним значенням (на загальносоюзні, республіканські, місцеві, або загальнофедеральні, федеральні та місцеві тощо); адміністративно-територіальним поділом; галузевим принципом; профілем діяльності та підпорядкованістю.

II. *Обліково-організаційний аспект* передбачає організацію та класифікацію НАФ за природно-історичним принципом походження, в центрі якого є поняття *архівного фонду* як органічно утвореного комплексу архівних матеріалів, – головного принципу будь-якого рівня та категорії архівів. В даному випадку функціонує поняття *"джерело походження" видового рівня* як основної ознаки комплексу фондів, але в єдності з іншими координатами, які суттєво підвищують його інформаційну ємність: часові, змістовні, просторові:

1. Для класифікацій вищого рівня передбачена підвидова класифікація поняття "архівний фонд": "архівний фонд установи", "об'єднаний архівний фонд", "фонд особового походження", колекція. Одиниця облікового опису – головний документ в справі фонду – картка фонду. Одиниця археографічного опису – огляд фонду.

Внутрішня класифікація як облікова одиниця – опис рівня справи та рівня документу – інвентарна описова стаття.

Найдрібніша одиниця археографічного опису – подокументний археографічний заголовок. В архівній практиці він, як правило, застосовується для подокументного опису колекційних матеріалів, (оскільки найбільш типовим для архівознавства є опис групового виду), а найменшою одиницею є справа, в який оформлені документи за предметно-тематичною ознакою.

2. Додаткові класифікаційні ознаки, що проголошені в Основний правилах, – змістовні, часові і координати форми:

за категоріями (відношенням до трьох ступеней цінності, тобто інформаційна ємність документів);

за складом, способом і технікою закріплення інформації (так відокремилися спеціальні архіви ЦДАМЛМ, ЦДАКФФД та архівні фонди у складі універсальних за складом документів колекційного типу (наприклад, відділів рукописів бібліотек та музеїв);

за певною періодизацією, що може бути встановлена з будь-якою метою.

Отже, управлінська структура сукупного фонду держави, якщо виходити з пропонованих Положенням про ДАФ і НАФ управлінських аспектів аспектів, передбачає 6 вертікальних рівнів організації інформації: документ – справа – фонд – группа фондів – архів – група архівів.

Організаційна структура управління архівами в Західній та Східній Європі подібна в принципових моментах до прийнятої в Україні та ближньому зарубіжжі практики організації та обліку масивів архівних документів за рівнем узагальнення інформації. Відповідно до цих рівнів існує і структурний розподіл архівного фонду на документи, справи, фонди, архіви. Канадські архівісти також віддають перевагу фондовим принципам організації та обліку документної інформації. В американській практиці організація такої інформації передбачає кілька структурних категорій, які не зовсім збігаються з прийнятими у нас:

1. Окремий рукопис або документ: manuscript / document.

2. Об'єднання документів за предметним принципом або за функцією, результат діяльності суб'єктів, близький до поняття "архівна справа" та групи справ: series. (file units).

3. Колекція – архівний фонд, сформований за принципом цілеспрямованого збирання за певними ознаками, як правило, пов'язаний з колекційною діяльністю фондоутворювача: collection, (архівні фонди особового походження також сприймаються як колекції).

4. Документальний архівний фонд, пов'язаний з адміністративною діяльністю і фукціонуванням установ та корпоративних осіб і об'єднані фонди (archival record, record group).

5. Діловодні архіви державних інституцій: archives[1].

Усе різноманіття організаційних документальних архівних систем різних країн можна звести до 7 принципових рівнів описування або організації інформації вторинного інформаційного рівня:

1-й – документу (як одиниці зберігання) (document / manuscript // "item level");

2-й – справи (як одиниці зберігання) (file unit // "folder or volume level");

3-й – групи матеріалів у складі фонду (series, subseries, subgroup // "series level");

4-й – архівний фонд як масив документів, сформований за принципом походження (fond, collection, archival record // "fond level");

5-й – групи архівних фондів або об'єднаного архівного фонду archival group // "collective record group level");

6-й – сховища (repository, archives // "repository level");

7-й – групи сховищ та архівів (archives // "inter-institutional level")[2] .

Таким чином західна практика, і, зокрема у США, передбачає ще один рівень – рівень серії, неконституйований у вітчизняній теорії і методиці, хоча відомих з практики як різновид систематизації документів всередині фонду за його природним порядком (за родом діяльності фондоутворювача) і який для археографічної діяльності має принципове значення.

Вертикальний зріз об'єктів опису для АУ за принципом походження та організації архівної інформації передбачає ще два надрівні: Національний фонд і Сукупний фонд держави. А далі – Сукупний фонд окремого сховища // Окрема колекція // Окремий фонд // Окремі структурні комплекси у фонді // Окрема група справ // Окрема справа або група документів // Окремий документ // Окремі частини документу.

Вторинні документальні системи – система НДА архівів, перш за все, повинні, не віддзеркалюючи всієї сукупності інформації первинних систем, репрезентувати її в такій формі, що дозволила б проводити системний пошук узагальненої інформації як на організаційному, так і на змістовному рівні. Опис документів, документальної та документної інформації є процесом, що здійснює методику репрезентації інформації первинних систем у вторинних за допомогою методів моделювання систем та згортання інформації.

При розгляданні поняття архівних довідників Основні правила 1984 р. так кваліфікують цю систему: "В залежності від того, який тип довідника (опис, каталог, путівник, покажчик, огляд тощо) створюється, провадится описання документів (частини документу), групи документів, справи, групи справ, фонда (частини фонду), групи фондів, фондів архіву, фондів групи архівів"[3]. Невеликі розбіжності між запропонованою нами та Основними правилами системою вертікального зрізу об'єктів опису не мають принципового значення, якщо розглядати їх в межах архівознавчого трактування Системи НДА, як такої, що створюється на єдиних методологічних та методичних засадах архівної справи. Методика єдності НДА розташована у сфері структури НДА та диференційованого підходу до системи описання в описах, каталогізації та довідкових виданнях різних видів.

Разом з тим архівна та археографічна практика вимагає методичної розробки інформаційної репрезентації документальних систем лише трьох моделів археографічного опису як окремої методики узагальнення та організації інформації документних систем, формуляри яких можуть модифікуватися у залежності від вертікального та горізонтального (міжархівного – загальноархів-

ного – міжфондівого – пофондового) рівнів, а також з урахуванням археографічних завдань цілеспрямованого інформування:

моделі, заснованої на принципах *колективного* опису окресленого організаційно масиву документів – типу архівного фонду та його структурної частини, що організована за природним порядком діяльності фондоутворювача;

моделі, заснованої на принципах *групового* опису (невелика група документів типу справи або групи справ, що поєднана темою);

моделі, заснованої на принципах *поодиничного* подокументного опису.

Археографічний опис, як правило, створюється на засадах міжфондового та міжархівного довідника, оскільки принципи цілеспрямованого інформування вимагають відмови від фондової організації матеріалу як головного принципу.

Суттєвою методичною відмінністю архівного та археографічного опису є поняття принципу походження та принципу логічної систематизації. Основний принцип археографічного опису за рівнем узагальнення інформації слідує архівним принципам організації фондів та організації інформації – але *при описанні фонду головним принципом бує принцип архівного походження, при організації та описові справи – логічний (предметно-тематичний) принцип (оскільки у справі збиралися документи, поєднані, як правило, темою або предметом діяльності установи, особи); при подокументному описові – принцип джерелознавчого походження, що передбачає внутрішню критику джерела.* Тому класифікація архівних та археографічних довідників визначається принципами, закладеними в принципах об'єкту опису та цілеспрямованості його інформації. Археограф добуває інформацію через систему НДА та враховує походження документів, але абстрагується від архівного розуміння проблеми походження та створює інформування про джерельну базу певних напрямів та питань історичних та культурологічних досліджень.

Система архівного опису (описання фонду – каталогізація на основі опису – підготовка довідників), що розроблена в країні, та її фундаментальне поняття архівного опису як головного архівного довідника є цілком прийнятною, коли мова йде про *Національно-державний архівний фонд України*, організований, як ми вже розглядали, за єдиними методами, що базуються на централізації справи, уніфікації опису та НДА.

Інші підходи необхідні для створення інформаційної системи стосовно *Національної архівної спадщини українського народу*, що охоплює всю сукупність архівної спадщини, незалежно від часу,

створення, місця створення, виду, форми власності і територіальної приналежності, і не є організованим масивом за певними принципами, а разпорошеним по архівах, фондах, колекціях, приватних зібраннях, описаним за різними принципами, або не описаним взагалі. Вибір принципу археографічного описування, його структура та функції як специфічної форми передачі інформації, засади його формалізації – є принциповими для вирішення проблеми реконструкції архівної та рукописної спадщини.

Історичний екскурс у розвиток понять сукупного та окремого архівного фонду чітко показує, що будь-який археографічний опис колективного, групового або подокументного рівня для АРУ, що враховує навіть добре організований ДАФ, має зважати на всі інші сліди організаційно-класифікаційних експериментів та історії усталення принципів організації сукупного архів-ного фонду держави та їх управлінських класифікацій в їх історичному розвитку. Ця принципова думка відштовхується від факту, що реальний стан архівної документальної надсистеми віддзеркалював та віддзеркалює всю історію його організації, що, в свою чергу, відображав суспільно-політичні колізії СРСР, оскільки їх наслідки залишаються і на сьогодні як позитивними, так і негативними.

Принцип походження, настільки важливий для організації фонда та для встановлення вірогідного факту створення документа, в археографії має тісно співіснувати з іншим принципом – *принципом долі фонду та документа* після його створення. Це велика і практично нерозроблена галузь історико-архівних досліджень виникла на практичному рівні під час впровадження принципу походження і створення сучасної форми опису як облікового документа, коли він структурувався за природним порядком діяльності фондоутворювача та супроводжувався історичною передмовою про фондоутворювача та його архівні матеріали. В останні десятиріччя інформація про долю фонду та окремих його матеріалів у справі фонду концентрується в спеціальних облікових документах справи фонду.

Але ця інформація далеко не вирішує всієї різноманітності пошуку документів, передусім довоєнного часу. Реконструкція їхньої історичної долі натикається на великі труднощі, і не лише на встановлення єдності походження колекцій та фондів, а й на рівні міграції архівних матеріалів та окремих документів, адже впродовж досить довгого часу принципи провенієнції та пертиненції співіснували в теорії формування архівного сукупного фонду; частина останнього так і залишилась із зруйнованими природними зв'язками фондів. Формування і ведення справ фондів, які

відображали б долю матеріалів фонду, як зовнішні, так і внутрішні зміни, в СРСР також запроваджені лише нещодавно.

Разом з тим тема пошуку та встановлення місць зберігання і зв'язків окремих архівних матеріалів є надзвичайно актуальною не лише в контексті архівознавчої проблематики, а й для добування емпіричного матеріалу історичних досліджень. Доля документу та архіву є результатом певних соціальних взаємодій, які підкоряються закономірностям соціальних комунікаційних процесів. Однією з характерних властивостей документу є його протягнутий у часі та просторі вплив на соціальні відносини. Ретроспективні документи можуть актуалізуватися багато разів в різних соціальних умовах і аспектах, або, навпаки, заховуватися на довгий час. Поряд з управлінням *фізичним доступом* до матеріалів є й управління *інтелектуальним доступом*, коли свідома політика обмежень в НДА закриває шари інформації документами службового використання, або шляхом згортання інформації в узагальненому описанні. Але найбільшої шкоди завдають несвідомі хиби системи інформування. В цих питаннях проблеми архівної та археографічної евристики як науки, що вивчає закономірності творчого пошуку документів та інформації про них, а також їхньої долі, набувають загостреного характеру.

Лише інтелектуальні евристичні методи можуть встановити долю розпорошених документів та їх зовнішні і внутрішні зв'язки з іншими документами. Тому принциповим для методології камеральної археографії є передбачення багатоаспектності пошуку інформації з боку користувачів, *своєрідне моделювання замовлень*. Для цього важлива будь-яка посередня інформація, яку архівісти завжди відрізали під час каталогізації, з огляд на величезні обсяги документів та інформації. Архівна практика завжди прагнула поєднати два конфліктуючих принципи – принцип *повноти* представлення інформації на всіх рівнях, як організаційному, так і документальному, і принцип *економності* опису, який досягається за допомогою методик згортання інформації[4].

Питання розробки евристичних методів в археографії є важливим завданням при створенні АРУ. Дійсно, якщо розчленити методики пошуку документальної інформації за принципами дії структурно-семантичної моделі, запропонованої Д.Поспєловим[5], то послідовність формальних операцій буде виглядати так. 1 стадія – виділення розрізненої архівної інформації, або груп документів як об'єктів дослідження; 2-а – на основі прямої та непрямої інформації виявляються всі можливі зв'язки між ними; 3-я – аналізуються зв'язки та виокремлюються ті, що є суттєвими для даного пошуку; 4-а – відбувається абстрагування від неактуальних об'єктів та зв'язків; 5-а стадія –

формуються узагальнені елементи з однотипних структур; 6-а – знаходяться зв'язки між ними; 7-а – проводиться пошук по узагальненому лабіринту. В цій схемі немає дуже важливого компонента, пов'язаного із законами творчого мислення, який називається інтуїцією, тобто "осяянням", системним мисленням, поняттям змісту інформації та прогнозування її актуалізації.

У цій моделі пошуку відсутні також дуже серйозні операції, що характеризують опрацювання документальних систем істориками на стадіях добування вихідної інформації, аналіз та інтерпретацію фактів, що здійснюється до першої стадії виділення розрізненої інформації про певні масиви документів. Стадія реконструкції інформації з історії фондів також може бути віднесена до евристичної діяльності. Модель опису документів має використовувати сфери опису історії використання та міграції документів не лише за допомогою зовнішнього опису, а й через використання позадокументної інформації про можливі зв'язки. Аналіз структури зв'язків вертикального зрізу організації документальних архівних систем (Національний фонд і Сукупний фонд держави // Сукупний фонд окремого сховища // Окрема колекція // Окремий фонд // Окремі структурні комплекси у фонді // Окрема група справ // Окрема справа або група документів // Окремий документ // Окремі частини документа) є обов'язковим початковим елементом евристичної частини камерально-археографічного описання. Складання мережі пошуку із доповненням по горизонтальному зрізу загальних класифікацій, що існують на рівні фонду та нижче, при нарощуванні масиву інформації в науково-довідковій системі комп'ютерного типу, яка оперує великими масивами інформації, дозволить розкривати такі латентні зв'язки між групами документів, які неможливо встановити при ручному пошукові.

У цьому контексті головне завдання археографії при складанні описової статті колективного рівня – передбачити можливість реконструкції походження документальних матеріалів як у комплексі, так і в окремих групах за принципами загальних організаційних класифікацій НАФ та ДАФ.

Другий класифікаційний аспект розташовується у сфері документної інформації, репрезентованої в НДА на основі відмовлення від принципу походження і врахування логічного або предметно-тематичного принципу, на якому засновані всі існуючі документні класифікації[6]. Для археографії аспект класифікації інформації є важливим не лише в контексті її евристичних функцій. Він є головним при структуруванні формуляра опису як засобу передачі інформації. Пізнання природи передачі докумен-

тальної та документної інформації та її використання в контексті адекватного відображення інформації за допомогою наукового опису з урахуванням сучасного потреб науки та суспільства є основою теорії археографічних опису.

Як вже зазначалося, вперше в загальнотеоретично єдиному плані ці питання були висвітлені у підручнику К.Г.Мітяєва[7]. Під класифікацією розумівся розподіл матеріалів на групи за ознакою схожості або різниці і розробка відповідної класифікаційної схеми, яка відображала б реальний фонд. Систематизацію Мітяєв розглядав як процес групування за рубриками схеми. В подальших розробках поняття систематизації набуло й предметного визначення. Систематизація документів за класифікаційною схемою (у сучасній практиці, закріпленій Основними правилами 1934 р., – схема систематизації) здійснюється за структурним, виробничо-галузевим або тематичним принципом в залежності від чіткості структури і функцій установи, наявності структури взагалі (якщо підрозділів немає – тематичний принцип), а всередині – за хронологією[8]. Так були закладені класичні поняття класифікації в архівознавстві. Джерелознавчі класифікації актуальні не лише для подокументного рівня опису інформації. Так, видова класифікація за формою як за внутрішньою структурою, що тісно пов'язана із змістом, була запропонована Л.М.Пушкарьовим. Згодом концепція була розвинута в його монографії[9]. Загальний принцип концепції – розподіл на актові та оповідні джерела.

Класифікація за змістом виникла в 40-х роках в розробках МДІАІ і передбачала три великих групи: 1) джерела з історії соціально-економічних відносин; 2) джерела з історії зовнішньої та внутрішньої політики; 3) джерела з історії суспільної думки. Ця класифікація була зручною як загальна для джерел середньовічного суспільства, коли структура суспільства була набагато простіше за новий та новітній час, тому, незважаючи на підтримку цього принципу стосовно періоду феодалізму, пошук принципів загальної джерелознавчої класифікації продовжувався[10]. На початку 60-х років виникає класифікація Капtанова – Курносова, яка будується з урахуванням об'єктивних закономірностей походження джерел у зв'язку із закономірностями внутрішньої структури суспільства[11]. Під походженням розумілося місце джерел у суспільному житті: їх цільове призначення, авторство, обставини виникнення. Автори даної схеми запропонували всю сукупність джерел розподілити на три групи: джерела, що виникли у сфері соціально-економічних відносин; джерела, що виникли у сфері соціально-економічної боротьби, суспільної думки та культури; джерела сімейно-особистого походження.

Ця класифікація зручна для побудови дескрипторів і може бути, на думку інформатизаторів, що створювали базу даних з джерелознавства як окремої дисципліни, розширена до більш загальної класифікації шляхом включення до неї інших типів – джерел природного походження й джерел, що з'явилися в галузі виробничих сил, – пам'ятників матеріальної культури[12]. При класифікації в межах бібліографічної інформаційної системи при побудові дескрипторів враховані комплексні підходи: *автори – дати – вид* (монографія / матеріали наукових нарад / статті / рецензії / наукові звіти / дисертації / посібники / переклади / доповіді, виступи / інші); *мова; характер роботи* (конкретно-історичний / теоретичний / історіографічний / видання і публікація); *питання джерелознавства в інших галузях знань* (філософія, психологія, документалістика, інформатика, математика тощо); галузі історичної науки; класифікація *за змістом* (історія соціально-економічних відносин; зовнішньої та внутрішньої політики; суспільної думки); *класифікація за походженням* (за Каштановим-Курносовим); *тип* джерела (писемні, речові, лінгвістичні, фольклорні, етнографічні, кінофотофоно, інші); *вид* (діловодні– картографічні, статистичні, актові, канцелярські; оповідні – особисті: листи, щоденники, мемуари, художні: нарис, кореспонденція, лірика, драма, романи, оповідання; історичні джерела: повісті, хронографи, літописи); *наукові джерела* – історичні, філософські, географічні та ін. праці; *період* – до XII ст; XIII-XVст.; XVI ст.; XVII ст., XVIII ст., перша пол. XIX ст.; 1861-кін., XIX ст.; поч. XX ст.- 1917 р.; 1917-1918; 1918-1920; 1921-1925 (відновлення народного господарства); 1926-1941 ("побудова фундаменту соціалізму"); 1941-1945; 1946-1955 і т.д.; *теорія джерелознавства* (предмет, зміст, завдання поняття "історичне джерело" та "історичний факт", класифікація історичних джерел; відображення історичної дійсності в історичному джерелі тощо); *методика* аналізу історичних джерел; *історіографія* джерелознавства; "*класики* марксизму-ленінізму"[13]. Як бачимо, ця схема за змістом синтезована, вона робить спробу поєднати принципи родо-видового складу та змістовно-джерелознавчого аналізу матеріалів. Ця класифікація перспективна для подальшого розвитку системи наук, що мають об'єктом історичне джерело та системи документів і може бути корисною при створенні комплексних баз даних архівної та археографічної інформації.

Найбільш класичного характеру набула система класифікації на сучасному етапі, як вже вказувалося, у ході вирішення проблеми створення Єдиної системи НДА. Розроблені Схеми єдиної класифікації документальних матеріалів радянського періоду та

дореволюційного періоду до XVIII ст. з ідеологічних міркувань та з огляду на зміни в суспільно-політичному статусі СРСР, природно, застаріли. Але ці схеми є схемами переважно подокументного опису, вони ж завжди були базовими для локальних каталогів та картотек, у тому числі й існуючих російських баз даних. Вони потребують кардинального переопрацювання.

Оскільки ми за археографією закріплюємо *опис з метою видання* і надаємо йому функції *науково-інформаційного*, значна частина аналізу змісту документа залишається за спеціальними науками. Перша стадія джерелознавчого аналізу та синтезу археографічного об'єкта (на подокументному рівні) неможлива без залучення спеціальних методик вивчення окремих видів та типів джерел. Друга стадія – згортання інформації в загальних, науково-інформаційних цілях для підготовки археографічних довідників.

Архівні довідники можна виокремити за ступенями введення інформації в обіг, на яких виконуються різні функції і тому використовуються різні принципи класифікації інформації. Головна ознака першого ступеня – архівні довідники відображають адміністративно-управлінську організацію сукупного фонду НАФ і ДАФ, а також архівних фондів всередині архіву. Це – описи, фондові каталоги, обліково-довідкова система (картка фонду, листи фонду, паспорт фонду, паспорт архіву тощо), заснована на принципах архівної класифікації та систематизації за принципом архівного походження. Архівний термін "використання" і НДА є формою пристосування управлінських функцій та функцій інформування в умовах організації за принципом архівного походження. Описи і фондові каталоги – це перший ступінь інформування, який відображає принцип класифікації за архівним походженням та вертикальним – структурно-функціональним – зрізом локально-системного рівня.

Другий ступінь інформування – спроба поєднання різних принципів: систематичний каталог, тематичні картотеки, путівники. огляди фондів. Тут науково-інформаційна діяльність архіву вже змикається з археографічною. Археографічна ж іде далі – на міжархівний і міжфондовий рівень за предметно-тематичним відображенням інформації. Цей ступінь інформування базується на принципах універсальної предметно-тематичної класифікації, наприклад, УДК та ББК, СЕК та ін.

Третій ступінь – чисто археографічні довідники – передбачає будь-яку інформаційно-наукову цілеспрямовану предметну обробку групи документів, комплексів документів або архівних довідників – описів за будь-яким принципом (установами чи особами,

темою, предметом, географією, хронологією, видами документів тощо). Цей ступінь включає за вертикальним зрізом усі форми опису інформації та всі можливі класифікації документальних систем та документної інформації, які можуть бути використані в залежності від принципу, покладеного в основу довідника. Принцип довідника – це принцип його описової статті. Структура описової статті повинна орієнтуватися на такі методи класифікації інформації, що відображають всі можливі пошукові атрибути як організаційного, так і наукового плану. Тому, в основу ж описової статті як основи довідника найбільш доцільно покласти принципи фасетної класифікації, що найбільш властиво природним інформаційним якостям документів та документальних систем як інформаційних джерел.

Надзвичайно важливими і перспективними для подальшої розробки для архівної інформації з орієнтуванням на створення інформаційних комп'ютерних систем є принципи категоріального аналізу, що закладені у класифікації Ш.Р.Ранганатана: індивидуальність (сутність, предметність) – речовина (матерія) – енергія (рух та дія) – простір (місто) – час. Не заглиблюючись у принципи класифікації та індексації документної інформації Ранганатана та інших класифікаційних систем, розроблених для бібліотечних систем, ми відсилаємо читача до вказаної вище фундаментальної монографії К.І.Рудельсон. Для нас важливими є принципові підходи до системи структурування інформації у процесі її передачі, тому ми звертаємося до ідеї категоріального аналізу як основи інформаційного археографічного опису будь-якого рівня.

В археографічному описанні категорії інформації можуть бути визнані як сфери або зони археографічного аналізу, які ми сприймаємо як систему інформаційних вимірів:

1. *Джерело* походження документальної інформації – тобто створювач документа або масиву документів. Це багатоаспектне поняття, пов'язане з поняттям походження документа, групи чи масиву документів, а також із поняттям автора, документостворювача або фондоутворювача (ці поняття, як ми розуміємо, не завжди збігаються).

2. *Зміст* інформації яку подає текст документу або сукупний зміст групи документів, що виражений в предметній системі архівного опису, яка має поняття "заголовку" документу або справи, групи, фонду. В археографії принципи і засади складання заголовка, що характеризує зміст документу або групи документів, мають розвинену традицію. Зміст документу є своєрідною *інформаційною підсистемою* в системі документа або групи, яка є метою

створення документа, його внутрішньою структурною та функціональною частиною, яка, в свою чергу, предметизується і включає свої предметні визначення джерела та змісту як предмета, речовини, дії, часу, простору.

3. *Часові координати* (дати створення документа), аспекти історичної періодизації документних систем.

4. *Просторові координати* (географічна локалізація документа).

5. *Форми передачі інформації* (матеріальні носії і засоби передачі – мовні, звукові, графічні, комп'ютерні тощо, обсяги). Зона *матеріального опису.*

6. І, нарешті, остання зона опису – *евристична зона* – координати зберігання та історії документа або групи документів, яка не може бути передбачена в бібліографії, оскільки такі характеристики відсутні (якщо треба вказати шифр, він легко може бути віднесений до матеріальної форми). Ця зона також предметизується за авторами, темами, діями, географічною локалізацією та хронологічними параметрами.

Отже, археографічне описання повинне передбачити всі можливі зв'язки документів та архівних матеріалів різного рівня організації в просторі та часі, в змістовних зв'язках. *На відміну від бібліографічного опису, в археографічному вся інформація, що закладається в ньому, в рівній мірі є критичною, предметною та різнозначно використовується при логічному пошукові.* Тому, на відміну від класифікації Ранганатана, яка передбачає узагальнене розуміння поняття "індивідуальність (сутність, предметність)", ми при описуванні розділяємо поняття індивідуальності на поняття джерело та зміст, оскільки поняття предметності як змістовної цінносності інформації в археографічному описі властиве практично кожному елементу як зовнішнього, так і внутрішнього опису та історії кожного окремого документа або масиву документів об'єкта опису. В цьому є принципова відмінність археографічної та бібліографічної описової статті.

Період швидкісної обробки фондів в архівній справі дозволив ввести до наукового обігу колосальний масив документів, але лише на верхньому, надзвичайно узагальненому рівні інформаційного пошуку. Процеси загальновідомої швидкісної обробки фондів призводять до ситуації, коли можливості ручного творчого пошуку інформації послідовним переглядом справ, хоча і є надто повільними, але водночас конче ефективні на подокументному рівні – вони обов'язково мають привести до сенсаційних знахідок. Тому прагнення до вичерпності інформації на рівні вторинних документальних систем в умовах сучасної архівної практики не є реальним. Архівне інформування надає лише *контурну*, загальну

інформацію про наявність документів на рівні *зовнішньої критики груп* документів[14]. Археографи прагнуть на рівні як подокументного, так і групового опису до вичерпності архівного та джерелознавчого опису певного корпусу документів як у вертикальному, так і в горизонтальному зрізі, але обмеженого певним предметом. Тому його покажчики мають риси комплексного довідника та видань енциклопедичного типу. Тому створення будь-якого археографічного довідника неможливе лише на засадах вторинних документальних систем. При цьому археограф обов'язково мусить звертатися до "живого фонду", до встановлення внутрішніх джерелознавчих зв'язків і використання додаткової інформації, застосовувати різні методи інтерпретації фактів. Тому так активно на подокументному рівні використовуються методики джерелознавчого, а на узагальненому – архівознавчого аналізу.

Археографічний опис поєднує різні принципи опису та загальних класифікацій інформації, оскільки архівний документ є найбільш поширеною формою соціальних комунікацій, який відображає її системний характер.

Отже, при створенні археографічної моделі даних колективного рівня для АРУ мають бути враховані будь-які існуючі класифікації архівної інформації, що відображають реально організований масив документальної та документної інформації в межах НАФ, а також принципи категоріального аналізу архівної інформації. При створенні систем археографічного опису важливо враховувати їх специфіку. Документна ретроспективна інформація є, на думку В.Автократова, своєрідним третім класом інформації (поряд із вказаними В.Г.Афанасьєвим та А.Д.Урсулом двома класами інформації – інформації про те, що є у дійсності, і тієї, що прогнозує майбутнє (прогностична і планова)[15]. Розвиваючи цю думку, необхідно підкреслити, що ретроспективна документна інформація як окремий вид інформації володіє всіма вказаними якостями: вона відображає те, що було, вона існує у сучасності і дії у наукових комунікаціях і дозволяє, при певних умовах прогнозувати майбутнє. Тому розвиток камерально-археографічних методик є важливим елементом не лише системи спеціальних історичних дисциплін, а й теорії комунікації.

Методика наукового введення джерела або групи джерел до суспільного обігу через опис як поняття організованої певним чином інформації розглядалася Л.Дубровіною в ході дослідження рукописної книги. Вона, за її пропозиціями, передбачає 4 сталії[16].

Поняття *інформаційного опису* також може бути трактоване дуже широко, оскільки воно відображає комунікативні процеси різних систем матеріального світу та суспільства. Мета вивчення

явища та необхідність передачі інформації диктують форму та зміст інформаційного опису. Такий опис передбачає протостадію *аналізу* інформації, побудову загальної *моделі* об'єкта, визначення його *структури і функцій*, а також *позначень* опису. Для писемних джерел це буде опис археографічний та кодикологічний.

Друга стадія (синтез емпіричних даних) – це узагальнення отриманої в результаті аналізу фактичної інформації про окрему рукописну книгу та складання системи інформаційних позначень (практично структурування інформацій за певною системою опису, яка відображення в уніфікованій системі рубрик). На цій стадії розробляються методики створення рубрик описової статті та позначень опису і створюється сама описова стаття. Практично це виглядає як підсумок першої стадії, коли отримана вся можлива інформація, і її треба узагальнити та зробити висновки.

Третя стадія – інформаційно-функціональна, коли розробляються методики підготовки інвентарних, каталожних та описових статей до науково-довідкового апарату і для публікацій в наукових каталогах та довідниках. Вона є екстрактом з описової статті і підкоряється принципам, що покладені в основу публікації. Четвертою стадією є стадія використання інформації в наукових дослідженнях, системне узагальнення та кодикологічний синтез даних опису різних кодексів, їх класифікація, інтерпретація, створення конкретних уявлень та побудова концептуальних поглядів на історію книги та процес розвитку писемно-книжної культури[17].

Але якщо підходити строго до використаної термінології, то пропозиції Л.Дубровіної відносяться не до введення до наукового обігу джерел, а до введення до наукового обігу документів та документної інформації, оскільки остання, четверта стадія, є стадією використання інформації в фундаментальних дослідженнях. Власне до археографічної сфери діяльності відносяться три перших стадії. Першу вона називає протостадією аналізу даних, другу – синтезом даних, щі підводить підсумок першої. На нашу думку, слід уточнити цей розподіл, оскільки він розділяється процедурно з точки зору формальної логіки, але як сукупність спеціальних методик, що виконують певні процедури, необхідно зупинитися на двох стадіях введення до обігу документальної інформації: джерелознавчій та інформаційній.

Перша розглядається як аналітико-синтетична стадія дослідження археографічного об'єкта і може бути визначена як пізнавальна процедура, сутність котрої – *джерелознавче описування*. Основна мета археографа – пізнання об'єкта описання в сукупності його походження, форми та змісту, історії, сучасного стану.

Об'єкт розчленовується, всебічно аналізується будь-яка інформація, як зовнішня та і внутрішня, встановлюються головні елементи опису та внутрішні зв'язки, формується джерелознавчий науковий опис об'єкта.

Друга розглядається як інформаційна стадія і характеризується власне інформаційно-документальним описом як *допоміжним інформаційним засобом,* у якому також присутня специфіка документа, але він орієнтований не на пізнання об'єкта, а на інформування про нього. Це значення виражає основні атрибути та взаємозв'язки, призначені для вторинного документального комунікативного зв'язку, що характеризується як інформація про об'єкт археографічного опису.

Вивчення закономірностей передачі соціальної інформації за допомогою документів, пізнання її законів тісно пов'язано з процесом фіксації інформації, її документуванням та трансляцією, які, поряд з іншими спеціальними історичними дисциплінами, складають теоретико-методологічну базу камеральної археографії.

Камеральна галузь археографії в методичному плані – це створення комплексних методик аналізу та інформаційної репрезентації з метою отримання точних даних про інформаційні елементи та структуру обраного в кожному конкретному випадку археографічного об'єкта; визначення методики репрезентації різних їх видів та типів документальної та документної інформації в документальних системах другого рівня, вдосконалення форм, видів та типів довідників з метою актуалізації інформації та її впливу на наукові історичні дослідження і суспільні процеси. Науково-технічне документування будь-якого явища та об'єкта є фіксацією інформації про явище та об'єкт у відповід-ному документі на кожний певний момент дослідження або розробки[18]. Археографія також розглядає *ретроспективний документ та його системи як явище і об'єкт документування з метою створення археографічної описової статті*, що, в свою чергу, є одиницею археографічного довідника в будь-якій формі – від покажчика та довідкового видання до інформаційної комп'ютерної системи. Самі археографічні видання можуть бути охарактеризовані як науково-інформаційні і класифіковані за ступенем складності, характером інформації, цільовим призначенням, формою (у вигляді традиційної публікації або в електронній формі) тощо.

В історії розвитку теорії архівного опису в СРСР переламними були 60-ті роки, коли архівістами був накопичений певний досвід у розробці принципів, методів і методик описувальних робіт, типів і видів опису, проведена велика практична робота з

складання та вдосконалення описів, підготовлені путівники, розпочалася робота по каталогізації архівних матеріалів[19]. Значний в внесок у розвиток теорії архівного описання (камеральної археографії) був зроблений В.М.Автократовим[20]. Як загадувалося вище, він запропонував поняття архівного інформаційного середовища та інформаційного потенціалу фонду, до якого він включив усю сукупність архівних документів та пошукових засобів до нього (тобто, інформацію первинних і вторинних документів). Вторинні документи (науково-довідковий апарат), на думку Автократова, відбивають якості інформаційної моделі первинних документів і дозволять орієнтуватися в їхньому емпіричному розмаїтті. Проблеми розкриття інформації про архівні фонди через описову статтю різного рівня узагальнення та згортання інформації (документа, справи, фонду, групи фонді та архіву), а відповідно і тип довідника була поставлена Автократовим на початку 80-х років у тісному зв'язку із науково-довідковим апаратом архіву як засобом репрезентації групування або систематизації вторинної, вже знятої інформації. Тому тип "каталог" розпадається на два основних види: систематичний та предметний, а останній – на іменний, географічний тощо; описи – на два основних види – на пофондові, побудовані у відповідності із схемою систематизації фонду, та тематичні, що близькі до тематичних каталогів за інформаційною структурою[21]. Він проголосив декілька теоретичних установок теорії опису:

1. Найважливішою установкою теорії описання, яка була закріплена на початок 30-х років, є визнання архівного опису основою архівного описання і головним архівним довідником, що розкриває склад і зміст фондів і одночасно виконує три завдання: власне архівного описання, закріплення систематизації документів всередині фонду і поодиничного обліку.

2. Каталогізація архівних документів передбачає пріоритет систематичних каталогів. Це положення остаточно сформувалося в 60-х роках під час активної розробки теоретичних положень системи НДА як результат підсумку досвіду архівів в галузі науково-інформаційної роботи і традиційних розробок предметно-тематичних каталогів і картотек. Систематичний каталог передбачає більшу гнучкість і групування згідно з об'єктивною логікою галузей знань і практичної діяльності людей.[22]

3. Автократов, як і Рудельсон, визнавав, що відображення дійсності через систему документів відбувається шляхом спрощення первинної інформації та її "огрублення". Так, відображення дійсності у текстах архівних документів вже спрощене, а науково-довідковий апарат суттєво додає у подальшому спрощенні доку-

ментальної інформації. Його найближчий до документів варіант опису є вже переробкою інформації та її згортанням, а види довідників, що базуються на подальшому згортанні інформації, в залежності від рівня її узагальнення, далі спрощують інформацію і віддаляють її від первинного масиву ще більше, оскільки базуються на класифікаціях[23]. Це – об'єктивний процес, але завданням архівістів є прагнення до найбільш повного відображення змісту та складу текстів описувальних робіт.

Автократов трактує принципи теорії описання: партійність, історизм, всебічність, комплексність. Він розглядає їх зміст і тлумачить поняття "правильної оцінки" документів, яке встановилося в архівній практиці, підкреслює неприпустимість ототожнення його з принципом партійності й трактування "правильної оцінки" як можливості відбору одних документів за ідеологічним принципом і залишення решти поза каталогом. Принцип партійності ним розглядається практично як принцип наукової об'єктивності, що переплітається з принципом історизму і є головним критерієм описувальних робіт[24]. Він діє за частковими принципами достовірності, об'єктивності та конкретності.

Принцип всебічності враховує цільову спрямованість кожного типу й виду довідників і може розглядатися як вимога встановлювати та закріплювати структурно-інформаційні зв'язки між ними. Принцип комплексності відображає теоретичну установку на взаємодію і взаємодоповненість цих довідників в межах пошукових засобів. Всебічність є принципом організації системи науково-довідкового апарату, а комплексність – принципом структури і функції пошуку[25].

Автократов виділив дві форми методу описування. Перший, класичний метод інформаційного аналізу та синтезу, розроблений на базі попереднього досвіду на початку 30-х років[26]. Він охоплює всі види та типи архівних довідників ретроспективної документації, починаючи з описів справ і до путівників та оглядів включно. Другий – номенклатурний – створюється в установі за номенклатурою справ і з формулюваннями заголовків, що прийняті в процесі діяльності установи. Ці описи потребують суттєвої переробки, коли вони потрапляють до архіву і набувають статусу ретроспективних фондів, оскільки вимоги наукового пошуку, як правило, не збігаються з принципами організації інформації за номенклатурою справ установи.

Автократов визнавав, що інформаційний аналіз та синтез, спрямований на розкладання та ущільнення певного обсягу інформації в описовій статті, завжди супроводжується втратою інформації, але завдання архівіста – визнати міру ущільнення, а

втрати звести до мінімуму. В архівознавстві визначення цієї межі здійснюється завдяки формуляру (типовій структурі) описової статті, який повинен передбачати такий обсяг інформації, що є достатнім для збереження змісту. Таким чином, перша функція формуляру – визначення межі припустимого стиснення, згортання інформації[27]. На жаль, поняття формуляру (ми називаємо його структурою опису) не знайшло широкого поширення в археографічній практиці, не лише тому, що цей термін певною мірою є "зайнятим" у дипломатиці, а й тому, що його значення має обмежений характер.

Незважаючи на те, що практичні функції архівного опису і архівної практики, цілком закономірно, домінували у концепціях Автократова, його теоретичні здобутки закладали й деякі положення поняття інформаційного опису архівних документів різного рівня, а тому і, певною мірою, – археографічного опису.

Разом з тим, подальший розвиток камеральної галузі археографії, що взяла на себе функції пристосування джерел до наукового обігу (а значить, певною мірою має відношення до поняття архівного опису як протостадії археографічного), потребує і подальшого розвитку понять описання та опису як форми репрезентації архівної інформації. Особливого значення ці питання набувають в умовах нових кардинальних змін у суспільстві, пов'язаних з деідеологізацією історичних досліджень і потребою введення до обігу колосальних за обсягом масивів інформації, здобуттям незалежності України, що потребує нової концепції архівної справи, а також у зв'язку з новими можливостями інформаційних технологій, що дозволяють на принципово новому рівні вирішувати питання обробки та оперативного введення інформації до обігу.

Серед найважливіших теоретичних та практичних питань сучасного археографічного опису можно виокремити як найбільш актуальні:

визначення змісту рівнів інформаційної репрезентації архівної та рукописної документної (та, що в документах) та документальної (та, що про документи) інформації та розробка понять подокументного, групового і колективного опису, їхньої класифікації;

визначення основних інформаційних атрибутів та структури описових статей в контексті взаємовідношення понять "ідеального" та "раціонального" опису;

подальший розвиток понять, що встановилися в архівній справі та едиційній археографії як основні елементи опису: заголовок, анотація, зовнішній опис, поєднання елементів зовнішнього та внутрішнього аналізу документа та систем документів ;

створення моделі універсального археографічного опису та

можливостей його модифікацій, поняття диференційованого використання інформації при створенні довідників різних видів;

розробка методів згортання інформації без втрати цінннісної її частини та методів розкриття латентної (прихованої) інформації для підвищення рівня вірогідності джерельної інформації;

визначення форм та методів залучення позадокументної інформації для підвищення її інформативності.

У комплексі цих проблем базовим є положення про модель археографічного опису та її модифікацій в залежності від археографічного об'єкта та типу археографічного довідника і, перш за все, археографічного реєстру української національної спадщини.

4.2. Археографічний опис колективного рівня в сучасних інформаційних системах і в археографічних проектах України та основні принципи опису АРУ

Надзвичайна актуалізація проблеми запровадження великих масивів документальної й документної інформації та формалізації археографічного опису і створення моделей архівного та археографічного опису як формалізованого об'єкта пов'язана з розробкою теоретико-методичних питань спеціальних історичних дисциплін, визначенням сучасної стратегії комп'ютеризації архівної справи та умов, що склалися в архівній справі України як незалежної держави, а також нових можливостей, що їх надають сучасні технології, які виникли на початку 90-х років.

Увага до комп'ютерних технологій 70-80-х років виокремила два напрями комп'ютеризації архівної інформації. Перший – створення зведеної бази даних архівної інформації рівня фонду для Державної автоматизованої системи науково-технічної інформації з використанням інформації картки фонду. Другий – створення тематичних баз даних з використанням поодиничного опису документів та справ на основі систематичних каталогів з використанням описів та додаткової інформації.

Перший напрям базувався на формалізації опису фондів, що репрезентований карткою фонду, – обліковим документом, який включав основні відомості про склад, зміст та рух фонду. Ці відомості збиралися з метою управління фондом ДАФ, відштовхуючись від принципу походження фондів[1].

Картка фонду, орієнтованого на АІПС, репрезентувала інформацію в формалізованому вигляді, де розписувалася управлінська інформація: система підпорядкування (ГАУ, архівні відділи виконкомів), тип архіву (державний, відомчий), номер фонду, істо-

ричний період, розділ, номер картки фонду, категорія, доступ, наявність справ по особовому складу, дати першого надходження фонду, обсяг фонду на певну дату, кількість неопрацьованих справ, кількість мікрофільмів, вид фонду, порядковий номер аркуша фонду, дати складання картки відповідальні за заповнення робочого аркуша[2]. Змістовна документна інформація подавалася в анотації, де необхідними елементами були хронологічні межі та склад документів.

Досвід створення АІПС на засадах комп'ютерної методології 70-х років на рівні тогочасної техніки та програмного забезпечення в умовах суворої формалізації інформації вищого рівня узагальнення та її згортання – картки фонду для ДАСНТІ – продемонстрував "широкі можливості" лише адресного пошуку архівної інформації, яка супроводжувалася, як правило, втратами інформації змістовної. З іншого боку, система ДАСНТІ виконувала, перш за все, функції адміністративного контролю, включалася в інформаційні ресурси країни і була для цієї мети на той час цілком придатною.

Другий напрям передбачав актуалізацію інформації за предметно-тематичним принципом на рівні документів та справ, а також на базі вторинної інформації каталогів з найбільш актуальних питань, що обумовлювалися державними програмами (наприклад, у зв'язку з планом реконстукції Москви ствоювалася база даних "История памятников архитектуры и градостроительства Москвы, Ленинграда и их пригородов")[3].

В Україні за останні роки ствоювалися бази даних соціально-правового характеру (по репатріантах – в Київському та Харківському облархівах, по репресованих – в ЦДАГО України) та тематичного характеру ("Джерела з історії УПА" – в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, "Книжкова спадщина України" – в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського). Ці бази відображали поодиничний опис архівних матеріалів[4].

Створення таких баз даних супроводжувалося захопленням і вірою в необмежені можливості автоматизації, хоча архівісти попереджали про необхідність попередньої серйозної обробки інформації і наукового аналізу об'єкта опису як реальної системи в її організації та функціях (архіву, фонду, справи або системи архівної інформації з різних джерел), якій властиві специфічні риси. Адекватність відображення інформації у моделі опису щодо реальної організації та функцій цієї системи в її змістовному значенні і зв'язку із зовнішніми ознаками системи, через які здійснюється предметний логічний пошук, гарантується лише архео-

графічним описом. Але на практиці можливості комп'ютерної техніки поставили питання про узагальнення, уніфікацію та методи згортання архівної інформації, які обмежили можливості змістовного аналізу фондів[5].

Тому розробки архівної методології АІПС стосовно архівного та інформаційного опису характеризувалися значною трудомісткістю і постійними логічними протиріччями. Так, для АІПС 70-х років декларувалося першорядне значення умови повноти та вичерпності інформації, але за поняттям "інформація" не закріплювалося змістовного значення. Як правило, малася на увазі інформація, що надавалася певними видами НДА. Власне раціональність існування системи АІПС виправдовувалася при умові її взаємозв'язку з принципами опису та інформацією НДА. Зв'язок здійснювався на рівні формуляра описової статті архівного довідника – формату опису машиноорієнтованого документа та описової статті архівного довідника – семантичної частини машиноорієнтованого документа. Оскільки оптимальну базу для створення інформаційного пошуку складають довідники на рівні документа, справи, фонду, – архівісти поняття структури та змісту опису в машиноорієнтованій статті цілком закономірно пов'язували з максимальним пристосуванням до певного виду і структури НДА. Так, апріорно стратегія АІПС будувалася на вторинній інформації без урахування реальних масштабів відображення архівного фонду в НДА того часу (каталоги, наприклад, відбивали не більше 30% загального фонду).

Інший бік проблеми повноти та вичерпності інформації – обмеження довжини запису та обсягів інформації. Це вимагало змістовних втрат тексту, тому адекватне відображення практично не могло бути здійсненим і набувало суто декларативного значення. Практичне розуміння неможливості вичерпності та повноти призвело до однозначного декларування першорядного значення проблеми методики згортання інформації архівного опису різного рівня[6].

Описування архівного об'єкта розглядалося як процес аналітико-синтетичної обробки двох стадій: 1) інформаційний аналіз тексту документа, змісту справи, змісту і складу фонду та 2) згортання інформації в описовій статті. Основним методом інформаційного аналізу був визнаний метод питань (або поаспектний метод) аналізу змісту, коли аспекти є ознаками анкети, а ступінь згортання повинен бути у відповідності з рівнем опису та типом довідника. Описові статті робочих аркушів повинні включати дані, що їх надалі можна видати в різних варіантах, тому було визнано за необхідне при подокументному описі доопрацювання

деяких важливих даних позадокументної інформації (наприклад, відношення до документа фондоутворювача або авторство) з перспективою на видання бази у вигляді каталогу (що вже є елементом археографічної обробки)[7].

Структура опису залежить від виду АІПС і специфіки об'єкта, мети, завдань. Оскільки за сновний первинний документ АСНТІ по документах ДАФ була обрана картка фонду, яка не збігається із структурою та змістом анотації у путівнику, також побудованому на принципах опису фонду, виникла необхідність використання лінгвістичного забезпечення АІПС – створення спільної інформаційно-пошукової мови (класифікаційного та дескрипторного типу), рубрикатора та інформаційно-пошукового тезауруса, що створило передумови для уніфікації інформаційного опису, уточнення понятійного апарату архівної справи[8]. Другий етап згортання інформації в АІПС – індексування і представлення основного змісту тексту у вигляді словосполучень, які складаються з ключових слів. У результаті складається пошуковий образ документу, фонду[9]. Трудомістка робота по формалізації опису на практиці призвела до того, що структура опису БД АСНТІ за карткою фонду Головархіву СРСР обмежилася дуже стислими даними, що надавалися дослідникам – назвою і номером фонду, місцем зберігання, хронологічними межами та стислою анотацією змісту. Інша інформація носила службовий характер.

Проблема підвищення її пошукових можливостей за рахунок включення додаткової інформації поки ще не вирішена. При створенні формалізованих систем опису того часу етап серйозної науково-методичної розробки формалізованої археографічної моделі даних завжди оминався, оскільки технологічні можливості комп'ютерних систем щодо архівного змісту були обмеженими не лише межами рубрикаторів та тезаурусів, а й навіть кількістю знаків у рубриці. Тогочасні методи згортання змістовної інформації з сучасної точки зору були недосконалими, змістовна інформація, потрібна не для адміністративного, а для наукового пошуку, втрачалася.

Основна методична увага приділялася формалізації *облікового архівного об'єкта* колективного рівня – картки фонду та переліку і змісту комплексів завдань, нормативних вимог, інструкцій та інших документів, що регламентують діяльність системи в рамках обмежених завдань.

Разом з тим, на сьогодні архівна справа набула значного досвіду уніфікації поодиничного та колективного опису і розробила комплекс археографічних прийомів підготовки різних видів описових статей як для облікової, так і для інформаційно-пошукової

мети, який неможливо ігнорувати, оскільки природа документного інформування є єдиною. Вона яскраво проявляється у підготовці систематичних каталогів, коли за основу опису береться поняття інформативності документів чи комплексу документів і справ, а не сформовані одиниці зберігання.

Шлях колективного опису рівня картки фонду для ДАСНТІ як загальної системи ДАФ СРСР виправдав себе для мети, яку він визначив, а саме — мети адміністративного контролю на рівні СРСР. Те саме можна сказати про локальні тематичні бази даних, що створювалися в центральних архівах на базі подоодиничного опису[10]. Але цей досвід може бути використаний для України лише частково, оскільки система виконувала обліково-пошукові функції зведеної системи ДАФ СРСР найвищого ступеня узагальнення інформації і обмежувала багато показників, не відбивала специфіку фондів та національні аспекти. Після розпаду СРСР цей каталог опинився під юрисдикцією Росії, і отримання інформації сьогодні викликає багато ускладнень.

Тому на початку 90-х років Головархів України розпочав створення власної системи комп'ютеризації облікової інформації Республіканського фондового каталога (РФК), що створювався протягом 50 років і сконцентрував інформацію про понад 200.000 архівних фондів, що зберігалися в системі Головархіву України. У РФК кожний архівний фонд представлений карткою фонду, яка характеризується семантичними, хронологічними, кількісними показниками, а також відомостями про фондоутворювачів. Картки розташовані по областях, архівах, номерах фондів з розрахунком на ручну технологію обробки інформації. Ручна технологія забезпечувала лише реєстрацію протягом поточного року фондів, зміни їх складу, кількісних, хронологічних показників, перейменувань, змін підпорядкування фондоутворювачів.

У 1993 р. відповідно до затвердженої постанови Державного комітету України з питань науки і технологій від 04. 05. 92 р. № 12 державної науково-технічної програми 8. 3. 5 "Розробка засобів комплексної автоматизації бібліотек, архівів та музеїв" розпочалася робота по автоматизації РФК, яку реалізує Інститут програмних систем НАН України. При розробці Автоматизованої інформаційно-пошукової системи Головархіву (АІПС – "Фондовий каталог") були висунуті умови виконання складних аналітичних завдань обробки інформації з управлінською метою, перш за все, облікового, планово-звітного, статистичного характеру, а також можливість використовувати інформацію з ряду важливих аспектів, в першу чергу, – предметного пошуку, пов'язаного із змістом анотацій. Для реалізації завдання поширення можливостей АІПС

(порівняно з загальносоюзною системою) відділ обліку і зберігання Національного архівного фонду Головархіву України на підставі існуючої картки фонду розробив стандарт опису інформації та галузевий покажчик фондів.

Незважаючи на те, що що систему назвали науково-пошуковою, вона не може бути охарактеризована як наукова, оскільки також націлена на реалізацію, перш за все, внутрішніх потреб Головархіву і має обмежені можливості предметно-тематичного пошуку для використання змістовної документної інформації. Практично мова йде про використання інформації картки фонду як вищого рівня згортання інформації, а саме: 1. Назва держархіву; 2. Номер фонду; 3. Категорія; 4. Тип фонду (за галузевим покажчиком); 5. Назва фонду; 6. Крайні дати фондоутворювача; 7. Обсяг фонду; 8. Неописані справи; 9. Замікрофільмовані справи; 10. Секретні справи; 11. Передані фонди з архіву; 12. Приєднані до інших фондів; 13. Склад документів і роки; 14. Втрачені фонди; 15. Відомості про особові фонди; 16. Фонди, виділені для знищення.

Треба визнати, що ця база є для України кроком уперед, тому що, зберігаючи всі реквізити традиційної картки фонду, вона дозволяє вести пошук інформації по кожному архіву, номеру, категорії, типу фондів, предметно-тематичній ознаці, списку географічних назв і прізвищ особових фондів. Важливим елементом є використання відомчо-галузевої класифікації, властивої Україні та її фондам. Так, галузевий пошук здійснюється за такими ознаками, як фонди органів державної влади і управління, станового, міського і земського самоврядування, військово-адміністративних органів, фонди військових установ і організацій, партизанських формувань, фонди органів юстиції, суду і прокуратури, фонди органів поліції, жандармерії, внутрішніх справ (міліції) і державної безпеки, органів, установ і організацій праці та соціального забезпечення, установ планування, обліку і статистики, фінансових органів, податкових і кредитних установ та організацій, установ і організацій кооперації тощо, – всього за 28 ознаками.

Перед введенням інформації в комп'ютер археографічну обробку даних здійснювали архівісти – працівники відділу зберігання та обліку архівного фонду та відділу використання інформації і зовнішніх зв'язків, вони ж індексували інформацію за ключовими словами для вузько тематичного пошуку[11]. Для реалізації поставлених завдань в АІПС вибрано пакет прикладних програм CDS/ ISIS, розроблений ЮНЕСКО і призначений для бібліотек, архівів, музеїв. Він цілком дозволяє виконувати адміністративні функції системи в заданих межах.

Практично ті ж функції адміністративного контролю та пакет прикладних програм CDS/ISIS (Мікро) закладені в структуру локальної бази даних фондового рівня, створеної в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, де відповідно до профілю зберігаються документальні матеріали творчих спілок, видавництв, редакцій журналів, кіностудій, театрів, концертних об'єднань та інших закладів культури, особові фонди діячів літератури і мистецтва. Створені фактично дві бази даних на фондоутворювачів – на особи (AR) і на установи, а також на матеріали та документи окремих осіб та установ (UST), що не були фондоутворювачами, але заслуговували внесення до бази даних. Її метою було підвищення якості і скорочення термінів надання інформації про документи певних осіб та установ, які зберігаються в архіві-музеї[12].

Для організації пошуку даних реалізовані розвинуті засоби індексування, які включають індексування по полях, підполях, словах. Формати виведення інформації на екран чи друк можна змінювати або створювати нові. База даних AR складається з логічно зв'язаних фізичних файлів, які містять вхідну інформацію, зв'язки між термінами пошуку і записами, структуру БД, методи інвертування, формати введення і виведення.

Вихідними даними бази даних AR є: назва фонду; номер фонду; категорія; номери описів; кількість одиниць зберігання фонду кількість неописаних одиниць зберігання; кількість одиниць зберігання в проміжному сховищі; кількість одиниць по описах, і за які роки зберігаються документи в кожному опису. Якщо особа не є фондоутворювачем, то вхідними даними є інформація прс види документів і місце їх знаходження (№ фонду, № опису, № од. зб.).

Вихідними даними для всіх осіб є відомості про місце знаходження їх документів і види документів, а для фондоутворювачів ще виводяться обліковані дані їх фонду.

Для автоматизації інформації по фондах спілок, установ і організацій за профілем комплектування ЦДАМЛМ України як тих, що зберігаються в сховищах архіву-музею, так і тих, що перебувають на відомчому зберіганні, була спроектована і розроблена база даних UST, що надає можливість оперативно отримувати відомості про наявність документів на державному та відомчому зберіганні в установах профілю комплектування ЦДАМЛМ України та стан діловодної служби в них.

Її вихідними даними є загальні відомості про установу: назва установи; адреса; керівник установи (прізвище, ім'я, по батькові, службовий телефон); голова ЕК (прізвище, ім'я, по батькові,

службовий телефон); відповідальний за архів (прізвище, ім'я, по батькові, службовий телефон); зав. канцелярією (секретар) (прізвище, ім'я, по батькові, службовий телефон); дата створення установи, підстава; дата ліквідації установи; № фонду; зміни в назві фонду та їх дати.

Другий блок даних про відомчі установи стосується описів: усього (кількість, обсяг, крайні дати), у тому числі: постійного зберігання (кількість); опис № (назва, кількість, крайні дати); з особового складу; опис № (назва, кількість, крайні дати); опис постійного, відомчого зберігання (по Чорнобилю) (назва, кількість, крайні дати); тимчасові понад 10 років (назва, кількість, крайні дати).

Інформація про описи документів, що знаходяться на державному зберіганні: опис № (назва опису, кількість, крайні дати); з особового складу (№, назва опису, кількість, крайні дати); тимчасові понад 10 років (№ опису, кількість, крайні дати); потребують переробки (№ опису, кількість, крайні дати); потребують удосконалення (№ опису, кількість, крайні дати).

Інформація про описи документів, що знаходяться на відомчому зберіганні: кількість установ і організацій, що передають документи у відомчий архів; назви установ і організацій (по кожній установі окремо); всього од. зб. управлінської документації; постійного зберігання (назва опису, кількість, крайні дати); з них внесено до описів (№, назва опису, кількість, крайні дати); з них затверджено на ЕПК (№, назва опису, кількість, крайні дати); зберігаються понад установлених термінів (№, назва опису, кількість, крайні дати); з особового складу (№, назва опису, кількість, крайні дати); з них внесено в описи (№, назва опису, кількість, крайні дати); з них погоджено з ЕПК (№, назва опису, кількість, крайні дати).

Інформація про наявність нормативної документації в установі: чисельність штатних працівників; умови зберігання документів; інструкція по діловодству (дата затвердження); номенклатура справ (дата затвердження); положення про архів (дата затвердження); положення про ЕК (дата затвердження); паспорт.

Отже, початок інформатизації в Україні рівня колективного опису, перш за все, фонду, пов'язаний із службовими фунціями адміністративного контролю, а зміст даних відображає лише найзагальнішу інформацію про назву фонду та короткі відомості щодо складу.

Говорячи про загальні можливості інформатизації архівної інформації, треба визнати, що час сцієнтичної оцінки розвитку коп'ютеризації соціальних процесів, властивий технічним фахів-

цям та необізнаним гуманітаріям, минув, період ейфорії щодо безмежних можливостей інформатики та комп'ютерної техніки перейшов свій "час пік". Розвиток автоматизованих систем науково-технічної інформації яскраво показав, що безмежна багатоаспектність життя, зв'язків не може бути просто формалізованою і потребує багатьох інтелектуальних зусиль, пов'язаних із характеристикою *цінності інформації*[13].

Привабливість запровадження комп'ютерних технологій розкриття документної інформації не виправдала себе в повної мірі в архівній справі тому, що архівній інформації властиві ряд специфічних рис, які треба враховувати на протостадії археографічного опису як об'єкта інформатизації. Простіше кажучи, інформаційний опис можно складати лише за умови наявності повноцінного джерелознавчого та археографічного опису, що дозволяє визначити змістовність, цінність та достовірність інформації документа або групи документів, а також моделі даних, що розробляється археографами.

Такий опис передбачає, перш за все, аналіз документної інформації не за НДА, а за архівним об'єктом, а також використання додаткової (так званої позадокументної) інформації, яка й надає опису повноцінного якісного характеру. В значній мірі такий опис має творчий характер і залежить від фахового рівня археографа, який може визначити та певним чином уніфікувати інформацію для її подальшої формалізації. Тому при перших спробах автоматизації архівної інформації на базі певних видів НДА (описів та каталогів) виникли протиріччя між цілком реальними можливостями формалізації зовнішнього опису та ускладненнями в адекватному розкритті змісту документів. Зрозуміло, що на подокументному рівні виконання цього завдання неможливе у зв'язку з великими масивами документів та трудомісткістю джерелознавчого аналізу.

Незадоволеність можливостями загального інформаційного опису змісту та трудомісткістю підготовчої евристичної стадії і стадії археографічного аналізу викликала у архівістів та істориків в цілому великий скептицизм стосовно можливостей електронної техніки в 70-80-х роках[14]. Спроби пристосування методики бібліографічних описів до опису археографічного і, перш за все, в країнах розвинутих інформаційних технологій, не знайшли остаточного визнання серед архівістів США та Канади, які практично обмежилися комп'ютеризацію загального інформаційного опису колекційного (пофондового) рівня, або пристосувалися до подокументного опису існуючих міжнародно визнаних англо-американських каталогізаційних правил (AACR-2) в бібліографії[15].

Але серед спеціалістів у галузі ретроспективних документів (і старих документів зокрема) виникла стійка тенденція прагнення до традиційних методів археографічної діяльності в камеральній галузі, що дозволяли автору та упорядпику свободу мислення і доказу, використання вузькофахової археографічної термінології, неформального опису тощо. В такі описі комп'ютерні технології проникли лише частково у вигляді баз даних, де формалізація опису здійснювалася лише на загальні інформаційні атрибути, на обмежену інформацію, яка може бути формалізованою, а вся інша – залишалася в анотованому текстовому вигляді. Широкої популярності набули видавничі бази археографічних даних, що мали можливість виконувати обидві функції і тим поєднали можливості традиційного археографічного опису та комп'ютерної техніки (*додати посилання на видання довідника по американським архівам*)[16].

Отже, з часом все встало на свої місця. Переваги традиційних та комп'ютерних довідників були враховані у їх різних типах. Археографічні вузькопрофільні довідники наукового характеру, що несуть сталу інформацію, обмежену за обсягом (наприклад, покажчики та каталоги рукописних книг, давніх актових документів, картографічних матеріалів), і специфічні за інформацією, видами та типами джерел створювалися традиційними шляхами, але з допомогою комп'ютерних видавничих програм, що автоматизували лише стадію підготовки до друку. Архівні предметно-тематичні довідники, націлені на певні замовлення або на локальну інформацію із повсякденною пошуковою функцією для виконання соціально-правових питань (генеалогічні, пенсійні, реабілітаційні), що виконували каталогізаційні функції, – доцільно було створювати у вигляді бази даних. Тематичні бази даних доцільні і для інформаційно-пошукових систем з комплексною інформацією, кол залучається інформація з різних видів та типів документів: або найдокладнішого подокументного опису (але обмеженого невеликим обсягом масиву документів), або найвищого пофондового рівня (в цьому випадку можно охопити дуже великі масиви інформації), – оскільки їх можна структурувати до узагальнених ознак без втрати змісту.

Початок з 90-х років нового етапу архівної справи пов'язаний не лише із зміною історичної парадигми, – деідеологізацією історичних знань і необхідністю запровадження до наукового обігу великих масивів документів, незалежністю України і необхідністю розробки нової стратегії в архівній справі та історичних дослідженнях, розвитком проблем археографічного опрацювання спадщини, – він характеризується також бурхливом розвитком

нових інформаційних технологій, можливостей комп'ютерної техніки, осмисленням необхідності аналізу ціннісних властивостей інформації і інтелектуалізації пошуків інформації. З'явилися можливості відмовитися від довжини записів, жорстокого формату, тезаурусів[17]. Це призвело до осмислення необхідності кардинальних змін у підходах до формування масивів вторинної документальної архівної інформації в контексті ролі і значення неформального, а *змістовного аспекту проблеми доступу до інформації.*

Це осмислення, як ми бачили, викликало бурхливий розвиток едиційної та камеральної археографічної діяльності, з'явилися локальні архівні бази даних, державні і міжнародні археографічні проекти, які заклали серйозне підгрунтя для розвитку теорії опису архівних документів та документальних джерел з нових позицій – з точки зору інформатизації гуманітарних наук, необхідності компенсації документно-інформаційного голоду і встановлення рівноваги циркуляції достовірної інформації в реальні строки[18].

З'явилися нові проекти і, перш за все, міжнародні, що залучали Україну до досягнень інформатизації гуманітарного знання в західних країнах. Вони розглядали питання комп'ютеризації архівної інформації як на подокументному, так і на колективному й груповому рівнях опису архівної інформації.

Першим таким міжнародним проектом став спільний американо-український проект "Археобібліобаза" ("ArcheoBiblioBase") (автор проекту – відома американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед), у сторенні котрого взяли участь усі архівні, а також бібліотечні та музейні установи України, що мають писемні джерела[19]. Основна ідея проекту базувалася на необхідності впровадження комп'ютеризованої технології підготовки і постійної підтримки на рівні бази даних нового видання комплексного археографічного довідника, що враховував би з найменшими затратами можливі суттєві зміни в структурі та складі архівних інституцій України після розпаду Радянського Союзу. Базовий масив інформації складає опублікований 1988 р. д-ром Патрицією Кеннеді Грімстед спеціальний довідник – результат багаторічних досліджень радянської архівної системи[20]. Проект розглядає можливості розвитку інтелектуального доступу до інформації через систему адміністративного, археографічного опису архівної інформації інституційного рівня (рівня архівосховища) та бібліографічних відомостей – опублікованих і неопублікованих бібліографічних джерел та складників науково-довідкового й науково-пошукового апарату архівів, бібліотечних та музейних архівосховищ. Ця проблема на теоретико-методичному рівні розглядалася

авторкою в спеціальних статтях дискусійного плану[21]. Ці ідеї знайшли подальший розвиток у комп'ютеризованій інформаційній базі даних "ArcheoBiblioBase" (на основі програмного забезпечення 4th Dimention) з урахуванням повної науково-довідкової бібліографії, що репрезентує склад і зміст документів та манускриптів по окремих архівах. Проект української бази даних отримав підтримку з Євразійської фундації США (Eurasia Foundation), надану Українському науковому інститутові Гарвардського університету. 1994 р. була підписана спеціальна угода між цим інститутом, з американського боку, і Головним архівним управлінням, Академією наук, Міністерством культури, з українського, про співробітництво у галузі створення архівно-бібліографічної бази даних по українських рукописних і архівних сховищах. Розміщення бази даних і її ведення покладається на Центральну наукову бібліотеку ім. В.І. Вернадського НАН України, яка буде здійснювати централізований збір бібліографічної та археографічної інформації за допомогою зацікавлених відомств і згодом надавати копію бази архівній, бібліотечній та музейній адміністрації. Проект розрахований на користувачів інформації та передбачає постійну роботу з поповненням і редагуванням застарілої інформації.

Анкета "Археобібліобази" для установ Головного архівного управління України при Кабінеті Міністрів України (і за невеликими відмінностями – для бібліотек та музеїв) включає декілька блоків інформації.

Перший блок – адміністративна інформація. Він складається з наступних рубрик: 1. Повна офіційна назва архіву; 2. Скорочена назва архіву; 3. Поштовий індекс і адреса; 4. Телефон для довідок, телекс, факс, електронна пошта; 5. Прізвище, ім'я, по батькові; 6. Телефон директора; 7. Прізвище, ім'я та по батькові заступників директора архіву; 8. Телефони заступників директора архіву; 9. Проїзд.

Другий блок включає інформацію з історії, змісту та складу фондів і має рубрики: 10. Стислса історична довідка про архів (вказується попередня історія створення установи, зміна назв, підпорядкованість, відповідні дати змін); 11. Дні і години роботи читального залу; 12. Кількість архівних фондів і колекцій; 13. Загальна кількість одиниць зберігання, кількість неописаних документів; 14. Крайні дати документів; 15. Статистика і крайні дати за видами документів (фонди установ, особові фонди, рукописні книги з вказівкою на мову, якою вони написані, грамоти, кінофото-фонодокументи, науково-технічна документація, ноти, карти, афіші тощо); 16. Коротка анотація фондів архіву (узагальнений

опис складу документів, їх видів, змісту; перелік основних фондоутворювачів з вказівкою на рід їх діяльності).

Третій блок інформації містить дані про особливості допуску дослідників до архівних документів, науково-довідковий апарат, інформація про внутрішній довідковий апарат, неопубліковані каталоги, інвентарні описи, допоміжні картотеки та інші довідкові матеріали; наявність комп'ютерних баз даних з вказівкою тематики, обсягу тощо; наявність в архіві бібліотеки, умови доступу до неї дослідників; можливості копіювання для дослідників (фото- та ксерокопії, мікрофільми, мікрофіші); умови зберігання архівних документів.

Четвертий блок – дуже важливий для дослідників – бібліографія основних довідково-інформаційних видань архіву (путівники, короткі довідники, огляди і т.д.): а) видані, б) невидані (рукописні, машинописні тощо) та бібліографія опублікованих спеціальних довідників (каталоги, описи окремих фондів або груп фондів, тематичні огляди, переліки, джерелознавчі праці).

Цей проект поки ще не завершений, але має великі перспективи розвитку, оскільки є прикладом створення комплексного археографічного довідника рівня архівосховища, що надає необхідну інформацію верхнього рівня. Його перевага в тому, що він орієнтований не на управлінські функції, а на дослідників фондів, тому ця база є важливим доповненням до АІПС РФК при Головархіві України.

Другий цікавий археографічний проект, пов'язаний з Україною, виник на початку 90-х років у Федеративній Республіці Німеччині при Дослідницькому центрі по Східній Європі Бременського університету "Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час Другої світової війни" (Arbeitsstelle "Versbleib der im Zweiten Weltkrieg aus der Sowjetunion verlagerten Kulturgüter", Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen) (далі – БРГ). Робоча група під керівництвом проф. Вольфганга Айхведе спрямувала свою діяльність на послідовне виявлення у ФРН, США, Україні, Беларусі та Росії й опрацювання архівних матеріалів з метою введення до комп'ютерної бази даних подокументної ідентифікованої інформації з питань переміщення вивезених під час окупації із східних районів СРСР музейних, бібліотечних та архівних фондів, що дозволило б простежити їхню подальшу долю, зокрема, повернення в СРСР[22].

Для науково-методичної роботи українських архівістів та археографів, які увійшли в проект з українського боку, надзвичайно важливим було вивчення досвіду БРГ над структуруванням інформації для створення пошукової системи проекту, що супро-

воджується паралельною розробкою програмного забезпечення і спеціальними методиками опису об'єктів культури, у тому числі й архівних матеріалів. Спільна угода, підписана між представниками Бременського проекту й Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України дозволила внести певний вклад і українській стороні, що вж е має деякий досвід у створенні структури опису документа, справи, групи документів, фонду, а також передбачає у структурі даних окремі рубрики, що дозволяли б фіксувати й долю архівних матеріалів з метою встановлення їх походження.

Модель комплексного археографічного опису об'єкта включає 4-ри попередніх формуляри: на рівні фонду; на рівні справи; на рівні документа, а також за спеціальним формуляром, розробленим для т. зв. Картотеки мистецьких об'єктів (Property Card Art).

Першорядне значення для реалізації проекту мають матеріали статистичного характеру – *переліки культурних цінностей* різного походження: складені на місцях у період нацистської окупації; складені у т.зв. Центральних збірних пунктах (Central Collection Point – CCP) у союзницькій зоні окупації Німеччини перед поверненням до СРСР; складені місцевими спеціалістами у музеях, бібліотеках, архівах та відповідних відомствах СРСР після війни, а також ті, що почали складатися останнім часом, наприклад, в Міністерстві культури України та Головархіві України і Білорусії.

На сьогодні в центрі уваги спеціалістів БРГ – архівні матеріали з Німеччини і Сполучених Штатів; опрацьовано частину російських і українських архівів. В українських архівах зберігаються важливі групи фондів німецької адміністрації щодо діяльності по збиранню та вивезенню архівів з території України, що, на нашу думку, відкриває цілком реальні перспективи для творчого співробітництва між німецькими та українськими спеціалістами.

Нині групою завершується комп'ютерне опрацювання унікального за інформаційністю документального масиву, що зберігається у Федеральному архіві в Кобленці (Bundesarchiv, Koblenz). Йдеться про Картотеку мистецьких об'єктів (Property Card Art) з позначкою "українські музеї", що була складена в 1945-1948 рр. Реституційними структурами Відомства військової адміністрації США в Німеччині (Office of Military Government of the United States – OMGUS) і нині зберігається у фонді Мюнхенського центрального збірного пункту (шифр B323, "Treuhand Vervaltung für Kulturgüt München", №727, 728, 729; продубльована в машинописі: B323, №498 (частково), №578 (повністю). Картотека нараховує 4500 карток, на яких надзвичайно детально подана інформація

про десятки тисяч музейних і бібліотечних експонатів (в абсолютній більшості вивезених нацистами з України), які американській адміністрації вдалося розшукати по різних сховищах у цій окупаційній зоні, сконцентрувати в Мюнхені, ретельно й педантично поодинично описати, ідентифіку ати, частково реставрувати і, нарешті, повернути власникові.

За 1946-1948 рр. були підготовлені до відправки з повним комплектом супроводжуючої документації 6 транспортів матеріалів з краєзнавчих, історичних, археологічних, художніх музеїв Києва, Харкова, Білої Церкви, Херсону, Феодосії, Керчі, Львова, Миколаєва, Одеси, Сімферополя, Умані, Вінниці, Тернополя, Рівного. У супроводжуючих списках на відправлені до Москви матеріали і в картках зафіксовано: порядковий номер предмета або групи предметів, номер за радянськими заявками на втрачені матеріали, номер, наданий у Мюнхенському збірному пункті; автор; вид об'єкта (жанр мистецтва); час створення; розміри; назва; матеріал; опис об'єкта; останній власник (як правило, це Міністерство для східних територій (Ostministerium), Оперативний штаб Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rozenberh - ERR), Мюнхенська Пінакотека (Alte Pinakothek, Munich) тощо; гаданий законний власник; стан, в якому експонат надійшов до Мюнхена; наявність фотографії об'єкта; ідентифікаційні позначки на предметах (інвентарні номери тощо); історія надходження пам'ятки; дата надходж ння і дата відправки до Берліну. Наведемо зміст лише однієї типової картки "Property Card Art": "*[Мюнхенський №:] Мун. 14312 H chstedt 368. Живопис. Російська ікона, Україна, 18 ст. "Успіння Богоматері" (В оригіналі: "Death Mariae"). Розмір: 132 X 100. Живопис на дереві. [Останній власник:] Міністерство для східних територій. Чиста, непошкоджена. [Гаданий власник:] СРСР. Київ (?); [належність визначена за:] етикеткою Російського музею. [Ідентифікаційні позначки:] 331/СМ 136. Київ?. Фото немає. Взято з Києва через Краків до Гохштедту Міністерством для східних територій. Прибула 15.XI.1945. Вибула 15.IV.1947 до Берліну*". Зазначимо принагідно, що непевні позначки типу "Київ" із знаком запитання трапляються досить часто, що, очевидно, мало б утруднювати повернення експонатів до відповідного музею.

Звертає на себе увагу наявність серед суто музейних експонатів – ікон, картин, скульптури, археологічних пам'яток – великої кількості бібліотечних та архівних матеріалів, картографічних пам'яток та фотодокументів, які, на жаль, як правило, описувалися сумарно, на відміну від музейних цінностей. Наведемо для прикладу деякі анотації на матеріали, відправлені 3-м транспортом: "*плани церков - 22 [...] 5 метрів актів [...] ящик з фотонегати-*

вами [...] 3,5 м актів [...]13 пачок з рукописами і 46 ящиків з фото [...] 1 м фотонегативів [...] 50 рулонів карт ... з архівів [...] 1,5 м актів [...] документи і фото в 25 ящиках [...] 0,60 м актів [...] архівалія, рукописи, книги, каталоги в 19 ящиках [...] 3 м актів, 125 фото, карти і плани, 2 ящики + 1 м актів [...] 0,33 м актів [...] 2 плани (реконструкція Києва, Софія) [...] Книги і рукописи : 112 книг, 240 книг, 115 книг, 100 книг [...] 26 рукописів 18-19 ст. [...] 20 томів і архів [...] 12 ящиків з рукописами, картами, книгами [...]" тощо (В323, №498). Всі матеріали зазначалися як належні різним музеям, архівам і бібліотекам України. Так, до Полтави мали повернутися "*3 пергамени та інші документи*"; до Умані - "*50 карт з архіву [...] 1 м актів і архівалій [...] 85 архівних томів*". Ідентифікувати їх зараз без додаткової інформації неможливо.

Другий, не менш цінний, джерельний масив становлять сотні подібних за змістом до Картотеки стандартних бланків-заяв від імені Відділу реституцій Управління репарацій і поставок Радянської Військової Адміністрації в Німеччині до OMGUS'у стосовно розшуку мистецьких творів з українських (переважно, київських) музеїв (В323, №№498, 499, 500). Це заяви на музейні експонати, які об'єднує позначка в четвертій графі (місцезнаходження): "Невідомо". На відміну від Картотеки "Property Card Art", де зафіксовані повернуті до СРСР матеріали, перед нами – перелік втрат українських музеїв, переважно творів мистецтва, які *не вдалося розшукати в американській зоні окупації.*

Третій, подібний за значимістю до попередніх, джерельний масив мали би скласти матеріали Радянської Військової Адміністрації в Німеччині, зокрема, Відділу реституцій Управління репарацій і поставок, через який, власне, і здійснювалася передача з американської зони окупації до радянської українських матеріалів з Мюнхена, що були направлені до Берліну і далі – до Москви. На підставі цих матеріалів, очевидно, можна було б простежити подальшу долю врятованих від загибелі культурних цінностей. На жаль, матеріали, що нас цікавлять з архіву РВАН (рос.: СВАГ), досі перебувають на секретному зберіганні.

У Федеральному архіві (Кобленц) автором був виявлений великий масив фотодокументів, вивезених, за попередніми даними, переважно 1943 р. з Всеукраїнського центрального фотокіноархіву. Вже поверхове обстеження сховища фотодокументів дало змогу встановити, що вивезені з України матеріали зберігаються у 4-х основних зібраннях:

1. Компактна збірка фотоматеріалів, очевидно, зібраних і вивезених командами Розенберга з Києва (**Т131, ЕРР, Bildarchive**) –

фонд був упорядкований 1982 р. за алфавітом майже винятково українських населених пунктів; нараховує 461 од. зберігання, що становить бл. 3000 фотодокументів. На звороті кожного знімка, наклеєного на картон, – штемпель: "ERR. Russische Archiv".

2. Розрізнені матеріали переважно стосовно німецьких колоній в Україні кінця XIX – 30-х рр. XX ст., які збиралися Інститутом зарубіжних німців (**Deutsches Ausland Institut**) зберігаються в однойменному фонді (**Б137**).

3. Розрізнені матеріали, абсолютно ідентичні за змістом і штемпелями на звороті з першою групою документів, зберігаються у фонді **Б3** (**Heeresfilmstelle. Bildarchiv**).

4. Частина подібних матеріалів розпорошена в колекції матеріалів під шифром **Б2-I**.

Загальна кількість фотодокументів із штемпелями "ЕРР" та "Deutsches Ausland Institut" становить, за нашими попередніми обрахунками, близько 5000 одиниць. На цих оригінальних матеріалах кінця XIX – 30-х років XX ст. широко представлені: побут населення українських міст і сіл; індустріальні та сільські пейзажі; панорами архітектурних споруд 20-х – 30-х рр. і давніх пам'яток архітектури – палаців, церков і монастирів; руїни знищених споруд; жанрові й етнографічні сюжети; картини голодомору, зразки "соціалістичного побуту" 20 – 30-х років тощо. Безперечно, зазначені фотодокументи потребують спеціального серйозного обст кення; лише після цього, маючи незаперечні докази належності цих матеріалів до Національного архівного фонду України, можна виносити питання про повернення їх в Україну на міжурядовий рівень.

До цих матеріалів примикають фотографії, ймовірно зроблені німецькими фотографами під час окупації, зокрема, знімки руїн Успенського собору в Києві, бойові операції німецьких військ на Україні, побутові знімки у військах пропагандистського характеру. Походження цих фотодокументів важко встановити однозначно, в той же час їхнє значення як історичного джерела не підлягає сумніву. Отже, після аналогічного детального вивчення цього масиву документів можна було б ставити питання про їхнє мікрофільмування або інші шляхи передачі в Україну.

Але питання повернення документів або копій не можуть бути поставлені без попередньої облікової роботи та створення бази даних, яка на нинішньому етапі є головною метою БРГ (поряд з підготовкою узагальнюючої монографії з проблеми). Її розробка концентрується в двох сферах: створення моделі даних, так званої "маски", тобто структури опису документів, а також пристосування до завдань проекту відповідного програмного забезпечення.

Особливий інтерес для археографів складає методика фіксації основних рубрик, які відображають такі елементи опису, як ідентифікація та атрибуція предмету опису, опис його стану та історії переміщення.

Відповідно до розробленої Робочою групою Бременської схеми опису (Handbuch der Arbeitsstelle "Vervleib der während des 2,Weltkrieges aus der Sowjetynion verlagerten Kulturgüter" an der Forrschungsstelle Osteuropa Bremen 18. März 1994), детально фіксується базова інформація про архівні документи, що містять дані про переміщення рукописів, архівних документів, мистецьких творів, колекцій тощо.

Маски — це система взаємоузгоджених структур даних. Останні містять інформацію різного виду з типовим посиланням на архіви, що зберігають відповідні матеріали, але реєстраційний опис набагато більший за традиційний. Він містить декілька сфер опису: загальний опис документів, які торкаються питання переміщення; інформацію власне про мистецький твір і організацію переміщення. Наведемо деяки принципові рубрики цих масок. Так, наприклад, маска ФОНД складається з наступних рубрик:

Архів (Назва установи); № фонду; Назва фонду (нова); Назва фонду (первісна); Архівіст, що опрацьовував матеріали; Посилання на інші архіви і документи (вказівка на оригінал або копію, що зберігається в іншому архіві або фонді. Адреса плюс скорочення – вказівка на: к – копія; м – мікрофільм; о – оригінал; д – джерелю).

Тип фонду (архівний / колекція / особистий / комплексний); Дата обробки; Зміст; Обсяг опису (кількість описів у даному фонді); Обсяг справи (кількість справ); Обсяг документа; Дата (тимчасові рамки даного фонду); Коментар (будь-яка інформація, що може бути корисною викладена у вільній формі).

Опис: № опису; Назва (під якою опис зберігається в даному архіві); Посилання на інші справи і документи; Зміст; Обсяг – кількість справ в опису;

Справа: № справи; Назва (точна назва, під якою опис зберігається в даному архиві); Посилання на інші документи); Тип справи – Вид документів (кореспонденція, звіти, повідомлення, списки); Зміст; Посилання на місце створення; дата створення – дата або хронологічні рамки даної справи; Обсяг (документа) – кількість документів в даній справі і кількість сторінок; Відправник (інституція); Одержувач (інституція); Коментар.

Загальні дані; № документа (архівний номер документа); Як правило – номер сторінки у справі; Відправник (інституція) – (або, відповідно, автор документа; Одержувач (інституція) – адреса документа; Дата відправки данного документа; Дата отримання

даного документа адресатом; Мова документа; Кому призначено; Зміст; Література.

Власне, опис ТВОРУ МИСТЕЦТВА передбачає *мистецтвознавчий та обліково-охоронний опис*: вказівку на № документа (Архівний номер документа у справі); Офіційна назва документа (Відповідно до заголовка документа); Дата або хронологічні рамки документа; Класифікація – вид твору мистецтва відповідно до таблиці класифікації загальних понять творів мистецтва); Автор; Коло; Школа, країна; Майстерня або виробнича фірма; Назва твору відповідно до документа; Дата створення (вказана на самому творі, можлива вказівка на хронологічні рамки); Матеріал-техніка; Розміри; Проба; Підпис-монограма; Збереженість – фізичний стан; Експедиція; Місце знаходження; Дата знаходження; Реставрація; Виставки, експонування; Література (каталоги, довідники).

Транспортування: Місце відправки; Відправник – Замовник даного транспорту; Початок транпортування (дата відправки даного транспорту); Місце призначення даного транспорту; Одержувач; Кінець вивозу; Маршрут; Транспортний засіб; № транспортного засобу; Коментар; Література.

Додаткові дані: Автор; Назва твору; Назва колекції; Причетна особа; Установа; Місце; Пояснення.

Власник (організація або приватий власник): Ім'я – Документ – Дата – Функція – Адреса – Дата народження – Дата смерті.

Бібліографія, що стосується предметів культури: Шифр – Прізвище автора – Ім'я автора – Назва – Підзаголовок – Місце видання – Рік видання – Видавець (Видавництво) – Назва збірника – Назва монографії – Назва журналу – Рік видання журналу – Том – Номер – Сторінка.

Книжкові та архівні матеріали у Мюнхенському збірному пункті представлені в незначному обсязі, тому на них не були спеціально розроблені системи змістовного опису. Вони описувалися сумарно, як було показано вище.

На *книги* передбачалося визначення: Тип книги: манускрипт / друк / микрофільм / фотокопія негатив, позитив, діазо-копія, відбиток (в рукописному варіанті).

Архівні матеріали описувалися за спрощеною схемою: Назва колекції – Походження (звідки) – Підрозділи – Хронологічні рамки документів – Розміри (в кількісних мірах – метрах, коробках, одиницях) – Характеристика змісту, що подається у вільній формі.

На сьогодні в рамках Бременського проекту українськими спеціалістами опрацьована значна кількість матеріалів з фондів

ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державного архіву Київської області, ряду інших обласних архівів (Дніпропетровськ, Харків, Полтава тощо).

Характерною особливостю цієї предметно-тематичної бази, яка також може бути визнана археографічною, є комплексність підходів при описанні її об'єкта. Тому ця база даних сама є вторинною документальною системою багатомірного характеру, направленою не лише на атрибуцію, ідентифікацію та фіксацію стану об'єктів, а й на розкриття детальної інформації щодо *історії* об'єкту.

Окремо необхідно зупинитися на проекті Національної архівної інформаційної системи "Архівна та рукописна Україніка". Розробка проблем архівної україніки в контексті створення НАІС підсумовується в спеціальному випуску, підготовленому Робочою групою НАІС[23].

З початку він увійшов до складу Проекту ДКНТ "Архівна та рукописна Україніка" (див. розділ I, параграф 3), але з часом археографічний та технологічний напрям проекту "Архівної та рукописної Україники" – створення НАІС – за науково-теоретичними, науково-методичними та організаційно-технологічними завданнями практично перетворився на окремий проект, що потребує спеціальної уваги та окремого наукового і організаційного забезпечення, узгодження цілого ряду питань між різними відомствами. Тому з 1993 року до співробітництва приєдналися інші зацікавлені відомства: Міністерство культури України та Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. В розвиток проекту в 1994 році була підписана угода про спільну розробку спеціального міжнародного проекту "Українська АрхеоБібліоБаза" (АББ) про який вже йшлося вище.

Археографічна та архівна (на відміну від комп'ютерно-технологічної частини) концепція НАІС, яка тісно пов'язана із розробкою питань "археографічної україніки" грунтується на деяких основних положеннях[24].

1. До кола документального архівного фонду, що стало об'єктом опрацювання НАІС, увійшли не лише документи Національного архівного фонду, що зберігається в межах України у різних відомствах, а й всі ті архівні матеріали за її межами, що мають пряме або опосередковане відношення до історії та культури Україн Таким чином – це зведена база даних на документальні архівні та рукописні матеріали.

2. Система НАІС повинна виконувати як науково-пошукові, так і адміністративно-управлінські функції, тому слід приділяти

увагу інтелектуалізації пошукових процесів і оперативному здійсненню комунікативних зв'язків джерельної бази з користувачами, оптимізації виконання технологічних процесів у функціонуванні комунікативних структур, здійснювати облік та підготовку достовірних даних для управління архівною справою.

3. Рівнем каталогізації (опису) архівних матеріалів з метою надання науково-управлінських та науково-дослідних функцій для НАІС обраний *рівень колективного опису* – тобто *фонду*, архівної *колекції* та *групи матеріалов*, що за обсягом складається з групи справ). За основу дескриптивного методичного документа обраний опис фонду, який враховує дані паспорта фонду, листа фонду із додатковими даними науково-дослідного характеру. При розробці анкети та формату опису врахований досвід спеціальних Робочих груп архівістів Канади та США, архівний AMC MARC-format. Рівні документа і справи визнані об'єктами локальних баз даних, що є компетенцією кожного окремого архіву.

Стратегія НАІС передбачає розробку технології зв'язку дескриптивних стандартів НАІС та локальних баз даних документального рівня у національній мережі інформаційної інфраструктури суспільства.

4. Створення НАІС грунтується на єдиних, затверджених в усіх зацікавлених відомствах, науково-методичних, технологічних та організаційних засадах. Це передбачає впровадження єдиних галузевих нормативно-інструктивних документів, стандартизованих на державному рівні, з урахуванням "Принципів архівного опису", затвердженого спеціальною комісією Міжнародної ради архівів по стандартах опису, (Мадрид, Іспанія, січень, 1992 р.).

5. Центральною агенцією, головним координуючим центром інформації, який розробляє правову та нормативну базу, виконує адміністративні функції, контроль та підтримку системи, наповнення бази та її експлуатацію, розбудову мережі, є Головне архівне управління та Український науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи. Національна Академія наук України спільно з Архівним управлінням забезпечує підтримку наукових та методичних розробок проекту.

6. Початок формування масиву даних як ядра НАІС необхідно сконцентрувати на пріоритетності історико-культурологічного масиву інформації, пов'язаному з українською національною архівною та рукописною спадщиною, та створенні "Археографічного реєстру національної української спадщини", за основу археографічної статті якого покласти рівень колективного опису архівних матеріалів.

Розробка науково-методичних питань НАІС на дофункціональному етапі практичної реалізації сконцентрувалася на двох

напрямках. У їх межах розробляються гуманітарний та технічний цикли питань, пов'язаних із специфічними розробками взаємопов'язаних, але різних за системою знань, методиками та сферами практичного впровадження частин цього проекту.

Перший напрямок прямо відноситься до сфери історичної науки та архівної справи і торкається кола науково-теоретичних та науково-практичних питань представлення історико-архівної інформації як системи знань в документально-інформаційних системах та передачі її в структурованому і формалізованому вигляді. Основна увага концентрується на визначенні об'єктів архівно-археографічного аналізу та автоматизації (одиниці каталогізації для НАІС), взаємопов'язаних уніфікованих методик опису архівних документів, справ, колекцій та фондів, створення державних галузевих дескриптивних стандартів, науково-довідкового апарату автоматизованої системи, який передбачає лінгвістичний супровід і розробку архівної термінології, єдиних класифікаційних систем документної інформації тощо. Для вирішення підходів до цих проблем створена робоча група група вчених та архівістів у складі Г.В.Боряка, Л.А.Дубровіної, Т.М.Захарченко, К.Є.Новохатського. Ця група сконцентрувалася на визначенні методологічних та науково-методичних підходов до організації та використання архівної інформації, що зберігається в архівах та рукописних відділах бібліотек і музеїв. Науково-допоміжний, археографічний та бібліографічний супровід здійснюють Л.В.Шаріпова, С.Г.Даневич. Проблеми довідкових баз даних до НАІС, зокрема авторитетного контролю в системах археографічного та бібліографічного типу розробляються І.П.Антоненко.

Другій напрямок відноситься до сфери інформаційно-технологічних питань, пов'язаних із реальним створенням комп'ютерної системи, і вирішення кола специфічних для розробки автоматизованої системи завдань щодо організації даних та використання в контексті платформи розбудови НАІС, підготовки технічного завдання і технічного проекту, практичної реалізації проекту, підтримки та розвитку системи. До кола цих питань потрапляють аналіз сучасних інформаційних комунікацій та системотехнічний синтез комп'ютерного інформаційно-технологічного комплексу, що забезпечить ефективний доступ до матеріалів архівної та рукописної українiки, розробка сучасних інформаційно-пошукових методів, правове забезпечення створення і функціонування комп'ютерної системи. Для вирішення питання з технічним завданням було створено робочу групу з кваліфікованих фахівців, перш за все, математиків, програмістів та інформатиків – від Інституту української археографії та джерелознавства – О.В.Сохань; від

Київського політехнічного інституту – С.М.Гриша, А.А.Галяпа; від ЦНБ – М.В.Пийтер.

Новостворений Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства на сучасному етапі розробляє стратегію в галузі інформатизації архівної справи з урахуванням розробки науково-методичних і інформаційно-технологічних питань цього проекту.

Ще при розробці "Архівної та рукописної україніки" була висунута ідея опису колективного (фондового рівня), яка орієнтувалася б на дослідницькі функції. Зразок автоматизованого опису архівного фонду для національного зведеного банку даних передбачав просту структуру, яка потім не була ієрархізованою, але використовувалася інформатиками НАІС для постановки технічного завдання:

1. Країна, місто або населений пункт;
2. Архівосховище (Сучасна назва /попередні назви / дати / адреси);
3. Відомча підпорядкованість (Назва відомства та його статус);
4. Тип архівосховища (Державне / кооперативне / церковне / приватне);
5. Назва фонду або групи матеріалів у комплексному фонді (Сучасна назва / попередні назви. Якщо описується група матеріалів, дається узагальнена назва);
6. Номер фонду / або реєстраційні дані (Сучасний / попередній / старі номери або шифри. Для приватних колекцій наводяться вживані форми обліку та реєстрації);
7. Тип фонду (Комплексний / особистий / фамільний / родовий / установи);
8. Загальна кількість одиниць зберігання або справ (Неописані матеріали характеризуються в теках та ін. формах первинного або початкового обліку);
9. Фондоутворювач

Для особистого фонду:

прізвище / псевдонім / змінені прізвища / ім'я та по батькові / дати народження та смерті / титул / чин / посада / професія / наукові та почесні звання / характер діяльності

Для установи (колективу) тощо.:

повна назва, під якою надійшов фонд, попередня назва / дати існування / місце знаходження / профіль

10. Хронологічні рамки документів

Вказуються тільки дати оригіналів. Для рукописної книги вказуються дати створення книги, а не літературних та історичних пам'яток, які увійшли до складу.

11. Характер документів (Оригінали / рукописні / машинописні копії).

12. Склад і зміст документів і матеріалів фонду, або групи

Для складу: Офіційні документи; Біографічні та приватні документи: свідоцтва, довідки; Наукові праці; Матеріали громадської діяльності; Творчі художні матеріали; Творчі мистецькі матеріали; Публіцистичні; Мемуари: спогади, щоденники, спомини; Листування: адресати, адресанти; Картографічні матеріали; Образотворчі матеріали; Музичні твори; Кіноматеріали; Фотоматеріали; Фономатеріали; Нетрадиційні носії; Колекційні матеріали: рукописна книга, гравюра, автографи діячів; Матеріали про особисті бібліотеки та збірки; Матеріали інших осіб та установ

Для змісту: Час створення; Ким створена; Тема; Предмет (поняття "тема" може входити до рубрики "предмет"); Локалізація (регіон або історична область); Хронологічні рамки подій

13. Мова/и/ документів (Основна, вживані)

14. Фізичний стан: Задовільний / незадовільний / поганий

15. Обмеження на видачу: Обмежений / необмежений/ обмежений частково та причини обмеження.

16. Історія фонду:

Надходження до сховища: час надходження / джерело надходження / умови надходження / обсяг...

Фондовласник. Інформація подається у тій послідовності, як у п.9.

Науково-технічне опрацювання: час / виконавці

Наявність матеріалів фонду в інших сховищах: місце знаходження / сховище / номер фонду або реєстраційні дані / назва / номер фонду / номери справ / загальна характеристика

Додаткові відомості

17. Обліково-пошукові документи

Описи / карткові каталоги / переліки...

18. Бібліографічні дані

Науково-пошукові видання: каталоги, покажчики, огляди, переліки

Неопубліковані матеріали

19. Додаткова інформація[25].

У результаті діяльності робочих груп по напрямах вивчений зарубіжний досвід, підготовлена бібліографія питання каталогізації архівної інформації, проведена наукова розробка спеціальних питань щодо документальних архівних та бібліотечних систем, їх класифікації, деяких аспектів інформаційного відображення в інформаційних системах, визначені підходи до організації та використання даних як платформи розбудови НАІС.

Наукові розвідки дозволили розробити попередні концептуальні і науково-методичні документи, що були представлені у

виданні НАІС і обговорені в середовищі архівістів, бібліотечних працівників, а також широкого кола фахівців гуманітарної галузі знань, які в даному випадку представляють основних замовників інформації майбутньої системи. Це концептуальні положення, технічне завдання та проект структури комплексного універсального опису (каталогізації) архівної інформації, на основі якого передбачається створити серію відповідних форматів для каталогізації архівної інформації рівня документа, справи, групи справ, фонду.

Концептуальні положення обговорювалися в процесі спільної роботи архівної та інформаційно-технологічної груп і торкаються виняткове принципового бачення НАІС. Конкретні шляхи реорганізації управлінських функцій, архівної науково-методичної та обліково-довідкової роботи, створення, організації системи, її підтримки та розвитку закладені в серії наукових розробок, які, при наявності фінансування з боку ДКНТ при Кабінеті Міністрів України, можуть отримати подальший розвиток.

Технічне завдання, розроблене в 1992 – 1993 рр. і затверджене всіма співвиконавцями, визначило призначення та мету створення системи. В ньому подано характеристику об'єкта автоматизації, вимоги до системи; перелік та зміст робіт по створенню системи, порядок контролю, склад та зміст робіт по підготовці об'єкта автоматизації до введення системи у дію та ін.

Проект структури комплексного універсального опису архівної інформації, заснованого на використанні досвіду американського MARC-формату дял архівів, який передбачає взаємозв'язок різних рівнів опису: інституції, фонду, справи, документа був обговорений та схвалений на спеціальній архівній нараді в Сімферополі в травні 1994 р. Спеціальні анкети, що включають структуру для опису рівня фонду, опубліковані в Матеріалах міжвідомчої наради "Архівна та рукописна Україніка".

Структура даних включає також декілька блоків інформації:

<u>1XX. Блок даних про зберігання документів і рукописів</u>

111. Код архіву
112. Сучасна назва архівосховища.
113. Попередні назви архівосховища
114. Альтернативні назви архівосховища

<u>2XX. Блок назв (ім'я, найменування, заголовок) фонду, групи, документа</u>

210. Назва персонального (особистого) фонду
211. Назва групи персональних матеріалів фонду
212. Ім'я автора справи / документа
213. Назва фонду установи

214. Назва групи документів установи
215. Назва окремого документа установи
216. Назва матеріалів конференції, наради, зібрання
217. Уніфікована назва (заголовок)

3XX. Блок предметного визначення інформації
310. Особисте ім'я як предметна рубрика
311. Найменування (назва) установи як предметна рубрика
312. Найменування (назва) конференції, наради, зібрання
313. Тематична назва як предметний заголовок
314. Заголовок як предметна рубрика
315. Жанр документів як предметна рубрика
316. Географічна назва як предметний заголовок
317. Рід діяльності особи. Покажчик термінів
318. Функція. Покажчик термінів

4XX. Блок взаємопов'язаних заголовків
410. Загальний уніфікований заголовок
411. Переклад уніфікованого заголовка
412. Колективний уніфікований заголовок
413. Загальноприйнятий заголовок

5XX. Блок архівного опису і нотаток
500. Загальні нотатки
510. Фізичний опис (кількісні характеристики)
511. Загальне позначення матерілу. Матеріал / техніка
512. Організація і упорядкування фондів
513. Нотатки щодо змісту
514. Обмеження на видачу
515. Нотатки про цитування / згадування про рукописи, огляди, фонди, інформація про них
518. Стислий опис та огляд фонду
519. Дисертації
520. Користувачі: цільове призначення
521. Форма посилання на матеріали, якій віддається перевага
522. Додаткова фізична форма / нотатки
523. Комплекти комп'ютерних файлів (case file). Нотатки.
530. Біографічна та історична анотація до фонду, групи матеріалів
531. Мова документів
532. Нотатки про науково-довідковий апарат (кумулятивний індекс)
533. Походження
534. Створення документа (або групи документів)
535. Ідентифікації копії або версії (списка)
536. Нотатки про складні зв'язки даних

537. Нотатки про публікацію
538. Нотатки про репродукцію документів
539. Місце зберігання оригіналів / дублікатів
540. Умови використання і репродукції
541. Придбання документів, матеріалів
542. Передача матеріалів
543. Місцезнаходження інших матеріалів, які мають відношення до тих, що описуються
544. Нотатки про науково-технічну обробку, облік та використання
545. Дані про заходи щодо зберігання, використання та ін. дій з документами
546. Дані про видання та його характер

610. Блок об'єднаного (колективного) опису (справи, групи, серії, колекції)

710. Альтернативна графіка[26].

Це – структура опису, вже пристосованого до формалізованого опису всіх трьох рівнів, яка використовується у США, Канаді та інших країнах, що прийняли МАРК-формат.

Огляд історії та сучасного стану архівної справи в галузі описових робіт та системи НДА архівів яскраво свідчить про необхідність розробки нових (і добре забутих старих) методів репрезентації архівних документів на колективному рівні з використанням методик оглядів фондів та системи спеціальних покажчиків до них. Подокументний метод описання може бути використаний виняткового для опису колекційних матеріалів та матеріалів особливо цінного характеру, реєстру культурних цінностей України.

Тому останнім часом у зв'язку з розробкою інформаційно-технологічною групою нових інформаційних технологій виникло питання про відмову від принципів МАРК-формату і розробки методики археографічно-інформаційної репрезентації об'єкта у вигляді опису фонду та групи документів для Археографічного реєстру НУС, з якого необхідно почати створення системи археографічного опису для історико-культурологічних пріоритетів Національного архівного фонду України у контексті його останнього закону та подальшого розвитку серії правових документів з цієї проблематики[27]. Розвиток програми НАІС сприймається як важливий і необхідний етап загальної комп'теризації архівної справи в Україні, який дозволяє створити базу для розбудови держави та надає можливості Україні увійти до міжнародного інформаційного простору.

Але при цьому набуває принципового значення поняття об'єкта археографічного опису та його структури, що визначаються, як

вже неодноразово підкреслювалося, метою та призначенням вторинної документальної системи. Огляд існуючих археографічних інформаційних систем колективного рівня показав, що жодна система, незважаючи на декларативні заяви не поєднує адміністративної та дослідної мети. І це закономірно. Успіх системи гарантований тоді, коли ці функції роз'єднані, адже спроби поєднання, наприклад, різних рівнів та мети, типів опису в "Структурі НАІС" значно ускладнили опис та технологічні можливості класифікації інформації. Фактично утворилися два напрями розвитку систем та дві системи опису – архівного (орієнтованого на адміністративні функції управління фондом) та археографічного (орієнтованого на наукове використання інформації). Структура і зміст інформації археографічного та архівного опису залежать, передусім, від призначення. Якщо в основу покладений принцип управління фондом, – об'єктом опису буде окремий фонд як обліково-організаційна одиниця. Він же буде і одиницею державної реєстрації. Функції наукового пошуку в цих системах будуть мати вторинне значення. Класичним прикладом такого рішення є АПІС, орієнтовані на картку фонду і на зведену систему управління НАФ через систему державного контролю. Якщо за об'єкт опису береться не лише фондоутворювач, а й окремі особи, чи установи, що не є фондоутворювачами, але є авторами документів, – така система може називатися науковою, оскільки абстрагується від організаційно-облікового архівознавчого трактування поняття походження і відштовхується від концепції походження в її джерелознавчому, органічному тлумаченні автора документів, а не попереднього їх володаря, навіть якщо ці документи і мале безпосереднє відношення до його діяльності. В цьому аспекті можна навести приклад ЦДАМЛМ України, що успішно знайшов компромісне вирішення питання і створив базу даних авторів вказівкою їх матеріалів та облікових даних. Але поки що такий досвід є локальним.

Спроби універсалізації опису в його повному обсязі наукових і організаційних функцій (а фактично – поєднання різних принципів організації та репрезентації документів) в археографічному описі та інформаційних системах показали доцільність предметно-логічного принципу як головного. Це пояснюється різними функціями первинних (організація фонду за певною системою) та вторинних (організація інформації за певною системою) архівних документальних систем. Археографічний опис абстрагується від організаційних класифікацій об'єкта, хоча враховує їх як частину історії фонду.

Можливості комп'ютерної техніки поки ще не надають реальних надій на створення такої розвинутої системи на національно-дер-

жавному рівні. Разом з тим, археографічний реєстр як частина НАІС може існувати в автономному режимі і на стадії складання археографічної статті враховувати максимально можливу інформацію.

1. В основу археографічного опису для АР НУС необхідно покласти рівень колективного опису документів, що бере за об'єкт споріднений, окреслений за походженням та логічними зв'язками комплекс архівних документів, незважаючи на сучасне місце та форму зберігання. Об'єкт окреслюється за принципами автора, джерела створення документів, предметно-тематичним змістом, хронологією, географічною локалізацією, матеріальною формою. Він може бути окремим фондом, систематизованою всередині фонду групою матеріалов, групою справ, колекцією. Предметна ознака є головною. Нею може бути особа, установа, об'єднання, предмет як об'єкт дослі 'ження, а також тематична група документів.

2. Археографічний опис повинен бути націленим на опис сучасного стану та історії цього комплексу документів і можливість возз'єднання розпорошених документів та зруйнованих зв'язків окремих груп документів в рамках системи НАІС як зведеної системи Національного архівного фонду України. Тому в моделі опису необхідно закласти уніфікацію евристичних методик та посилань на джерела інформації, сучасний стан, архівну адміністративно-організаційну класифікацію, систему НДА та встановити історію матеріалів.

3. Археографічний опис не повинен орієнтуватися на програмні можливості комп'ютерної техніки, а репрезентувати уніфіковану систему опису за певною структурою, яка будується за принципами археографічної моделі даних, орієнтованих на інформаційну. Його інформація може бути використаною з будь-якою прикладною метою.

4. Опис спирається на НДА, але створюється на засадах безпосереднього перегляду складу та змісту комплексів документів, складання поширеної анотації змісту, його предметизації та включення системи археографічних покажчиків. Можливості комп'ютерної техніки дозволяють проводити цілий комплекс робіт в автоматизованому режимі.

5. Важливою умовою системи є поєднання дослідницьких функцій та функцій загального державного обліку, що був проголошений Законом про НАФ та спеціальними документами про державну реєстрацію документів НАФ. Спеціальний обліковий контроль в його деталізованої архівній формі покладається на архівні установи.

4.3. Археографічний реєстр національної архівної спадщини України

(До формування Археографічного зводу української національної архівної спадщини)

Питання реконструкції національної архівної та рукописної спадщини України як загальної археографічної програми були розглянуті при розробці програми "Архівна та рукописна Україніка". Запропоновані основні принципи визначення поняття "україніка" стосовно архівних документів та матеріалів, окреслені головні об'єкти та напрями обстеження архівосховищ на предмет реєстрації інформації та створення науково-інформаційних видань й інформаційних систем.

Подальший розвиток цього напряму археографічних досліджень відображений у теоретичних та науково-практичних дослідженнях ряду пр ектів програми ДКНТ стосовно видів та систем археографічних довідників, археогра фічної описової статті для окремих видів документів, видань та НАІС[1]. Рівноцінно вони можуть бути врахованими і для побудови структури АРУ, але з деякими уточненнями.

Основні методологічні засади виявлення національної архівної та рукописної спадщини України містяться у сферах понять етнічної та мовної ідентифікації; територіальної приналежності; хронологічних меж документів, що належать до реєстрації як такої, що може відноситися до україніки; обсягу терміна "археографічний реєстр" за родо-видовим складом документів; побудови археографічної статті; класифікаційних понять архівної документальної спадщини як первинних, так і вторинних документальних систем.

Перед усім необхідно визначитися з архівно-археографічним об'єктом описання в АРУ. Реалістичні аргументи підходів до початкового етапу створення, його першої стадії обумовлюються рядом елементів: *вибір об'єкта – колективний рівень організації архівної інформації – рівень фонду, систематизована група документів у складі фонду та будь-якого логічно організованого і пов'язаного оходженням масиву документів.* Так, до складу окремого об'єкта опису увійдуть: архівний фонд, особовий архівний фонд, архівна колекц , група справ та група документів. Слід відзначити, що цей принцип не суперечить засадам подокументного опису. Окремі колекції описуються за камерально-археографічними принципами винятково подокументно, а в АРУ подається узагальнена інформація. Навіть у випадку, коли документи

українського походження в предметно-тематичній колекції представлені в незначному обсязі, колекція описується в АРУ за загальними принципами, оскільки частка українських матеріалів, що потрапили до неї, може бути визначена лише в контексті побутування загальної колекції.

Тому другим важливим археографічним принципом об'єкта є наявність, пряма чи опосередкована, ретроспективних документів, що висвітлюють історію та культуру України. Пріоритети АРУ визначаються його сучасними потребами розбудови духовних засад Української держави, тому першочергова увага приділяється тим матеріалам, які відображають процеси формування та розвитку національної духовної культури.

Теоретичні питання Археографічного реєстру Національної архівної спадщини українського народу деякою мірою пов'язані з питаннями проблем реституції, оскільки його практична реалізація передбачає зведення інформації щодо українських архівних матеріалів в інших країнах. Тому система опису АРУ повинна передбачити й дані про долю архівних матеріалів від часу їх створення до сьогодення, обставини їх відчуження від батьківщини, шляхи міграції, сучасне місцезнаходження, стан їх упорядкування в сучасному архівному контексті та існування будь-яких угод або юридичних факторів (коли це потрібно, і є дані), що можуть впливати на сучасний статус матеріалів щодо прав власності. Реєстр за своєю функцією має на увазі, передусім, інтелектуальні аспекти повернення, що можуть бути реалізовані шляхом наукового доступу до інформації та можливостей її отримання через прямий доступ, науково-інформаційні канали і копіювання матеріалів. Цілком зрозуміло, що без попереднього археографічного обліку з відповідною системою науково-облікового опису архівних матеріалів претензії щодо їх повернення та наукових розробок джерельної бази українознавчих досліджень будуть носити стихійний характер.

Реєстрація Національно-державного фонду України на засадах de-vizu не має серйозних організаційних ускладнень: прийнятий в усіх державних фондосховищах України принцип пофондового зберігання та обліку документів дає фізичні можливості для її проведення на груповому рівні. Друга категорія архівної спадщини – сфера громадської (публічної) та приватної власності. Можливості обстеження та включення до археографічного Зводу цих матеріалів також мають певну перспективу, незважаючи на права власників архівів, оскільки Закон про НАФ зобов'язує останніх проводити державну реєстрацію.

Реєстрація української національної спадщини за рубежем в

організаційному плані є значно складнішою. Фізичний доступ до зарубіжних архівосховищ дуже обмежений із зрозумілих причин. Тому основним джерелом інформації можуть бути винятково науково-інформаційні та науково-довідкові західні видання, але їх інформація, як правило, буває надто загальною.

Стосовно зарубіжної україніки існують певні застереження, про які треба пам'ятати, долаючи непрофесійні підходи до аналізу архівної спадщини та поняття об'єкта АРУ. Загальні евристичні методики повинні враховувати, перш за все, визнані у міжнародній практиці принципи юрисдикції та права власності. Тому важливим є структурування всієї сукупності архівної спадщини на три великих масиви, стосовно яких діють різні принципи відношення до архівної україніки. Навіть в археографічному реєстрі вони класифікуються за різними підходами, а саме: 1) матеріали, українські за походженням; 2) матеріали спільної спадщини; 3) матеріали, що стосуються України.

1. *Українськи ми за походженням* у світлі *державної* юрисдикції можна вважати лише ті матеріали, що створювалися в Україні або поза її межами організаціями української юрисдикції та "авторами"–громадянами України. Таке розуміння походження витікає з усталеного на міжнародному рівні принципу провенієнції. Матеріали цього кола, якщо можна юридично довести їх походження, є предметом повернення в Україну, про що, як вже було згадано вище, і було написано в Законі про НАФ України.

Але не слід плутати археографічні принципи реєстрації та опису інформації в АРУ з принципами провенієнції і пертиненції, що прийняті у міжнародній практиці претензій до спадкоємності документальних матеріалів різними державами у зв'язку з необхідністю юридичної фіксації національної архівної спадщини[2]. АРУ як довідник вторинної документальної системи відмовляється від принципу провенієнції як визначального. Головною ознакою класифікації є логічний принцип пертиненції – приналежності до української національної історії та культури, який дозволяє абстрагуватися від права власності і виокремити все те, що має безпосереднє відношення до української проблематики і тому диктує інші підходи. Так, до складу поняття *український за походженням* ми відносимо не лише ті матеріали, що підлягають юридичному праву, а й ті, які діють фактично як українські на правах самосвідомості (приватні та колективні) – центральних органів влади, державних і недержавних установ, товариств, об'єднань, закладів, осіб, незалежно від громадянства та юрисдикції. Отже, об'єктом опису в АРУ будуть також і матеріали діяльності українських громад за рубежем, українознавчих інституцій –

УНІГУ, КІУС, НТШ, УВУ, СУБ тощо, які підпадають під широкі поняття "автор" та "авторитетне джерело".

Природно, принцип провенієнції буде врахований як підпорядкований в системі опису, але не як принцип занесення до АРУ.

Для архівних первинних систем цей принцип має вузьке науково-організаційне значення: він пов'язаний з джерелом, з якого надійшли документи та з діяльністю якого пов'язане створення або побутування документів, і законами фондування матеріалів. За цим принципом здійснюється формування фондів і справ при науково-технічній обробці матеріалів. У первинних документальних системах принципи класифікації фонду створюються для полегшення орієнтації у попередньому джерелі створення та циркуляції документів, тобто орієнтуються на завдання його зберігання, обліку та використання, але останнє – лише як перший крок в інформуванні про матеріали фонду. У вторинних документальних системах принцип походження набуває семантичної якості – у понятті "походження" поєднуються фондоутворювач, автор, доля, діяльність та інтереси користувача.

У бібліографії ця тема розвивається дуже давно. Це може бути персональний ("author") або колективний (установи, заклади, об'єднання, формальні і неформальні, державні, наукові, приватні ("authority" як джерело) автори, що поєднуються поняттям "найменування". Але в бібліографії встановлення авторства як авторитетного найменування значно простіше – це авторизоване та персоніфіковане джерело створення і видання книги[3].

Автором у прямому його значенні в архіві може бути багато різних осіб та колективів; сукупність документів, що відклалася у фонді, пов'язана з його діяльністю, – тому для зв'язку документів з їхнім походженням існує колективний архівний термін – "фондоутворювач", який, як відомо, не збігається з поняттям автора, навіть коли фондоутворювач ототожнюється з певною особою.

Тому при ідентифікації національної архівної спадщини України для археографічного реєстру, яка є камеральним об'єктом АРУ, перш за все, необхідно відмовитися від територіально-державного принципу сучасного status quo зберігання архівних та рукописних документів. Тут слід виходити з виділення їх за національною ознакою.

До таких відносяться особові архівні фонди П.М. Куліша, М.М. Кибальчича, М.П. Старицького, М.А. Маркевича, Д.І. Яворницького, що зберігаються нині у фондах російського РДАЛМ.

Починати необхідно, цілком зрозуміло, з матеріалів українського походження, "створених" на території України, що дозволить відпрацювати методики пошуку, опису та розробки зв'язків у системі.

II. Друга група архівної спадщини – архівні та рукописні матеріали, що ідентифікуються *як спільна державна та національна спадщина* юридичних осіб різного рівня.

Принцип спільної спадщини поширюється на ті українські матеріали, що не підлягають визначенню за принципом походження, але виникнення яких було історично пов'язане з однією чи кількома державами-спадкоємицями та іншими зарубіжними країнами. До цієї групи можна віднести матеріали, що зберігаються в інших країнах-спадкоємицях – нині неіснуючих державах, до складу яких входила Україна до незалежності, починаючи від найдавніших часів, і в яких збереглися матеріали, що були продуковані або відклалися в певних архівах під час спільного існування в історичній країні і, передусім, в архівах центральних державних інституцій Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії тощо. Так, за даними БД АСНТІ (за Картотекою фондів Роскомархіву) по 8 центральних російських архівах виявлено 199 описів дореволюційних фондів, які містять матеріали стосовно України, що відклалися в канцеляріях загальноімперських установ. Серед них – матеріали армійських корпусів стосовно військових дій під час першої світової війни, Тимчасового уряду, справи Малоросійського Приказу, матеріали гетьманів І.С.Мазепи та І.І.Скоропадського у фонді Петра І, матеріали про дії запорозьких козаків у фондах зносин Росії з Турцією, Кримом тощо.

Другим класом архівів, що за цих обставин можна класифікувати як спільну спадщину, є фонди українських громадських та релігійних об'єднань або організацій, юридичних та фізичних осіб, колекції приватних осіб, що проживали в нині неіснуючій країні й ідентифікували себе як українці, які тепер знаходяться в державах-спадкоємицях з причин законного володіння на правах дару, купівлі-продажу або передачі родиною. Ці документи можуть бути як спадщиною України, так і спадщиною кількох держав-спадкоємиць, тому їх можна класифікувати як "спільну архівну спадщину".

III. Матеріали, що можуть розглядатися як такі, що мають відношення до України або включають матеріали про Україну. Це документи, створені за її межами особами та установами, що не мають національно-етнічної ідентифікації, але які можна визначити як "безпосередньо пов'язані" з Україною чи з її регіонами незалежно від місця їх виникнення. Вони об'єднані власне темою україніки. Сюди ж входитимуть також матеріали, які можна визначити як "пов'язані" з Україною чи з її регіонами незалежно від місця їх виникнення.

Для матеріалів зарубіжної україніки характерні деякі евристичні методичні ускладнення, які необхідно буде подолати при конкретній роботі з джерелами.

Передусім, це проблема *виокремлення української спадщини від будь-якої іншої, створеної на цьому ареалі*. Описання таких матеріалів у зарубіжних країнах та їх етнічна ідентифікація залежали від рівня кваліфікації архівіста в галузі слов'янознавства, і дуже часто поняття "український" не існувало у відокремленому вигляді від понять "російський", "польський", "австро-угорський".

Найбільша плутанина за кордоном виникає з відокремленням російської та української спадщини, адже термін "Росія" звичайно використовувався урядовими структурами та пресою відносно будь-якої частини всього Радянського Союзу[4]. Так до розпаду Радянського Союзу поняття "Росія" широко вживалося в Англії, США і в багатьох інших країнах як синонім більш точного визначення "Радянський Союз"; поширеною була точка зору, що українська мова є діалектом російської.

Одночасно з необхідністю відповідного розрізнення "українського", "російського" та "білоруського" виникає не лише культурологічна, а й юридична потреба у визнанні "спільної спадщини" в контексті оцінок матеріалів як частини власної національної спадщини.

По-друге, значні ускладнення викликає ідентифікація спільної архівної спадщини держав, у складі котрих існувала Україна протягом століть. Тому вибір матеріалів та визначення основних принципів виокремлення документальних джерел для археографічної україніки (тобто, для реєстрації та археографічного опису в інформаційних системах та науково-довідкових виданнях) має базуватися на засадах *якнайширшого охоплення джерел* за комплексними ознаками, які повинні передбачатися формуляром (структурою) археографічного опису.

По-третє, археографічний аналітичний опис як складна та багатоаспектна інформаційна система виражається у формі анкети, структури, формуляра, в якому, поряд з формалізованими елементами, багато уваги приділяється *неформалізованій інформації*, базованій на методах евристичного мислення з урахуванням інтуїції, що є властивістю досвіду. Аналіз рівня достовірності вторинних даних, які археограф не бачив de-vizu, та складання інформаційного опису мають припускати, на відміну від архівного опису, поняття визначеності та невизначеності інформації, виділення за сукупними ознаками матеріалів прямого зв'язку, інформації під знаком питання та інформації, яка може мати від-

ношення до національної спадщини, і її занесення до АРУ має умовний характер.

Історичний контекст української державності надто складний – прості засади, що характеризують національні репертуари документальної спадщини – мови, території, хронології та носіїв національної культури – не можуть бути визначені формально. Тому надзвичайно актуальними є аналітичні функції пошуку та описання інформації. Розробка цих питань – майбутнє української евристичної та камеральної археографії.

Але ці проблеми системи камеральної обробки документної та документальної інформації і її репрезентація в межах АРУ й інші питання, які за характером – неадекватністю відображення інформації в існуючих системах вітчизняних НДА – можуть бути об'єктами застосування аналітичних методів евристичної археографії.

Це є аспекти проблеми інтелектуального доступу до документальної інформації, яка під час ідеологічних обмежень з поняття "доступу до інформації" перетворилася на поняття "використання інформації" в політичній, соціально-економічній, народногосподарській та соціально-культурній сферах.

Проблема використання або доступу до інформації складається з аспекту ідеологічних обмежень та аспекту рівня професійної розробки предметної галузі архівознавства та археографії, науково-інформаційної діяльності.

Розглянемо характерні риси сучасного стану проблеми доступу до архівної документної та документальної інформації.

Ідеологічний аспект.

1. Нерівномірність розкриття інформації. Розподіл на першорядну, пріоритетну (це, переважно, документи партійних та державних архівів) та другорядну архівну інформацію радянського часу, внаслідок чого, звичайно, фінансування, обробка та облік фондів суттєво відрізнялися. Принциповими були й розбіжності в системі НДА, коли створювалися великі тематичні картотеки за фундаментальними поняттями історії партії та СРСР — "Великий Жовтень", "колективізація", "індустріалізація", "колгоспний та робітничий рух", "перемога у Великій Вітчизняній війні", "побудова комунізму" тощо.

2. Наявність архівів закритого типу та спецсховищ, інформація яких не була практично в науковому та соціальному обігу. Свідоме знищення документів під час експертизи цінностей та політики "закриття" інформації, що може зашкодити стабільності суспільного ладу:

а) знищення фондів у 20-30-х роках (зокрема, в ході утилізаційної кампанії), під час Другої світової війни;

б) "закритість" інформації: описів, каталогів та НДА в цілому, часткове відображення у них фондів, суворі службові інструкції;

в) схема систематизації документальної інформації в каталогах, архівах і бібліотеках. Лакуни в інформації, перекривлення змісту, "формування потреб" користувача за рахунок ідеологічних структур знання: закриття тем та нав'язування системи знання за Схемою.

3. Диференційований опис документів, коли ступінь повноти залежить від категорії архівного фонду, яка визначалася за мірою інформативної ємності та комплексності.

4. Нівелювання національних і регіональних особливостей архівної та рукописної спадщини при описуванні та створенні НДА, яке диктувалося як ідеологічним "прокрустовим ложем" архівної справи, так і відсутністю в метрополії фахівців у галузі національних культур. Радянські методологічні норми та методичні інструкції, відсутність національних мов інших республік у "центрі" та специфічних понять. Науково-методичні центри у столиці (ВНДІДАС, ДБЛ). Отже, НДА, з точки зору "доступу" до національної інформації, також практично закритий. Тому такою важливою проблемою є створення НДСДР.

5. Свідома політика порушення принципу зберігання цілісності архівів, колекцій, зібрань з точки зору походження документів та комплексів документів. Переміщення фондів.

Існує колосальна кількість випадків, коли документи (фонди), рукописні книги на століття вилучалися з документального середовища, в якому вони створювалися, або з місць їх традиційного архівного зберігання до штучно утворених зібрань, в яких вони вже традиційно сприймаються як невід'ємна частина архіву. Досить назвати фонди українських військових архівів, переданих до центральних архівів у Москві та Петербурзі. Такі зібрання набули власної цілісності, яку можна прийняти як усталену з міркувань "нової" історії. На жаль, практика переміщення архівів, якщо проаналізувати досвід різних країн протягом століть, була скоріше узаконеною системою на правах "сильного", ніж винятком, що значно ускладнює об'єктивні історичні дослідження, які базуються на емпіричному джерельному матеріалі, оскільки прирікає джерелознавчий аналіз походження та історії документів на незавершеність.

Нині у деяких випадках стало теоретично можливим зробити спробу повернення ситуації до початкових умов, проте молодість Української держави як суб'єкта міжнародного права, її не остаточно усталене законодавство перешкоджає оперативному вирішенню питань. Міжнародні ж угоди країн СНД стосовно цих проблем носять суто декларативний характер.

6. Практика систематизації первинних систем за предметним принципом 20-30-х років. В архівах і бібліотеках багато документів не зберігалися в системі їх створення і функціонування. Навіть поверхове знайомство з архівними описами, обліковими картками та справами фондів у будь-якому сховищі дає можливість зрозуміти, що зібрання документів і справ вирвані з контексту обставин їх виникнення, упорядковані без урахування природної системи їх виникнення та функціонування. В історії радянської архівної справи існували періоди повного ігнорування історії походження фондів: 20-30-ті роки, коли фонди описувалися за систематичним принципом: літературні матеріали, історичні матеріали, листування, а потім протягом багатьох років "розфондовувалися" для повернення до системи походження документів; 40-50-ті роки, коли впроваджувалися методики швидкісної обробки за скороченим циклом.

Принцип недоторканості дуже важливий для реконструкції історії архівної спадщини. Тому *блок історії* архівних документів є одним з головних компонентів археографічного опису не лише поодиничного, а й колективного рівня. Щодо ретроспективних фондів, то порушення цього принципу стосується переважно матеріалів, що мають актуальний ідеологічний чи політичний характер. Ці порушення правил зберігання та фізичне винищення документів характерні для режимів усіх часів, тому проблема аналізу походження документальних масивів, їхньої долі, реконструкція їх втрачених або переміщених архетипних частин, міграція та сучасне місцезнаходження, можливість їх повернення або копіювання становлять окремі джерелознавчі та археографічні проблеми, які потребують розробки методичного інструментарію.

Професійний аспект.

Підхід до розгляду предметної галузі науково-облікової та науково-інформаційної діяльності архівів.

1. Принцип замкнености радянського суспільства і, відповідно, його архівної системи відбився, перш за все, на можливостях виходу нашої країни на світовий рівень досягнень міжнародної науки, методичних та інформаційних технологій, доступу до інформації. Відставання радянської науки в цілому (і архівної науки національних республік зокрема) проявилося у проблемі інтелектуального доступу як до світової інформації, так і до вітчизняної документальної спадщини.

2. Принципи централізації архівної справи переслідували основну мету – управління архівною справою та контроль за її діяльністю, яка поруч з негативними наслідками визначила й позитивні риси архівної системи. Починаючи з декрету Радянського

уряду "О реорганизации и централизации архивного дела в РРФСР" 1918 р., почалася систематична робота по створенню єдиного архівного фонду, єдиної системи управління архівами і єдиної методики збирання, зберігання, опрацювання, обліку та використання архівних матеріалів. Але фактичний розподіл на державну та позадержавну власність призвів до сильних перекосів у системі описання та НДА архівів різного підпорядкування.

3. Недосконалий архівний опис матеріалів є однією з проблем, яка, в свою чергу, породжує багато інших проблем на другому документальному рівні та в ракурсі відповідності документальних систем первинного і вторинного документальних рівнів.

Поверховий опис є наслідком "скорочених методів" або "скорочених циклів" описування ("усічена" інформація) документів та фондів як результату хронічних архівних проблем відсутності кадрів, відповідного бібліографічного науково-довідкового забезпечення – посібників, довідників, енциклопедій, покажчиків, які дозволяли б ідентифікувати документи, рукописні матеріали, імена осіб та назви установ тощо .

До цього додається і підготовка кадрів – орієнтування на фахівців радянського періоду, відсутність професійних кадрів, які володіли б методиками археографічного аналізу давніх рукописів, знанням мов, палеографією.

Наукове опрацювання великих масивів документів за архівними правилами і нормами, що були встановлені в радянські часи, базувалося на кількісних показниках. Відбувалося нарощування нової недосконалої інформації. Офіційні можливості диференційованого опису дозволяли свідомо згортати інформацію для вирішення проблеми "неописаних" фондів. Щоправда, такі реалії архівної практики характерні для багатьох країн (для Західної Європи – у менших обсягах, оскільки тут прийнята система подокументного опису та опису справ у фондах. Американська та канадська практика враховує обидва компоненти такої системи: урядові документи описуються поодинично, архіви установ та організацій — по справах).

4. Основні принципи обліку та НДА. Найбільші ускладнення виникли у системі науково-облікового та науково-довідкового апарату архівів та рукописних колекцій бібліотек і музеїв. Якщо безперечним позитивним результатом централізації архівної справи була єдина організація системи описання, зберігання та обліку, то система бібліотек суттєво відставала в методичному плані. Долю багатьох колекційних матеріалів, зібрань та фондів необхідно встановлювати за допомогою серйозних науково-дослідних розробок та архівних пошуків. У книгознавстві зараз виокрем-

люється як спеціальна галузь науки історія бібліотечних колекцій та зібрань, в архівознавстві цей напрям тільки зароджується. Практика останніх десятиліть розробила важливі облікові документи – так звані "справи фондів", у яких була здійснена спроба зафіксувати долю фондів, а архівні методичні матеріали зобов'язувалося фіксувати за допомогою спеціальних документів "шлях", або "історію" фонду. Але й досі ці надзвичайно цінні для дослідників матеріали залишаються матеріалами службового використання.

Отже, АРУ як науково-інформаційна система ставить надзвичайно актуальні для розвитку української державності завдання:

1. Зібрати в єдиному масиві зведеної інформації на рівні архівних тематичних комплексів документів, пов'язаних з ідеєю археографічної україніки за принципами колективного опису і з урахуванням організаційного статуса кво в існуючих архівних та рукописних системах першого документального рівня.

2. Створити систему археографічного науково-довідкового супроводу АРУ у вигляді комплексу археографічних довідників та покажчиків при основному описанні, які використовують нові технологічні можливості комп'ютерної техніки і, передусім, можливості автоматизованої обробки інформації та її уточнення.

3. Розробити інформаційні технології, що дозволяли б обробляти великі масиви інформації без складних технологій формалізації даних та увагою на поняття "цінність інформації".

Головною умовою, яка передує створенню АРУ, є розробка методологічних та методичних засад археографічного реєстрового опису як описової системи, що дозволяла б виконувати ці завдання, а також створити комплексний археографічний довідник, що враховував би досягнення всіх існуючих традиційних археографічних довідників і передбачав можливості його розвитку.

Археографічна реєстрова стаття є основним джерелом інформації про документи, що може бути використана для традиційного археографічного довідника у вигляді видання, каталога, бази даних та інформаційної системи. Тому при побудові структури статті враховується архівний та археографічний досвід структурування інформації, який при підготовці документальних публікаці прийнято називати археографічним оформленням документів, а також складання науково-довідкового апарату документальної публікації (ми називаємо це "археографічним супроводом" системи). Воно включає встановлення дати документа, складання заголовка, легенди (контрольно-довідкових даних), передмови, приміток, коментарів, покажчиків, бібліографічних списків, переліків документів тощо[5].

Власне археографічна стаття в її колективній формі є камеральним видом поширеного археографічного та архівного огляду, що супроводжується системою розвинутого довідкового супроводу до нього. Вона є не лише сферою спільних позначень в камеральній та едиційній археографії, що поєднує дві методологічні форми наукової археографічної репрезентації документів та документних масивів в археографії – науковий опис та наукову публікацію документів, – а й сферою спільного предметного визначення інформаційних ресурсів документальних архівних систем та науково-довідкових систем другого документального рівня. Він є головним засобом і базовим елементом запровадження до наукового обігу архівної інформації. Його структура, зміст та обсяг залежить від науково-інформаційних завдань археографічного довідника.

Для АРУ найголовнішими рубриками та інформаційними ознаками повинні стати ідентифікаційні елементи, що одночасно виконують і пошукові функції й концентруються у назві, змісті і формі документів, географічній локалізації, часі та історії комплексів документів. Завдання АРУ передбачають деталізацію рубрик назв, змісту та історії і водночас – згортання рубрик, що описують форму документів, географічну локалізацію, час.

Колективний рівень організації архівної інформації як комплексів документів, що виокремлюються тематично та логічно, в археографічній статті АРУ *предметизується* за інформацією всього опису і виокремлюється *назвою*. Ми спеціально вводимо узагальнюючий термін "назва", абстрагуючись від прийнятих в бібліографії, архівознавстві та кодикології понять "ім'я" та "заголовок" у зв'язку з багатьма протиріччями, що виникають при традиційному використанні цих термінів, оскільки в цих науках вони мають різний зміст. Організація інформації в системі базується на принципах пертиненції, незважаючи на те, що частина комплексів документів буде збігатися з архівознавчими класифікаційними поняттями, пов'язаними з принципом провенієнції.

Термін *назва комплексу документів*, яка відокремлює об'єкт опису та один археографічний опис від іншого, був уведений Робочою групою НАІС як найбільш доцільний і включає *ім'я осіб, найменування установ та об'єднань*, а також *уніфіковану назву* як предметного визначення для колекційних матеріалів або тематичної групи документів, походження якої не може бути встановлене за особою чи установою та об'єднанням, але може бути окреслене певним предметом або темою.

Поняття "ім'я" включає як окрему особу, так і родину, рід, колективне ім'я. Поняття "найменування" використовується для

установ, закладів, організацій, колективів, об'єднань та будь-яких об'єктів соціальної діяльності. Воно охоплює юридично ідентифіковані установи (за назвою, штатним розкладом, формою державної реєстрації тощо) та будь-які наукові, творчі і релігійні об'єднання, політичні асоціації, в результаті діяльності яких відкладаються документи.

Окремим об'єктом археографічного опису можуть бути і події, певним чином організовані, і тимчасові об'єднання – конференції, зустрічі, наради, виставки, експозиції, експедиції, змагання, ярмарки, фестивалі, вибори тощо, які класифікуються за формою об'єднання та функціями. Назва такого комплексу документів окреслюється поняттям предмета або теми і сприймається нами як будь-який об'єкт наукового пізнання, окреслений логічно.

Для предметно-тематичного визначення групи матеріалів та фондів або характеристики окремих систематизованих груп документів та колекційних фондів, які залишаються за межами понять: назва установи, об'єднання або ім'я, – пропонується поняття *уніфікованої назви*. Наприклад: "Книги судово-адміністративних і станових установ Правобережної України XVI-XVIII ст.", "Колекція пергаментних грамот XIV-XVI ст. Центрального державного історичного архіву, м. Львів", "Збірка рукописних книг VII-XVIII ст. Київської духовної академії", "Матеріали з питань давньоруської літератури", "Матеріали економічної реформи на Волині середини XIX ст.", "Колекція автографів видатних діячів України" тощо. Уніфікована назва, як правило, вживається як предметне визначення.

В археографічному описанні ми приймаємо структурування і класифікацію даних за археографічними категоріями інформації, що можуть бути визнані як сфери або зони археографічного аналізу.

Перша сфера археографічного аналізу – ***Джерело*** походження документальних архівних комплексів, тобто створювачі документів або масиву документів та фондоутворювач.

Сфера описування джерела комплексів документів та змісту документів є зоною ідентифікації походження документів і комплексів документів та історії їх обігу й фондоутворення. Тому в цих сферах необхідно розділяти поняття автора документів, створювача документів та фондоутворювача або власника документів. В АРУ ці зони тісно пов'язані, і їх аналіз має особливе значення як фактор реконструкції історії України в особах та соціальних об'єктах, які власне і є створювачами документів та їх користувачами.

Ім'я особи є складним об'єктом опису. До нього включаються слова, словосполучення, ініціали, титули, помітки, дати життя й

діяльності та інші символи, *які дозволяють ідентифікувати особу або установу та їх предметне визначення*: титули і звання, дати, професійні характеристики, місце проживання або розташування тощо. Тому титули, дати, адреси, предметні визначення та інші слова, асоційовані з іменем, що розміщуються між прізвищем та ім'ям, завжди включаються в назву як цілісне ім'я. Повні біографічні дані про особу в археографічному описі доцільно подавати у формі біографічних та історичних анотацій, відомих в архівної практиці. Ім'я як назва може бути назвою персонального (особистого) фонду, групи документальних матеріалів, документа. При археографічному описі, орієнтованому на комп'ютерні технології, необхідно встановити єдиний порядок запису типу та форми імені і його відношення до української національної культури, яке виражається в назві предметним визначенням.

Передусім необхідно визначити тип імені: звичайне ім'я, надане ім'я, псевдонім.

Трактування і структура поняття "звичайного імені" передбачає встановлення або прямого, або зворотнього порядку, прагнення до повного розкриття структури імені, що надано при народженні (створенні), офіційні зміни імен, нарощування прізвищ. У радянській практиці, як відомо, був прийнятий за основу зворотній порядок, коли першим в документі ставилося прізвище (це було офіційно встановлено в документознавстві, діловодстві, бібліографії та інших дисциплінах, пов'язаних з оформленням документів). Для ретроспективних документів буває важко встановити звичайне та надане ім'я, навіть при наявності енциклопедичних довідників, що допомагають ідентифікувати особу. Але для комплексів документів завдання простіше. У випадку, коли немає впевненості, необхідно подавати всі можливі варіанти особистого імені.

Варіації особистих імен в археографічному та інформаційному описі різні. Археографічний опис фактично прагне до біографічної статті, до поширеного трактування імені особи та її ідентифікації через фактично біографічний огляд. Інформаційний опис прагне до максимального згортання, тому в археографічному принципово важлива структуралізація та послідовність у передачі імені й орієнтації на уникнення в назві комплексів матеріалів можливих типових помилок при складанні інформаційного опису. Наприклад, для того, щоб оператор правильно включив ім'я в назву, необхідно писати: *Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина)* або *Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний)*. Назвою імені в інформаційній статті буде, як правило, *Гулевичівна Єлизавета Василівна* та *Сагайдачний*

Петро Кононович. Прийняті звичайні імена та псевдоніми необхідно писати єдиною формулою першого імені: *Петро "; Олександр Олесь* і лише після цього розкривати повні імена (*Кандиба Олександр Іванович*). Імена церковних діячів подаються, як прийнято: *Дмитрій Ростовський (Туптало Данило Савич)*. Складні імена та прізвища пишуться повністю та разом передаються в інформаційній статті: *Григорович-Барський, Де ля Фліз (Деляфліз), Оноре де Бальзак*.

Важливим елементом ідентифікації власне особи в назві комплексу документів та її відношення до української національної спадщини є предметне визначення імені через родові прізвища, титули та звання, посади, професію, дати життя та творчості тощо. Наприклад: *Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович, магнат, київський воєвода, діяч культури, князь (1526-1608); Орлик Пилип Степанович, гетьман України (1672-1742)*.

Для уточнення характеру матеріалів у комплексі, що описується, існує зона археографічного аналізу *Змісту*, який в АРУ доцільно надавати в підзаголовках як частину назви. Підзаголовок назви фонду розкриває предметний зміст матеріалів: *Шарлемань Микола Васильович, український зоолог, доктор біологічних наук, професор. Праці, присвячені охороні навколишнього середовища*.

За подібними принципами передається й найменування установи. Найменування установ та організацій, тобто колективних авторів, як атрибут джерела інформації для археографічного аналізу є складнішим за ім'я. Його структура складається з таких інформаційних ознак, як власне назва об'єкта, територіальні, географічні, іменні, хронологічні ознаки, що змінюються щодо об'єкта, з часом, а іноді і в просторі (наприклад, наявність філій, неофіційне існування).

Тип установи характеризує його підпорядкованість та соціальний статус. Для АРУ найбільш характерними будуть культурологічні установи та професійні об'єднання типу "Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка у м. Львові (1873-1939, 1991-). Матеріали етнографічної комісії НТШ за 1937-1939 рр."

Підзаголовок назви має велике значення: він виконує функцію узагальненої назви.

Далі в першій зоні *Джерела* доцільно подавати коротку історичну або біографічну довідку про особу чи установу, знову таки, за категоріями предмета (найменування та перейменування, підпорядкованість, значення), датами існування, географічною локалізацією і тими даними, що не увійшли в назву.

Історія установи включає короткі дані про її заснування, найменування, перейменування в різні часи, місцезнаходження в різні

часи, функції. Наприкінці анотації робиться посилання та джерело інформації – це можуть бути і архівні документи, і довідники. Так, наприклад, анотація на НТШ може виглядати у мінімальному вигляді так:

"НТШ ім Т.Г.Шевченка засновано у Львові в 1873 р. як Літературно-наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. 1892 р. перейменовано на НТШ. У 1940 р. ліквідовано і відновлено в 1980 р. У період нацистської окупації (1941-1943) існувало таємно, в 1947 р. відновлено в західній зоні окупації Німеччини і продовжувало існування в українській діаспорі в Німеччині, США. Виконувало функції Всеукраїнської Академії наук" (Довідник з історії України. – К., 1995. – Т.2. – С.270-273).

Біографічна анотація подає також короткі відомості про ім'я по батькові, прізвища, псевдоніми, дати життя та діяльності на різних посадах в різних установах, громадське та особисте життя, місця проживання в різні часи, професійні та творчі предметні визначення з точки зору внеску в українську національну культуру. Біографічна анотація є надзвичайно важливим елементом археографічного опису, оскільки під час життя особа змінює параметри свого соціального статусу та діяльності і відповідні комплекси документів, що створювалися в різні часи, знаходяться в різних архівосховищах. Так, біографічні дані М.М.Бережкова передбачають таку анотацію:

"Бережков Михайло Михайлович (1860-1937), історик, професор Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, учень професора, академіка К.М.Бестужева-Рюміна, голова і почесний член історико-філологічного товариства при інституті, член Московського археологічного товариства, Історичного товариства Нестора-Літописця при Університеті св. Володимира, Київської губернської археографічної комісії, Владимирської, Таврійської та Чернігівської архівних комісій, член Чернігівського єпархіального архіву старожитностей. Народився у с. Мостці Владимирської губ., помер у Ніжині. У 1860-1870 рр. навчався у Владимирській духовній семінарії; 1871-1875 рр. – на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету; 1875-1878 рр. – написав та захистив магістерську дисертацію. 1882-1904, 1919-1927 рр. – професор російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту. Бібліографія: Крижанівська Л.О. Особистий архів М.М.Бережкова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип.2. – С.147-148.

Складання історичної та біографічної анотації потребує дослідження документальних матеріалів та широкого використання енциклопедій й іншої довідкової літератури, оскільки дані

недосконалих архівних описів часто не відповідають сучасним вимогам; для них характерне велике різноманіття неуніфікованої інформації. Крім того, з ідеологічних міркувань багато імен не відображалися в довідниках системи НДА та енциклопедичних виданнях або відображалися однобічно.

Складність археографічного опису та можливості АРУ як інформаційної системи обумовлюють необхідність створення при розробці системи *спеціальної бази даних контролю імен осіб та найменувань установ та організацій*, що є особливим завданням в археографії. База даних контролю імен та найменувань створюється на засадах біографічної та історичної анотації поширеного типу.

Поняття особи, хоча й визначається простіше, ніж установи та об'єднання, але супроводжується великою кількістю неформальної інформації. Установа може існувати набагато довше за життя особи, а також змінювати назви, підпорядкування, підлягати реорганізаціям та перемінам, що необхідно відображати в анотації.

Структура назви, що включає найменування конференції, наради, зібрання та іншого тимчасового об'єднання як автора, розпадається також на декілька ознак, які необхідно враховувати археографу: Предметне визначення основного змісту в найменуванні // Прізвище в назві як його частина // Місце (де проходила конференція, нарада, зібрання, подія) // Дата (конференції і зібрання, підпису договорів тощо) // Підзаголовок назви (Предметне визначення змісту документальних матеріалів у вигляді уніфікованої назви).

Об'єкт поняття установи та об'єднання охоплює будь-яку соціальну організацію, яка має функціональну (організаційну) відокремленість. Для установи властива наявність юридичної основи її існування, для об'єднання – не завжди, але й її інформаційні межі можуть бути певним чином встановлені на засадах структури опису установи. Найменування установи чи об'єднання, які є колективними авторами документів або предметом їх вивчення, характеризується низкою змістовних параметрів, які дозволяють їх ідентифікувати в національному аспекті. Це такі параметри, в яких відбивається зв'язок між функціями, притаманними певній установі (організації) в кожний конкретний період її існування, до яких належать саме найменування установи (організації), найменування її підрозділів, найменування установи більш високого рівня, тип найменування установи, тобто визначення, якою саме є певна установа – урядовою, науковою, релігійною, господарською, навчальною тощо, – та формальні атрибути, до яких належать хронологічна характеристика, тобто хронологічні межі

існування кожного найменування певної установи, та місце її знаходження у певний період часу, реально існуюче різноманіття можливих формулювань, – що можуть бути зведені до єдиної форми, тобто уніфіковані, при обробці відповідних документів лише на основі залучення спеціальних засобів. Структура об'єднань як об'єктів археографічного опису формалізується набагато менше, але вони також є формою суспільної діяльності, що у великій кількості випадків є головною у сфері науки та культури.

Найбільш ефективним з таких засобів і став так званий авторитетний контроль (authority control). Це узагальнююче поняття, що включає усі операції по контролю за формою представлення множини можливих типів назв та заголовків археографічних записів і передбачає їх узгодження та уніфікацію. Робочою групою НАІС розробляються основи авторитетного контролю для установ, що враховують досвід США і застосовують його в національній системі[6].

Створення довідкової бази даних про імена та установи є одним з видів довідкового апарату археографічного опису в АРУ, заснованого на джерелознавчому трактуванні поняття походження, який не має аналогов в історії архівної справи, хоча деякі його форми (у вигляді, наприклад, картотеки установ-фондоутворювачів) і впроваджувалися як допоміжні. Разом з тим такий варіант довідкової системи лише в контексті описування розпорошеного масиву може бути названий прикладним. Фактично він є окремим енциклопедичним довідником, пов'язаним з реконструкцією історії України та україніки в особах та соціальних інституціях не як фондоутворювачів, а як створювачів документів, і в цьому він має фундаментальне джерелознавче та археографічне значення. Його фундаментальність полягає у відмові від прийнятого в архівознавстві принципу провенієнції як принципу фондоутворювача архівного фонду як організаційної та облікової одиниці і включення матеріалів за іменем чи найменуванням. Такий підхід дозволить виявити на великих масивах інформації всі латентні зв'язки між групами матеріалів, уточнити та створити історію установ і персоніфікований ряд видатних українських діячів. Разом з тим до авторитетної бази включаються й ті найменування, що зустрічаються у змісті документної інформації; таким шляхом за певним найменуванням збирається весь масив документів, що збереглися в різних сховищах. Уявлення про все коло документів дозволить джерелознавцям та історикам уникати перехідних концепцій і гіпотетичного трактування історичного процесу, наближуючись до історичний реалій.

Друга сфера археографічного аналізу та опису ***Зміст інформації*** документального комплексу або групи документів є свое-

рідною *інформаційною підсистемою* в системі документів, яка включає основні предметно-тематичні характеристики документів та їх предметно-тематичний зміст, пов'язаний з метою створення документів, їх цілеспрямованістю, внутрішньою структурною та функціональною частинами, які, в свою чергу, предметизуються і включають свої предметні визначення джерела та змісту як предмета, речовини, дії, часу, простору. Зміст надає інформацію, про які особи, соціальні інституції, соціальні відносини та події іде мова і які документи репрезентують її. Зміст характеризується, як уніфіковані дані про інформацію групи документів, що їх об'єднує. У цьому плані предметна назва тематичної групи документів або колекції буде одночасно і частиною її змісту. Повне визначення змісту документів є принциповим для великої кількості документів, які визнані "спільною спадщиною" або не мають зовнішніх ознак відношення до української національної спадщини в назвах групи документів або фондів. Їх розкриття через зміст має велике значення для Реєстру. Вони, практично, мають вигляд анотації, яка може включати всебічну інформацію про предмет змісту.

До змісту ми включаємо ознаки змісту інформації документів: Найменування осіб, установ та об'єднань, про які йде мова в документах // Предмет та тема інформації документів // Жанр документів // Мову документів // Тип і вид документів // Хронологічні підрубрики // Географічні підрубрики.

Предметизація груп документів, пов'язаних певною темою, повинна коротко і ясно подавати основну інформацію за вказаними рубриками: "Матеріали Української автокефальної православної церкви: історія створення та регулювання конфесійних відносин за 1918-1929 рр."; "Протоколи міжнародних договорів за 1992-1995 рр. між Україною, Німеччиною, Польщею з питань повернення культурних цінностей в Україну, вивезених під час другої світової війни 1939-1945 рр."; "Колекція кириличних українських стародруків та рукописних книг А.С.Петрушевича в збірці "Народного Дому" у м. Львові".

Предметизація є головним методичним інструментарієм зони Змісту. Як ми згадували, жодна з існуючих систем класифікації інформації за її змістом не витримує критики, і СЕК, яка активно впроваджувалася в архівну практику, не виправдала себе. Лише локальні класифікаційні схеми, які створювалися в окремих архівах і йшли за складом документів, були корисними і не викликали протиріч. Тому, лише реальні предметні рубрики, за конкретним змістом документів, а не апріорно, можуть закласти основні дані майбутньої схеми систематизації архівних матеріалів. Лише в

такому разі можна мати уявлення про документальну спадщину в її реальному масиві. В основу класифікації і предметизації має бути покладений виняткова категоріальний аналіз, в якому предмет є не лише засобом пошуку, а й засобом реконструкції предметних реалій української історії. Предметні рубрики, що відображають реальний масив документів, є другою формою довідкового супроводу АРУ як системного археографічного довідника.

Рубрика "Зміст" також поповнює авторитетну базу даних імен та найменувань, але в розділах їх функції в історичному контексті. Отже, авторитетна база даних сама набуває значення історичного джерела, дозволяє вийти на колосальний масив емпіричних даних і може бути об'єктом історичного дослідження.

Третя сфера – *Часові координати* (дати створення документа і дати подій документа) — передбачає аналіз аспектів історичної періодизації документних систем. Вони розпадаються на дату документів (документальні дати) та дати, що містяться в документах (документні дати).

Поняття дат *Часу створення документів* включає як поодинокі дати, так і дати хронологічного охоплення документів, що створюють колекцію, фонд, тобто хронологічні межі. Дати копіювання творів та документів вказуються окремо в розділах форми документів.

Дата також є складною рубрикою. Вона має свої типи: дата до і після Різдва Христова, обчислена та необчислена.

Оскільки невизначеність часу є властивою для історичного знання, в АРУ створюється рубрика, що дозволяє записувати будь-які хронологічні позначення: як певної дати, так і періодів часу, що виражені цифровим та нецифровим значенням, наприклад, "перша половина XIX століття" або "перше тисячоліття до нашої ери", "період середньовіччя", "часів Відродження" тощо. Дослідник може шукати хронологічну інформацію змісту групи документів за нецифровими характеристиками: хронологічних періодів, по тисячоліттям, століттям, десятиліттям, конкретною датою, і періодами і хронологічними рамками. Археограф повинен вносити всі можливі варіанти дати часу. Якщо він вважає за необхідне, може внести додаткові дати між хронологічними межами.

Зміст періоду часу розпадається на три підрубрики: *період часу*, що визначається предметним класифікатором періодів часу, тобто пропонує нову періодізацію історії і узгоджує її з цифровими обчисленнями; *характеристика дати* часу; *власне дата*.

Дата, так само, як і тема, ім'я та найменування розглядається як предмет і може існувати у всіх елементах археографічної структури опису (найменуванні, змісті, історії тощо).

Четверта сфера – ***Просторові координати*** (географічна локалізація документа).

Географічна класифікація і предметизація торкаються як предмета об'єкта, що описується, так і його змісту, який може не збігатися з предметом назви та предметом історії документів. Географічним об'єктом можуть бути конкретні географічні назви, регіони, адміністративно-територіальні одиниці, топоніми, гідроніми назви місцевостей, а також поняття типу *Близький Схід, Західна Україна*. Крім того, до предмета відносяться й історичні області і назви (Речь Посполита), етнічні групи, національності, цивілізації тощо.[7]

Таким чином, з точки зору класифікації, географічна назва може існувати як елемент географічного предмета і наводится у формі, заданій системою предметизації. Географічне найменування в назві відбиває місце створення документів і, як правило, виражається адміністративно-територіальним визначенням: країна, місто, село тощо. Географічна назва змісту документів виражається з допомогою слова або словосполучення, що додається до предметної рубрики як вказівка на місце: "Пороги Дніпра", "Північно-Атлантичний океан". Для АРУ географічна локалізація має велике значення, оскільки пов'язана з визначенням розселення та національної активності українців, а також інтересу до України з боку представників інших націй і держав. Географічна предметизація дає можливість отримати зведені дані про міграційні процеси та впливи територіально-адміністративних змін на межі розселення етносу тощо.

П'ята сфера – ***Форми передачі інформації*** пов'язана з визначенням та характеристикою матеріальних носіїв, засобів передачі інформації (мовні, звукові, графічні, комп'ютерні тощо) видами й типами документів, кількістю одиниць зберігання або справ, а також визначенням копійності матеріалів. Це зона *матеріального опису*.

В АРУ вона не має поширеного змісту, оскільки є не лише предметом археографічного опису, а й об'єктом управління фондами в архівній системі, де ця зона широко і може бути описана за будь-якими принципами, що дозволяють здійснювати контроль за станом т. обліком фондів[8]. Загальне позначення носія матеріалу, техніки, видів документів, якщо вони однорідні, можуть вказуватися в назві: наприклад, *фотокопії* фонду, що зберігається в іншій країні; фонд *картографічного матеріалу*, фонд *гравюр* тощо.

До предметного покажчика увійдуть усі визначення матеріального опису верхнього рівня, що характеризують *склад* документів.

Шоста, *евристична сфера* – включає координати зберігання та історії документа або групи документів, яка не може бути передбачена в біографічній та історичній анотації, тому що тут мова іде *про долю архівних матеріалів*, а не долю авторів та створювачів масивів документів. Ця сфера є переважно результатом використання вторинних документів службового характеру, що зберігаються у справі фонду, а також добуваються в результаті аналізу архівних документів та публікацій про ці матеріали. Вона також предметизується за авторами, темами, діями, географічною локалізацією та хронологічними параметрами. Аналіз цієї інформації трудомісткий, структура опису має насичений характер і включає різні параметри, починаючи від сучасного та попередніх місць зберігання матеріалів, різноманітні нотатки до НДА, вивчення історії організації документів та упорядкування опису, походження і власників документів, складні зв'язки даних, що висвітлюються в документах, та інформацію про їх долю.

Місце зберігання включає сучасну, попередню та альтернативну назву архівосховища, абревіатуру, підпорядкованість, тип архівосховища, код державної реєстрації, адреси. Вказуються форми власності – якщо воно знаходиться в колективній або приватній власності із зазначенням усіх координат.

Для історії дуже важливими є обставини передачі або придбання документів в разі, коли вони не передавалися планово у порядку передбаченому відомчою підпорядкованістю державних архівів: (нотатки про те, де, коли, на яких засадах, за яких обставин придбаний комплекс документів та обгрунтування його законності). Необхідною є вказівка на: Джерело документів (створювач документів) // Адресу // Спосіб придбання : купівля, дар, експедиція, вивезення під час війни // Дату придбання // Місце придбання // Обставини придбання (заповнюється в довільній формі) // Юридичні обгрунтування: посилання на документи про передачу, придбання // Шифри // Сучасні власники документів // Попередні власники // Переміщення матеріалів та зміни форм власності // Обсяги фонду або окремих матеріалів (в од. зб. або справах) // Способи організації або упорядкування // наявність каталогів та видань.

Обставини передачі матеріалів включають нотатки про те, хто, де, коли, на яких засадах, за яких обставин здійснювалася передача рукописів, книг, архівів, матеріалів, документів. Ця сфера закладає і певні підвалини для матеріальних претензій на фонди українського походження, що підлягають поверненню.

Такі підходи в АРУ дозволяють не лише зібрати всі матеріали археографічної україніки за межами НАФ, а й більш чітко уявити і

деякі принципові методологічні обгрунтування складу НАФ як сукупності документів, що зберігаються на території держави і подлягають державній реєстрації; виявити та зареєструвати окремі державні та недержавні архіви і архівні установи; окремі архівні фонди як історично утворені комплекси документів, або окремі групи матеріалів, сформовані або за принципом походження, або за колекційним (логічним) та історичним принципами.

Для цього в АРУ передбачається (крім змістовної класифікації матеріалів) включити параметри співвідношення з класифікаціями та організацією архівних документальних систем у різних країнах. До уваги береться й соціально-управлінський аспект організації, що базується на соціально-політичній організації країни та її державно-адміністративному устрої і розглядає архіви як об'єкти, що зберігають ретроспективні документи (державні або недержавні установи, об'єднання, заклади, окремі особи). Зазначимо, що ця інформація, найбільш важлива для управління архівною справою, є частиною долі архівних матеріалів і має прикладне значення в АРУ.

Прийняті класифікації НАФ, що грунтуються на загальносоціальних категоріях стосовно права власності та державно-структурних принципах (державно-хронологічному, адміністративно-територіальному та адміністративно-відомчому), значно розширюються і не мають того домінуючого характеру, якого вони набули в державній системі. Вони закладені в структурі археографічного опису і виконують допоміжну функцію. *Обліково-організаційний аспект* організації та класифікації НАФ за природно-історичним принципом походження *архівного фонду* як органічно утворенного комплексу архівних матеріалів, – головного принципу будь-якого рівня та категорії архівів, – також відображається як допоміжний у сфері джерела створення та джерела надходження в історії архівних матеріалів.

Загальноцільова класифікація матеріалів в АРУ (матеріали, українські за походженням; матеріали спільної спадщини; матеріали, що стосуються України) має регулюватися системою позначок археографа та спеціальною рубрикою "коментар археографа".

Отже, ідеологія археографічного опису в АРУ передбачає поєднання різних принципів класифікації, що утворилися в архівній справі: організаційно-управлінського та предметно-логічного, які розташовуються у сфері документної інформації, репрезентованої в системі НДА архівів на основі відмовлення від принципу поняття архівознавчого походження і врахування принципу джерелознавчого походження та його археографічного трактування, на якому побудовані всі існуючі документні класифікації,

що досягається шляхом створення нової методології археографічного опису та можливостями нових інформаційних технологій. Науково-довідковий супровід системи, який включає авторитетну базу даних імен та найменувань, систему предметних рубрик та предметних покажчиків (в тому числі, географічних та хронологічних), що дозволяє провадити класифікаційну систематизацію будь-якого змісту; бібліографічну базу даних, яка включає дані про публікацію, видання досліджень та оглядів, репродукції документів, місцезнаходження інших матеріалів, що мають відношення до матеріалів, які описуються, розвинену систему коментування в текстової формі, – закладає підвалини для реконструкції української національної спадщини по реальному масиву документів та їх історії, змісту документної інформації, персоніфікувати історію України та виявити коло її соціальних інституцій, пов'язаних із документоствореннням, і тим – встановити її втрачену документальну та документну інформацію.

Висновки

Національна архівна спадщина України складається не лише з документального архівного фонду, а й включає до себе науково-довідкові та науково-інформаційні системи, які в сукупності мають особливе значення для української державності як національний ресурс інформації. Разом вони складають сукупний великий масив соціальної інформації, що зберігається в архівних та бібліотечних сховищах і через системи спеціальних науково-описових та науково-інформаційних засобів запроваджується до соціального обігу, незалежно від мети її використання – наукової, економічної, політичної, культурологічної та ін.

Історія розвитку та сучасні уявлення про структуру, функції і методи організації сукупного архівного фонду держави як документальної системи в генезі та еволюції основного класифікаційного поняття – архівного фонду, його класифікації та систематизації – закладають критерії ефективності її функціонування, але автоматично не гарантують можливостей ефективного використання, хоча архівна теорія та практика завжди прагнула поєднати організацію фондів та їх використання через систему НДА. Критеріями ефективності його використання є принципи опису, систематизації і трансляції документальної та документної інформації, що перетинаються, але не збігаються з архівними методиками опису з метою обліку та закріплення організації документальних матеріалів.

Суттєвою методичною відмінністю архівного та археографічного опису є поняття принципу походження та принципу логічної систематизації. Основний принцип археографічного опису за рівнем узагальнення інформації наслідує архівні принципи організації фондів та інформації – але при описанні фонду головним був принцип архівного походження; при організації та описові

справи – логічний (предметно-тематичний) принцип (адже у справі, як правило, накопичувалися документи, поєднані темою або предметом діяльності установи чи особи); при подокументному описові – принцип джерелознавчого походження, що передбачає внутрішню критику джерела. Тому класифікація архівних та археографічних довідників визначається принципами, закладеними в об'єкті опису та цілеспрямованості його інформації.

Актуалізація надто великого масиву інформації може здійснюватися різними шляхами. Цей процес значною мірою залежить від соціальних потреб суспільства, але ефективність актуалізації значно падає, якщо документальна та документна інформація подається у недосконалому та неповному вигляді. Інформація архівних фондів, що є "закритою" (або відсутньою) в науково-досвідковому апараті, може ніколи не бути знайденою та введеною до соціального обігу.

Підневільне існування України протягом століть призвело до надзвичайної розпорошеності архівної спадщини, яка, природно, не може бути в повному обсязі і на законних засадах зібрана та зосереджена у сховищах української держави, але є і має стати предметом вивчення та використання в національних інтересах України. На нашу думку, єдино можливим шляхом оптимального вирішення цього завдання може стати зведена реєстрація національної архівної спадщини у вигляді *археографічного опису колективного рівня.*

Тому питання створення досконалих археографічних методик згортання інформації в колективному описі як основі довідково-інформаційної системи національного рівня з можливостями її логічної реконструкції набувають принципового характеру. Вони допоможуть охопити великі масиви інформації та поширити можливості її пошуку. Важливу роль у цьому контексті набуває система залучення документально-архівного фонду до наукового та культурологічного обігу, що має на меті цілеспрямоване інформування про архівні джерела різного організаційного та джерелознавчого рівня на етапі збирання (польова археографія), пошуку в документних системах (евристична археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія). Важливим напрямом вдосконалення репрезентації документальних джерел є розвиток камеральних методик археографії з урахуванням сучасних інформаційних технологій, наукових критеріїв цінності інформації, вивчення закономірностей та основних принципів відображення соціальної інформації в архівному документі.

Дві методологічні форми наукової археографічної репрезентації документів та документних масивів в археографії – *науковий опис* та *наукова публікація* документів й інформації про них, –

реалізуються через численні методики, види та типи залучення документів до наукового обігу, і в цьому плані археографія може сприйматися як наука інформаційна. Евристична археографія як система пошуку певних архівних джерел є фактично системою прийомів, що базуються на аналітичному підході до складу та змісту архівних фондів; вона дуже близько примикає до архівної евристики і підпорядкована завданням складання науково-інформаційних, науково-довідкових видань та публікацій.

Великі обсяги архівної інформації потребують визначення національно-державних пріоритетів пов'язаних із розвитком Національного архівного фонду України, і розташовуються в сфері дії, що охоплюється поняттям інформування масивів інформації вторинного документального рівня та реконструкції документальної джерельної спадщини,що була переміщена з України або втрачена під час панування колоніальних режимів.

Виникає питання про необхідність створення Археографічного реєстру національної архівної спадщини України (АРУ), об'єкта та системи опису документальної та документної інформації на базі широкого використання сучасних інформаційних технологій і формалізації археографічного опису вже на стадії джерелознавчого описання.

Система архівного опису, що існує в країні і має усталені традиції, спирається на фундаментальне поняття архівного опису як головного архівного довідника і є цілком прийнятною, коли мова йде про *Національно-державний архівний фонд України*, організований на єдиних засадах, що базуються на централізації архівної справи, уніфікації опису та НДА.

Інші підходи необхідні для створення інформаційної системи стосовно *Національної архівної спадщини українського народу*, що охоплює всю сукупність архівної спадщини, незалежно від часу й місця створення, виду, форми власності і територіальної приналежності. Вона не є організованим за певними принципами документальним масивом, а разпорошена по архівах, фондах, колекціях, приватних зібраннях; описана за різними принципами або не описана взагалі.

Вибір основних принципів виокремлення документальних джерел для археографічної україніки (тобто для реєстрації та археографічного опису в інформаційних системах і науково-довідкових виданнях) має базуватися на засадах якнайширшого охоплення джерел за комплексними ознаками, тому що при вирішенні такої складної проблеми всі класифікаційні обгрунтування формально-логічного принципу повинні підтверджуватися історичним контекстом та джерелознавчим аналізом походження джерела. І це досить зрозуміло історикам: неможливо спиратися лише на окремі ознаки, наприклад, *мову*, *тери-*

торію, хронологію, носіїв національної культури. І вже зовсім неможливо спиратися на принцип провенієнції, встановлений як основна науково-організаційна засада в архівній системі.

Отже, виникає необхідність розробки методологічних підходів до постановки і вирішення проблеми документальної україніки як наукової проблеми і водночас – як науково-практичної діяльності. Саме тому важливим є структурування всієї сукупності архівної спадщини на три великих масиви, стосовно яких діють різні принципи відношення до архівної україніки, але вони мають бути відображені як національна спадщина. В археографічному реєстрі вони класифікуються за різними підходами на: а) матеріали, українські за походженням; б) матеріали спільної спадщини; в) матеріали, що стосуються України.

Природно, це питання потребує комплексного розгляду проблеми збирання, зберігання та інтелектуального запровадження (у значній мірі – повернення "втрачених" через ідеологічні обставини й життєві лихоліття) національної рукописної та книжкової спадщини України її народові через взаємопов'язану систему пошуку, наукової обробки, публікацій, створення баз даних на комплекси архівних документів і книжкових видань українського походження в Україні та поза її межами. Тому національно-програмні положення та діяльність із створення систем другого документального рівня та науково-інформаційних систем на засадах єдиного теоретико-методологічного та методичного інструментарію спрямовані не лише на якнайшвидше, найбільш повне використання документальних ресурсів, а й на фізичне та інтелектуальне урятування для нащадків історичних духовних досягнень українського народу.

Вибір принципу археографічного описування, його структура та функції як специфічної форми передачі інформації, засади його формалізації є принциповими для вирішення проблеми реконструкції архівної та рукописної спадщини. Принцип походження, настільки важливий для організації фонду та для встановлення вірогідного факту створення документа, в археографії має тісно співіснувати з іншим принципом – *принципом долі фонду та документа* після його створення. Питання розробки евристичних методів в археографії є важливим завданням при створенні АРУ. Для АРУ обраний колективний рівень організації архівної інформації – рівень фонду, систематизованої групи документів у складі фонду та будь-якого логічно організованого та пов'язаного походженням масиву документів (організованого за принципом імені, найменування, уніфікованої назви тематичної групи документів).

АРУ має функції археографічного довідника, що передбачає будь-яку інформаційно-наукову цілеспрямовану предметну обробку

групи документів, комплексів документів або архівних довідників – описів, складених за будь-яким принципом (за установами або особами, темою, предметом, географією, хронологією, видами документів тощо). Цей ступінь включає за вертикальним зрізом усі форми опису інформації та всі можливі класифікації документальних систем та документної інформації, які можуть бути використані в залежності від принципу, покладеного в основу довідника. Принцип довідника – це принцип його описової статті. Структура описової статті орієнтується на такі методи класифікації інформації, що відображають усі можливі пошукові атрибути як організаційного, так і наукового плану. Тому в основу описової статті як основи довідника найбільш доцільно покласти принципи категоріального аналізу, що найбільш властивий природним інформаційним якостям документів та документальних систем як інформаційних джерел. Структура археографічного опису для АРУ передбачає шість сфер археографічного аналізу та систему науково-довідкового апарату до нього.

1. *Джерело* походження документальної інформації (тобто автори-створювачі документа або масиву документів).

2. *Зміст* інформації, яку подає текст документа або сукупний зміст групи документів, виражений у предметній системі архівного опису. Він є своєрідною *інформаційною підсистемою* в системі документа, яка, в свою чергу, предметизується і включає свої предметні визначення джерела та змісту як предмета, речовини, дії, часу, простору.

3. *Часові координати* (дати створення документа), аспекти історичної періодизації документних систем.

4. *Просторові координати* (географічна локалізація документа).

5. *Форми передачі інформації* (матеріальні носії і засоби передачі – мовні, звукові, графічні, комп'ютерні тощо; обсяги). Зона *матеріального опису*.

6. *Доля документів та комплексів документів – евристична сфера* – координати зберігання та історії документа або групи документів.

Основи для подальшого розвитку ідеї Археографічного реєстру національної спадщини і археографічної науки закладені відродженням Археографічної комісії НАН України і створенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського і його відділень як координуючого археографічного центру в галузі виявлення, опису та видання історичних джерел в нашій державі, розробкою нової концепції архівної справи та розробкою серії проектів ДКНТ України, що націлені на актуалізацію документальної спадщини.

Примітки

В с т у п ***Інформаційна інфраструктура суспільства і ретроспективні документальні ресурси: інтеграційні підходи та археографічна діяльність***

[1] Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи".– К., 1994; "Про бібліотеки і бібліотечну справу": Закон України від 27 січня 1995 р. – К., 1995.

[2] Основные правила работы государственных архивов СССР.– М., 1984.– С.22.

[3] *Воробьев Г.Г.* Документ: информационный анализ – М., 1973; *Михайлов А.И., Черный А.И,. Гиляревский Р.С.* Научные коммуникации и информатика.– М., 1976; *Соколов А.В.* Информационный подход к документальной коммуникации. Л. 1988; *Гельман-Виноградов К.Б.* Документальная память ноосферы как новый объект познания (к постановке проблемы) // Междунар. форум по информации и документации.– 1992.– Т. 17, № 1.– С. 8–16.; *Он же* Пространственная одиссея документов как глобальное явление // Отеч. арх.– 1992.– № 6.– С. 24–29.

[4] Зокрема, в працях російського вченого А.В.Соколова, якому належить розробка інформаційного підходу до документальної комунікації: *Соколов. А.В.* Библиографическая информация как разновидность фактографической информации // СБ.– 1983.– № 5.– С. 39–46; *Он же* Информационные потребности и информационный подход к потребностям // Теория и практика формирования и использования информационных ресурсов : Материалы семинара.– М., 1989. - С. 80–88; *Он же* Информационный подход к документальной коммуникации. - Л.,,1988. - 187 с.

[5] *Дубровіна Л.А.* Опис рукописних книг: бібліографія, археографія, кодикографія? // ББ.– 1993.– № 1/2. С. 12–20.

[6] ГОСТ 7.1-84. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления.– Введ. 01.01.86.– С.25.

[7] ГОСТ 7.0-84. Библиографическая деятельность: Основные термины и определения.– Введ. 01.01.86.– 24 с.; ГОСТ 7.1-76. Библиографическое описание произведений печати.– М., 1977.– 62 с.; ГОСТ 7.1-84. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления.– Введ. 01.01.86.– 77 с.; Cataloguing Rules. Author and Title Entries / Comp. by Committees of the Amer. Libr. Assoc. and the Brit. Libr. Assoc.– London, 1908.– 88 p.; Anglo-American Cataloguing Rules: North-American Text / Amer. Libr. Assoc. etc.– Chicago,

1967.– 400 p.; Anglo-American Cataloguing Rules / Ed. by M.Gorman, P.W.Winkler; Prep. by the Amer. Libr. Assoc. etc.– London, 1978.– 620 p.; Anglo-American Cataloguing Rules.– 2nd ed., 1988 revision.– Chicago, 1988.– 620 p.; Guidelines for Authority and Reference Entries / Rec. by the WG on an Intern. Authority System.– London, 1984.– 40 p.198.; ISBD (M): International Standard Bibliographic Description for Monographic Publications.– London, 1987.– 62 p. UNIMARC: Universal MARC format.– 2nd ed.– London, 1980.– XII, 131 p.; UNIMARC/Authorities. Universal Format for Authorities / Recommended by the IFLA Steering Group on a UNIMARC Format for Auhtorities. Approved by the Standing Committees of the IFLA Sections on Cataloguing and Information Technology.– München etc., 1991.– 80 p.; Authorities and standarts in a changing world. Pt 2. // Int. Cataloguing.– 1982.– N 4.– P. 41–44.

[8] Guidelines for Arrangement and Description of Archives and Manuscripts: A manual for historical record programs in New-York State / New-York State Archives and Record Administration.– New-York, 1991.– 35 p.; *Hensen S.L.* Archives, Personal Papers and Manuscripts. A cataloguing manual for archival repositories, historical societies and manuscript libraries / Manuscript Department Duke University Library.– Chicago, 1989.– 196 p.; MARC for Archives and Manuscripts. The AMC Format by Nency Sahli / The Soc. of Amer Archivists.– Chicago, 1985.– 247 p.

[9] Йдеться про створення національних корпусів документальних публікацій у вигляді багатотомних (подекуди продозжуваних і досі) фундаментальних видань під схожими назвами "Monumenta ... Historica" і подібними їм ("Monumenta Germaniae Historica", "Monumenta Hungariae Historica", "Monumenta Poloniae Historica", "Monumenta Romaniae Historica", "Fontes rerum Bohemicarum", "Documente Bucovinene", "Documenta Romania Historica", "Documente privind istoria României", "Documente privitore la istoria Românilor" та ін.). До названих више примикають корпусні та видові документальні зводи, які практично повністю вичерпують певні види і комплекси джерел ("Scriptores Rerum Polonicarum", "Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium", "Vetera Monumenta Salvorum Meridionalium", "Acta Sanctorum" тощо).

[10] *Автократов В.Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания // Актуальные проблемы архивоведения и документоведения: Естественнонауч. вопр. арх. дела.– М., 1981.– С. 203.

[11] Проблема поняття "документальна україніка" була нами розглянута в статті: Документальні ресурси національної та державної спадщини України: Бібліографічна, кодикографічна та археографічна україніка (сфери дії та розмежування понять) // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 1995.– Вип. 3.– С. 3–21.

Див.: *Омельчук. В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // БВ.– 1996.– № 1.– С.1–13; *Дашкевич Я.* Навколо "Репертуару української книги, 1798-1916" // Репертуар української книги, 1798–1916 : Матеріали до бібліографії.– С. III-XVIII; *Він же* Українознавство, українистика, україніка: Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнар. конгр. україністів. Львів, 22-28 серп. 1993 р.: Доп. та повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура.– Львів, 1994.– С.3–8.

[12] *Сохань. П.С.* Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До української наради "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи", Київ, 15-18 грудня 1992 р.– К., 1992.– С. 4

[13] Историческая наука и архивы // Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. "Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества".– М., 1982.– Вып. 2.– С. 51.

Р о з д і л I Документальні та науково-інформаційні ресурси України і проблеми актуалізації архівних фондів

1.1. Архівні фонди України як складова частина загальнодержавних інформаційних ресурсів: інтелектуальний доступ і впровадження інформаційних технологій

1 *Першиков В.И., Савинков В.М.* Толковый словарь по информатике.– М., 1991.

2 *Menzel H.* Planned and unplanned sientific communication // Procceeding of the International conference or information.– Weshington, 1959.– Vol. 1.– P. 86.

3 Серія розробок з цієї тематики належить відомому філософу А.Д. Урсулу, який опублікував кілька праць: Проблема информации в современной науке: Филос. очерк.– М., 1975; Информация: Методологические аспекти.– М., 1971. Серед робіт, присвячених науковим комунікаціям і вивченню природи наукової інформації, можна зазначити: *Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляревский Р.С.* Научные коммуникации и информатика.– М., 1976; *Щербицкий Г.И.* Информация и познавательные потребности.– Минск, 1983; *Казанцева Е.П.* Научная организация информационной деятельности.– М., 1990; *Коршунов О.П.* Библиографоведение: Общ. курс.– М., 1990.

4 *Михайлов А.И., Черный А.И., Гиляревский Р.С.* Научные коммуникации и информатика.– С. 59–60.

5 *MARC* for Archives and Manuscripts: The AMC Format / Sahli, Nancy.– Chicago, 1985. *Evans M., Maureen O Brien Wil.* MARC for Archival Visual Materials : A Compendium of Practice.– Chicago, 1988. *Evans M., Weber L.B.* MARC for Archives and Manuscripts: A Compendium of Practice.– Chicago, 1985. *Hensen S.L.* The Use of Standards in the Application of the MARC Format // AA.– 1986. – Vol. 49. – P. 31-40. *Holmes, William M., Edie Hedlin, Weir T. E.* MARC and Life Cycle Tracking in the National Archives: Project Final Report // AA.– 1986. – Vol. 49. – P. 305-309; див. відгук Девіда Біермена (Amer. Archivist, Fall 1986) та відповідь Томаса Е. Вайра (Amer. Archivist, Spring 1987). *Honhart F. L.* The Application of Microcomputer-based local Systems with the MARC AMC Format // Library Trends 36 (Winter 1988): 585-592. *Morton C. D.* The MARC Formats: An Overview // AA.– 1986. – Vol. 49. – P. 21-30. *Sahli, Nancy.* Interpretation and Application of the AMC Format // AA.– 1986. – Vol. 49. – P. 9-20. *Describing* Archival Materials: The Use of the MARC AMC Format / Ed. R. P. Smiraglia.– New York ; London 1990.

6 Див.: *Guidelines* for Arrangement and Description of Archives and Manuscripts: A Manual for Historical Record Programs in New-York State / Comp. by Kathleen D.Roe : New-York State Archives and Record Administration.– New-York, 1991; а також видання, що продовжуються: National Union Catalog of Manuscript Collections (NUCMC) / Published by Library of Congress.(1962–); Directory of Archives and Manuscript Repositories in the United States.– 2 ed.– New York, 1988.

7 *Hensen S.L.* Archives, Personal Papers and Manuscripts. A cataloguing Manual for Archival Repositories, Historical Societies and Manuscript Libraries / Manuscript Department Duke University Library.– Chicago, 1989.

8 Toward Descriptive Standards. Report and recommendations of the Canadian working group on archival descriptive standards / Bureau of Canadian Archivists.– Ottawa, 1985.

9 Див.: *Дубровіна Л.А., Боряк Г.В., Кіржаєв.С.М.* Національна архівна інформаційна система (НАІС): актуальні проблеми "Архівної та рукописної Україніки" та шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди // БВ.– 1993.– №3/4.– С. 58-64.

[10] *Miller F. M.* Arranging and Describing Archives and Manuscripts / The Soc. of Amer. Archivists.– Chicago, 1990.– P. 5, col. 2.

[11] Тут, деякі аспекти відмінностей бібліографічного та археографічного опису у зв'язку з вивченням кодекологічного опису документів розглядалися Л. Дубровіною: *Дубровіна. Л.А.* Інформаційно-документальні описи писемних джерел: бібліографія, археографія, кодикографія // БВ.– 1992.– № 1.– С.13–29; *Дубровіна. Л.А* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 83–90.

[12] *Національна* архівна інформаційна система: Структура даних: (Матеріали для обговорення) / Розроб. Л.А. Дубровіною за участю О.В. Соханя.– К., 1994.

1.2. Документальні ресурси національної та державної спадщини України: бібліографічна, кодикографічна та археографічна україніка (сфери дії та розмежування понять)

[1] *Сохань П.* Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії: До Всеукр. наради "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи". Київ, 16–18 груд. 1992 р.– К., 1992.– С. 4.

[2] Це питання частково розроблено Л.А. Дубровіною стосовно розмежування між джерелознавчим описом та кодикографією; остання визначена як сукупність методів опису рукописної книги як окремого джерела. Див.: *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 69–70.

[3] Див.: Специальные исторические дисциплины : Учеб. пособие / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др. ; Под ред. В.А. Замлинского.– Киев, 1992.– С. 134–135.

[4] Записка В.О.Кордта до Комісії для вироблення Законопроекту про Національну бібліотеку Української держави. 9 липня 1918 р.; Відозва від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві // Держ. вісн.– 1918.– № 57.– С. 3.– Цит. за: Перший піврік існування Української Акамемії наук та начерк її праці до кінця 1919 року. Травень 1919 р. (V. Національна-всенародня бібліотека при Українській Академії наук) // Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали / Упор. В.Г. Шмельов (ст. упорядник) та ін.– К., 1993. – № 89.– С. 212-213.

[5] Див.: *Омельчук В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // БВ.– 1995.– № 5.– С. 1–13.

[6] На шляху до створення репертуару української книжки: Протокол наради, присвяченої складанню "Бібліографії української книги, 1789–1914 рр.", яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21–22 груд. 1945 р.– Львів, 1991.

[7] Коротку історію створення репертуару викладено у статті: *Дашкевич Я.* Навколо "Репертуару української книги, 1798-1916" // Репертуар української книги, 1798–1916: Матеріали до бібліогр. / Упор., підготовка до друку та прим. Л.І. Ільницької; Передмова та наук. ред. Я.Р. Дашкевича.– Львів, 1995. – С. III-XVIII; стислий огляд української бібліографії в контексті бібліографічних та бібліографознавчих видань див.: *Білокінь С.І.* До перебудови науково-інформаційної роботи в АН УРСР // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп. Респ. наради. Груд. 1988 р.– К., 1988.– С. 204–206.

[8] Див.: Українська археографія: сучасний стан та перпективи розвитку: Тези доп.– С. 204–210, 212–214; *Ісаєвич Я.Д.* Бібліографія українознавства: стан і перспективи // Бібліографія українознавства.– Львів, 1991.– Вип. 1.– С. 3–8. *Дашкевич Я.* Українознавство, україністика, україніка: Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнар. конгр. україністів. Львів, 22–28 серп. 1993 р.:

Доп. та повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура.– Львів, 1994.– С. 3–8.

[9] Див.: Библиотека – информатизация – наука : Тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф., 8–10 окт. г. Киев – К, 1991. – Ч. 2; Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Матеріали Міжнар. наук. конф.– К., 1993.– С. 147–170; Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тези наук.-практ. конф.– К., 1994.– 182 с.; Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії.– К., 1994. – 176 с.

[10] Див.: Джерела українознавства, 1574-1924 рр. Україніка-350 / Упор. Б.В. Грановський та ін.– К., 1990.– Вип. 1: Вітчизняні бібліографічні джерела.

[11] Див.: *Дашкевич Я.* Навколо "Репертуару української книги, 1798-1916" // Репертуар української книги, 1798–1916 : Матеріали до бібліографії.– С. III–XVIII; *Дашкевич Я.* Українознавство, україністика, україніка: Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнар. конгр. україністів. – С. 3–8; див. також вступ до бібліографічного покажчика: Україномовна книга, 1798–1916: Каталог фондів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.– К., Б.р.–Вип.1: 1798–1885.– Машинопис. (друкується; оригінал-макет видання люб'язно був представлений автору статті В.Ю. Омельчуком); див. також: *Омельчук В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // БВ.– 1995.– № 5.– С. 1–13; Принагідно зазначимо, що тут ми спеціально не розглядаємо поняття бібліографічної україніки, тому наш короткий огляд проблеми не претендує на вичерпність.

[12] *Пріцак О.* Атанасій Великий, ЧСВВ – археограф // Історія української археографії : Персоналії.– К., 1993.– Вип. 1.– С. 78.

[13] *О.І.Журба.* Київська археографічна комісія. 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С.171.

[14] *Грушевський М.* Переднє слово // Українсько-руський арх.– 1906.– Т. 1.– С. VI.

[15] Протягом другої половини 20-х років на засіданнях Археографічної комісії ВУАН серйозно і систематично обговорювалися питання про підготовку наступних томів "Українського архіву". Як окремі томи серійного видання передбачалося опублікувати "Опис Новгород-Сіверського намісництва" (П.Федоренко, 1928 р.), а також описи Київського та Чернігівського намісництв (ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х, од. зб. 10765, арк.109); окремий том мали скласти матеріали щодо історії залюднення Правобережної України після Руїни (сер. 70-х рр. XVII – друге десятиріччя XVIII ст.; О.Баранович, 1928 р.) (Там само, од. зб. 10766, арк.110); переписні книги 1666 р. (В.Романовський) також мали бути частиною "Українського архіву" (Там само, од. зб. 10767, арк.111). У 1929 р. обговорювалося питання про включення до "Українського архіву" корпусу матеріалів Генерального слідства: видання у черговому томі Генерального слідства Лубенського полку з подальшим перевиданням на якісно новому археографічному рівні вже опублікованих томів і підготовкою до друку матерілів по усіх інших полках, що збереглися (Там само, од. зб. 10776, арк.122).

[16] Ще раніше, на грудневому засіданні Археографічної комісії 1931 р., під тиском обставин було прийняте рішення зняти з видань комісії назву "Український архів", оскільки вона "звужує завдання комісії й надає націоналістичного відтінку" (Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України.– Ф.Х, од.зб. 10805).

[17] *Сохань П.С.* Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп.– С. 3–4.

[18] Неконструктивні пропозиції, зокрема подані Інститутом українознав

ства Київського університету (автори – П.Кононенко та Т.Гунчак), ми спеціально не розглядаємо.

19 На жаль, доповіді та матеріали I Конгресу МАУ (за винятком секції "Українське бароко") не були надруковані окремою книжкою, а питання про поширене значення поняття "україніка", які були висловлені в доповідях П.С. Соханя, Я.Д. Ісаєвича та М.І. Сенченка, знайшли згодом розвиток у Програмі "Архівна та рукописна Україніка".

20 Див.: Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів (за матеріалами арх. податкових реєстрів).– К., 1990. Це покажчик до матеріалів фіскальних переписів Гетьманщини середини 50-х років XVIII ст. Він є класичним зразком археографічного опису групи джерел – цілісного комплексу фіскальних переписів (понад 35000 об'єктів). Упорядник-археограф, абстрагувавшись від реальної структури джерела, структурував інформаційні блоки (назва поселення + категорія + посилання на джерело) за певною схемою (в даному випадку – за алфавітом назв в межах сотень і полків), певною метою археографічного описання: встановленням наявності населених пунктів та реконструкції сотенно-полкового устрою Гетьманщини.

21 Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / Уклав Б. Кравченко.– К.; Едмонтон, 1990; Архівна Україніка у Великобританії / Уклала Джанет М. Хартлі; Пер. з англ., ред. О. Тодійчук, Т. Ананьєва.– К.; Лондон, 1993; Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник / Уклав П. Ричков.– К., 1993.

22 Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвід. наради по обговоренню Держ. програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовт. 1991 р.– 2-ге вид., доп.– К., 1992.– С. 51–52.

23 *Дубровіна Л.А.* Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України // БВ.– 1993.– № .– С.; *Омельчук В.Ю.* Інститут української книги ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України: традиції, сучасні проблеми // Наукові бібліотеки в сучасному соціокультурному контексті: Міжнар. наук. конф.– К., 1993.– Ч. 2 – С. 147–149.

24 Archival Legislation, 1981-1994 // Archivum. International Review on Archives published by the International Council on Archives with the finansial aid of UNESCO. – München etc., 1995.–Vol. 2.– P. 240–241; Архивное законодательство капиталистических стран: Сб. офиц. документов.– М., 1990. – С. 37–38.

25 ГОСТ 7.0–84. Библиографическая деятельность. Основные термины и определения.– Введ. 01.01.86; ГОСТ 7.1–84. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления.– Введ. 01.01.86.

26 *Дубровіна Л.А.* Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // УАЩ. – К., 1992. – Вип. 1(4). – С. 59–70.

27 *Дубровіна Л.А.* Інформаційно-документальні описи писемних джерел: бібліографія, археографія, кодикографія? // БВ.–1993.– № 3/4.– С. 41–45; Дубров*іна Л.А.* Кодикографія – археографія – кодикологія (взаємозв'язки та розмежування) // Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису.– К., 1992.– С. 7-31; *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 55–96.

1.3. Державна програма "Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та ахеографічного реєстру і системи збереження й загальнодоступності"

[1] *Дубровіна Л.А., Боряк Г.В., Кіржаєв С.М.* Національна архівна інформаційна система (НАІС): актуальні проблеми "Архівної та рукописної Україніки" та шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди // БВ.– 1993.– № 3/4.– С. 58–64.: а також: *Іваненко Б.В., Онищенко О.С., Сохань П.С.* Державна програма "Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження й загальнодоступності" (ДКНТ, напрям 7.1.1.) і її проект – "Архівна та рукописна Україніка" // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук. пр.– К., 1995.– С. 5–11; *Лозицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А.* Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка" // Там само.– С. 12–18; Національна архівна інформаційна система: технічне завдання // Там само.– С. 196–224.

[2] Див. серію статей у зб.: Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація ар...вної справи в Україні : Зб. наук. пр. – К., 1995.

[3] Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анот. перелік.– К.; Едмонтон, 1990; Архівна Україніка у Великобританії / Уклала Дж. М. Хартлі; Пер. з англ., ред. О. Тодійчук, Т. Ананьєва.–К.; Лондон, 1993; Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник / Уклав П. Ричков.– К., 1993.

[4] Шевченко Федір Павлович: Бібліографія.– К., 1989; Бібліографія праць вчених Дніпропетровського університету. Історія України XV-XVIII століть, 1918–1990.– Дніпропетровськ, 1992; Юрій Олексійович Меженко (1892-1969): Матеріали до біографії. – К., 1994; Академік Микола Іванович Петров, 1840–1921: Біобібліографія. – К, 1994; Олена Михайлівна Апанович : Бібліогр. покажч. (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наук. діяльності.– К., 1994; Олександр Матвійович Лазаревський, 1834–1902 : Матеріали до біобібліографії. – К., 1994.

[5] Академік Станіслав Дністрянський, 1870-1935: Біобібліографія. – К., 1992.

[6] Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (1879-1914): Бібліогр. довід.– К., 1989; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904-1915): Бібліогр. довід.– К., 1991; Гарвардські українознавчі студії: Покажч. до т. I-XV (1977-1991).– К., 1992; Науковий часопис українознавства "Україна" (1907-1932): Покажч. змісту.– К., 1993; Український історик: Журн. Укр. іст. т-ва: Покажч. змісту, 1963–1992 (ч. 1-115).– Нью-Йорк та ін., 1993; Вісті Таврійської вченої архівної комісії і таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1931): Бібліогр. покажч.– К., 1994.

[7] Мнишки : Указ. арх. материалов и библиографии.– Киев, 1989; *Ульяновский В.И.* Лжедмитрий I и Украина : Указ. арх. источников и материалов.– Киев, 1990; Грецькі актові документи і листи. З фондів ЦНБ АН УРСР: Кат. рукописів 16–18 ст. – К., 1991.

[8] Галицьке намісництво (1772-1921): Арх.-бібліогр. фондовий покажч.– К., 1990; Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – К., 1992; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ, 1713-1776.– 2-ге вид., виправлене і доп.– К., 1994.

[9] Документальні матеріали М.С.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР : Кат. – К., 1991.

[10] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Кат. музей. кол.–

Дніпропетровськ, 1992; Б.Д.Грінченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України: Покажч.– К., 1994.– Вип. 1: Віршовані твори; Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: Кат. рукописів другої половини XV-першої чверті XX ст.– К., 1995.

[11] *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Кат. – К., 1993.

[12] Див.: Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років 18 ст.: Кат. населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів). – К., 1990. Це покажчик до матеріалів фіскальних переписів Гетьманщини середини 50-х рр. XVIII ст. Він може бути класичним зразком археографічного опису групи джерел – цілісного комплексу фіскальних переписів (понад 35000 об'єктів). Упорядник-археограф, абстрагувавшися від реальної структури джерела, структурував інформаційні блоки (назва поселення + категорія + посилання на джерело) за певною схемою (в даному випадку – за алфавітом назв в межах сотень і полків), визначеною метою археографічного описання: встановленням наявності населених пунктів та реконструкції сотенно-полкового устрою Гетьманщини.

[13] Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні : Зб. наук. пр. – К., 1995. – Вип. 1.

Р о з д і л 2. Археографія як спеціальна історична дисципліна та її камеральна галузь.

2.1. Археографія як спеціальна історична дисципліна: історіографічний огляд та основні проблеми сучасного стану й розвитку археографічних досліджень в Україні

[1] *Валк С.Н.* Судьбы "археографии" // АЕ за 1961 год.– М., 1962.– С.459–460; *Фарсобин В.В.* К определению предмета источниковедения: (Историогр. заметки) // Источниковедение истории советского общества.– М., 1968.– Вып. 2.– С. 434–440; *Копанев А.И.* Археографическая деятельность А.С. Лаппо-Данилевского в освещении С.Н. Валка // ВИД.– 1978.– Вып. 9.– С. 35; *Чирков С.В.* О применении термина "археография" в начале XX в. // АЕ за 1981 год.– М., 1982.– С. 21–25.

[2] *Чирков С.В.* О применении термина "археография".– С. 25.

[3] *Бельчиков Н.* Теория археографии.– М.; Л. 1929.

[4] *Рождественский С.В.* Историк – археограф – архивист // АД.– 1923.– Вып. 30/31. – С. 38-52; *Шилов А.А.* Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в.– М., 1939; *Валк С.Н.* Советская археография.– М.; Л., 1948; *Он же.* Избранные труды по археографии.– Спб., 1991.

[5] *Романовський В.* Нариси з архівознавства.– С.143; *Він же* Архів стародавніх актів та його фонди.– С.27.

[6] *Веретенніков В.* Описання архівних матеріалів // РА– 1931.– № 3.– С. 69–71.

[7] *Рубач. М.* Про археографічну роботу архівних органів // АС.– 1928.– Кн 5/6.– С. 19–20.

[8] РА.– 1931.– № 3.– С.48–58.

[9] Звуження терміна "археографія", зведення його виняткового до едиційної сфери спостерігається і в інших публікаціях цього періоду (Пор.: *Білик П.* До

методології і техніки архівних публікацій (Порядком обговорення) // РА.– 1931.– Кн. 4/5.– С.42-53); На Другому всеукраїнському з'їзді архівних працівників Секція наукової публікації документів мала підзаголовок "Археографічна" (РА.– Кн. 6.– С. 52).

[10] *Булыгин И.А.* Археография // Советская историческая энциклопедия.– М., 1961.– Т. 1.– С. 810–822; *Булыгин И.А., Рейхберг Г.Е.* О типах, видах и формах публикации документов // Ист. арх.– 1960.– №5 .– С. 231–234; Советская археография : Аннот. кат. науч.-метод. лит. (1917–1970 гг.).- М.,1974.– Вып.1; Советская археография : Кат. науч.-метод. лит. и сб. (1917–1973 гг.).– М., 1976.– Вып. 2.

[11] Див., наприклад: *Ісаєвич Я.Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.– К., 1964.– Вип. 1.– С. 189–194; *Бутич І.Л.* Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання.– К., 1968.– Вип. 3.– С. 161–177; *Яковлев С.О.* Українська радянська археографія.– К.,1965.

[12] "Археография – научная дисциплина, разрабатывающая теоретические методические вопросы публикационной деятельности". (Сводный словарь архивной терминологии социалистических стран.– М., 1968.– Вып. 1.– С. 13).

[13] *Валк С.Н.* Советская археография.– М., 1948.– С. 5; *Он же.* Судьбы "археографии" // АЕ за 1961 год.– М.,1962.– С. 453–465.

[14] Видання Комісії з камеральної археографії загальновідомі. Нагадаємо про "Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI-XIII вв." (М., 1984); Методичні рекомендації з проблем опису рукописних книг, публікації окремих каталогів, а також участь комісії у координаційній діяльності СІБАЛ.

[15] *Шмидт С.О.* Археография, архивоведение и специальные исторические дисциплины // Развитие советской исторической науки, 1970–1974.– М., 1975.– С. 330, 394–355.

[16] Современные проблемы советской археографии (к итогам дискуссии в журнале ("Советские архивы") // СА.– 1979.– № 6.– С. 10–11.

[17] Див.: *Шмидт С.О.* Археография, архивоведение и специальные исторические дисциплины.– С. 329–355; *Черных В.А.* О предмете археографии и ее месте в кругу смежных научных дисциплин // СА.– 1976.– № 6; *Шмидт С.О.* Некоторые вопросы развития советской археографии // Археография и источниковедение : Сев. археогр. сб.– Сыктывкар, 1977; То же // АЕ за 1978 год.– М., 1979.– С. 136; *Хевролина В.М.* К вопросу о термине "археография" // СА.– 1978.– № 2; *Курносов А.А., Черных В.А., Шмидт С.О.* О состоянии и задачах археографии: к итогам Первой Всесоюзной конференции по полевой археографии // АЕ за 1977 год.– М., 1978.– С. 3–14; *Бубнов Н.Ю.* Первая Всесоюзная конференция по описанию и изданию памятников древней письменности. Ленинград, 14–15 февр. 1979 г. // АЕ за 1979 год.– М., 1980; *Козлов О.Ф.* К вопросу об определении предмета советской археографии // СА.– 1976.– № 2.– С. 2–37; *Пушкарев Л.Н.* О предмете, методе и задачах археографии // СА.– 1976.– № 1; *Литвак Б.Г., Козлов О.Ф.* Проблемы развития современной археографии // Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. "Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества".– М., 1985.– Вып. 2.– С. 80–90; *Литвак Б.Г., Черных В.А., Шмидт С.О.* О некоторых итогах и задачах собирания и научного описания памятников кириллической письменности // АЕ за 1986 год.– М. 1987.– С. 156–159. Див. також серію статей у зб. "Проблемы научного описания и факсимильного издания памятников письменности" : Материалы Всесоюз. конф. Ленинград, 14–16 февр. 1979 г.– М., 1981.

[18] *Козлов В.П.* Русская археография конца XVIII — первой половины XIX в.:

Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.– М., 1989.– С. 1–3.; *Поздеева И.В.* Полевая археография: некоторые проблемы практики и теории // ВИ.– 1986.– № 7.

[19] *Литвак Б.Г, Козлов О.Ф.* Проблемы развития современной археографии.– С.80–90. Автори посібника "Специальные исторические дисциплины" (К., 1992), навіть не згадали про наявність зазначених двох підходів, а камеральна археографія, на відміну від польової, взагалі не згадана (с. 34–39).

[20] И.И.Кудрявцев, С.И.Кузьмин. [Рец.] // СА.– 1990.– № 1.– С.100–101.– Рец. на кн.: Документальные памятники: выявление, учет, использование / Под ред. С.О.Шмидта.– М. : Высш. шк., 1986.– 255 с.

[21] *Дубровіна Л.А.* Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // УАЩ.– К., 1992.– Вип.1(4).– С. 59–70; *Вона ж* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізовано. о опису рукопису.– К., 1992.– 152 с. (у співавторстві з О.М. Гальченко, за участю О.А. Іванової); *Вона ж.* Кодикографія – Археографія – Кодикологія (взаємозв'язки та розмежування) // Там же. – С 7–31; *Вона ж.* Історико-кодикологічні дослідження рукописних фондів // Дослідження фондів наукових бібліотек України. Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп.– К., 1992.– С.10–12; *Вона ж.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С.43–46, 53–75, 83–95; *Вона ж.* Інформаційно-документальні описи писемних джерел: бібліографія, археографія, кодикографія? // БВ.– 1992.– № 1. С. 13–29.

[22] *Акимушкин О.Ф.* Археография и кодикология // Материалы Всесоюз. рабочего совещ. по пробл. вост. археографии. Ленинград, 1–4 марта 1988 г.– М., 1990 – С. 5.

[23] *Здобнов Н.В.* Основы краевой библиографии.– М. ; Л., 1931.– С. 15.; *Барсук А.И.* Библиографоведение в системе книговедческих дисциплин.– М., 1975.– С. 6; *Соколов А.В.* Информационный подход к документальной коммуникации.– Л., 1988.– С. 10–18, 42–44.; Книговедение : Энцикл. слов.– М., 1982.– С. 254; *Коршунов О.П.* Проблемы общей теории библиографии.– М., 1975.– С. 21–22; *Он же.* Библиографоведение : Общ. курс.– М., 1990.– С. 10; *Симон Р.К.* Объект, целевое назначение, методика и формы библиографии в их историческом развитии // Тр. б-ки АН СССР и ФБОН АН СССР.– М. ; Л.,1961.– Т.5.– С. 23; *Коршунов О.П.* Библиографоведение : Общ. курс.– С. 20–21; *Илюшенко М.П., Кузнецова Т.В., Лившиц Я.З.* Документ в системе документации.– М., 1977.– С. 11–14.

[24] Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи" (Київ, 16-18 грудня 1992 р.).– К., 1992.– С. 4.

[25] *Сохань П.С.*Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії.– С.4.

[26] Там само.– С.5.

[27] *Боряк Г.В., Дубровіна Л.А.* Перспективні напрями досліджень в галузі історії та теорії археографії і споріднених джерелознавчих наук // Там само.– С.6–10.

2.2. Археографія як цілісна дисципліна у колі спеціальних історичних дисциплін. Евристична та камеральна галузь у системі наукового опису історичних джерел

[1] *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції : Проект.– К., 1995.– Ч. 1.– С 5–7.

[2] *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 72.

3 Там само.– С. 72–75.
4 Там само. – С. 73.
5 Там само.– С. 76–77.
6 *Варадинов Н.* Делопроизводство : Руководство к составлению всех родов деловых бумаг и актов по данным формам и образцам.– 2-е изд.– Спб. ; М., 1873.– Ч. 1–4.
7 *Митяев К.Г.* Документоведение, его задачи и перспективы // Вопр. архивоведения.– 1964.– № 2.– С. 35.
8 *Чугунов А.И, Сокова А.Н., Банасюкевич В.Д.* Актуальные проблемы документоведения // Материалы Всесоюз. конф."Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества".– М., 1985.– Вып. 2.– С. 73.; *Сокова А..Н.* Концепция развития нормативной бази ДОУ // Документ в административных структурах: Тез. докл. и выст. на Междунар. конф. 27–28 окт. 1994. Москва.– М., 1995.– С. 8–12.; *Вялова Л.М.* Проблемы документационного обеспечения на современном этапе // Там же.– С. 40–43.
9 *Илюшенко М.П.* К понятию "документ" (эволюция термина и предмет документоведения) // СА.– 1986.– № 1.– С. 31; *Сокова А.Н.* Развитие советского документоведения в условиях научно-технической революции (1960-1980 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.– М., 1986.– С. 15.
10 *Каштанов С.М.* Русская дипломатика.– М., 1988.– С. 24–25.
11 Там же.– С. 26
12 *Илюшенко М.П., Кузнецова Т.В., Лившиц Я.З.* Документ в системе документации.– М., 1977.– С. 11–14; *Соколов А.В.* Информационный подход к документальной коммуникации.– Л., 1988.– С.10–18, 42-44.
13 ГОСТ 16487–70. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения.– М., 1971.
14 Див. *Кулешов С.* Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. – К., 1995. – С. 3-6.
15 Поняття "документ" включає опубліковані та неопубліковані документи, що визначаються ГОСТом 7.1–84 (книги, серіальні видання, норма-тивно-технічні і технічні документи, депоновані роботи, звіти про науково-дослідну діяльність, неопубліковані переклади і дисертації, а також ГОСТом "Унифицированная система организационно-распорядительной документации"), тобто, такі неопубліковані документи, що оформлені згідно з прави-лами друкованого документа.
16 *Дубровіна Л.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– С. 83–95.
17 Специальные исторические дисциплины : Учеб. пособие / Сост.: В.А. Замлинский и др.; Под ред. В.А. Замлинского.– Киев, 1992.– С. 119.
18 Початок виокремлення сфер дії архівознавства та документознавства можна знайти вже в першому терміносистемному документі: ГОСТ 16487-70 Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения.– М., 1971. Останній ГОСТ також не остаточно закріпив цей розподіл, і тому питання уточнення термінологоії є актуальним, зокрема у використанні спільних термінів у різному значенні, наприклад, "документна інформація". Проте останні документознавчі видання вже чітко розрізняють ці поняття. Див., наприклад: Документ в административных структурах: Тез. докл. и выст. на Междунар. конф. 27–28 окт. 1994. Москва.– М., 1995.
19 *Автократов В. Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания // Актуальные вопросы архивоведения и документоведения. Естественно-научные и технические вопросы архивного дела.– М., 1981.– С. 213; *Еллатевский А.В.* О некоторых вопросах описания документальных материалов государственных учреждений // АЕ за 1968 год.– М., 1970.– С. 48-56.

[20] *Мосягина О.В.* Ретроспективная функция документа // Документ в административных структурах: Тез. докл. и выст. на Междунар. конф. 27–28 окт. 1994 г. Москва.– М., 1995.– С. 88.

[21] Специальные исторические дисциплины.– С. 134; 44.

[22] У теорії класифікації за походженням документа ми спираємося на концепцію С.М. Каштанова та А.А. Курносова, підвалини якої були закладені у статті "Некоторые вопросы теории источниковедния" (ИА.-1964.– № 2.– С. 173–196), а потім ними багатократно розвивалася в наступних працях.

[23] *Козлов В.П.* О некоторых современных теоретико-методических проблемах архивоведения и источниковедения // Отеч. арх.– 1995.– № 2.– С. 5.

[24] Про спірність тези В.П. Козлова було згадано у підсумках результатів конференції з питань архівознавства та джерелознавства, у Москві А.В. Елпатьєвським (Див.: Там само.– С. 14).

[25] Там само.– С. 6.

[26] *Автократов В.Н.* Некоторые аспекты исследования объекта и предмета архивоведения // Тр. ВНИИДАД– 1976.– Т.6, ч. 1.– С. 35.

[27] *Рудельсон К.И.* Современные документные классификации.– М., 1973.

[28] *Автократов В. Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания.– С. 52

[29] *Каштанов С.М., Курносов А.А.* Некоторые вопросы теории источниковедения.– С. 173–196.

[30] *Автократов В. Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания.– С. 62.

[31] Там же.– С.221.

[32] Це питання частково розроблено Л.А.Дубровіною стосовно розмежування між джерелознавчим описом та кодикографією; остання визначена як сукупність методів опису рукописної книги як окремого джерела. Див.: *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– С. 69–70.

[33] Див.: Специальные исторические дисциплины.– С. 134–135.

[34] *Шепелев Л.Е.* Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX ст. // ВИД.– 1968 – Т. 1.– С.138.

[35] *Автократов В. Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания.– С. 58.

[36] Там же.– С. 216–217.

2.3. Археографічно-описова діяльність та розвиток камерально-археографічних традицій в Україні

[1] *Калачов Н.*. Архивы, их государственное значение, состав и устройство // Сборник государственных знаний / Под. ред. В.Безобразова. – Спб., 1877. – Отд. 4. – С.207.

[2] Короткий нарис історії археографічно-описової діяльності в Україні, наведений нижче, не претендує на повноту і вичерпність. Він має на меті представити лише окремі аспекти проблеми історії створення науково-довідкового апарату до архівів України; сама проблема становить тему спеціального дослідження.

[3] Приклади цих та інших видів діловодних довідників наведені у грунтовній статті О.А.Купчинського "З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV– XVIII ст." (АУ. – 1976. – № 1. – С.27-28).

[4] Там само. – С.28.

[5] Див.: *Яковенко Н.М.* До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // АУ. – 1990. – №5. – С.18-23.

[6] Там само. – С.29-30.

[7] *Романовський В.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування з архівах. – Х., 1927. – С.73-74

[8] Цит. за: *Барбарук О.Л., Боряк Г.В.*. Невідомі документи з історії архівної справи на Україні // АУ. – 1986. – №4. – С.56-59. Вперше опубл.: *Барвінський В.* До історії архівної справи в Гетьманщині за часів Розумовського // РА. – 1931. – Кн. 2. – С.28-33.

[9] *Романовський В.* Нариси з архівознавства.... – Х., 1927. – С.74.

[10] *Sochaniewicz St.* Archiwum Krajowe Act grodzkich i ziemskich we Lwowe. – Lwów, 1912. – S.34; *Купчинський О.* З історії створення науково-довідкового апарату. – С.30-31. За даними В. Романовського (очевидно, помилковими), описові роботи тривали 4 роки (*Романовський В.* Архів стародавніх актів та його ф   ци // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С.10-11.

[11] *Купчинський О.* З історії створення науково-довідкового апарату. – С.31.

[12] Збереглися відомості про існування алфавітів до луцьких земських і гродських книг з 1560 до 1805 рр. Алфавіти складали 24 книги і виготовлялися протягом 20 років на замовлення кн. Четвертинського наприкінці XVIII ст. Даних щодо їхньої структури, на жаль, не маємо. 1869 р. алфавіти були запропоновані приватними особами у Луцьку Київському архіву давніх актів, але через брак коштів прибати їх не вдалося. Дальша доля їх невідома (*Проценко Л.* З історії заснування і діяльності архіву давніх актів в м. Києві // Науково-інформаційний бюлетень. – 1962. – №3. – С.32).

[13] Див. інструкцію: ЦДІА України у Львов, ф.145, оп.1, спр.164. Посилання наведено в статті *Купчинського О.* З історії створення науково-довідкового апарату. – С.31.

[14] Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1884. – T.10.

[15] *Dąbkowski P.* Katalog dawnych aktów sądowych polskich wojewodztva ruskiego i belzkiego, przechowanych w Archiwum Panstwowem we Lwowie. – Lwów, 1937. – Cz.1.

[16] *Купчинський О.* З історії створення науково-довідкового апарату. – С.32.

[17] Ширше про це див.: *Левицкий О.* История учреждения Киевского Центрального архива // ЧОНЛ. – 1903. – Кн. 17І, вып. 1. – С.3-36; Вып.2. – С.37-72.

[18] *Левицкий О.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. – М., 1900. – С.18.

[19] *Левицкий О.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843-1893) : Ист. записка о ее деятельности. – Киев, 1893. – С.85.

[20] Список актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве. – Киев, 1862-1864.– Отт. из: Унив. изв.

[21] *Романовський В.* Київський Центральний архів давніх актів // АС. – 1925. – Кн.1. – С.96.

[22] У різні часи визначалися різні орієнтовні терміни завершення подокументного описання актових книг, якщо не буде змінено систему опису, – 400 років (1868 р., К.Козловський), 206 р. для однієї людини та 21 рік для 10 осіб (1868 р., Царевський), 15 [!] років (М.Владимирський-Буданов, початок XX ст.), 500 років (Д.Багалій, 1926 р.), 2000 років (так 1927 р. В.Романовський оцінив перспективи описування книг за традиційною схемою поактового опису), 60 років (М.Тиценко, 1931 р.), 25 років (1958 р., Л.Проценко) (*Козловский К.*. Научное значение Киевского центрального архива при университете // Киевлянин.– 1868. – 5 марта. – С. 2; *Проценко Л.* З історії заснування і діяльності архіву

давніх актів у Києві. – С.34; *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди. – С.22-23; *Він же.* Нариси. – С.143, 149; *Попова Л.* Описання актових книг... – С.85); ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.256, арк.193; спр.1100, арк.16.

23 *Проценко Л.* З історії заснування і діяльності архіву давніх актів у Києві. – С.35.

24 Там само. – С.96. І.Каманін видрукував кілька статей про систему описів, склав історію архіву (Сборник Археологического института. – Спб., 1883. – Кн.5).

25 Там само. – С. 96-97.

26 Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. – Вып.2.– С.138; *Романовський В.* Нариси з архівознавства... – С.151-152.

27 *Истомин Ф.* К вопросу об описании актовых книг в архивах западных губерний // Книговедение. – 1894. – Вып. 4; *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.152.

28 *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди. – С.19-20.

29 *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.152.

30 Перелік опублікованих та рукописних книг, що збереглися, див.: *Попова Л., Хомутецька З., Чунтулова В.* Кременецький земський суд. Описи актових книг .– К., 1959. – Вип.1: книги №1-11 (1568-1598 рр.). – С.209-222. Точні дані щодо описаних книг встановити важко. Згідно із звітом директора архіву І.Каманіна 1913 р., 70 (у 60 брошурах) описів було надруковано [за переліком 1959 р. – 80 книг у 70 брошу*рах. – Г.Б.], 117 описів друкувалося [жоден з них так і не побачив світу. - Г.Б.*] і 58 були готові до друку (*Попова Л.* Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІА УРСР // Наук.-інформ.й бюл. – 1958.– №3. – С.78) За станом на кінець 50-х рр., не рахуючи 298 щойно описаних сформованих з розсипу кременецьких книг (у тому числі 60 книг земського суду), кількість опублікованих описів дорівнювала 80; неопублікованих – 83. Значна частина рукописних описів, як складених до першої світової війни, так і в 20-х рр., загинула під час Другої світової війни, адже ще 1921 р., як подано нижче, неопублікованих описів нараховувалося не менше 120; до 1929 р. під керівництом В.Романовського було підготовлено ще 217 описів, що разом, за нашими підрахунками, становило вже бл.7% загальної кількості книг. Фактично, упродовж 20-х років було складено трохи більше описів, ніж за 70 попередніх років, що красномовно свідчить про перспективність запропонованої В.Романовським методики (див.: *Попова Л., Хомутецька З., Чунтулова В.* Кременецький земський суд. – С. 6; ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр. 1318, 1100, 1610).

31 Див.: ЦНБ ІР, ф.Х, од. зб. 10714, 10716-10718, 10720, 10722, 10725, 10733; *Кіржаєв С.М.* Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): внесок у розвиток археографії в Україні : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 78-80. На кінець 20-х років наближалася до кінця робота над оглядом архівної збірки О.Лазаревського (О.Грушевський та К.Лазаревська), яку передбачалося видрукувати в IV-му томі "Українського археографічного збірника" (Там само, ф. X, од.зб. 10722, арк. 117). Для цього тому В.Романовському було доручено скласти опис грамот і актів, що переховуються в Археографічній комісії (Див.: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369-1899. – К., 1971) (Там само, од. зб. 10799, арк. 125). Наприкінці 1930 р. Археографічною комісією ВУАН було остаточно вирішено укласти короткий опис Рум'янцевського опису "для подальшої концентрації матеріалів у Київі". При описові передбачалося зазначити первісний формуляр ревізії, визначити чорновий та біловий примірники. Одиницею опису мала бути сотня. М.Ткаченку та К.Лазаревській доручили опрацювати опис київської частини; В.Перетцу просити провести опис матеріалів у Ленінграді; В.Барвінського та М.Горбаня – у Харкові, П.Федоренка –

в Чернігові, Петровського – в Ніжині (ЦНБ. ІР, ф.Х, од зб. 10788, арк.135). Таким чином, проект передбачав створення чи не першого в Україні своєрідного "реконструктивного" археографічного довідника.

32 Там само, ф.Х, од. зб. 10720.

33 Там само, ф.Х, од. зб. 10743, 10744.

34 Там само, ф.Х, од. зб. 10722.

35 О.С.Грушевський на цьому ж засіданні запропонував ознайомитися з 50-ма повністю готовими до друку описами на предмет їх можливої публікації (Там само, ф.Х, од. зб.10716). Щодо кількості описаних книг порівн. виноску

36 Там само.

37 Там само, од. зб. 10717.

38 Там само, од.д. зб. 10718.

39 Там само, од.д. зб. 10710.

40 *Романовський В.* Київський Центральний архів давніх актів. – С. 97.

41 *Кіржаєв С.М.* Археографічна комісія ВУАН (1918-1934)... – С. 79. Тези доповіді В.Романовського див.: ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.254, арк. 101-102.

42 *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.152.

43 *Романовський В.* Центральний архів стародавніх актів. – С. 24-26. Спроби оптимізувати процес описування актових книг не припинялися й на початку 30-х років, в умовах ідеологічного тиску. 1931 р. у Ц. ЦА розробили "проект зводки для описування актових книг, поклавши в основу марксо-ленінське розуміння історії" (ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1318, арк.4). Водночас Кабінет архівознавства ЦАУ під керівництвом В.Веретеннікова "проробляє питання про можливість застосування спрощеної форми описання актових книг", для чого звернувся до архіву з проханням передати в тимчасове користування "одну типову актову книгу" (Там само, спр. 1468, арк. 3)

44 *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.153; *Він же.* Архів стародавніх актів та його фонди. – С.27. Порівн.: "Українська археографія та архівознавство ще дуже молоді науки, щоб в них можна було б пошукати певних та добрих *зразків опису* архівного матеріалу" (Нариси. – С.143).

45 ЦНБ ІР, ф.Х, од. зб. 10772, арк. 116.

46 *Кіржаєв С.М.* Археографічна комісія ВУАН (1918-1934)... – С. 79-80.

47 Центральний архів стародавніх актів у Києві : Зб. ст. / За ред. В.Романовського . – К., 1929. – С. 79-123. Інтенсивна розробка в цей період теоретичних і методичних проблем архівознавства та археографії, зокрема камеральної, позначилася й на перспективних планах друкованого органу Археографічної комісії. На засіданні комісії у травні 1930 р. було вирішено змінити характер "Українського археографічного збірника", надавши йому більш камерального, ніж едиційного й джерелознавчого, характеру: передбачалося друкувати описи "окремих серій актів, що цікаві з археографічного боку"; "теоретичні статті в справах археографії, дипломатики, критики тексту і архівознавства". Гадаємо, орган АК, якби продовжив своє існування, тим самим мав вийти на солідний науково-теретичний рівень (ЦНБ ІР, ф.Х, од. зб. 10780).

48 *Романовський В.* Київський Центральний архів давніх актів // АС. – 1925. – Кн.1. – С.98.

49 Див. протокол засідання Археографічної комісії ВУАН від 21 грудня 1930 р. (ЦНБ ІР, ф.Х, од. зб. 10790, арк. 137). На наступному засіданні, 11 січня 1931 р., цей проект був затверджений (Там само, од. зб. 10791, арк.138 зв.).

50 *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди. – С.18, 23.

51 За класифікацією О.Купчинського (*Купчинський О.А.*. З історії створення науково-довідкового апарату. – С.34-35).

52 Там само. – 35.

53 Див.: Кременецький земський суд. Описи актових книг. – К., 1959-

1965. – Вип.1–3. До кожної збірки описів додано іменний та географічний покажчики.

[54] Ширше про методичні засади камеральної роботи з кременецькими книгами див.: *Попова Л.* Описання актових книг... – С.77-89.

[55] Див.: *Купчинський О.А.* Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV-XVIII ст. // АУ. – 1976. – №5. – С.14-21.

[56] *Вислобоков К.А.* До питання про створення науково-довідкового апарату до актових книг XVI-XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. Респ. наради. Груд.ь 1988 р. – К., 1988. – С.233-236.

[57] Див.: *Страшко В.* Методичний посібник для складання внутрішніх описів до актових книг, що зберігаються у ЦДІАК України. – К., 1994 (рукопис; готується до друку). Наведемо перелік типових заголовків, який близько 200 варіантів:

1. Боргові відносини. 1.1. Позика грошей під заставу чи перезаставу маєтку (14 варіантів заголовків); 1.2. Сплата боргу і повернення заставленого маєтку (3 вар.); 1.3. Сплата боргу (5 вар.); 1.4. Несплата боргу (10 вар.); 1.5. Стягнення несплаченого боргу або відшкодування (13 вар.); 1.6. Відмова кредитора від одержання боргу (7 вар.); 1.7. Продаж боргу (3 вар.); 1.8. Надання відстрочки у сплаті боргу (1 вар.);

2. Майнові відносини. 2.1. Продаж маєтку (5 вар.); 2.2. Надання і дарування маєтку (6 вар.); 2.3. Втечі підданих (20 вар.); 2.4. Звільнення підданих (2 вар.); 2.5. Посаг (5 вар.); 2.6. Заповіт (2 вар.); 2.7. Податки (6 вар.); 2.8. Торговельні угоди (1 вар.); 2.9.Передача маєтку в оренду або суборенду (14 вар.);

3. Карні відносини. 3.1.Насильство над особою (8 вар.); 3.2. Наїзди і напади (9 вар.); 3.3. Аграрний терор (захоплення грунтів, поруб лісу, заорання полів, викошення сіножатей, видрання бортей, спуск ставів і виловлення риби, пограбування збіжжя, худоби і т.п.) (4 вар.); 3.4. Накладення і зняття баніції (5 вар.);

4. Судові [процедурні] відносини. 4.1. Призначення возного (5 вар.); 4.2.Призначення судового повіреного (4 вар.); 4.3. Положення та подання судових позвів (5 вар.); 4.4. Поточний розгляд судової справи (3 вар.); 4.5. Надання судової відстрочки (4 вар.); 4.6. Перенесення розгляду справи на наступні рочки (3 вар.); 4.7. Передача справи до іншого суду (3 вар); 4.8. Звільнення від судової відповідальності (2 вар.); 4.9. Припинення судової справи (6 вар.); 4.10. Видача видимусів (засв. виписів з акт. книг) (2 вар.); 4.11. Повідомлення про розгляд справи іншим судом (1 вар.); 4.12. О[illegible]аточні судові вироки (3 вар.); 4.13. Визнання неявки до суду (1 вар.).

[58] Хр[illegible]томатия по археографии. – М., 1955. – С.137-147.

[59] Узагальнений огляд розвитку теоретичної думки в галузі описування документальних матеріалів XIX – початку XX ст. подає М. Шобухов (Описание документальных материалов в архивах дореволюционной России. – М., 1955). Автор повністю ігнорує теоретичні й методичні здобутки українського архівознавства і камеральної археографії цього періоду.

[60] *Романовський В.* Нариси. – С.143-144.

[61] Огл[illegible]д камеральної діяльності побудований на публікації: *Шохин Л.И.*. Описание документов в Московском архиве Министерства юстиции во второй половине XIX- начале XX вв // СА. – 1987. – № 2. – С.53-58.

[62] Там само. – С.54-55.

[63] *Маяковский И.Л.* Н.В. Калачов как историк-архивист // Тр. МГИАИ. – 1958. – Т.4. – С.165-167.

[64] Там же. – С.167.

[65] Там же. – С.170.

[66] Там же. – С.175.

[67] *Шохин Л.И.* Описание документов.... – С.55.

[68] *Романовський В.* Нариси. – С.149.

[69] Див.: Описание документов и бумаг хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – М., 1915. – Кн. 21.

[70] *Шохин Л.И.* Н.Г.Бережков как архивист // СА. – 1990. – №1. – С.78.

[71] Там же. – С.78.

[72] Записка 1918 р. "О желательных изменениях в описательной и издательской деятельности" (ГБЛ ОР, ф.373 (М.Г.Бережков), карт.4, спр.11, арк.1-16; цит. за: *Шохин Л.* Описание документов... – С. 57-58). Автор критикував власне дітище за перевантаженість іменами та географічними назвами, які відібрали, на його думку, багато сил і часу. На часі – не новий поактовий опис, *а огляд змісту книг за видами документів* (замість застарілого "Описания" С.Птašицького (Спб., 1887). Типові акти мають виявлятися, групуватися і анотуватися. Автор упритул підійшов до питання групового описування.

[73] Див. фрагментарні виписки з цього "Списку" кінця XIX ст. (автограф М.Бережкова): ЦНБ ІР, ф.XXIII, од. зб.277. До речі, з усіх наявних на той час довідників найвищої оцінки на думку Бережкова, заслуговували описи, складені М.Бантиш-Каменським на початку XIX ст. Зокрема, його "Реестр делам Крымского двора" (за Списком №173) – подокументний опис 82 книг за 1474-1779 рр. – учений вважав за "найважливіший (повний, грунтовний за змістом і за обробкою)".

[74] *Шохин Л.И.* Н.Г.Бережков как архивист. – С.79-80.

[75] *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.145.

[76] Див.: *Самоквасов Д.Я.* Архивное дело в России. – М., 1902. – Т.1. – С.69

[77] *Каманин И.* Чем должны быть описи архива // ЧИОНЛ. – Кн.9. – С. 67.

[78] *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.145-147.

[79] *Самоквасов Д.Я.* Архивное дело в России. – М., 1902. – Т.2. – С.68 Цит. за: *Перовская М.Ф.*. Систематизация документальных материалов в советских архивах. – М., 1959. – С.20.

[80] Див., зокрема, спеціальну довідкову літературу: Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904-1915): Бібліогр. довідн. – К., 1991; Віс-ті Таврійської Вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1931): Бібліогр. покаж. – К., 1994; До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916): Метод. посібник. – Дніпропетровськ, 1993; Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, проспекти видань. – К., 1995. – Вип.2.

[81] *Павловский Н.И.* Описание архивов Полтавской губернии – Полтава, 1915.

[82] Див.: *Іванов Є.* Центральний історичний архів у Харкові (1880-1924 рр.) АС. – 1925. – Кн. 1. – С.129-138.

[83] Сборник Археологического института.– Кн.5, пол.2, с.2.

[84] Критичні зауваження висловлені Д.Багалієм (Заметка об архиве Малороссийской коллегии // Унив. изв. – Киев, 1882. – №9).

[85] *Іванов Є.* Вказ. праця. – С.130.

[86] Там само. – С.138.

[87] "Нещасливе" рішення розібрати архівний матеріал "по темах" було прийняте, як не дивно, І.Каманіним. (*Романовський В.* Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С. 106-107; *Він же.* Центральний архів стародавніх актів. – С. 28).

[88] Частково вони були видрукувані А.Андрієвським в "Материалах из архива Киевского губернского правления" але безсистемно, без докладного опису і коментарів, а також використані в кількох наукових працях Іконнікова, Лучицького, Мякотіна, Василенка (*Романовський В.* Нариси... – С. 107).

[89] *Романовський В.* Архів стародавніх актів та його фонди. – С. 29-31.

Огляд фондів див.: *Тищенко М.* Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів у Київі. – К., 1929. – С.174-223. У цій же збірці вміщено огляди збірок архіву: актових книг, летичівських фасцикул.

90 *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.108.

91 Див.: ЦДАВО, ф.14, оп.1, спр. 663, арк.28-30 зв.

92 Див.: Центральний архів стародавніх актів у Київі. – К., 1929.

93 *Нікітін В.* Архівні матеріяли казенних палат за роки 178 1837 як історичне джерело // РА. – 1931. – Кн.1. – С.24-33.

94 *Дуброва С.* Архівний фонд "Управление начальника гидротехнических работ Юго-Западного фронта (ГИДРОСОЮЗ) (1914-1918)" // РА. – 1931. – № 2. – С.21-28.

95 ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.54, арк. 31.

96 Там само, ф.14, оп.1, спр.88, арк. 12-15; спр.152, арк.2.

97 Там само, ф.14, оп.1, спр.85, арк. 10-16.

98 Там само, ф.14, оп.1, спр.152, арк. 5-9, 21-24.

99 Там само, ф..14, оп.1, спр.119, арк. 34-41.

100 Див. стенограму з'їзду: Там само, ф.14, оп.1, спр.256, арк. 193.

101 Там само, спр. 256, арк. 201-203.

102 Там само, спр. 256, арк.32.

103 Там само, спр.256, арк.31.

104 *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973. – К., 1975. – С.82.

105 *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.154.

106 Примірні описи. Збірник / За ред. Веретеннікова. – Х., 1928.

107 ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.773, арк.113-205; спр.774, арк.21.

108 Там само, спр.775, арк.1-2.

109 АС. – 1929. – Кн.9-10. – С.105-108. Ця остання інструкція відмінила попередні нормативні матеріали щодо складання описів – "Інструкції окрархам про початкову розборку архівних матеріалів" (1925), обіжники (1926), "Інструкцію (тимчасову) про складання описів на архівні матеріали" (1928).

110 Див. протокол виступу і обговорення: Протоколы первого съезда архивных деятелей РСФСР. – М., Л., 1926. – С.264-273.

111 *Чхетія Ш.* Системи описів і описання історичних матеріалів (До застосування в СРР Грузії єдиної системи описів) // РА. – 1931. – №1. – С.36-42.

112 Маються на увазі переважно діловодні матеріали з кінця XVIII ст. до радянських часів включно, тобто продукти діловодства установ Російської імперії та СРСР.

113 *Веретенніков В.* Описання архівних матеріалів // РА. – 1931. – №3. – С. 69-71.

114 Показовими є спостереження І.Шабатіна щодо норм описання по деяких архівах за формою №2. Пересічні дані: для матеріалів XVIII - 1 чв. XIX ст. – 45 од. зб. за день; 1826-1850 – 50; 1851-1917 – 71; часів революції і громадянської війни – 66-68 од. зб. (*Шабатін І.* До проблеми норм виробу в архівній роботі (Норми описування) // РА. – 1931. – Кн.3. – С. 93-96.

115 Там само. – С.70.

116 Автор уміло аргументує це положення гіпертрофованою критикою буржуазного архівознавства, хоча незадовго перед тим, на Другому з'їзді архівних робітників, він сам був підданий нищівній критиці за обстоювання т.зв. "теорії техніцизму", яка пропагувала ідею впорядкування архівних матеріалів "*підряд*". Лише на етапі наукового опрацювання матеріалів В.Веретеннiко був змушений відмовитися від *суцільного* підходу і висунув ідею *тематизму*, яким воно має бути просякнене (*Веретенніков В.*, *Герасименко Ф.* Архівознавчу техніку – на рівень вимог марксо-ленінської історичної науки // АРУ. – 1932. –

Кн.3. – С.71-83). Цікавим видається прогноз В.Веретеннікова щодо перспектив упорядкування, в тому числі описування всіх матеріалів "підряд, незалежно від їх актуальності для соцбудівництва", по всіх архівосховищах України – "*якщо не сотні, то в кожному разі багато десятків років*" (Там само. – С. 77-78).

117 Архівознавство. Елементарний підручник. Ч. 1 / ЦАУ УСРР. – Х., 1932. – С.131.

118 Див.: *Бужинський М.* Архівознавчий процес – на рівень вимог життя // АРУ. – 1932. – №6; *Голик Т.* До питання про піднесення архівної техніки на вищий щабель // Там само. – С.121-129; *Кангун Л.* По-новому розбирати і описувати архівні матеріали // Там само. – С.129-133; *Веретеннiков В.* Основні моменти тематичного описання // АРУ. – 1933. – №7-8. – С.190-204.

119 *Шабатін І.* З досвіду тематичного пророблення архматеріалів // АРУ. – 1932. – №6. – С.101-106.

120 *Федоренко П.* Систему організації архівно-технічного процесу – до вимог соцбудівництва // АРУ. – 1932. – №6. – С.107-118.

121 Викладена в публікації: *Шабатін І.* По новому поставити описування архматеріалів // АРУ. – 1932. №4-5. – С. 399-404.

122 *Федоренко П.* Завдання вивчення монастирського землеволодіння (Робочий план і огляд архівного матеріялу) // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Київі. – К., 1929. – Т.2 – С. 1-35.

123 *Шабатін І.* По новому поставити питання описування архматеріалів. – С.399-404.

124 *Крутояренко Т.* До питання про розбір і описання архівних матеріалів зрощених діловодств установ 1917-1919 рр. // РА. – 1931. – №1. – С.42-49.

125 Див.: АД. – 1925. – №1. – С.54-61.

126 *Веретеннiков В.* Питання про "архівні огляди" в радянській архівознавчій літературі (В.Гюльназаров. К методике составления обзоров архивных фондов. – Баку, 1931) / В.В. // РА. – 1931. – Кн.2. – С.65-70.

127 Там само. – С.68-69.

128 Від самого початку діяльності АК ЦАУ вона чітко усвідомлювала важливість роботи по підготовці друкованих довідників по фондах архівів як складову "*археографічної роботи архівних органів*". Цей напрямок археографічної діяльності мав на меті "ознайомлювати широкі наукові кола з змістом наших архівосховищ" через систематичну публікацію списків архівних фондів, архівних описів та інших довідників. Друге завдання архівних органів становило "видання систематичних збірників архівних документів" (*Рубач М.* Про археографічну роботу архівних органів // АС. – 1928. – Кн.5/6. – С.19-20).

129 Див. протоколи засідань Архівознавчої секції АК ЦАУ від березня 1929 до кінця 1930 рр., коли тривало обговорення цього проекту: ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.994, арк.1-45.

130 *Веретеннiков В.* До видання "Огляду найважливіших архівних фондів ЄДАФ'у УСРР" / В.В. // АС. – 1929. – Кн. 11. – С.80-81. Див. також "Основні положення до доповіді про структуру видань "Огляду найважливіших фондів України" (ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.994, арк.6-7); листування з місцевими архівами щодо "Огляду" (1930) (Там само, ф.14, оп.1, спр.1193); *Папакін Г.В.* Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР: історія створення і науковий доробок (1928-1934): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С.66-68.

131 *Насонова О.* Про роботу архівознавчої секції Археографічної комісії при Центральному архівному управлінні // АС. – 1929. – Кн.9/10. – С.109-110.

132 *Насонова О.* "Змиевский уездный земельный отдел" – "УЗО" // АС. – 1930– Кн.12 – С.65-67; *Уласова Г.* "Харківський верхній земський суд" / Там само. – С.63-65; *Федоренко П.* "Черниговское отделение Государственного дворянского земельного банка" // Там само. – С.65-67.

[133] П'ята серія передбачала видання підручника з архівознавства. Опубл.: Архівознавство: Елементарний підручник. Ч. 1 / ЦАУ УСРР. – К., 1932. Розділ "Описування архівних матеріялів" (с.122-133) підготував В.Веретенніков, підвівши фактично підсумок багаторічної роботи з розробки описових методик. В основу розділу покладені матеріали "Примірних описів" (1928) та "Інструкції для складання описів" (1929). Обговорювані на час виходу підруч-ника нові принципи тематичного описування не потрапили до нього, оскільки, на думку автора, ці принципи "не так ще конкретно опрацьовані" (с.126).

[134] Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів. – К., 1931. – С.VII.

[135] Опис 1931 р. нещодавно перевидано у доповненому вигляді: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713-1776. 2-ге доп. вид. К., 1994.

[136] АС.– 1928.– Кн.5/6. – С.73-86; Кн.7.– С.22-36; Кн.8.– С.22-39; 1929.– Кн.9/10. – С.86-97; 1930. – Кн.3. – С.6-36;

[137] *Насонова О.* До огляду Єдиного Державного архівного фонду УСРР / Н.О.// АС. – 1929. – Кн.11. – С.25.

[138] Див., наприклад: Архматеріали з маєтків графів Капністів // АС. – 1928. – Кн.8. – С.69-70; *Білик П.* Дещо про архівні фонди Лубенщини // Там само. – 1928. – Кн.7. – С.19-21; *Верховець Я.* Архівні матеріали Шостенського заводу // Там само. – 1930. – Кн.1. – С.11-12; *Оглоблін О.* Архів Шостенського порохового заводу // Там само. – С.50-60; *Він же.* Фабрично- заводські архіви України за кріпацької доби // Там само. – 1928. – Кн.7. – С.3-15; *Він же.* Архів Бахмутських і Торських соляних заводів // Там само. – 1929. – Кн.9/10. – С.34-48 тощо.

[139] *Петров П.* Справи малоросійської колегії, що переховуються в Київському архіві давніх актів // АС. – 1929. – Кн.11. – С.50-60; 1930. – Кн.3. – С.36-52.

[140] *Насонова О.* До огляду... – С.25-30.

[141] *Шабатін І.* По новому поставити питання описування архматеріалів // АРУ. – 1932. – №4/5. – С.399.

[142] Там само. – С.400.

[143] АС. – 1930.– №4.

[144] *Яновський М.* Про груповий опис // АРУ. – 1932. – №1-2. – С.172-178.

[145] РА. – 1931. – №1. – С.56-59.

[146] РА. – 1931. – №3. – С.59-60. Звуження терміну "археографія", зведення його виключно до едиційної сфери спостерігається і в інших публікаціях цього періоду (Порівн.: *Білик П.* До методології і техніки архівних публікацій (Порядком обговорення) // РА. – 1931. – Кн.4/5. – С.42-53); На II всеукраїнському з'їзді архівних працівників Секція наукової публікації документів мала підзаголовок "Археографічна" (РА. –1931.– Кн.6. – С.52)

[147] РАв. – 1931. – №3. – С.60.

[148] Матеріали з'їзду опубл.: РА. – 1931. – Кн.6.

[149] Там само. – С.48.

[150] Див критичні зауваження щодо заголовків видань XIX - початку XX ст., зокрема щодо розкриття змісту документа, що публікується, див.: *Ватуля Б.С.* Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков. – Киев, 1952. – С.310-358; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843-1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С.67, 93.

[151] Цит. за: *Романовський В.* Нариси з архівознавства. – С.161; порівн.: Правила издания Сборника грамот Коллегии Экономии. – 1922.

[152] АД. – 1925. – Вып.3/4. – С.60-81; 1926. – Вып.5/6. – С.84-98.

[153] РА. – 1931. – №3. – С.59-62.

[154] Там само. – С.60.

[155] РА. – 1931. – Кн.4/5. – С.42-53.

156 РА. – 1931. – Кн.6. – С.53-59.

157 Див.: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369-1899. – К., 1971; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, 1233-1799. – К., 1972.

158 Там само. – С.60-67.

159 *Тамм И.Е.* К изучению делопроизводственных документов первых лет советской власти (О классификации и археографическом заголовке) // АЕ за 1981 год. – М., 1982. – С.188-201.

160 *Шилов А.А.* Руководство по публикации документов XIX и начала XX вв. / Под ред. Г.Костомарова. – М., 1939.

161 Див.: Тр. ВНИИДАД. – Т.10. – С. 236.

Розділ 3 Архівні документальні системи первинного рівня як об'єкт археографічного аналізу

3.1. Передумови створення Державного реєстру "Археографічна Україніка": археографічний опис та класифікації сукупного архівного фонду

1 Див.: Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвід. наради по обговоренню Держ. програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовт. 1991 р.– К., 1992; *Боряк Г.В.* [Повернення архівної спадщини України: проблеми археографічної реєстрації архівної україніки за рубежем] // Проблеми повернення в Україну культурних цінностей.– К., 1993. – С. 22-25; *Дубровіна Л.А.* [Інтелектуальне повернення архівних документів: основні завдання] // Проблеми повернення. – К., 1993.– С. 26-30; *Боряк Г. В.* Бременський проект "Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час другої світової війни": Камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів // Проблеми повернення в Україну культурних цінностей: Матеріали Міжнар. семінару. Чернігів, 1994. – К., 1995. – Вип. 6 (друкується).

2 Основные правила работы государственных архивов СССР.– М., 1984. – С. 18-21.

3 Словарь современной архивной терминологии социалистических стран.– М., 1988.– Вып. 2 – С. 67.

4 *Митяев К.Г.* Теория и практика архивного дела.– М., 1946.– С. 84-85.

5 "*Provenance* агенція, інституція, організація або індивідуальна особа, які створюють, акумулюють, зберігають (підтримують) архівну документацію згідно з їхньою діяльністю і які передають документи безпосередньо до архівної установи на постійне зберігання (передують архівному центру або архіву)" (Dictionary of Archival Terminology – München, 1988.– P.121); "*Принцип походження..* Принцип, згідно з яким документи, складені або накопичені будь-якою особою, сім'єю чи корпоративним органом як результат їхніх функцій або діяльності, не можуть змішуватися чи об'єднуватися з документами будь-якої іншої особи чи корпоративного органу". (Принципи архівного опису. Перший перероблений варіант Затверджені спеціальною комісією з стандартів опису (Мадрид, Іспанія, січень 1992 року) // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук. пр.– К., 1995.– С. 260-271; (Dictionary of Archival Terminology – P. 121); Сводный Словарь архивной терминологии социалистических стран.– М., 1968.– С. 144; *Evans F.B., Harrison D.F., Thompson E.A., Rofes W.L.* A Basic Glossary for Archivists, Manuscript Curators and Records Managers // AA. – 1974 – N 37.– P. 415-433.

[6] Сводный словарь архивной терминологии. – С.30-31.

[7] Див. законодавчі акти різних країн, опубліковані в: Archival Legislation, 1981-1994 // Archivum. International Review on Archives published by the International Council on Archives with the finansial aid of UNESCO.– München etc., 1995.– Vol. 1–2.

[8] *Рудельсон К.И.* Классификация документов и научно-справочный аппарат в государственных архивах // Тр. ВНИИДАД. – 1980. – Т. 12. – С. 74–75.

[9] *Рудельсон К.И.* Современные документные классификации. – М., 1973.

[10] *Рудельсон К.И.* Классификация документов и научно-справочный аппарат.– С. 70-71.

[11] *Автократов В.Н.* Некоторые аспекты исследования объекта и предмета архивоведения // Тр. МГИАИ.– 1976.– Т. 6 – С.62.

[12] *Автократов В.Н., Елпатьевский А.В.* Актуальные вопросы научной разработки современной концепции Государственного архивного фонда СССР // Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. "Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества".– М., 1985.– Вып. 2 – С. 90–97.

3.2. Сукупна архівна спадщина України: зміст понять Державного та Національного архівного фонду і його архівних класифікацій

[1] Див.: Постановление Совнаркома Союза СССР № 723 от 28.03.1941 г. // Сборник основных постановлений, приказов и циркуляров по архивному строительству в СССР. – М., 1944. – С. 5-12; Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1958, №14, ст. 112; 1980 г., № 10, ст. 71; Основные правила работы государственных архивов СССР. – М., 1984. – С. 17, 22-23.

[2] Проблеми формування ДАФ СРСР в умовах становлення й панування командно-адміністративної системи, зокрема в частині організації процесу комплектування державних архівів, відбору документів на державне зберігання, розглянуті в статті В.Савіна (*Савин В.А.* Формирование Государственного архивного фонда СССР в 1920–50-х годах // СА. – 1991. – № 1. – С. 44-54).

[3] Основные Декреты и Постановления Советского Правительства по архивному делу 1918-1982 гг. – М., 1985. – С. 6-7. В англійському перекладі декрет широко прокоментований у публікації відомої американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед: *Kennedy Grimsted P.* Lenin's Archival Decree of 1918: The Bolshevik Legacy for Soviet Archival Theory and Practice // AA. –1982. – Vol. 45, N .4. – P.429-443.

[4] Ibid. – S. 8-9, 11, 12-13.

[5] Востаннє опубл.:*Лозенко Л.І., Кентій А.В.* Архівне будівництво в Українській РСР (1919–1974) : Документи // АУ. – 1978. – №3. – С. 6.

[6] Там само. – С. 6-7.

[7] Основные Декреты и Постановления Советского Правительства по архивному делу 1918-1982 гг. – С.14.

[8] Там же. – С. 16.

[9] Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 1923, № 72. – Ст. 703; № 76. – Ст. 703, 740; АД. – 1925. – Вып. 2. – С. 95-96.

[10] Збірник узаконень УСРР. – 1925.– № 101, арт. 556. Див. також Тези доповіді В.Барвінського на І з'їзді архівних працівників (8-13 травня 1926 р.) "Про реєстрацію і облік ЄДАФ" (ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.254, арк.119-120).

[11] Там само. – 1930.– № 10, арт. 105. Цит. за публікацією: Архівна справа. – 1930. – Кн. 2. – С. 83-87. Див. також пояснення до закону: *В.Н.* Архівне будівництво на новому етапі // АС. – 1930. – Кн. 3. – С. 124-127. Історія створення Єдиного державного архівного фонду УСРР грунтовно викладена в монографії О.Г.Мітюкова (Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973. – К., 1975. – С. 13-89), хоча Положення 1930 р. згадане автором лише побіжно (с.87-88). Див. також цитовану вище підбірку основних законо-давчих актів УРСР з питань архівного будівництва (*Лозенко Л.І., Кентій А.В.* Архівне будівництво в Українській РСР (1919–1974) : Документи. – С. 5-19).

[12] *Аникеев В.В.* Из истории образования Архивного фонда КПСС // История и политика КПСС. – М., 1984; Положение об Архивном фонде КПСС. – М., 1967. – С. 3.

[13] *Сарбей В.Г.* Истпарты на Украине // История и историки: Историогр. ежегодник, 1977. – М., 1980. – С. 404-426; *Щедрина Д.С.* Источники опыта борьбы и созидания. – Киев, 1987. – С. 37-41.

[14] Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: 1917-1959 рр .: Зб. документів : В 2 т. – К., 1959. – Т.1. – С. 112-113.

[15] *Щедрина Д.С.* Источ...ики опыта борьбы и созидания. – С. 39-40.

[16] Там же. – С. 45-48.

[17] У цей самий період остаточно склалися основні ознаки формування ДАФ в умовах зміцнення командно-адміністративної системи – прагнення сконцентрувати в руках архівного відомства максимум документів, активну боротьбу з відомствами, що намагалися відділити від ДАФ значні масиви архівної інформації, перехід від договірних відносин з фондоутворювачами до адміністративних. Боротьба могутніх відомств (насамперед, – наркоматів народного господарства, фінансів, іноземних справ, ВЧК-ДПУ-ОДПУ-НКВС та ін.), а також профспілок за право володіння відомчою ретроспективною інформацією; боротьба державних архівних установ з музеями та бібліотеками; макулатурна кампанія на рубежі 20–30-х років, що істотно вплинула на склад ДАФ і становлення засад його формування, широко висвітлені у статті В.Савіна (*Савин В.А.* Формирование Государственного архивного фонда...– С.45-50). Див. також листування ЦАУ з Всеукраїнською радою профспілок про створення Архіву Праці (1926 р.) (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 318).

[18] *Савин В.А.* Формирование Государственного архивного фонда... – С.50.

[19] Див.: Постановление Совнаркома Союза СССР № 723 от 28.03.1941 г. // Сборник основных постановлений, приказов и циркуляров по архивному строительству в СССР. – С. 5-12; Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1958.– № 14.– Ст. 112; 1980.– № 10.– Ст. 71.

[20] Постановление Совнаркома Союза СССР № 723 от 28.03.1941 г. – С. 6-7.

[21] Див.: *Савин В.А.* Формирование Государственного архивного фонда... – С. 51-52.

[22] Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1958.– № 14.– Ст. 112;

[23] *Савин В.А.* Формирование Государственного архивного фонда... – С.52.

[24] Основные Декреты и Постановления... –. С. 26.

[25] Постановление Совета Министров СССР от 4 апреля 1980 г., № 274.

[26] Там же. – С. 2-3.

[27] Там же; додаток до Положення 1980 р. № 2.

[28] Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. "Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества". – М., 1985. – Вип. 2. – С.98-99.

[29] Див.: *Kennedy Grimsted P.* Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Moscow and Leningrad. – Princeton, 1972. – P.25–27; Lenin's Archival Decree of 1918: The Bolshevik Legacy for Soviet Archival Theory and Practice... – P. 429–443; A Handbook for archival Research in the USSR. – Washington, 1989. – P.3-10; а також останню монографію авторки "Archival Ucrainica Abroad—International Legal Precedents and Archeographic Efforts" (друкується; незабаром має побачити світ і український переклад книги. У підготовці видання автор статті надавав консультативну допомогу).

[30] Див.: Вступительнаяя часть // Закон Литовской Советской Социалистической Республики об архивах, 13 февраля 1990 г. (№XI-3687). – Б.м., Б.г.– Отт.

[31] Там же.– Ст. 2.

[32] Основы законодательства Росийской Федерации об Архивном фонде Росийской Федерации и архивах. – М., 1993. – С. 3, 6.

[33] Див. проекти від 23.XI.1992 та 26.II.1993 "Об архивном фонде Российской Федерации и архивах".

[34] Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи".– К., 1993.– Ст. 1.1.

[35] Там само, ст. 1.1.

[36] "Предложения группы экспертов государств-участников СНГ для решения вопросов, связанных с правопреемством в отношении государственных архивов", Минск, 23.IV.1992. Див.: Вестн. архивиста. – 1992. – № 3). – С. 10–11.

[37] "Соглашение о правопреемстве в отношении государственных архивов бывшего Союза ССР", (Москва, 6 июля 1992, ст. 3) // Вестн. архивиста.– 1992, №4.– С. 3–5; АУ. – 1992. – № 1/3. – С. 4.

[38] Див. офіційний український переклад: Міжнародна охорона, захист та повернення культурних цінностей : Зб. документів. – К., 1993. – С. 66-67 ("Угода про повернення культурних і історичних цінностей державам їх походження").

[39] *Сохань П., Лозенко Л.* Втрачене з архівів. Чи назавжди? // Літ. Україна.– 1993. – 21 січ.– С. 6.

[40] Історія та сучасний стан розробки міжнародного законодавства та практичної реалізації проблем реституції архівних цінностей докладно викладені та проаналізовані у згаданій вище монографії Патриції Кеннеді Грімстед "Archival Ucrainica Abroad...", що незабаром побачить світ, тому автор тут не концентрує на цьому увагу. Разом з тим, вважаємо за доцільне навести деякі основні посилання на міжнародні угоди, акти і резолюції ООН та ЮНЕСКО нормативного та рекомендаційного характеру. Див., зокрема:

Міжнародна охорона, захист та повернення культурних цінностей: Зб. документів. – К., 1993;

Акты Генеральной конференции ООН. Резолюции Шестнадцатой сессии по вопросам образования, науки и культуры. – Париж, 12 октября - 14 ноября 1970 г.– Париж, 1970.– Т. 1, прил.1: Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности.– С. 147-154;

Акты Генеральной конференции ООН. Резолюции Девятнадцатой сессии по вопросам образования, науки и культуры. – Париж, 26 октября - 30 ноября 1976 г.– Париж, 1976.– Т. 1, прил.1: Рекомендации о международном обмене культурными ценностями.– С. 133-136); Протокол к Соглашению о вывозе материалов просветительного, научного или культурного характера.– С.172-180);

Final Report of Consultation Group to Prepare a Report on the Possibility of Transferring Documents from Archives Constituted within the Territory of other Countries. Paris, 16-18 March 1976 (CC.76/WS/9);

Акты Генеральной конференции ООН. Резолюции Двадцатой сессии по

вопросам образования, науки и культуры. – Париж, 24 октября -28 ноября 1978 г.– Париж, 1978.– Т. 1: Резолюции. Культура и коммуникация: сохранение и популяризация культурного и природного наследия человечества.– Сс.90-99;

Vienna Convention on Succession of States in Respect to State Property, Archives and Debts. United Nations Conference on Succession of States in Respect of State Property, Archives and Debts, Vienna, 1 March – 8 April 1983 (A/Conf. 117/14); Спеціально архівам присвячено: Частина III, ст. 19–31. Див. також: Final Act of the United Nations Conference on Succession of States in Respect to State Property, Archives and Debts (A/Conf. 117/15).

[41] Archival Legislation, 1981-1994 // Archivum. International Review on Archives published by the International Council on Archives with the finansial aid of UNESCO. – München etc., 1995. – Vol . 1-2. Відстоpонення від терміну "державний" та його заміна в законах на "національний" – типове явище для країн, які співіснували в колишньому соціалістичному таборі. Досить порівняти законодавства останніх років таких країн як Албанія, Польща, Чехія та Словаччина, Угорщина та ін., щоб переконатися в цьому. Лише Китайське законодавство 1988 р. (тобто до розпаду СРСР) не вводить поняття "національний", хоча й включає в закон право на громадську та приватну власність, яка все ж досить суворо контролюється державою (Ibid.– P.111-113).

[42] Архивное законодательство капиталистических стран: Сборник официальных документов. – М., 1990. – С.16, 69-76, 79-152; Archival Legislation 1981-1994. – Vol.1. – P.88-100; Vol .2. – P. 234-256.

[43] Архивное законодательство капиталистических стран. – С.37-38; Archival Legislation, 1981-1994. – Vol.1. – P.111-115; Vol .2. – P.159-181.

[44] Архивное законодательство капиталистических стран. – С.37-38, 153-160; 177-187; Archival Legislation, 1981-1994. – Vol.1. – P.200-203; Vol.2. – P.159-181; 187-201.

[45] Див.: Архивное законодательство капиталистических стран; Archival Legislation 1981-1994. – Vol.1-2.

[46] Archival Legislation 1981-1994. – Vol. 2. – P. 240-256.

[47] Там само. – Vol. 1.– P. 19-44.

[48] Закони інших держав колишнього СРСР та їх неопубліковані проекти були люб'язно надані автору статті одним з головних авторів проекту українського закону начальником відділу Головархіву України К.Є. Новохатським.

[49] Див.: Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовт. 1991 р. – К., 1992; *Боряк Г.В.* [Повернення архівної спадщини України: проблеми археографічної реєстрації архівної "україніки" за рубежем] // Проблеми повернення в Україну культурних цінностей. – К., 1993. – С.22-25; *Дубровіна Л.А.* [Інтелектуальне повернення архівних документів: основні завдання] // Проблеми повернення. – С.26-30; *Боряк Г. В.* Бременський проект "Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час Другої світової війни": Камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів // Проблеми повернення в Україну культурних цінностей: Матеріали Міжнародного семінару. Чернігів, 1994. – К., 1995 (друкується).

3.3. Архівний фонд як історично утворений комплекс документів і основна класифікаційна та облікова одиниця ДАФ і НАФ

[1] Див. *Самоквасов Д.Я.* Архивное дело в России. – М., 1902.; *Малковский Л.* Исторический очерк архивного дела в России. – Пг., 1918.; *Оглоблин Н.* Провинциальные архивы в 17 веке // Сборник статей по архивоведению – Спб.,

1910; *Бржостовская Н.В.* Архивное дело с древнейших времен до 1917 г. // Тр. ВНИИДАД. – 1979. – Т. 8, ч. 2.; *Черных В.А.* Архивное дело во Франции // Архивное дело в зарубежных странах : Очерки. – М., 1963. – Вып.1.

Принцип "поваги до фонду" функціонував у практичному архівознавстві і в Україні, зокрема впроваджувався у канцелярську практику на Гетьманщині у XVIII ст. Наведемо лише один приклад. В ордері гетьмана К.Розумовського Генеральній Військовій канцелярії про призначення Семена Дівовича архіваріусом (6.03.1763) констатується необхідність "укази, грамоти, книг[и] і дѣла содержать в найприлежнейщем береженіи и сохранности", оскільки "дѣла в архивѣ не в надлежащем порядкѣ содержатся". Очевидно, вказівку архіваріусу нерозібрані справи, "*разобрав, сложить, что к чему принадлежит* [курсив наш. – *Г.Б.*]" слід трактувати саме як впровадження принципу фондової, установчої приналежності. Додатковий аргумент на користь такого трактування – вказівка для полегшення пошуків необхідних матеріалів для своєрідних тематичних покажчиків або регестів – "примѣчания", "краткия замѣтки или экстракти, какие суть укази, грамоти, ордери наши и опредѣленія к одной матеріи служащие, каких они годов, мсцей и чисел состоялись".(Цит. за: *Барбарук О.Л., Боряк Г.В.* Невідомі документи з історії архівної справи на Україні // АУ. – 1986. – № 4. – С .56-59. Вперше опубл.: *Барвінський В.* До історії архівної справи в Гетьманщині за часів Розумовського // РА – 1931. – Кн. 2). – С.28-33.)

[2] *Старостин Е.В.* Происхождение фондового принципа классификации документов // СА. – 1988. – № 6. – 18-28.

[3] Там же. – С.26.

[4] *Автократов В.Н.* Из истории формирования классификационных преставлений... – С. 17–19. У США принцип провенієнції та природного порядку був визнаний у зв'язку із створенням Національного архіву в 1934 р. і остаточно методично опрацьований в 1940-1941 рр. Див.: *Miller F.* Arranging and Describing Archives and Manuscripts / Society of American Archivists.– Chicago, 1990. – P. 21.

[5] *Duchein M.* Le respect des fonds en archivistique // La Gazette des archivistique.– Paris, 1977. – N 97. – P. 73; *Воронов А.П.* Французские областные архивы // Тр. XI Археол. съезда в Киеве. – М., 1902. – Т .2. – С. 46–47.

[6] Див. *Автократов В.Н.* Из истории формирования классификационных преставлений... – С. 11-16.

[7] *M ller, G., Feith S., Fruin B.* Manuel pour la classement et la déscripion des archives. – La Haye, 1910. Цит. за частковою публікацією тексту в перекладі українською мовою та коментарем *О. Водолажченка*: Підручник до класифікування та опису архівів Мюлера, Фрейта та Фруена // АС. – 1925. – Кн.1. – С. 24..

[8] *Голубцов И.* Архивисты Голландии о приведении в порядок и описании архивов // АД.– 1925.– Вып.2 . -- С. 32.

[9] Стосовно історії принципу провенієнції, змісту поняття фонду в Росії див. грунтовні оглядові статті теоретиків і практиків архівної справи, перш за все *В.П.Автократова*: Общая теория архивоведения // ВИ. – 1973. – № 8. – С. 59-72; *Он же.* Понятие принципа происхождения в архивоведении // АЕ за 1978 год. – М., 1979.– С.142-149; *Он же.* Из истории формирования классификационных представлений в архивоведении XIX – начала XX ст. // АЕ за 1981 год. – М., 1982. – С. 3-20. Там само подається бібліографія питання; див. також: *Петровская М.Ф.* Определение понятия архивного фонда и его границ в советском архивоведении и образование объединенных архивных фондов // Тр. науч. конф. по вопр. арх. дела в СССР. – М., 1966 – Т.1; *Солодовникова Л.И., Цаплин В.В.* Недробимость архивного фонда и некоторые вопросы фондирования // Вопр. архивоведения – 1964.– № 4; *Рябов В.А.* О критике провенинцпринципа в советской архивоведческой литературе 30-х годов // АЕ за 1984 год. –

М., 1986. – С. 188-196; *Старостин Е.В.* Происхождения фондового принципа классификации документов // СА. – 1988. – № 6. – С. 18-28.

10 *Міяковський В.* Про реконструкцію архівних фондів // АС. – 1927. – Кн. 4. – С.22-27.

11 *Воронов А.П.* Архивоведение: Конспект лекций, читанных в Санкт-Петербургском археол. ин-те. – Спб., 1901. – С. 15-18; *Колесников Ч.Ф.* Устройство и ведение архиво в: Пособие к лекциям по архивоведению: Курс спц.- М., 1910. – С.46-49.

12 *Самоквасов Д.Я.* Централизация государственных архивов: Архивное дело на Западе. М., 1900; *Он же.* Архивное дело в России – М., 1902. Кн. 1–2 ; *Он же.* Проект архивной реформы в России и современное состояние окончательных архивов в России. – М., 1902.– С.3-11. Проект оснований архивной реформы в России // Тр. XI Археол. съезда в Киеве. – М., 1902. – С. 84-88; Централизация государственных архивов в Западной Европе // Там же. – С. 105-107; Архівознавство / Центр.а Архівна Управа УРСР. – Х., 1932. – Вип.1.– С.20-25.

13 *Лаппо-Данилевский А..С.* Особая комиссия при имп. Русском историческом обществе и ее деятельность по сохранению местных архивных материалов. 1911-1916. – Пг., 1916; Ленинградский проект архивной терминологии // АД.– 1925. – Вып 2. – С. 50-52; Архивные курсы. Лекции, читанные в 1918 г. – Пг., 1920. – Т.1; *Протоколы* I съезда архивных деятелей РСФСР, 14-19 марта 1925 г. – М., Л., 1926.

14 Див., зокрема:*Покровская М.Ф.* Систематизация документальных материалов в советских архивах. – М., 1959. – С.26-34; *Автократов В.Н.* Понятие "архивный фонд" в советском архивоведении 1920-х годов // АЕ за 1984 год. – М., 1985. – С. 42-63.

15 Архивная терминология // АД.– 1925. – Вып 2.– С.52.

16 Там же. – С.50.

17 Не сколько замечаний по поводу ленинградского проекта архивной терминологии. Протоколы I съезда архивных деятелей РСФСР. – С.52-59.

18 Протоколы I съезда архивных деятелей РСФСР. – С.252, ст.249.

19 АС – 1930.– Кн.1.– С .60-62.

20 *Домбровський В.* Децимальна система в архівній справі // РА.– 1931.– Кн. 3 . – С.83-93.

21 *Там. само.* – С.90.

22 *Веретенніков В.* Уваги з досвіду по архівному будівництву // Архівна справа. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 1-17; *Він же.* Про поняття "архівний фонд" // АС. – 1927. – Кн .4.– С. 28-35; *Він же.* До принципових питань з розборки та класифікації архівних матеріалів // АС.– 1930. – Кн. 1.– С.33-40; *Він же.* Про описування архівних матеріалів (Затверджені Нарадою тези доповіді В.І.Веретеннікова) // АС.– 1929. – Кн. 9-10. – С. 14-15; *Романовський В.* Нариси з архівознавства, історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. Див. також тези виступу В.Веретеннікова на першому Всеукраїнському з'їзді архівних працівників (1926) "Науково-технічні умови зберігання архівних матеріалів (Основи класифікації архівних матеріалів та їх зберігання)": ЦДАВО України, ф. 14, оп.1, спр. 254, арк. 130-132. Для ілюстрації процесу формування поняття "архівний фонд" варто навести трохи відмінну його трактовку в "Руководстве по приему и составлению описей архивного материала" (без підпису і дати, орієнтовно – 1923 р.; ЦДАВО України, ф. 14, оп.1, спр.85, арк. 10-16): "Архівним фондом називається вся сукупність архівних документів, *що належали або належать* [курсив наш. – Г.Б.] окремій установі або особі" (Там само, арк.10).

23 Інструкції Окрархам про початкову розборку архівних матеріалів // Бюл. Укрцентрархіву.– 1925.– № 1/2; Інструкція для складання описів // АС.–

1929.– Кн.9/10. – С.106-108; Постанови, ухвалені всеукраїнською нарадою засідателів центральними та краєвими історичними архівами (10-17 грудня 1928 р.). "Про описування архівних матеріалів ("Затверджені Нарадою тези доповіді В.І.Веретеннікова) // АС. – 1929.– Кн. 9/10. – С. 14-15;. Архівознавство : Елемент. підручник. – Х., 1932. – С. 64-67.

[24] *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні, 1917-1973.– К., 1975.– С. 80, 82; *Максаков В.В.* Архивное дело в первые годы Советской власти.– К., 1959. – С. 359.

[25] АД. – 1935.– № 2.– С. I-III; ЦДАВО, ф.14, оп.1, спр.1771, арк.3-8.

[26] *Фомин Н.* Систематизация архивных материалов // АД.– № 2.– С. 84; Правила систематизации архивных материалов в государственных архивах СССР. – М., 1938.– С. 30.

[27] *Рябов А.В.* О критике провениенцпринципа в советской архивоведческой литературе 30-х годов // АЕ за 1984 год.– М., 1986. – С.188.

[28] *Назин И., Доброва З.* Провениенц-принцип в построении архивного фонда // АД. – 1937. – № 1.– С. 56-68.

[29] *Фомин Н.* Систематизация архивных материалов // АД. - 1937. – № 2. – С 75-101; № 3. – С.39-72. Ця дискусія детально розглянута в статті Рябова А.В. О критике провениенцпринципа.– С. 193-195.

[30] *Покровская М.Ф.* Систематизация документальных материалов в советских архивах. – 1959.– С.14-16.

[31] *Автократов В.Н.* Общая теория архивоведения // ВИ. – 1973. – № 8.– С. 59-72.

[32] *Митяев.К.Г.* Теория и практика архивного дела / Учеб. пособие под ред. И.Л.Маяковского. – М., 1946. – С.90, 92.

[33] *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво.– С.128: Сборник основных правил и инструкций по архивному делу в СССР. – Киев, 1947.

[34] *Правила* определения архивного фонда. Сборник основных постановлений, приказов и циркуляров по архивному строительству в СССР.– М., 1944.– С. .37-39.

[35] Там же. – С.31

[36] *Митяев К.Г.* Теория и практика архивного дела. – М., 1946. – С.21-22.

[37] Основные правила фондирования документальних материалов. – М., 1958. – С.3.

[38] Див.: Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. – М., 1966 (доповіді О.В.Єлпатьєвського, В.В.Цапліна, О.І.Ткаченка).

[39] *Старостин Є.В.* Происхождение фондового принципа. – С.18. Вичерпну історіографію проблеми див. там само. – С. 26-28.

[40] *Основные* правила работы государственных архивов. – М., 1962. – С.5.

[41] Лише К.Г. Мітяєв у підручнику коротко характеризує документи особового походження: 1) Документи,. що відносяться до біографії фондоутворювача. (автобіографії, щоденники тощо); 2) рукописи фондоутворювача, що відображають його особисте життя та творчість; 3) листування; 4) документи,. що характеризують службову та громадську діяльність; 5) матеріали господарські та маєткові; 6) ілюстрації; 7) матеріали родини. (Указ. праця.– С. 107).

[42] Методические рекомендации по научно-технической обработке документальных материалов личного происхождения. – М., 1971.

[43] Там же.– С.11.

[44] Там же.– С.11-13.

[45] Archival legislation. – Vol. 40.– P. 88-100; Vol. 41 – P.240-256.

[46] Основные правила работы государственных архивов в СССР. – М., 1984.– С.22.

[47] Там же. – С.23

[48] Нагадуємо дефініцію цього терміна за міжнародним словником архівної

термінології: Принцип пертиненції – принцип (від якого нині відмовилися) для організації та впорядкування архівів відповідно до предмета змісту, не зважаючи на походження та первинний порядок систематизації документів. (Dictionary of Archival Terminology .– P.125).

[49] *Лозенко Л., Сохань П.* Втрачене з архівів. Чи назавжди ? // Літ. Україна. – 1993. – 21 січ.; *Лозенко Л., Сохань П.* Повернути писемні джерела // Київ. старовина. – 1993. – № 2. – С. 2-9; *Л.Лозенко.* Архівні втрати України: Вивезене до Росії // Пам'ятки України. – 1994. – № 3/6. – С.87-91.

[50] Див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп.1, спр. 903. Збереглися цілі справи документів щодо передачі військових архівів до Москви і Ленінграду наприкінці 20-х років (зокрема, див.: ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр. 185, 717-719). Заради справедливості треба зазначити, що деякі архівні матеріали в цей же час були передані з Росії на Україну (див., зокрема: там само, спр.720). Мала Президія ВУЦВК ще на грудневому засіданні 1923 р. прийняла постанову про передачу документальних матеріалів з історії України, що перебувають у московських архівах (Там само, спр.111, арк.7). Варто згадати також про вперту й драматичну боротьбу українських архівістів та археографів в середині 20-х років за повернення з московських і ленінградських фондів українських архівів. Так, на одному з засідань "Виділеної Археографічною комісією ВУАН наради для обговорення науково-організаційних питань щодо архівної справи на Вкраїні" (березень 1926 р.) ставилося питання про передачу на Україну Рум'янцевського опису (з Бібліотеки Російської Академії наук, Ленінград), збірки українських грамот (з колекції Археографічної комісії Російської Академії наук), Малоросійських справ (з колишнього архіву Міністерства іноземних справ), Справ Малоросійського приказу (з колишнього архіву Міністерства юстиції) (ЦДАВО України, ф. 14, оп.1, спр.254, арк.32). На Всеукраїнському з'їзді архівних працівників (травень 1926 р.) наголошувалося на рішенні спеціальної комісії ВУЦВК щодо повернення Україні незаконно переданих в Росію матеріалів (що зустрічало протидію з боку союзних органів). Рішення чітко обгрунтовувалося: "вся сума архівних матеріалів, вивезених під час революції і до революції з України, а також тих, що за якихось обставин опинилися поза межами України, підлягають поверненню в Україну", оскільки "вилучення цих матеріалів [з України] порушують цілісність діловодства того чи іншого фонду, інша частина якого залишилася у нас". Отже, на думку української сторони, це питання треба вирішувати на основі "принципу неподільності фондів" (ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр. 256, арк. 38). У доповіді М.Рубача на з'їзді наведена цікава цифра – 4000 пудів українських матеріалів дореволюційного часу, що зберігаються в архівах Росії. (Там само. – Арк.53). Матеріали обговорення проблеми див. там само, арк.13-60).

[51] *Бутич І., Лозенко Л.* Повернути військові архіви // Урядовий кур'єр. – 1992.– № 59; *Кот С.* Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. – С. 63 (друкується; рукопис праці був нам люб'язно наданий автором).

[52] Нині оригінали цих матеріалів (425 справ) зберігаються в Центральному архіві внутрішніх військ МВС Російської Федерації. У 1995 р. була досягнута домовленість про їх мікрофільмування. Мікрофотокопії (близько 152 тис. кадрів) були передані на зберігання до ЦДАВО України (кмф-15, оп.1. 1944-1954, 1958 р., Колекція мікрофільмів документів про діяльність внутрішніх військ МВС СРСР Українського округу в боротьбі з ОУН-УПА).

Наведеними конкретними прикладами, звичайно, не вичерпується скорботний перелік переміщених архівних цінностей з України до Росії, а також до інших держав. Окрему проблему становить історія переміщених архівів всередині України – насамперед, у зв'язку із створенням нових архівів – переміщеннями,

не завжди, м'яко кажучи, правомірними і виправданими. Досить нагадати про фонд Київського університету, переданий новоствореному Держархіву м.Києва як архів установи міського рівня, поряд з архівами поліцмейстерських, поштових відомств, підприємств тощо. Каталог цього фонду, до речі, залишився в ЦДІА України в Києві.

Існує також значна кількість праць щодо проблем виявлення та повернення українських культурних цінностей, в тому числі архівів, що зберігаються поза межами України, що її ми свідомо не торкаємося. Див., зокрема нещодавно опубліковану поточну бібліографію питання: Проблема розшуку . повернення культурних цінностей : Бібліогр. список. – К., 1994.

[53] Основные Декреты и Постановления Советского Правительства по архивному делу 1918-1982 гг. – М., 1985. – С.6-7. Нині оригінали цих матеріалів (425 справ) зберігаються в Центральному архіві внутрішніх військ МВС Російської Федерації. У 1995 р. була досягнута домовленість про їх мікрофільмування. Мікрофотокопії (близько 152 тис. кадрів) були передані на зберігання до ЦДАВО України (кмф-15, оп.1. 1944-1954, 1958 р., Колекція мікрофільмів документів про діяльність внутрішніх військ МВС СРСР Українського округу в боротьбі з ОУН-УПА).

Наведеними конкретними прикладами, звичайно, не вичерпується скорботний перелік переміщених архівних цінностей з України до Росії, а також до інших держав. Окрему проблему становить історія переміщених архівів всередині України – в першу чергу, у зв'язку із створенням нових архівів – переміщеннями, не завжди, м'яко кажучи, правомірними і виправданими. Досить нагадати про фонд Київського університету, переданий новоствореному Держархіву м.Києва як архів установи міського рівня, поряд з архівами поліцмейстерських, поштових відомств, підприємств тощо. Каталог цього фонду, до речі, залишився в ЦДІА України в Києві.

Існує також література щодо проблем виявлення та повернення українських культурних цінностей, в тому числі архівів, що зберігаються за межами України, якої ми свідомо не торкаємося. Див., зокрема нещодавно опубліковану поточну бібліографію питання: Проблема розшуку і повернення культурних цінностей: Бібліогр. список. – К., 1994.

[54] Там само. – С.11.

[55] Там само. – С.14, 16-17.

[56] Там само. – С.22.

[57] *Клімова К. І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського Російського военно-історичного товариства (1908-1914): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– К., 1995.

[58] *Автократов В.Н.* Общая теория архивоведения. // ВИ. – 1973. – № 8.; *Он же*. О разработке типологии фондов, коллекций и других документальных комплексов, хранящихся в государственных архивах // Тр. ВНИИД. Д. – 1974. – Т. 5. – С.3-29

[59] *Автократов В.Н.* Некоторые задачи разработки истории советского архивоведения: к постановке вопроса // Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. "Актуальные вопросы совершенствования архивного дела". – Вып. 3. – С.5.

3.4. Єдина система науково-довідкового апарату архівів: проблеми класифікації та систематизації документів

[1] *Самоквасов Д.Я.* Архивный инвентарь. – Спб., 1896; *Воронов А.П.* Архивоведение. – Спб., 1901; *Тебекина Д.А.* Основные проблемы научно-справочного аппарата государственных архивов // Вопр. архивоведения. – 1962.– № 3.– С. 3-13.

[2] *Самоквасов Д.Я.* Архивное дело в России. – Т.2.– С.117.

[3] *Ефименко Р.Н., Ковш Л.А.* К определению объема дел и состава справочников в архивах России (конец XIX - начало XX века) // Тр. ВНИИДАД.– 1978. – Т.7, ч.2. – С.49-50, 52-53.

[4] Див. статті в зб."Архивное дело" (1923, № 1): *Валк С.* Архивные обзоры та *Рождественский С.* Историк-археограф-архивист.

[5] *Вишневский М.* К постановке вопроса о научном описании материалов XIX-XX столетий // АД. — 1935. – Вып. 2. – С.42.;

[6] *Фомин Н.А.* К вопросу об описании архивных материалов // АД.–1935.– Вып.4.- С.20; *Князев Г.А.* Теория и техника архивного дела (опыт систематического руководства). –Л., 1935. – С. 48.

[7] *Чхетия Ш.* Система описей и описаний исторических материалов (К введению в ССР Грузии единой системы описей) // АД. – 1930.– Вып. 3/4.– С.32-35; український варіант: Системи описів і описання історичних матеріалів (До застосування в СРР Грузії єдиної системи описів) // РА. – 1931. – №1. – С.36-42.

[8] *Митяев К.Г.* Теория и практика архивного дела. – М., 1946. – С.163-165.

[9] Теория и практика архивного дела.– М., 1958. – С.132-133.

[10] *Рудельсон К.И.* Из истории предметно-тематического каталога в советском архивоведении (1918-1941) // Тр. МГИАИ. – 1954. – Т. 5. - С.211.

[11] *Ефименко Р.Н., Лебедев В.А.* К вопросу о генезисе системных представлений о научно-справочном аппарате в советском архивоведении (1930-1950 гг.) // Тр. ВНИИДАД. – Т. 5, ч. .2. – С.36-40.

[12] Бібліографію видань див.: *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні, 1917-1973. – С.168.

[13] Основные правила работы государственных архивов.– М., 1962. – С.81-97; Схема единой классификации документальных материалов ГАФ СССР. – М., 1962.

[14] Методическое письмо о единой системе научно-справочного аппарата государственных архивов СССР. – М., 1965.; Материалы Всесоюзного совещания-семинара по вопросам создания и усовершенствования научно-справочного аппарата к документальным материалам. Москва, 5-8 октября 1965 г. – М., 1966.

[15] Научно-справочный аппарат архивов // История СССР. – 1964. – № 4.– С.218; Вопр. архивоведения.– 1965.– № 1.– С.3-14. Дифференцированный подход к описанию документальных материалов : Сб. ст.: .В 3 вып. – М., 1969-1974.– Вып. 1–3; Бібліографію з цього питання за 60-70-ті роки див.: Основные положения развития системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР / Сост. И.В.Волкова. – М., 1981.

[16] *Рудельсон К.И., Шобухов Н.Н.* Единая система научно-справочного аппарата государственных архивов СССР // Тр. науч. конф. по вопр. архивного дела в СССР. – М., 1965.– Т.1; *Автократова М.И., Назин И.С., Рудельсон К.И., Смоктунович Л.Л.* О создании единой системы научно-справочного аппарата архивов СССР // Вопр. архивоведения. – 1965. – № 1. – С.5-6; *Автократова М.И., Рудельсон К.И., Сесина Л.И.* Разработка основ единого научно-справочного аппарата к документальным материалам в советском архивоведении // АЕ за 1971 год. – М., 1972.

[17] *Автократова М.И., Назин И.С., Рудельсон К.И., Смоктунович Л.Л.* О создании единой системы научно-справочного аппарата архивов СССР // Вопр. архивоведения.– 1965. – № 1. – С.5-6; .

[18] Там же. – С.7-8.

[19] *Автократова М.И., Назин И.С., Рудельсон К.И., Смоктунович Л.Л* О создании единой системы научно-справочного аппарата архивов СССР // Вопр. архивоведения.– 1965. – № 1. – С.5. Визначення НДА архівного фонду див. також у статті: Научно-справочный аппарат архивов // История СССР. – 1964. –

№4. – С.218. Теория и практика архивного дела в СССР / Под ред. Л.А. Никифорова и Г.И .Белова. – М., 1966. – С.162-169.

[20] Основні питання розглядалися на спеціальних нарадах та в методичних документах. Див статті згаданих та інших авторів у виданнях:

Актуальные проблемы современного архивоведения, документоведения и организации делопроизводства : Тез. докл. конф. 27-29 мая 1971 г. в Москве. – М., 1971; Научные основы и перспективы развития научно-справочного аппарата (НСА) к документам Государственного архивного фонда СССР (ГАФ СССР). Сб. статей. – М., 1975; Краткие тезисы научных докладов и сообщений к Всесоюзному совещанию-семинару по вопросам развития средств информации государственных исторических архивов. СССР. М., 1977; Материалы к Всесоюзному совещанию-семинару по вопросам развития системы научно-справочного аппарата к научно-технической и кинофотодокументации (Москва, 4-6 апреля 1978 г.) – М., 1978; Правила работы с научно-технической документацией в государственных архивах.– М., 1978.

[21] Схема единой классификации документации в систематических каталогах государственных архивов СССР (советский период). – М., 1962 ; То же.– 2-е изд.– М., 1978; Схема единой классификации документной информации в систематических каталогах государственных архивов СССР (XVIII - нач. XX вв.). – М., 1984.

[22] Див.: Додаток до наказу Головархіву СРСР, № 80 від 30 листопада 1988 р.– Рішення Колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР: (Матеріали люб'язно були надані головним спеціалістом Головного архівного управління України Т.М. Захарченко).

[23] Там само.

[24] Огляд базується на грунтовному аналізові стану НДА, проведеному директором архіву Л.З.Гісцовою (*Гісцов Л.З.* Шляхи удосконалення науково-довідкового апарату до фондів ЦДІА УРСР у м. Києві // АУ. – 1989. – № 1. – С.24-31) і враховує зміни, що сталися за останні роки.

[25] Див.: *Гісцов Л.З.* Родові й особові фонди магнатів і шляхти Правобережної України в Центральному державному історичному архіві України, м Київ: історія зібрання, стан науково-довідкового апарату і перспективи його розвитку (рукопис). – С. 5-8

[26] ЦДІА України, м.Києві, спр. ф. 49, оп. 1, арк .7-9.

[27] Рецензію О.Бондаревського на інструкцію див.: Там само, арк. 11-24.

[28] Значний практичний досвід архіву узагальнений у солідних методичних розробках з проблем удосконалення описів. Див., наприклад, рекомендації 60-70-х років Л. Карєвої, Н. Івахової, Н. Яковенко (ЦДІАУкраїни у м.Києві. Методичний кабінет, №180, 203, 210 та ін.– Машинопис).

[29] Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369-1899. – К., 1971; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ, 1713-1776. – К., 1994 (друге, виправлене і доповнене видання; перше під назвою "Архів Запорозької Січі. Опис матеріялів" побачило світ 1931 р); Сумцов, Потебня, Пильчиков. У середині 60-х років готувався до друку опис фонду Київська губернська канцелярія, але він не побачив світу (*Хомутецкая З.* Методическое пособие по изданию описи ф. Киевская губернская канцелярия. – ЦДІА України у м.Києві. Методичний кабінет, №197.– Машинопис).

[30] Див. методичні рекомендації: *Яковенко Н.М.* Методичні поради по вдосконаленню описів родинного фонду польських магнатів Замойських , ЦДІА УРСР. – К., 1976.– Машинопис; *Вона* ж. Пам'ятка до складання предметно-тематичного, іменного, географічного та покажчика мов документів фонду польських магнатів Замойських / ЦДІА УРСР. – К., 1977.– Машинопис.

[31] *Гісцова Л.З.* Родові і особові фонди магнатів і шляхти... – С.8-9

[32] Історію створення каталогів архіву, узагальнення методичного досвіду архіву див. у публікаціях: *Власова Т.* Система каталогів ЦДІА УРСР у м. Києві // Друга Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін. Перша секція. – К., 1965. – С.183-200; *Топчій Д.М.* Організація і методика роботи по каталогізації документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м.Києві // АУ. – 1973. – № 1. – С.39-45

[33] Схема классификации документов досоветского периода в систематических каталогах государственных архивов УСС / Сост. Д.М. Топчий. – Киев, 1974. – С.2-3.

[34] Див., наприклад, "Правила работы партийных архивов обкомов, крайкомов партии, институтов истории партии – филиалов ИМЛ при ЦК КПСС" (М., 1989); "Примерная схема классификации документальных материалов партийных архивов" (М., 1988); "Примерная схема единой классификации документальных материалов партийных архивов – филиалов ИМЛ, крайкомов и обкомов партии в систематическом каталоге" (машинопис, б/д).

[35] На думку спеціалістів, ставити питання про пряме переведення каталогів колишніх партійних архівів на СЄК ("Схема единой классификации документной информации в систематических каталогах государственных архивов" (М., 1978) нині передчасно і недоцільно, оскільки сама схема застаріла і вимагає серйозного доопрацювання (див.: *Белянина Л.И., Ларина В.Г., Химина Н.И.* Научно-справочный аппарат в бывших партийных архивах: состояние и перспективы развития // Отеч. арх. – 1994. – №5. – С.7).

[36] *Белянина Л.И., Ларина В.Г., Химина Н.И.* Научно-справочный аппарат в бывших партийных архивах... – С.5.

[37] Див.: *Маковська Н.* Деякі особливості підготовки путівника за фондами ЦДАГО України. – К., 1994.–Машинопис.

[38] Див.: ЦДАВО, методичний кабінет, №836, 847, 858, 931 та ін..

[39] Див., наприклад: *Л.В.Яковлева.* Методические рекомендации по составлению фондовых и межфондовых указателей в ЦГАОР УССР. – К., 1981 (машинопис) (ЦДАВО, методичний кабінет, №861).

[40] Див.: Памятка об организации работы по переводу систематического каталога на новую "Схему единой классификации документной информации в систематических каталогах государственных архивов СССР" (М., 1978). – К., 1982 (машинопис).

[41] Складений на підставі "Методических рекомендаций по подготовке краткого справочника фондов ЦГАОР УССР" (К., 1977; машинопис).

[42] Див.: ЦДАВО. Мметодичний кабінет, №787, 909, 1143, 1169.

[43] *Автократов В.Н.* Некоторые задачи разработки истории советского архивоведения: к постановке вопроса // Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. "Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях социалистического общества" – М., 1985. – Вып. 3. – С.9.

4.1. Класифікація архівних документальних систем і документної інформації та археографічний опис

[1] Див. подібну структуру: Archives, Personal Papers, and Manuscripts. A cataloging Manual for Archival Repositories, Historical Societies. and Manuscript Libraries / Compiled by Steven L.Hensen; Manuscript Department Duke University Library.– Chicago, 1989. – P. 8.

[2] Arranging and Describing Archives and Manu cripts by Frederic M.Miller.// The Society of American Archivists. – Chicago, 1990. Див. також: *Дубровіна Л.А.* "Архівна та рукописна Україніка": до проблеми об'єкта археографічного та

інформаційного опису в системі НАІС // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип.2. – С.189-210.

[3] Основные правила работы государственных архивов. – С.61.

[4] *Автократов В.Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания. – С.212-214.

[5] *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. – М., 1975. – С. 674.

[6] *Рудельсон К.И.* Современные документные классификации. – М., 1973.

[7] *Митяев К.Г.* Теория и практика архивного дела. – М., 1946.. – С. 22.

[8] Там же. – С. 89-99.

[9] *Пушкарьов Л.М.* Види письмових історичних джерел // Укр. іат. журн. – 1968. – №9. – С.24–31. *Пушкарев Л.Н.* Памятники общественной мысли в системе источников // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин : Тез. докл. и сообщ. V Всесоюз. конф. 30 мая – 1 июня 1990 г. – Киев, 1990. – С.56–57. *Пушкарев Л.Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории.– М., 1975.

[10] *Черепнин Л.В.* Русские феодальные архивы XIV-XV вв . – М. ; Л., 1948.– Ч. 1; *Данилов В.П., Якубовская С.И.* Источниковедение и изучение истории советского общества // ВИ. – 1961. – №5.

[11] *Каштанов С.М., Курносов А.А.* Некоторые вопросы теории источниковедения. // Ист. арх.– 1962. – № 4.

[12] *Ходаковський Н.И.* Информационная культура источниковедческого исследования.// Тр. ВНИИДАД. – 1976.– Т.6, ч. 2.– С.130;

[13] Там же. – С.136-143.

[14] *Автократов В.Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания... – С.209-216.

[15] *Афанасьев В.Г., Урсул А.Д.* Социальная информация (Некоторые методологические аспекты) // Вопр. философии. – 1974. – № 10. – С.72-73.

[16] *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992.– С. 69-70.

[17] Там само. – С. 70, 72-73.

[18] *Кузьмин А.А., Филиппов.* К.А. Техническое документирование. – М., 1973. – С.15; *Жигунов В.М.* О некоторых закономерностях научно-технического документирования НИР и ОКР // Актуальные проблемы архивоведения и документоведения: Естественнонауч. вопр. арх. дела. – М., 1981. – С.109-110.

[19] *Автократов В.Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания // Актуальные проблемы архивоведения и документоведения.: Естественнонауч. вопр. арх. дела. – М., 1981. – С. 203.

[20] *Автократов В.Н.* Некоторые аспекты исследования объекта и предмета архивоведения // Тр. ВНИИДАД.– 1976. – Т.6, ч.1; *Он же.* Общая теория архивоведения // ВИ 1973.– №8; *Він же*: О некоторых проблемах архивоведения // СА. –1976. № 6; *Он же.* Вопросы традиционного архивного поиска // Современние документальные системы. – М., 1979.

[21] *Автократов В.Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания. – С.208.

[22] *Автократов В.Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания. – С.208-209; *Автократова М.И.* К вопросу о каталогизации документальных материалов // Ист. арх. – 1961. – № 4; *Богатов Б.Н.* Каталогизация архивных материалов – важнейшее условие широкого использования // Вопр. архивоведения. – 1962. – №2.

[23] *Рудельсон К.И.* Некоторые методологические вопросы научно-справочного аппарата. // Методологические вопросы документоведения, архивоведения, археографии : Сб .документов методологического семинара ВНИИДАД. – М., 1978. – Вып..2.– С.117-118.

[24] Там же. – С. 210-211.

[25] Там же. – С. 211-212.

[26] *Вишневский М.С.* К постановке вопроса о научном описании архивных материалов XIX-XX столетий // АД. – 1935. – № 2; *Фомин Н.А.* К вопросу об описании архивных материалов // АД. – 1935.– № 4; 1936– № 1; *Он же.* Систематическая опись архивных материалов // АД. – 1939. – № 4; Правила составления инвентарной описи в государственных архивах СССР // АД. – 1936.– № 1.

[27] *Автократов В.Н.* Некоторые теоретические вопросы архивного описания. – С. 214.

4.2. Археографічний опис колективного рівня в сучасних інформаційних системах і в археографічних проектах України та основні принципи опису АРУ

[1] Основные правила работыгосударственных архивов СССР.– М., 1984. – С. 206-207.

[2] Там же. – С.208.

[3] *Дубровіна Л.А., Боряк Г.В., С.М.Кіржаев.* Національна архівна інформаційна система (НАІС): актуальні проблеми "Архівної та рукописної Україніки" і шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди // БВ. – 1993. – №3/4. – С. 58–64.

[4] Див.: Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1995. – Вип.1.– С.122-124, 133-143, 144-147.

[5] *Автократов В.Н., Голосов О.В., Ефименко Р.Н.* Проблемы развития АСНТИ по документам ГАФ СССР // Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. "Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества". – М., 1985. – Вып. 3. – С. 65–68; *Волкова И.А.* Вопросы описания документов в связи с автоматизацией информационного поиска // Там же. – С.48-52; *Голосов О.В., Ефименко Р.Н., Кузеленков В.Н., Курантов А.П.* Информационное обслуживание в архивах и создание АСНТИ по документам ГАФ СССР // Вопросы создания автоматизированной системы НТИ по документам ГАФ СССР. – М., 1981. – С. 8-20; *Елпатьевская В.В.* Вопросы классификации информации в АСНТИ по документам ГАФ СССР // Проблемы классификации в архивоведении и документоведении : Сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 6–24; *Залаев Г.З., Рожкова Р.Т., Овчинникова С.В.* Диалоговая система поиска информации в АИПС по документам ГАФ СССР // Совершенствование АИПС на тематические комплексы архивных документов: Сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 39-43; Информационно-поисковый тезаурус по документам Государственного архивного фонда (ГАФ СССР). Советский период. – М., 1982 та багато ін.

[6] *Волкова И.В.* Вопросы описания документов в связи с автоматизацией информационного поиска. – С.48-52.

[7] Там же. – С.51. Див також: *Коротков А.В.* Основные принципы создания и функционирования автоматизированной системы научно-технической информации по документам Государственного архивного фонда СССР // Вопросы создания автоматизированной системы НТИ по документам ГАФ СССР.– М., 1981.– С. 21-34; *Космачева Н.В., Пушкарская Р.И.* Автоматизированные системы научно-технической информации: назначение, структура, режимы функционирования : Метод. пособие. – М., 1986.

[8] *Елпатьевская В.В.* Вопросы классификации информации в АСНТИ по документам ГАФ СССР. – С. 6-24; *Залаев Г.З., Рожкова Р.Т., Овчинникова С.В.*

Диалоговая система поиска информации в АИПС по документам ГАФ СССР. – С. 39-43; Информационно-поисковый тезаурус по документам Государственного архивного фонда (ГАФ СССР). Советский период. – М., 1982.

[9] *Голосов О.В., Ефименко Р.Н., Кузеленков В.Н., Курантов А.П.* Информационное обслуживание в архивах и создание АСНТИ по документам ГАФ СССР. – С. 8-20; *Автократов В.Н., Голосов О.В., Ефименко Г.Н.* Проблемы развития АСНТИ по документам ГАФ СССР. – С. 65 –68.

[10] *Михайлов О.А.* Состояние и перспективы развития АИПС на тематические комплексы документов ГАФ СССР // Архивоведение, археография : Экспресс-информ. / Главархив СССР. – 1984. – № 4. – С. 3-5.; *Нестерова В.Ф.* Использование АИПС на тематические комплексы документов государственных архивов СССР для подготовки архивных справочников и исполнения запросов на ретроспективную информацию // Там же. – С. 15-18; *Положение* о лингвистическом обеспечении Государственной автоматизированной системы научно-технической информации / ГКНТ. – М., 1986; *Раскин Д.И.* Задачи и особенности информационной базы АИПС "История памятников архитектуры и градостроительства Москвы, Ленинграда и их пригородов" // Архивоведение, археография : Экспресс-информ. / Главархив СССР. – 1984. – № 4. – С. 7 –11.

[11] *Захарченко Т.М.*. Автоматизована інформаційно-наукова система (АІПС – "Фондовий каталог") Головархіву України // "Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні": Зб наук. праць. – К., 1995. – Вип.1. – С.117-121.

[12] *Духновська Г.І., Кучерявий Ю.Р., Лозниця Я.С.* Автоматизована інформаційно-пошукова система Центрального Державного архіву-музею літератури і мистецтва України // Там само. – С.125-132.

[13] *Миронов В.В.* Компьютеризация: проблемы и перспективы (социальный аспект) // Филос. науки. –1987. – № 7. – С. 26-28.; Источниковедение истории СССР. – М., 1981. – С. 8-9.

[14] Ці тенденції були характерними не лише для країн Східної Європи, які відставали в рівні інформатизації, а й для західного суспільства. Див.: *Чинхолл Р.* Музейная каталогизация и ЭВМ. – М., 1983. – С. 21.

[15] Див.: *Myers K.* Select Archival Descriptive Standards Bibliography Toward Descriptive Standards: Report and Recommendations of the Canadian Working Group on Archival Descriptive Standards, 103-192. Ottawa: Bureau of Canadian Archivists, December 1985; *Roper M.* Directory of National Standards Relating to Archives Administration and Records Management: A RAMP Study. Paris: Internationa Council on Archives, December 1986; Society of American Archivists. Bibliography. Workbook for the SAA Workshop on Understanding the MARC Format for Archival and Manuscripts Control. Photocopy. [1989]; *Dowler L.* The Role of Use in Defining Archival Practice and Principles: A Research Agenda for the Availability and Use of Records, with commentaries by Jaqueline Goggin and Anne R. Kenney // AA.– 1988.– Vol. 51.– P. 74-95; *Hensen S. L.* Squaring the Circle: The Reformation of Archival Description in AACR2 // Library Trends.– 1988.– Vol. 36.– P. 539-552.

Більш детально деякі аспекти цього питання розглядаються у статтях Г.Боряка, Л.Дубровіної, І.Антоненко та інших авторів у збірнику: "Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні": Зб. наук. пр. – К., 1995. – Вип.1.

[16] Див.: Directory of Archives and Manuscript Repositories in the United States. 2-nd Edition / National Historical Publications and Records Commission. – New York, 1988; Medieval and Renaissance Manuscript Books in the Library of Congress / A descriptive Catalog by Svato Schutzner. – Washington, 1989. – vol. 1: Bibles, Liturgy, Books of Hours.

[17] *Гриша С.М., Сохань О.В.* Програмно-технологічні аспекти розбудови

НАІС та інших автоматизованих архівних систем // Національна архівна інформаційна система. – С.72-87; *Сохань О.В.* Гіпертекстові та гіпермедіальні технології (перспективність їх використання в архівних інформаційних системах) // Там само.– С.88-97.

[18] Досягнення в галузі інформатизації архівної справи див. там само у серії статей Розділу 2 "З досвіду комп'ютеризації архівної справи в Україні (с. 117-188).

[19] *Боряк Г.В.* Проект комп'ютерного довідника "Археобібліобаза" як складова "Архівної та рукописної Україніки" // Національна архівна інформаційна система.– С. 189-192.

[20] *Kennedy Grimsted P.* Archives and Manusript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia.– Princeton, 1988.– Book 1: General Bibliography and Institutional Directory.

[21] Intellectual Access to Post-Soviet Archives: What Is to be Done / Preprint edition – Princeton, 1992; див. також публікації на сторінках журналу "American Archivist": "Glasnost' in the Archives? Resent Development on the Soviet Archival Scene" // AA. — N 52. – P. 214-36; "*Perestroika* in the Archives?: Futher Efforts at Soviet Archival Reform" // AA. – N 54. – P. 70-95; "Beyond *Perestroika:* Soviet Archives after the August Coup" // AA. – N 55. – P.94-124

[22] *Боряк Г.Б.* Бременський проект "Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР під час другої світової війни". Камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів // Повернення культурного надбання в Україну: Проблеми, завдання, перспективи. Чернігів, 1994 р. – К., 1995. – Вип. 6. – С.251-260; *Долинський О.В., Дубик М.Г., Себта Т.Г., Сохань О.В.* Доля українських культурних цінностей в роки другої світової війни в рамках Бременського проекту "Доля переміщених радянських скарбів мистецтва під час і після другої світової війни // Національна архівна інформаційна система. – С.175-187.

[23] Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні : Зб. наук. пр. – К., 1995.

[24] Див.: *Іваненко Б.В., Онищенко О.С., Сохань П.С.* Державна програма "Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження й загальнодоступності" (ДКНТ, напрям 7.1.1.) і її проект – "Архівна та рукописна Україніка" // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук. пр. – С.5-11; *Лозицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А.* Національна архівна інформаційна система України і "Архівна та рукописна Україніка" // Там само. – С.12-18; Національна архівна інформаційна система. Технічне завдання // Там само. – С.196-224.

[25] Архівна та рукописна Україніка. Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна Україніка". – С.70-91.

[26] Національна архівна інформаційна система: структура даних: (Матеріали для обговорення). – К., 1994.

[27] Зокрема останніх документів, що розроблені для методичного забезпечення функціонування останнього архівного закону про НАФ // АУ. – 1995. – №4-6.

4.3. *Археографічний реєстр національної архівної спадщини України*

(До формування Археографічного зводу української національної архівної спадщини)

[1] Див.: *Архівна* та рукописна Україніка : Матеріали розширеної міжвід. наради по обговоренню Держ. програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовтня 1991 р. – К., 1992. - Додатки. – С. 70-118; *Дубровіна Л., Гальченко О.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992; *Дубровіна Л.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992; *Дубровіна Л., Сохань О.В.* Національна архівна інформаційна система: Структура даних (Матеріали для обговорення) / Л. Дубровіна за участю О.В.Соханя.. – К., 1994.

[2] Це питання в аспекті взаємовідносин країн колишнього Радянського Союзу і українських архівних та бібліотечних фондів, вивезених з українських земель, серйозно розглядаються у згаданій вище монографічній праці Патриції Кеннеді Грімстед "Зарубіжна архівна Україніка: Міжнародні правові прецеденти та археографічні ініціативи", український переклад якої незабаром має побачити світ. Під цими поняттями слід розуміти ідентифікацію, наприклад, документів в імперській метрополії, включно з тими, що потенційно можуть стати об'єктами вимог (в оригіналі чи копіях) однієї або кількох держав-спадкоємиць. З точки зору "фізичного повернення" надзвичайно важливими є формальні принципи, що визнані міжнародною спільнотою, – загальноімперські органи влади діяли на всій території колишньої держави і тут принцип "пертиненції" формально не порушений. Будь-яка країна, яка отримала незалежний статус, не може на них претендувати. Ця важлива особливість найбільш яскраво може бути репрезентована на прикладі відмінності між документами центральних органів управління імперією, створеними під час функціонування центральних органів СРСР та КПРС, на оригінали яких не повинні претендувати колишні республіки, та документами місцевих органів управління й української республіканської організації КПРС, створеними на території власне України, а потім переданими до центру. Офіційні документи держави та КПРС ідентифікувати найлегше, і вони найпростіші в контексті претензій та контрпретензій.

[3] *Антоненко І.П.* Довідкові бази авторитетних даних і інформаційні бар'єри // Пріоритетні напрями розвитку бібліотечної справи в Україні: Тез. доп. та повідомлень Міжрегіон. наук.-практ. конф. (24-25 берез. 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 62.; *Вона ж.* Авторитетний контроль найменувань установ та організацій в інформаційних системах археографічного типу та можливості його використання в НАІС // Національна архівна інформаційна система. – С.98-116.

[4] Про це йдеться в брошурі: *Sysyn F.* Russia or the Soviet Union? There is a difference. – Cambridge, [1988].

[5] Основные правила работы государстевнных архивов... – С.147.

[6] *Антоненко І.П.* Авторитетний контроль... – С.98-116.

[7] Національна архівна інформаційна система : Структура даних / Розроб. Л. Дубровіна. – К., 1994. – С.25-26.

[8] Див.: Там само; відповідні рубрики – засіб відтворення і фізичні носії текстового матеріалу, фізичні характеристики.

Список скорочень

АББ – АрхеоБібліоБаза
АД – Архивное дело
АДС – Архівні документальні сиситеми
АЕ – Археографический ежегодник
АИ – Исторический архив
АІПС – Автоматизована інформаційно-пошукова система
АК – Археографічна комісія
АРУ – Архів Радянської України
АРУ – Археографічний реєстр національної архівної спадщини України
АС – Архівна справа
АСНТІ – Автоматизована система науково-технічної інформації
АУ – Архіви України
БВ – Бібліотечний вісник
БД – База даних
БРГ – Бременська робоча група
БСЭ – Большая советская энциклопедия
ВИ – Вопросы истории
ВИД – Вспомогательные исторические дисциплины
ВНДІДАС – Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи
ГАУ – Головне архівне управління
ГБЛ ОР – Отдел рукописей Государственной библиотеки им.В.И.Ленина (г.Москва)
ДАСНТІ – Державна автоматизована система науково-технічної інформації
ДАФ – Державний архівний фонд
ДБЛ – Державна бібліотека ім. Леніна (нині Російська державна бібліотека – м. Москва)
ДКНТ – Державний комітет України з питань науки та технологій

ДПБ УРСР	– Державна публічна бібліотека УРСР
ЕПК	– Експертно-перевірочна комісія
ЕК	– Експертна комісія
ЄДАФ	– Єдиний державний фонд
ЄСНДА	– Єдина система науково-довідкового апарату
ІПС	– Інформаційно-пошукова система
ІУА	– Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України
КІУС	– Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті (м. Едмонтон)
ЛНБ	– Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України
МАМЮ	– Московський архів Міністерства юстиції
МАУ	– Міжнародна асоціація україністів
МДІАІ	– Московський державний історико-архівний інститут
НАФ	– Національний архівний фонд
НДА	– Науково-довідковий апарат
НДСДР	– Науково-довідкова система документальних ресурсів
НТІ (НТИ)	– Науково-технічна інформація (Научно-техническая информация)
НТШ	– Наукове товариство ім.Т.Г.Шевченка (м.Львів)
НАІС	– Національна архівна інформаційна система
ОДАМЮ	– Описание документов и бумаг Московского архива Министерства юстиции
ОУН	– Організація українських націоналістів
ПС	– Писемні джерела
РА	– Радянський архів
РАУ	– Республіканська асоціація україністів
РВАН (СВАГ)	– Радянська військова адміністрація у Німеччині (Советская военная администрация в Германии)
РДАДА	– Російський державний архів давніх актів
РДАЛМ	– Російський державний архів літератури та мистецтва
РФК	– Республіканський фондовий каталог
СА	– Советские архивы
СБ	– Советская библиография
СУВ	– Союз українців у Великій Британії
СЄК	– Схема єдиної класифікації
СІБАЛ (CIBAL)	– Міжнародний центр інформації за джерелами балканської історії (Софія); Centre internationa1 d'information sur les sources de l'histore balkanigue et mediterranéenne (Sofia)

СИЭ	– Советская историческая энциклопедия
СНДА	– Система науково-довідкового апарату
Тр.МГИАИ	– Труды Московского государственного историко-архивного института
Тр.ВНИИДАД	– Труды Всесоюзного научно-исследовательского института документоведения и архивного дела
Тр. ГБЛ.	– Труды Государственной библиотеки им. В.И.Ленина
УАЩ	– Український археографічний щорічник
УВУ	– Український вільний Університет (м.Мюнхен)
УНІГУ	– Український науковий інститут Гарвардського університету
УПА	– Українська повстанська армія
ФК	– Фондовий каталог
ЧИОНЛ.	– Чтения императорского общества Нестора-летописца
ЦАУ УСРР	– Центральне архівне управління УСРР
ЦГАНХ СССР	– Центральний государственный архив народного хозяйства СССР
ЦДАГО України	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади та управлінняУкраїни
ЦДА КФФД	– Центральний державний архів кіно-, фото-, фонодокументів
ЦДАМЛМ України	– Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України
ЦНБ	– Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського НАН України
ЦНБ ІР	– Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України
ЦФК	– Центральний фондовий каталог
AA	– Amerian Archivist
CCP	– Central Collection Point
ERR	– Einsatzstab Reichsleiter Rozenberg
OMGUS	– Office of Military Government of the United States
RLIN	– Research Library Information Network

Наукове видання

Геннадій БОРЯК

НАЦІОНАЛЬНА АРХІВНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР "АРХЕОГРАФІЧНА УКРАЇНІКА"

Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи

Підписано до друку 05.10.95 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 20,23 Обл.вид.арк. 20,88
Тираж 700. Зам. 468 1995р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4